

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNIK 5

**STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA GRAĐA O ISTORIJI
SUBOTIČKIH JEVREJA**

D. JELIĆ — KRATAK PREGLED ISTORIJE SUBOTIČKIH JEVREJA I NJIHOVOG
DOPRINOSA RAZVOJU GRADA • **L. FIŠER** — AJZENERC — HOD SMRTI
PREKO ŠTAJERSKIH ALPI • **Č. KOPECKI** — ODISEJA MARTONA BAŠA: OD
REPUBLIKE SAVETA DO AUŠVICA • **M. VAJCENFELD** — JEVREJSKO GROB-
LJE U SUBOTICI • **I. MILKO** — KAKO SMO GRADILI HRAM • **J. DEŽE** —
O HRAMU • **M. RAJNER** — SINAGOGA SA KUPOLOM NA PODRUČJU JU-
GOSLAVIJE • **Ž. SIMOVIĆ** — NA RAZMEĐI VEKOVA — SPOMENIK VISOKOG
DOMAŠAJA STILA SECESIJE

BEOGRAD

1987

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNİK 5

JEWISH HISTORICAL MUSEUM — BELGRADE

JEWISH STUDIES V

*STUDIES, ARCHIVAL AND MEMORIAL MATERIALS ABOUT
THE HISTORY OF THE JEWS IN SUBOTICA*

*PUBLISHED BY THE FEDERATION OF JEWISH COMMUNITIES
IN YUGOSLAVIA — Belgrade, 7 Juli 71a*

Belgrade 1987

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ – BEOGRAD

ZBORNİK 5

**STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA
GRAĐA O ISTORIJI SUBOTIČKIH JEVREJA**

B E O G R A D 1987.

Urednici

Dr Lavoslav Kadelburg

Dr Josip Presburger

Mirko Vajcenfeld

Glavni i odgovorni urednik

Dr Lavoslav Kadelburg

Recenzent

Prof. dr Andrija Gams

Sekretar

Hedviga Bošković

Lektor

Dragica Stojanov

Tehnički urednik

Mihailo Mirković

Rezimea na engleski preveo

Dr Josip Presburger

Nacrt korica

Jovan Ćurčić

Prvi predlist: zgrada bivše jevrejske bolnice »Dr Bernard Singer«

Drugi predlist: detalj sa zgrade bivše jevrejske bolnice »Dr Bernard Singer« i detalj sa jevrejskog groblja u Subotici

Zadnja strana korica

Sinagoga u Subotici, autor fotografije dr Rudolf Klein

Izdavač

Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 7. jula 71a

Štampa

GIRO SRBOŠTAMPA, Beograd, Dobračina 6—8

Tiraž: 1.500

SADRŽAJ

CONTENTS

Dušan Jelić

- Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada 1
»History of the Subotica Jews and their Cuntribution to the Development of the City — A Short Review« 184

Laslo Fišer

- Ajzenerc — hod smrti preko štajerskih Alpi 193
Eisenerz — death march across the Julian Alps 197

Čaba Kopecki

- Odiseja Martona Baša: od Republike Saveta do Aušvica 198
Odyssey of Marton Bas 208

Mirko Vajcenfeld

- Jevrejsko groblje u Subotici 209
The Jewish cemetery in Subotica 212

Dr Izidor Milko

- Kako smo gradili hram 213
How the temple was built? 214

Jakab Deže

- O hramu 215
In the temple 216

Mirjam Rajner

- Sinagoge sa kupolom na području Jugoslavije 218
Domed synagogues in Yugoslavia 226

Živomir Simović

- Na razmeđi vekova — spomenik visokog domašaja stila secesije 227
The Subotica synagogue 230

ZBORNIK 5 Jevrejskog istorijskog muzeja vezan je tematski za istoriju jevrejske zajednice u Subotici. To znači da se ta publikacija ponovo vraća na obuhvatanje tematskih celina, pa će to biti slučaj verovatno i sa idućim zbornikom.

Kada je objavljen Zbornik 4, pripremao se idući tom sa zbirkom radova o beogradskim Jevrejima, ali pošto ta građa još nije u celini prikupljena, Zbornik 5 posvećen je Subotici s obzirom na to da je o jevrejskoj zajednici u tome gradu pripremljena građa čija je osnova rad Dušana Jelića, a pored toga tu su još i radovi o subotičkoj sinagogi, Jevrejskom groblju, kao i neka sećanja iz perioda stradanja u drugom svetskom ratu.

Kao i do sada, knjiga ovakvog sadržaja po pravilu ima izvesne činjenične nepotpunosti ili nedovoljne preciznosti. Zbog toga će Jevrejski istorijski muzej biti zahvalan na primedbe i dopune, pa će ih i objaviti ako se to bude pokazalo potrebnim.

U programu Jevrejskog istorijskog muzeja ostaje i dalje izdavanje prikupljene građe iz istorije Jevreja u jugoslovenskom prostoru, a naročito iz perioda borbe i stradanja. Međutim, sva je prilika da će Zbornik 6 tematski biti vezan za istoriju jevrejske zajednice u Beogradu.

Dr Lavoslav Kadelburg

The theme of STUDIES 5 published by the Jewish Historical Museum is the history of the Jewish Community in Subotica. This appears to indicate that each volume shall in the future, as was the case in a previous phase, contain papers relating to one subject matter only.

Very soon after the publication of STUDIES 4 the collection of material on Jews of Belgrade started to go ahead. As this material has not been put together as yet STUDIES 5 was made to become the volume on Subotica as the publisher had at an early date at his disposal Dušan Jelić's lengthy study on the Jewish Community in Subotica and also papers on the Subotica synagogue, the Jewish cemetery in that city and some recollections bringing back to memory the sufferings of Subotica Jews during WWII.

Experience tells us that in a volume of this kind some relevant facts are often omitted while those included may not always be precisely defined. The Jewish Historical Museum shall be, therefore, more than thankful for any comment and/or proposal for amendment and if such need would arise they shall be published.

It remains the program of the Jewish Historical Museum to publish materials relevant to the history of Jews on the area of Yugoslavia, more particularly those which stand in relation to the period of struggle and sufferings. However, the next volume No 6 shall be in all probability the one which shall have the history of the Jewish Community in Belgrade as its subject matter.

Dr. Lavoslav Kadelburg

Dušan JELIĆ

KRATAK PREGLED ISTORIJE SUBOTIČKIH JEVREJA I NJIHOVOG DOPRINOSA RAZVOJU GRADA

Ovo delo posvećujem subotičkim Jevrejima koje je okrutna fašistička sila nastojala da fizički istrigne iz tela mog rodnog grada. Međutim, ta sila je bila nemoćna pred njihovim stvaralačkim duhom koji živi kroz njegov neprekidan materijalni i kulturni uspon, i koji će trajati dok živi moj grad.

Autor

Ne možete uništiti kulturu tako lako kao što možete uništiti čoveka.

Isak Bašević Singer

UVODNE NAPOMENE

DO DANAS nije napisana nijedna celovita istorija subotičkih Jevreja. Ova monografija je skraćena verzija mnogo opširnijeg dela koje je u rukopisu, a nosi naslov *Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada*. O subotičkim Jevrejima pisani su isključivo neceloviti, fragmentarni i usko tematski delovi iz opsežne, svestrane i njihove srazmerno duge delatnosti i života.

1. U velikoj dvotomnoj *Istoriji Subotice*¹ *Ištvana Ivanjića* štampana su poglavlja: *Jevrejski narod* (Zsidok népesége), *Crkvena opština* (Hitkozség) i *Jevrejska škola* (A zsidóiskola). U istom delu se još na nekoliko mesta pominju Jevreji u okviru ostalih tematskih poglavlja.

2. *Dr Imre Vidor* je napisao jednu, po svemu sudeći kraću verziju istorije subotičkih Jevreja (sada izgubljenju) čiji su pojedini delovi objavljeni u *Mađarsko-jevrejskom leksikonu*² i subotičkom jevrejskom listu »Szombat« (br. 21-22/1925), kao i »Jevrejskom almanahu«, IV,³ a možda i još negde.

3. *Laslo Fišer* je 1955—56. godine⁴ objavio u »Jevrejskom almanahu« kraći pregled »Jevrejstvo Bačke« u kome se u stvari razmatra istorija subotičkih Jevreja.

¹ István Iványi, *Szabadka szabad királyi város története (Istorija slobodnog kraljevskog grada Subotice)*, I tom, Subotica 1888; II tom, Subotica 1892.

² *Magyar zsidó lexikon*, izd. Zsidó lexikon, Budapest 1929.

³ »Jevrejski almanah«, IV godište, 1928—29, Vršac 1928, »Osnivanje subotičke jevrejske opštine«, 71—75.

⁴ »Jevrejski almanah«, 1955—56, izdanje SJOJ Beograd, 68—98.

2 D. Jelić

4. *Mirko Sekelj-Eči* je takođe u istom »Almanahu« objavio prilog pod naslovom »Učešće subotičke jevrejske omladine u borbi protiv okupatora«. ⁵

5. I na kraju, u *Zborniku 3 Jevrejskog istorijskog muzeja* u Beogradu izišla je opširna monografija ovog autora *Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije*, u kojoj se u određenom opsegu govori o odgovarajućim političkim i revolucionarnim aktivnostima subotičkih Jevreja. ⁶

Pri konstruisanju ovog više nego složenog istorijskog mozaika o subotičkim Jevrejima, mnogi dobronamerni pregaoci su mi svesrdno i svestrano pomagali da bih se lakše i brže snašao u obimnoj i često nesagledivoj građi, pa im na ovaj način izražavam duboku zahvalnost. Međutim, po svom dubokom uverenju ostao bih dužnik ukoliko ne bih posebno istakao izvesne pojedince koji poput duhovnih stubova podupiru ovo pozamašno ostvarenje. To se pre svih odnosi na profesora *dra Andriju Gamsa* koji je uvek podsticajno delovao na mene kako bi se moja intimna preokupacija preobrazila u stvaralački napor i odgovarajući kreativan izraz. Dalje se zahvaljujem *Števanu Sentderdiju*, naučnom savetniku Gradske biblioteke u Subotici, koji me je svojim studioznim poznavanjem ove problematike nesebično usmeravao prema mnogobrojnim izvorima istorijske građe, kao i drugim znalcima iz ove oblasti. Sa zahvalnošću se sećam i nesebične pomoći koju mi je ukazivao sada već pokojni novinar i publicist *Tibor Koložl*. On mi je pružio na uvid, tada još u rukopisu, svoju dvotomnu *Istoriju subotičke štampe*,⁷ izvanredno bogatu informacijama.

Posebno sam zahvalan i *Gašparu Ulmeru*, bivšem stručnom saradniku Istorijskog arhiva Subotice, koji mi je nesebično davao na korišćenje svoje tokom dugogodišnjeg službovanja prikupljene i neobjavljene rukopise iz istorije subotičke privrede. Zahvaljujem se i ostalim saradnicima Istorijskog arhiva Subotice koji su samoinicijativno pronalazili i davali mi na korišćenje neophodnu istorijsku građu. Blagodaran sam i *Eugenu Verberu*, svestranom naučnom radniku, piscu i hebreisti, koji mi je pomagao da se snađem u mnogobrojnim složenim pitanjima judaistike. S posebnom zahvalnošću oдајem priznanje plodotvornoj saradnji na ovom pozamašnom projektu koju su mi pružali saradnici Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu na čelu s *prof. drom Vidosavom Nedomački*, kao i zalaganju i saradnji *Mirka Vajcenfelda*, predsednika Subotičke jevrejske opštine. Pošto je pročitao prvu verziju ovog rukopisa, *dr Josip Presburger*, penzionisani generalni konzul Jugoslavije u Njujorku, dao mi je veliki broj novih i dragocenih podataka i tako upotpunio ovaj tekst, zbog čega sam mu posebno zahvalan.

⁵ Isto, 117—122.

⁶ Jevrejski istorijski muzej, Beograd, Zbornik 3, 1975, Dušan Jelić, *Prilog za izučavanje bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije*, 55—222.

⁷ Tibor Koložl *Szabadkai sajtó (Subotička štampa)*, I tom (1848—1919), Subotica 1973; II tom (1919—1945), Novi Sad 1979.

OPŠTE PRILIKE U VREME NASELJAVANJA JEVREJA U SEVERNOJ BAČKOJ

Jevreji u Bačkoj

Pobeda *Eugena Savojskog* nad Turcima kod Sente 1697, pored drugih istorijskih posledica značila je i prekretnicu u istoriji jevrejskih seoba i kretanja na ovom južnom panonskom području u jugoistočnoj Evropi. Posle ovog istorijskog događaja javili su se prvi znaci organizovanog života jevrejskih zajednica na tom prostoru. U pogledu jevrejske prisutnosti u Evropi, bački Jevreji su relativno mlada zajednica, ali je ona u odnosu na Jevreje naseljene u Hrvatskoj i Slavoniji ipak nešto starija. Oni su pretežno stizali tokom XVIII veka kao torbari sa severa, iz Češke, Moravske, današnje Slovačke, iz Burgenlanda, severne i zapadne Mađarske.⁸ Pošto su se izgubili tragovi ranijih, svakako ne i znatnijih zajednica Jevreja koji su bili naseljeni u ovim delovima Bačke za vreme Turaka, započelo je njihovo postepeno prodiranje i u ove krajeve. Doduše nema pouzdanih podataka koliko je Jevreja bilo u bačkim naseljima 1712. prilikom prvog popisa stanovništva, ali je nesumnjivo da su tada popisane i neke jevrejske porodice. U drugom popisu stanovništva koje je izvršeno 1736. zabeleženo je da postoje stalno nastanjeni Jevreji u tri opštine: u Sivcu jedno domaćinstvo, u Baji šest, u Novom Sadu petnaest.⁹

Navedeni događaji su vezani za doba vladavine austrijskog cara *Leopolda I* (1664—1705), zatim *Marije Terezije* (1717—1780) i njenog sina *Josipa II* (1741—1790), koje obeležava stalno pogoršanje opštih prilika kod Jevreja, što znači i u pogledu materijalnog položaja i u svemu ostalom. Korišćeni su svi načini da im se onemogući privređivanje. Između ostalog, prilikom proputovanja kroz razna mesta na raskršćima nije im dozvoljeno da prenoće čak ni jednu jedinu noć. Kraljevskim naredjenjem bilo im je zabranjeno da iznajmljuju pravo na naplatu carina. Da bi se nadoknadili ogromni troškovi koje je iziskivalo vođenje sedmogodišnjeg rata (1756—1763), a s obzirom na to da im nije bio priznat status građanstva, niti su uživali građanska prava, *Marija Terezija* ih je opteretila tzv. Porezom trpeljivosti (*Taxa Judeorum* ili *Toleranzsteuer*). Ovaj vanredni porez je u početku bio razrezan na ukupan iznos od 20.000 forinti, a potom je razrezivan na sve Jevreje u carevini. Međutim, porez je već tokom sledećih deset godina povećan na iznos od 30.000 forinti, da bi posle deset sledećih godina opet bio povećan na 50.000 forinti. Na kraju je jevrejstvo, uprkos svim ulozenim naporima, bilo nesposobno da izvršava sve ove obaveze.¹⁰

⁸ To je dobrim delom bilo uslovljeno i odredbama austrijskog zakona »Familienatzen Gesetz« koji je važio sve do emancipacije; sadržavao je klauzule koje su ograničavale prirodni priraštaj Jevreja; naimo, samo je prvorođeni sin mogao osnovati porodicu u rodnom kraju, dok su ostali bili prinuđeni da se isele posle ženidbe.

⁹ Navedeni podaci su registrovani u tzv. Zbirci dokumenata »Rudolf Šmit« koja se nalazi u Vojvodanskom arhivu u Srem, Karlovcima; dokumenta se izvorno i neregistrovana nalaze u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu (dalje: JIM).

¹⁰ Simon Dubnov, *A zsidóság története az ókortól napjaink*, Budapest; függelék *A zsidóság története Magyarországon (Istorijska Jevreja od davnina do danas, dodatna istorijska Jevreja u Mađarskoj)*, 340.

4 D. Jelić

U međuvremenu, po sklapanju mira u Sremskim Karlovcima 1699, Petrovaradin i Novi Sad su postali važni vojni punktovi u kojima su bile smeštene jake jedinice austrijske vojske. O snabdevanju ove vojske oružjem, municijom, konjima, ljudskom i stočnom hranom brinuli su se najčešće jevrejski vojni snabdevači. Docnije, kad je Petrovaradinska tvrđava izgubila od svog strateškog značaja, Jevreji su se sve više usmeravali prema severnoj Bačkoj i Subotici, te njenoj neposrednoj okolini u kojoj su postepeno razvili središte trgovine žitaricama i drugim, uglavnom poljoprivredno-stočarskim proizvodima. Tako su kroz duge decenije ostvarili vodeću ulogu na tom planu.¹¹

Položaj Subotice u vreme pred naseljavanje Jevreja

Subotica je smeštena na mestu gde se račva tzv. Telečka visoravan i odatle zatvara sve pristupne i strateške pravce između i unutar gornjeg i donjeg dela međurečja Dunav-Tisa. Dunav je od grada udaljen oko 60 km kod Baje, a Tisa 30—40 km na odseku Kanjiža—Senta. Teritorija grada prostirala se u to vreme na 166.077 katastarskih jutara, odnosno 90.446 ha (Segedin 141.776 kj, Novi Sad 27.712 kj, Sombor 53.577 kj, Senta 64.832 kj, itd.), kojima je obuhvatano neposredno gradsko područje, te okolne i pretežno nenaseљene pustare: Tompa, Kelebija, Šebešić, Ludaš, Verušić, Tavankut, Bajmok, Đurđin, Žednik, Vamtelep (Mala Bosna), Čantavir i Zobnatica. One su okružavale grad na udaljenosti od 7 do 25 km, a predstavljale su zasebne i samostalne teritorije. Pored toga, gradu su pripadali Jesenovac ili Kereš i Paličko jezero.

U to vreme se u celoj bačkoj županiji jedva moglo naći naseljenije mesto, pa je Subotica stajala izolovano usred pustara koje će biti naseljene tek u vreme kad se u Suboticu počnu naseljavati Jevreji. Najbliža naseljena mesta bili su Segedin, udaljen 41 km, Halaš 42 km, Baja 58 km, Sombor 58 km, Senta 40 km, Stara Kanjiža 30 km. Grad je podjednako udaljen od Beograda, kapije Balkana, i Budimpešte, središta Panonske nizije — 175 km. Leži na 46° 05' 55" severne geografske širine i 19° 39' 47" dužine istočno od Griniča.

Posle burnih godina velike seljačke bune *Đerđa Dože* 1514, bitke na Mohaču 1526. i 150-godišnje turske vladavine, na ovom mestu je tokom XVII i XVIII veka u sklopu Potisko-pomoriške granice podignut utvrđen grad koji su, za razliku od drugih delova ovog graničnog pojasa, pretežno branili katolički Bunjevci i nešto manji broj Srba. Graničari nisu bili samo vojno-društvena nego i društveno-ekonomska formacija koju su sačinjavali slobodni i povlašćeni seljaci, oslobođeni feudalnih obaveza pod uslovom da obavljaju vojnu službu. Mađarski feudalci su posle smirivanja prilika na području granice smatrali da su oštećeni pošto su im graničari navodno uzurpirali i naselili se na njihove nekadašnje posede. Iz toga su među

¹¹ Čak je 1870. zabeleženo da je Mojsije Lazar Esterhajer, trgovac i protekcionirani Jevrej iz Budima, svojim isporukama žita (50.000 požunskih merova) za vreme velike gladi 1779—80, spasio narod u Bačkoj od umiranja od gladi u uslovima kad, po izveštaju bačkog podžupana Sigismunda Lipkajja, i pored svestranih spola za pomoć ona nije stizala ni sa koje strane (dokumentovano u navedenoj »Smitovoj« dokumentaciji u JIM).

suprotstavljenim stranama nastale duge i nepomirljive borbe koje su se s promenljivom srećom odvijale tokom mnogih sledećih decenija. Te borbe, pojedinačni interesi i sporazumaško držanje bunjevačkog dela rukovodstva subotičkih graničara u odnosu prema zahtevima feudalaca udarili su pečat daljem razvoju grada.

Bunjevački prvaci su početkom 1743. odlučili da iskoriste odsustvo većine »šizmatičkih« savoraca u vojnom taboru, da izvrše mali »državni udar« i tako zauvek reše sva sporna pitanja sa Srbima. »Verska i lična antipatija je pospešila njihove planove, pa su po savetu neke ugledne gospode odlučili da na višem mestu zatraže ukidanje vojnog stanja, kao i da izvrše inkorporaciju grada u teritoriju građanske uprave« piše *Ištvan Ivanj!*¹² Očito je da je u ovom slučaju bila reč o brznoj, dobro smišljenoj i još bolje organizovanoj ideološkoj i klasnoj sprezi između uticajne katoličke crkve, koja je bila jedan od glavnih stubova mađarskog feudalizma, i vojnog i političkog rukovodstva katoličkih Bunjevaca — sada već plemića »armalista« — koji su se klasno izdvojili od mase Bunjevaca, »emerita« (isluženih vojnika), i oformili u uživaoce velikih zemljoposeda. Subotica je prema tome bila i ostala veće naselje dojučerašnjih i tek oslobođenih seljaka-vojnika. U tom »gradu« nije postojala odlučujuća ekonomska »suprotnost između grada i sela«.¹³ Ona je bila naselje koje je ekonomski još bilo daleko od robne proizvodnje i stepena razvoja proizvodnih snaga koji grad čine gradom. Te pretpostavke su joj nedostajale tokom mnogih decenija. Tek onda kad su Jevrejima bila širom otvorena gradska vrata za slobodno trgovanje i naseljavanje, nešto se kvalitetnije izmenilo u tom pogledu.

Bunjevci su i dalje, sada već kao civesi — plebejci (za razliku od vojnika i nobilisa — plemića), bili prisiljeni da stalno brane svoje relativno blagostanje, proisteklo iz plodnosti zemlje. To je uticalo da se oni sve više zatvaraju u sebe, izoluju od ostalog sveta i postaju svojevrstan autarhičan deo tadašnjeg mađarskog feudalnog društva. Druga važna pojava u ekonomici obrade zemlje, koja je usporavala diferencijaciju seljaštva, bili su ostaci kulučarske privrede, tj. obrade. Obrade se zasnivaju na isplati rada u naturi, dakle na slaboj razvijenosti robne proizvodnje.

Ugovor o patentu Privilegovanog, komoralnog, poljoprivrednog grada Sent Maria i Jevreji

Po ugovoru koji je carica *Marija Terezija* potpisala 7. maja 1743. u Pragu, Subotici su određena pravila i obaveze od kojih navodimo one koji su bitni za položaj Jevreja u ovom privilegovanom gradu.

Tačka 1 ističe »da je grad, po svome zahtevu razvojačen i inkorporiran u građansku upravu. Po predmetu primene prava sa kojima županija¹⁴ raspolaze po zakonu,

¹² I. Iványi, *nav. delo*, I tom, 127—138.

¹³ F. Engels, *O poretku porodice, privatnog vlasništva i države*, tom II, 1960, 285—291.

kao što su razrezivanje poreza, smeštaj vojnika i slično, grad će biti potčinjen županiji; s druge strane, u vezi s pitanjem vlastelinskih odnosa potčinjen je komorskim činovnicima«. Tačka 4 kaže da grad »dobija podjednaka prava kao i drugi privilegovani gradovi...«. Shodno tome (tačka 5) »dozvoljava mu se da u grad dovodi razne zanatlije i umetnike«, ali ne i Jevreje. »S obzirom na to da je celokupno stanovništvo potčinjeno Magistratu (izvršnom upravom organu), jedino od njega zavisi da li će grad ili neće primiti Grke, Jermene, Jevreje i Cigane« (tačka 20). Šest godina kasnije, 8. marta 1749, na zahtev Magistrata u Subotici izvršena je delimična revizija postojećeg patenta u pozitivnom smislu. Posebno je zanimljiva tačka 10 koja je u odnosu na ranije slične odredbe bila isključivija i nazadnija, i koja na izvestan način govori o određenom ustaljenju interesa bunjevačkih krupnih veleposednika. Naime, oni u svakom useljenom stranom elementu vide opasnost po svoje životne interese, pa stoga isključivo nameću »da izuzev šizmatičkih Raca koji već stanuju u mestu, drugi Srbi, Jermeni, Jevreji, Cigani ne mogu se primiti u grad. Jedino se rimokatolici mogu useljavati.«

Iako je grad u odnosu na druge po veličini slične gradove bio izrazito zaostao ekonomski i kulturno, kod članova Magistrata se već tokom 1764. javila zamisao da se pokrene postupak za ostvarenje statusa slobodnog kraljevskog grada i tako podstakne njegov brži i svestraniji razvoj. Naime, poljoprivredna proizvodnja je davala osnovno obeležje gradskom životu jer je većina žitelja stanovala na salašima, dok se u gradu boravilo u zimsko vreme. Zanatlija je bio zanemarljivo mali broj. Neznatan broj zanatlija i dućandžija nastanjenih u gradu jedva je sastavljao kraj s krajem, pa su se i oni tokom 1774. žalili Magistratu protiv dolaska stranih zanatlija i trgovaca.

Malo se trgovalo s obzirom na to da lokalno stanovništvo nije gotovo ništa kupovalo na pijaci pošto je sve što mu je bilo potrebno za život i rad proizvodilo samo. Lokalni vašari su održavani isključivo zbog prodaje stoke i stočnih proizvoda, zbog čega su u Suboticu dolazili siromašni Jevreji iz Baje, Pakša, Jankovca i drugih mesta u kojima im je bio dozvoljen boravak da bi na tim vašarima kupili vunu, kožu, duvan i druge poljoprivredne i stočarske proizvode, a potom ih preprodavali. Meštani su ponekad terali stoku na vašare u obližnji Segedin, Bajju, pa i dalje.

Usled slabe razvijenosti i prvih početničkih koraka u oblasti kulture, obrazovanja i male privrede, ne jednom su Subotičani zbog svojih neskromnih zahteva da im se grad proglasi za slobodni kraljevski grad bili izloženi poruzi županijskih vlasti u Somboru. Tako se na jednom mestu kaže: »U Subotici za sve ovo još nisu sazreli opšti uslovi. Nema drugog, nepoljoprivrednog stanovništva, gospodskog stanovništva,«¹⁴ što znači da nije bilo građanstva i građanskog staleža, pa prema tome

¹⁴ Posle oslobodenja od Turaka bila je ponovo uspostavljena stara administrativno-teritorijalna podela države na županije, a ove su podeljene na srezove. U Bačkoj su 1782. umesto tri dotadašnja sreza obrazovana četiri: gornji (bajski), srednji (somborski), donji (subotički) i potiski (titelski).

¹⁵ I. Iványi, *nav. delo*, II tom, 222.

nisu mogle biti uvedene ni građanske institucije. Stoga je grad na razne načine pokušavao između 1770. i 1780. da privuče zanatlije kako bi dobio gradsko obeležje i tako mogao postati slobodni kraljevski grad. Pre svega se nastojalo da se privuku i u gradu nastane Nemci i Česi jer, kako piše *Ivanji*,¹⁶ »pored ostalog, Nemač mnogo bolje radi nego zanatlija Bunjevac ili Mađar. Bunjevci i Mađari su se nikako ili veoma teško prihvatili zanata, pa tako se u Subotici nije moglo graditi bez dovodenja zanatlija Nemaca. Možda samo kolibe, a i poljoprivreda je zbog njihovog odsustva trpela veliku štetu«.

PROGLAŠENJE SUBOTICE ZA SLOBODNI KRALJEVSKI GRAD I NASELJAVANJE PRVIH JEJREJA U GRADU

Ugovorom se toleriše boravak Jevreja u gradu

Zamisao da se traži najpovlašćeniji status koji se u ono vreme mogao postići na društvenom, ekonomskom i političkom planu postojala je kod bunjevačkih starešina još od dana kad su uvideli da im dotadašnji status ne pruža ugovorom garantovanu pravnu i ekonomsku sigurnost pred državnim i feudalnim institucijama. U suštini je i za svega bio najsiroviji oblik klasne borbe između feudalnih snaga koje su se sve više raspadale i nadirućih kapitalističkih snaga. Borba se stalno zaoštravala i trajala kroz mnoge decenije posle ostvarenja statusa slobodnog kraljevskog grada. Ona se odvijala na jednoj strani između novih bunjevačkih zemljoposjednika čija su prava bila zasnovana na komoralno-vlastelinskim zemljoposjedničkim odnosima i koji su težili da se oslobode raznih, čak i nezakonitih feudalnih nameta, a na drugoj strani komore i županije koje su nastojale da im nametnu što više takvih obaveza. U taj spor se 28. juna 1764. umešala i carica i na izvestan način potisnula zahtev da se Subotica proglasi za slobodni kraljevski grad. Umesto toga je insistirala da prvenstvo dobiju vojni interesi i da se radi toga bez odlaganja pristupi ušoravanju naselja u okolini Subotice. Tako su krajem 1771. započeli radovi na naseljavanju Bajmoka, a već početkom 1774. je izvesni Jevrejin *Lebl* otvorio i dućan u Bajmoku. Za dozvolu je morao plaćati subotičkom Magistratu 20 forinti poreza godišnje.

U međuvremenu su u dvoru preovladali određeni interesi, pa je Subotica 22. januara 1779. uz otkupnu cenu od 266.666 forinti proglašena za slobodni kraljevski grad, s tim da novac isplati u roku od šest godina. Grad je iz zahvalnosti i u caričinu čast nazvao grad *Marina Tereziopolis*. Grad u kome su dotad postojali samo podložnici-zakupci, sada je u celini kao opština postao posjednik, s priznatim pravom na svojiru. S obzirom na podeljenost svoga atara, to pravo je sada kao vlastelin delio sa svojim građanstvom i bio oslobođen vlastelinske komorske vlasti. Iznad sebe je priznavao jedino Svetu krunu i kralja. Kao predstavnici četvrtog sta-

¹⁶ *Isto*, 224.

8 D. Jelić

leža zemlje, slobodni kraljevski gradovi su po overi tog statusa dobili pravo u Parlamentu da šalju po dva delegata u Zemaljski sabor. Subotica je tek posle smrti Josipa II (koji je 1785. ukinuo status slobodnih kraljevskih gradova) prošla kroz tu pravnu proceduru na Saboru 1790—91. godine.

Iz ugovora od 21. januara 1779, pored već navedenog, ističe se i odredba iz tačke 4 u kojoj se kaže: „... Gradu pripada sva taksa od Jevreja koji nastanjuju teritoriju grada, kao i drugih ovde nastanjenih, ali koji nisu građani.“¹⁷ U odnosu na dotadašnji položaj Jevreja bio je to izvestan korak napred.

Položaj Jevreja u Bačkoj krajem XVIII veka

Slično kao i na celokupnoj teritoriji Monarhije, materijalni i pravni položaj Jevreja nije ni u Bačkoj bio snošljiviji. U svojoj monografiji *Bač-bodroška županija* iz 1896, mađarski pisac *Đula Dudaš* daje prilično tačne podatke o materijalnom opterećenju Jevreja u tom razdoblju u Bačkoj. On navodi da je 19 bačkih trgovaca plaćalo 1759. sledeće dažbine: vlastelinstvu (feudalni namet) 300 forinti, županijskoj blagajni 39, tolerancijski porez 103, vanredni porez 130, ukupno 572 forinte. Podatke su overili novosadski rabin *Mozeš Samuel* i hajfoški rabin *Mihalj Izak*.

Iz jednog dokumenta »Šmitove« zbirke iz 1782, koji se nalazi neregistrovan u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, vide se prilike u kojima su ondašnji Jevreji živeli u Bačkoj. U slobodnim kraljevskim gradovima kao što su Sombor, Maria Terezopolis i drugim potiskim mestima, Jevrejima je tokom cele godine bilo zabranjeno da obavljaju ma kakav zanat, čak im je bilo zabranjeno i da stanuju u tim mestima. Međutim, bilo im je dozvoljeno da na celoj teritoriji bačke županije trguju i prodaju raznu robu za vreme godišnjih vašara. Tako im je u Novom Sadu dozvoljeno da trguju jedino starim gvoždem i polovnom odećom.

U Somboru, Subotici i potiskom distriktu — gde nisu mogli stanovati niti prodavati bilo kakvu robu — nije im dozvoljeno da trguju ni za vreme godišnjih vašara. Na teritoriji cele županije mogli su kupovati vunu, kožu, staro gvožđe i odeću, ali u Novom Sadu nisu smeli kupovati sirove vučje i lisčje kože. Ostalim privrednim granama kao što su podvozi, zakupi (izuzev zakupa carina koji im je zakonom bio zabranjen), obrada zemlje, izrada raznih rukotvorina i drugi slični radovi mogli su slobodno da se bave. Na čitavoj teritoriji bačke županije nisu smeli posedovati fabrike i manufakture, niti su se mogli baviti tzv. slobodnim veštinama. Pored svih tih zabrana u vezi sa zanimanjem bili su često izloženi i drugim veoma teškim i diskriminatornim postupcima, na primer nasilnom pokršćavanju dece, protiv čega je ustala čak i sama županijska vlast.¹⁸ Međutim, i pored svega toga i ostalih sličnih nedaća koje su pratile život bačkih Jevreja, njihovo stanje je u

¹⁷ Isto, I tom, 283—285.

¹⁸ Istorijski arhiv Vojvodine (dalje: IAV), br. 148/1762, grada bačke županije.

odnosu na položaj Jevreja u ostaloj Evropi bilo relativno lakše i snošljivije. I ma koliko da su Jevrejstvo u Mađarskoj pritisnivale razne materijalne i pravne ne-
 daće, političke i verske predrasude, ipak se u Mađarskoj počev od sredine XVIII
 veka susreću duh evropske prosvetljenosti i izvesna tolerancija.

Tako se i u Subotici u granicama tadašnjih prilika i zahvaljujući nekim njenim
 osobenostima razvio blaži i trpeljiviji stav prema Jevrejima nego u ostalim delo-
 vima bačke županije i Mađarske kao celine.

Stvarne podatke o položaju bačkih Jevreja posle prvih godina njihovog naselja-
 vanja saznajemo iz popratnih izveštaja nakon izvršenih popisa Jevreja u Bačkoj
 1779. Tako *Tadeuš Latinović*, sreski načelnik potiskog sreza, piše: »...svoje škole
 nemaju, međusobno govore jevrejski, upotrebljavaju jevrejske molitvenike, ali
 druge knjige na jevrejskom jeziku ne poseduju, zemlju ne uzimaju u zakup...«
 Sreski načelnik gornjeg sreza *Antal Nesmer* kaže u pismu od 18. januara 1784.
 koje je upućeno somborskom glavnom županu: »...U Apatinu jevrejska deca idu
 u rimokatoličku školu, a izuzev zulufa nemaju na sebi druga verska obeležja...«
 Nešto kasnije, sreski načelnik gornjeg sreza *Mate Dudić* piše u svom izveštaju:
 »...Jevreji u celoj okolini govore nemački. U rimokatoličkoj školi u Baji uče sa
 uspehom tri jevrejska deteta. Zemlju ima samo jedan gakovski Jevrej, koji zbog
 toga plaća poseban porez«. ¹⁹

Naseljavanje Jevreja u Subotici i život u novoj sredini

Prvi Jevrej koji je dobio dozvolu da se privremeno naseli u Subotici bio je trgo-
 vac *Jakov Heršel*. Magistrat je 7. avgusta 1775. sklopio ugovor sa njim i još tro-
 jicom Jevreja po imenu *Lebl* (verovatno braća) iz Baje. Imena tih Jevreja su se
 i do tada nalazila u gradskim zapisnicima od 1764. *Heršelu* je bilo dozvoljeno da
 se sa porodicom naseli u gradu, ali isključivo kao kmet s pravom da od svakog
 Jevreja zatečenog u gradu ubire na ime carine po tri krajcare dnevno, a da im
 za protivslugu služi košer-jela i vino u svom stanu. Pored toga mu je dozvolje-
 no da po gradu torbani vunom i kožom.

Neki Jevreji su po slovu tačaka 4 i 18 iz »Privilegija« iz 1779. mogli takođe živeti
 u Subotici u statusu kmetova. Po tom statusu bilo im je dozvoljeno da se uz
 poštovanje i nenarušavanje postojećih povlastica i prava koja su uživali lokalni
 katolički i srpski trgovci mogu baviti torbarenjem i kupovinom vune, kože, du-
 vana i sličnih proizvoda. Iznajmljivanje stanova su mogli da vrše isključivo kao
 zakupci pošto im je pod pretnjom konfiskacije bilo zabranjeno da kupuju stam-
 bene zgrade u trajno vlasništvo. Desilo se da jedan Jevrej nije poštovao ovu
 odredbu, nego je bez znanja vlasti kupio kuću, pa je zbog toga podneo odgova-
 rajuće posledice. Ukoliko bi Jevrej nekim slučajem preko zalogu ili zakonskim
 putem postao vlasnik nekog stana, to bi se privremeno tolerisalo, ali bi svako

¹⁹ »Jevrejski almanah«, 1955—56, Ladislav Fišer, *Jevrejstvo Bačke*, 91.

lice koje bi moglo uložiti odgovarajući iznos novca kao protivvrednost za taj stan postajalo automatski njegov vlasnik, a Jevrejim je morao da se iseli.

Međutim, Jevreji su se postepeno ipak naseljavali u gradu, pa su 1780. u njemu već živeli 3—4 jevrejske porodice sa 19 članova, od kojih je bilo 12 muškaraca, a tokom 1781. bilo je 29 jevrejskih duša. To je većinom bila teška sirotinja. Stoga su se u martu 1786. obratili Magistratu s molbom (što su i kasnije činili) da ne dozvoli drugim Jevrejima da dolaze u grad, trguju ili se čak nastanjuju. U obrazloženju su naveli da bi se to štetno odrazilo na njihov opstanak. U vezi sa tim, Magistrat je zajedno s kraljevskim komesarom, koji se upravo u to vreme zatekao u gradu, odlučio da se pored postojećih dvanaest jevrejskih porodica koje plaćaju 60 forinti raznih poreza ne mogu naseljavati drugi Jevreji. Pozivajući se na tu odluku, Magistrat je 1788. uskratio dozvolu poznatom veletrgovcu i vojnom liferantu *Leonu Esterrajheru*, jednom od glavnih snabdevača austrijske vojske, da se zastalno nastani u gradu. Uz to je napomenuto da će njegov boravak u gradu biti tolerisan do daljeg.²⁰

Jevreji i reforme Josipa II

U međuvremenu je posle smrti *Marije Terezije* 1780, na austrijski presto došao njen sin *Josip II*. Njegova vladavina se zbog nastojanja da raznim reformama unapredi državu sukobila sa snažnim otporom vladajućih krugova, pa se on potkraj svog života odrekao većine reformi koje je nameravao da izvrši, ali su one i pored toga u mnogo čemu uticale na sudbinu države, a posebno na trasiranje puta za emancipaciju Jevreja. Edikt o toleranciji iz 1781. omogućio je da i nekatolici dobiju slobodu veroispovedanja, pravo na vlasništvo i na obavljanje javnih službi. Istina, Jevreji nisu dobili građanska prava, ali im je bilo dozvoljeno da slobodnije obavljaju verske obrede. Bile su im otvorene javne škole, dozvoljeno im je stanovanje u dotad zatvorenim slobodnim kraljevskim gradovima, a uz izvesna ograničenja bilo im je omogućeno da iznajmljuju i zemljoposede. Tako se pred njima otvorio proces koji se za nekoliko decenija ispoljio kao emancipacija.

Josip II je pri kraju svoje vladavine ratovao s Turcima, pa je u vezi sa tim posetio 9. jula 1786. i Suboticu, u čijoj je okolini započeo koncentraciju svojih trupa. Grad je tada morao ne samo da snabdeva vojsku životnim namirnicama nego i da daje izvesne usluge u radnoj snazi, zapregama i slično. U to vreme je iz drugih krajeva pristizao veliki broj Jevreja koji su uglavnom snabdevali carsku vojsku, pa je došlo do povezivanja stranih i domaćih Jevreja, što je domaćinima pomoglo da učvrste ekonomski položaj u gradu.

U aprilu 1788, subotički Jevreji su ponovo uputili molbu Magistratu da se drži svoje ranije odluke, tj. da grad prihvati samo onih dvanaest porodica koje su se prve naselile, a sada su nastanjena 82 jevrejska lica. Magistrat im je odgovorio

²⁰ Istorijski arhiv Subotice (dalje: IAS), A. 57/pol. 1788.

kako se ne bi ustručavao da u grad prihvati i druge Jevreje ukoliko bi oni posedovali odgovarajuće moralne osobine i ne bi se bavili varanjem hrišćanskog stanovništva. Tako je Magistrat 20. juna 1788. naredio da se izuzev dvanaest prihvaćenih i zaštićenih jevrejskih porodica, svi ostali proteraju iz grada sa svima onima koji nisu u mogućnosti da se izdržavaju ličnim radom. Jevreji su se žalili na ovu odluku kraljevskom namesniku *Johanu Bahou*. Na *Bahovo* pismo od 13. jula 1788, kojim se on poziva na noviji kraljevski dekret o naseljavanju Jevreja, Magistrat je 28. jula 1788. doneo odluku po kojoj se sem dvanaest navedenih porodica mogu u gradu naseliti i ostali, odnosno mogu se vratiti proterani Jevreji pod uslovom da su poštteni i da imaju osiguranu egzistenciju. Da bi sprečio moguće zloupotrebe i povode za nemire, Magistrat je zatražio da se Jevreji izdvoje i nastane u posebnoj ulici. Posle ove odluke, *Baho* je 2. septembra 1788. podsetio Magistrat na to da treba da poštuju vlastite odluke. Naime, on nije imao prigovora na izdvajanje Jevreja, ali je smatrao da im se ne može uskratiti pravo da kupuju stanove tamo gde to budu želeli.

U to vreme (1787) je na osnovu kraljevske naredbe iz 1873. bila zabranjena upotreba jevrejskog jezika u javnom životu. On je mogao biti upotrebljavan jedino pri verskim obredima. U zvaničnim dokumentima bila je dozvoljena upotreba samo onih jezika kojima je govoreno u pojedinim zemljama Monarhije. Naređenje od 23. jula 1787. odnosilo se na jevrejska prezimena; naime, svi Jevreji bili su obavezni da od početka sledeće godine uzmu nemačka prezimena. U stvari, to je bio prvi pokušaj austrijskih vlasti da se administrativnim putem izvrši asimilacija Jevreja. Tako je i dvadeset pripadnika jevrejske zajednice u Subotici dobilo nova prezimena.²¹

U to vreme je na teritoriji Bačke bilo evidentirano oko 300 jevrejskih porodica. Neki Jevreji nastanjeni u Subotici pokušavali su da se aktivnije uključe u trgovinu, ali su nailazili na tvrdokoran otpor cehova. Tako je *Lerinc Gajger* tražio preko gradskog Magistrata dozvolu da otvori dućančić, a Magistrat je 24. oktobra 1788. prosledio njegovu molbu trgovačkom cehu. Pozivajući se na svoja pravila, ceh je odbio *Gajgerovu* molbu uz obrazloženje da nije priložio obaveznu potvrdu o vremenu koje je proveo na učenju zanata, a uz to kao Jevrejim nema pravo građan-

²¹ Jakab Heršel je postao Jakab Hirš
 Jakab Peter je postao Jakab Berger
 Lerinc Jakob je postao Lerinc Rajner
 Lebl Heršel je postao Lebl Majer
 Mozeš Markuš je postao Mozeš Volf
 Šimon Lebl je postao Šimon Kiršer
 Salamon Markuš je postao Salamon Fuhs
 Lerinc Filep je postao Lerinc Gajger
 Marton Fileps je postao Marton Gajger
 Jakab Izrael je postao Jakab Bem
 Samuel Mišel je postao Samuel Dajčer
 Marton Kiš je postao Marton Klajn
 Izak Hajnlih je postao Izak Kuterer
 David Markuš je postao David Svarc
 Izak Jakob je postao Izak Rajner
 Salamon Jakob je postao Salamon Rajner
 David Volf je postao David Huber
 Jakob Filep je postao Jakob Brantvajner
 Šimon Isak je postao Šimon Veter
 Joah Herhel je postao Jakob Kurc

stva. Cehovskim pravilnikom bila su predviđena oba ta uslova. Jevreji su se ponovo žalili Magistratu, ali nadležni su raznim pravnim smicalicama nastojali da im onemoguće da se postepeno uključe u lokalnu trgovinu.²² Na sličan način je postupljeno i kad su 10. marta 1789. zatražili dozvolu da izgrade svoj hram, odnosno zatražili da im se u tu svrhu dodeli odgovarajuće zemljište. Magistrat je odbio molbu, pa su se Jevreji žalili temišvarskom distriktu i ponovo je posredovao kraljevski komesar *Johan Baho*. Međutim, subotički Magistrat se i na to oglušio, tako da je pravno preganjanje u vezi sa tim okončano tek kad je *Baho* 1. decembra 1789. uputio Magistratu kraljevsko naređenje kojim se odobrava subotičkim Jevrejima da o svom trošku izgrade hram. Ali sad se isprečila druga nadaća — nedostatak novca (jer su Jevreji živeli u velikoj nemaštini).

No bez obzira na sve poteškoće, u grad se i dalje naseljavalo sve više jevrejskih porodica. U međuvremenu se trgovac *Salamon Hajduška* iz Bačke Topole obratio molbom dvoru i 17. novembra 1794. dobio izuzetnu dozvolu da se može zastalno naseliti u Subotici i otvoriti radnju.²³ Prema tome se *Salamon Hajduška* može smatrati za prvog legalnog jevrejskog građanina u Subotici s obzirom na dozvolu o stalnom boravku. Na sličan način je tokom 1798. i *Jožef Kunc* dobio dozvolu (pošto se to nije sudaralo sa pravima hrišćanskih trgovaca) da u blizini glavnog trga otvori trgovinu starežom, polovnom odećom i sličnom robom. Posle toga je sve veći broj Jevreja dobio dozvolu da se trajno naseli u Subotici. Osim prvih trinaest porodica (onih dvanaest starih i *Hajduška*), 1794. u gradu je bilo još osam porodica koje su dobile dozvolu za privremeni boravak. To su bili razni učitelji i sluga, deset porodica sa ukupno 29 članova.²⁴ Izvršavajući naredbe viših organa, Magistrat je povremeno vršio popis Jevreja koji su se naselili posle 1790. pa bi neke proterao, a neke pustio na miru sve dok su se primerno vladali.²⁵ Dakle, u maju 1798. bilo je trinaest stalno nastanjenih i osam privremeno nastanjenih jevrejskih porodica, sa ukupno 97 članova. U imovinskom pogledu bili

²² IAS, A.19/pol. 1789; IAS, 11, A.10/pol. 1789.

²³ U predratnoj arhivi Jevrejskih verskih opština (JVO) nalazila se priznanica od 17. februara 1797. iz koje se vidi da je *Salamon Hajduška* kupio kuću torbara *Jakaba Hirs*a na zakonitoj licitaciji za 600 forinti. Taj *Jakab Hirs* je istovetan sa *Jakabom Heršelom*, osnivačem JVO, koji je na osnovu naredbe od 23. juna 1787. dobio novo prezime.

²⁴ Privremeni boravak imale su porodice:
Izak Bloh, nastanjen kao kućni učitelj, sa dva člana
Nojfeld Farkaš, nastanjen kao kućni učitelj, sa dva člana
Jakab Poljak, nastanjen kao kućni učitelj, sa dva člana
Isak Herš, nastanjen kao šames, sa četiri člana
Polak Herš, nastanjen kao šahter, sa četiri člana
Natan Hunic, sa osam članova
Jakab Klajn, sa dva člana
Lerinc Špic, sa pet članova.

²⁵ U jednom pokazatelju iz 1798. navedene su jevrejske porodice koje su dotad bile prihvaćene u Subotici:
Bernard Huber, sa sedam članova
Salamon Fuhs, sa tri člana
Izak Rajner, sa četiri člana
Lerinc Rajner, sa osam članova
Jakab Heršl, mlađi, sa pet članova
Adam (Kiš) Klajn, sa četiri člana
Jakab Ben, sa sedam članova
Salamon Hajduška, sa osam članova
Jakab Berger, sa pet članova
Marton Gajger, sa šest članova
Lerinc Gajger
Jož Kunc, koji je prihvaćen umesto umrlog *Martona Klajna*, sa četiri člana.

su najornija sirotinja. Po jednom izveštaju iz 1797, sem oskudnog kućnog nameštaja i nešto alata nisu posedovali ništa drugo. Izuzetak su bili samo *Marton Galger* koji je imao konja i taljige, pa je obilazio salaše i kupovao kože, te *Jakab Bem* (koj je imao konja i kola sa četiri točka. Od dvanaest jevrejskih porodica je između 1783. i 1788. uplaćeno na ime ratnog poreza i kućarine ukupno 139 forinti, tj. između 16 i 30 forinti godišnje. Pri naplati poreza za 1798, svaka od trinaest porodica je plaćala prosečno 4,30 forinte na ime ratnog poreza i 1,30 forinti za kućarinu.

Deset godina posle prvog odobrenja da mogu graditi bogomolju, subotički Jevreji su se 26. marta 1799. ponovo obratili Mađarskom kraljevskom namesništvu radi novog odobrenja, koje su dobili 1. decembra iste godine. »Tome je tek — po nekim autorima — opština praktički bila osnovana.«²⁶ Sinagoga je završena početkom XIX veka u tadašnjoj Šumskoj, odnosno Jugovićevoj ulici (koja je urbanističkim preuređenjem grada posle II svetskog rata ustupila mesto novoj širokoj aveniji prema Dudovoj šumi.

Provizorijum »De Judaeis« od 1791. i njegovo poluvekovno trajanje

Posle smrti *Josipa II*, u radu Zemaljskog sabora 1790—91. razmatrana je i sudbina Jevreja shodno promenjenim odnosima. Sabor je bio spreman da Jevrejima pruži izvesna građanska prava, ali je zauzvrat tražio da oni prihvate vojnu obavezu. Međutim, stvari su ostale nepromenjene zbog njihovog suprotstavljanja ovom zahtevu, što izražava i zakon od 10. januara 1791. koji je zamišljen kao provizorijum i bio poznat pod imenom »De Judaeis«. Ovaj privremeni zakon je ostao na snazi u Mađarskoj sledećih 50 godina.

Vladajući propisi apsolutizma iz prvih decenija XIX veka nisu više bili toliko nepovoljni po Jevreje. Bečka centralna vlada je u prvom redu na mađarskom području bila okrenuta protiv srednjeg plemstva koje je sve otvorenije izražavalo liberalna shvatanja i uporno zahtevalo svoja ustavna prava, tj. prvenstveno klasna prava. Stoga je vlada nastojala da protiv srednjeg plemstva okrene potlačene i obespravljene mase, kmetove i Jevreje. Međutim, i srednje plemstvo je želelo da u borbi protiv bečke kamarije i visokog mađarskog plemstva veže za sebe kmetstvo i Jevreje. U tom procesu se bude nacionalni duhovi i dolazi do sveopšteg zahteva za mađarizacijom društvenog i kulturnog života u zemlji. Taj pokret je postepeno poprimio obeležje mađarskog nacionalnog preporoda. U odnosu na Jevreje, preporod se u početnim godinama kretao dvosmerno: na jednom pravcu je bila sve glasnjija i jednodušnija želja naprednog knila zakonodavnog plemstva u odnosu na njihovo oslobođenje od sramotnog srednjovekovnog statusa, a na drugom su se u samom jevrejstvu ispoljavale snage koje su nastojale da ostvare asimilaciju. U jevrejske škole je sve više uvedena nastava na mađarskom, a negde su u sinagogama počev od 1817. držane propovedi na mađarskom. Subo-

²⁶ Dr Imre Vidor, *nav. delo*, 75; vld. primedbu br. 3.

tica je u tom pogledu ostala konzervativnija »jer će se u jevrejskom hramu još 1892. održavati verske propovedi na nemačkom jeziku«.27 Mada oprezno, i jevrejstvo je postepeno nastojalo da se uključi u aktivnost mađarskog duhovnog preporoda. Kao rezultat ovih dvaju nastojanja javila se potreba da se na svakom Zemaljskom saboru u trećoj i četvrtoj deceniji XIX veka redovno govori o jevrejskoj emancipaciji. Međutim, sve je završavano bez stvarnih rezultata: konačno rešenje je stalno odlagano i bilo sankcionisano stanje od pre 1791. godine.

U Subotici se od 1805. nalazilo 67 Jevreja: 37 lica mladih od 16 godina, 17 lica između 16 i 40 godina starosti (od kojih 13 u braku) i 13 lica starijih od 40 godina. Te godine su subotički Jevreji uz saglasnost gradskog komunalnog saveta od 5. februara tražili da se *Jakab Lebl*, krojač iz Almaša, može nastaniti u gradu i otvoriti krojačku radnju. Magistrat je udovoljio molbi i pored protivljenja krojačkog ceha, uz napomenu da se *Leblu* odobrava da obavlja usluge isključivo za račun lokalnih Jevreja.

Odras protivnapoleonovskih ratova na prilike subotičkih Jevreja

Od 1792. do 1812, tokom nekoliko ratova s Napoleonovom Francuskom, Monarhija je bila izložena velikim političkim, ekonomskim i psihološkim naporima, finansijskim krizama, vojnim porazima i gubicima čitavih delova zemlje. Ti ogromni naponi su doveli državu na rub katastrofe. Bačka i Subotica su kao neokupirani delovi Monarhije takođe veoma teško osetile ovo stanje; od građana su zahtevane ogromne »dobrovoljne« materijalne žrtve. Tako su tadašnji ugledni jevrejski trgovci *Bernat Huber*, *Lerinc Gajger* i *Jakab Hlrš*, 1805. godine »dobrovoljno« priložili u ratnu blagajnu 400 forinti. Posle sloma Napoleonovog carstva, austrijska državna blagajna je videla izlaz iz veoma teške finansijske krize u tome da trgovcima, koji su još jedini u državi raspolagali izvesnim količinama obrtnog kapitala, nametne ogromne namete. U Subotici je tada registrovan 31 trgovac, tzv. »merikator«, sa procenjenim obrtnim kapitalom od 64.750 forinti, iz čega je izdvojeno 14,5 posto, odnosno 9.102 forinte, na ime »dobrovoljnog« priloga za carsku blagajnu. Posebno su istaknuta 24 jevrejska trgovca, tzv. »kvestora«, koji su raspolagali kapitalom od 27.639 forinti, od kojeg je za carsku blagajnu izdvojeno 10 posto, odnosno 2.763,59 forinte. Osamdeset registrovanih kamatara raspolagalo je kapitalom od 28.980 forinti, od kojih je obračunato 8 posto, ili 2.318,24 forinti. Od prodavaca vina ubrano je 1.700, a od pijlara 115 forinti. Tako je uz srazmerno vrlo visoko zahvatanje iz celokupnog procenjenog obrtnog kapitala prikupljeno 16.000 forinti. To ukazuje na prilično učešće Jevreja u subotičkoj trgovini. Oni su sa 40 porodičnih starešina i 234 člana u odnosu na 30.000 nejevreja, u proporciji 24:31 trgovac, ostvarili veoma povoljan odnos u svoju korist. Odnos je svakako još povoljniji ako se uzmu u obzir nacionalno neidentifikovani kamatari, pijlari, preprodavci vina, među kojima je bio priličan broj Jevreja.

27 I. Iványi, *nav. delo*, I tom, 348.

Jedan popis iz februara 1808. izvršen u Subotici navodi 44 jevrejske porodice sa 234 člana, 1809. je zabeleženo 47 jevrejskih porodica, a 1820. su u gradu bile nastanjene 64 jevrejske porodice sa 375 članova. Po *Ivanjiju*: »U Subotici je 1814. bio 31 vlasnik trgovinskih radnji, 24 jevrejska trgovca, 80 kamatara, 6 prodavaca poljoprivrednih proizvoda I reda (na veliko) i 11 prodavaca poljoprivrednih proizvoda II reda (na malo).«²⁸ Magistrat je 10. juna 1816. odredio ulice u kojima Jevreji mogu da obezbede kuće za sebe putem zaloga, ali su to mogli ostvariti jedino u krugu svoje bogomolje, u Šumskoj ulici. Međutim, kako su ulice oko bogomolje postepeno bivale prenaseljene, to je Magistrat 1835. odobrio Jevrejima da se mogu stambeno širiti i prema tržnici, odnosno današnjoj sinagogi. Gotovo do pred II svetski rat, znatan deo Jevreja, pretežno onih iz srednje situiranih i siromašnijih slojeva, bio je okupljen u tom delu grada.

Posle Napoleonovih ratova i Bečkog kongresa 1815. do revolucionarnih događaja 1848. na unutrašnjem i spoljnopoličkom planu Monarhije došlo je do kontra-revolucionarne Meternihove politike koja je bila zasnovana na međunarodnom savezu evropske reakcije i poznata kao »Sveta alijansa«. U takvim društvenim prilikama, nevelik broj subotičkih Jevreja nije mogao zabeležiti neki vidniji napredak, ali su oni mukotrpno, korak po korak, vrednošću i upornošću krčili tlo na kojem su se smestili i od kojeg su živeli. Važan događaj u to vreme predstavljala je naredba koju je 18. avgusta 1806. izdao kraljevski namesnik da se strani Jevreji ne mogu više naseljavati u Mađarskoj. Sve jevrejske opštine su bile obavezne da svake godine dostavljaju polimeničan spisak svojih članova. Ukoliko bi se ustanovilo da prikrivaju neke ilegalno useljene Jevreje morali su sami snositi troškove oko njihovog proterivanja u zavičajna mesta.

Zemaljski sabor se sastao 1807. u Požunu (Bratislava) i iz celokupnog kompleksa jevrejskog pitanja raspravljao jedino pitanje njihove vojne obaveze, te doneo odluku da i Jevreji ubuduće potpadaju pod vojnu obavezu. Tako su — iako ne u smislu građanskih prava — u pogledu građanskih obaveza bili izjednačeni sa ostalim stanovništvom u državi. Te iste godine je tolerancijski porez povećan za 50 posto, da bi nešto kasnije bio povećan za punih 100 posto.

Kako je tolerancijski porez bio veoma nesrazmeran, to su se subotički Jevreji često žalili višim vlastima. Popisna lista tolerancijskog poreza od 1. septembra 1830. bila je iskazana na osnovu imovinskog stanja i broja polimenično navedenih članova svake porodice. Tako je popisna lista iz 1830—31. obuhvatala kao starešine porodica 78 muškaraca i tri žene koji su predstavljali 81 porodicu sa 464 člana. Jedan broj su bile dućandžije, 65 raznorazni trgovci (ne torbari pošto je torbarenje bilo zabranjeno zakonom iz 1807), šest zanatlija, dva zakupca i sedam prosjaka. Njihov ukupan prihod bio je procenjen na 3.389 forinti, mada je retko ko od njih imao prihod veći od 50—60 forinti jer se on najčešće kretao između 5 i 20 forinti. U popisu je istaknuto da im je ekonomski položaj više nego težak zbog opšte društvene i ekonomske nestabilnosti. Međutim, subotički hroničar *Ivanji* iz-

²⁸ Isto, II tom, 229.

ražava sumnju u verodostojnost ovih podataka, pa navodi da je imovina 24 subotička Jevreja bila još 1814. procenjena na 23.369 forinti.²⁹

Još u siromašnijem položaju prikazuje Jevreje pokazatelj iz 1844. Po njemu, 117 subotičkih jevrejskih porodica sa 623 člana ostvaruju godišnji dohodak od 1—15 forinti po porodici, samo jedno domaćinstvo ostvaruje dohodak od 100 forinti, dva po 60, a ima priličan broj onih koji ne ostvaruju nikakav dohodak.³⁰

Kroz asimilaciju ka emancipaciji Jevreja

Četrdeset godina posle sticanja privilegije slobodnog kraljevskog grada, Subotica je 1820. bila grad sa 32.274 stanovnika, od kojih su 375 bili Jevreji. Po broju stanovnika, Subotica je spadala među 6—7 najnaseljenijih gradova u Mađarskoj. U njemu su zemljoposednički klasni interesi nametali opšti ton u procesu razvoja, a zemljoposednička oligarhija je bila inertna, nesposobna i nezainteresovana za bilo šta drugo sem za svoje uske interese. Da bi mogli opstati u takvoj sredini, lokalni Jevreji su morali da joj se prilagođavaju u svakom pogledu. To im je doduše pomoglo da izbegnu veće neprijatnosti i nedaće, na primer pogrome i slično, i da ozbiljniji antisemitski izgedi ne budu nikad zabeleženi u toj sredini. To je i razdoblje — subotičkim prilikama prilagođenog — postepenog izrastanja i ispoljavanja mađarskog nacionalnog preporoda. Za Jevreje je bila srećna okolnost da se njihova opredeljenja i potrebe nisu sukobljavali sa tim stremljenjima kao što se dešavalo u nekim drugim mestima u Bačkoj, nego su se podudarali sa gledištima zvanične bunjevačke oligarhije. Doduše, njih su nasuprot opštem napretku još uvek opterećivali teški i za čovečanstvo sramotni društveni recidivi kao što su »jevrejska zakletva« i porez trpeljivosti, koji se u to vreme već popeo na višemilionski dug bez izgleda da će ikad biti otplaćen.

Međutim, ipak je znatan deo javnog mnjenja zemlje nastojao da otvori put afirmaciji Jevreja, i taj pokušaj nije ostao neiskonišćen. Kod jevrejstva se pokrenuo jak asimilacioni talas. Asimilacija se posle 1840. snažno ispoljila pošto su zakonodavne mere iz te godine stvorile pogodne uslove za razvoj građanske klase i kapitalističkih društvenih odnosa. Čin asimilacije je kod Jevreja imao sasvim drugo značenje u odnosu na druge narodnosti u državi. Oni su tom činu prilazili kao uslovu za emancipaciju, i to svesno i dobrovoljno jer su od vladajućih klasa očekivali oslobođenje od srednjovekovne obespravljenosti i isključivosti, kako bi zatim vlastitim snagama započeli da se asimiluju. Tako su opovrgli optužbe da su opredeljeni promenački i nastrojeni protivmađarski. U vezi sa tim se već 19. aprila 1840. sa propovedaonica u jevrejskim hramovima čuju prve molitve na mađarskom jeziku. Pod uticajem ovih propovedi, među mađarskim Jevrejima se razvija pokret za osnivanje društva koje bi širilo mađarski jezik i mađarizaciju, koja se inače u celoj zemlji, pa i Subotici, odvijala u istom tempu i razmerama onako

²⁹ Isto, 343.

³⁰ Isto, nav. delo, I tom, 369; II tom, 343—344.

kako se kod Jevreja odvijao proces stvaranja građanske klase. U onim okolnostima, to je za njih bio progresivan korak pošto je to bila jedina pretpostavka da se uključe u modernu građansku klasu, da se društveno i klasno emancipuju i stupe na put tada ekspanzionističkog kapitalističkog razvoja.

Zakonski član 39, nagoveštaj emancipacije

Nove suštinske promene u vezi sa mađarskim Jevrejima dogodile su se na Zemaljskom saboru 1839—40, kad je nakon izvesnih suprotstavljanja, pod pritiskom preovladavajućih shvatanja u javnosti postignut kompromis i donet tzv. 39. zakonski član koji glasi:

»Čl. 1. Svi Jevreji koji su rođeni u zemlji i pripojenim delovima, takođe i oni koji su ovdašnji boravak dobiti zakonskim putem, ako protiv njih nema moralnih prigovora mogu da se nastanjuju bilo gde u celoj zemlji i pridruženim zemljama izuzev u rudarskim naseljima pomenutim u čl. 39 od 1840, iz kojih su isključeni pored ostalog i zbog starih ozakonjenih običaja, a s obzirom na instituciju rudnika i rudara.

Čl. 2. Pored navedenih uslova, Jevreji mogu podizati i fabrike u kojima rade svojeručno, ili uz pomoć momaka svoje vere; mogu se baviti trgovinom i zanatima. Svoje sinove mogu da obučavaju, i mogu i dalje da se bave onim znanjima i likovnim umecima koja su i dosad obavljali.

Član 3. Obavezni su da žive uz upotrebu stalnih prezimena i ličnih imena, a sveštenici su dužni da novorođene ubeležavaju u matične knjige.

Član 4. Sve dokumente, ugovore, u zemlji i priključenim delovima zemlje, dužni su da pišu na postojećim živim jezicima.

Član 5. Ukoliko su i dosad imali pravo da slobodno kupuju građevinsko zemljište, ovo pravo i ubuduće mogu slobodno da koriste.»

Nove zakonske mere su ubrzo povukle ukidanje poreza trpeljivosti i omražene »jevrejske zakletve«.

U međuvremenu, a shodno odredbama novog zakona, na molbu mađarskih Jevreja upućenu kraljevskom namesniku, namesnik je 25. avgusta 1840. doneo dekret kojim im se dozvoljava trgovanje u obliku torbarenja, s tim da robu mogu iznositi ne samo na godišnje vašare nego i na sedmične pijlačne dane. Po dekretu su takođe dobili pravo da mogu kao i hrišćanski trgovci otvarati trgovačke radnje u svakom mestu. Uz to, Jevreji tada počinju iznajmljivati i veće površine obradive zemlje. U istorijskom arhivu Subotice čuva se kompletna i obimna dokumentacija o izvršenoj licitaciji od 1. maja 1845. kad su *Jakob Baš* i *Bernat Dajč* uzeli u šestogodišnji zakup veće površine feudalne zemlje, zajedno sa kmetovima i mlinom u Čantavru.³¹

Subotički Jevreji su smatrali da od tada žive u prilično snošljivim uslovima. O tome govori sledeće: peštanski Jevreji su pokrenuli akciju i prikupljali potpise za

³¹ IAS, 6.A. 73/pol. 1845.

petitiju koju bi uputili predstojećem zasjedanju Zemaljskog sabora u decembru 1846. Međutim, subotički Jevreji su im odgovorili da oni u Subotici žive spokojno pod sigurnom zaštitom Zakona iz 1840. i da nemaju na bilo šta da se žale.

Jevreji i prvi začeci Industrijske proizvodnje u Subotici, 1782—1813.

Mađarska privreda se nalazila pod uticajem austrijske merkantilističke ekonomske politike koja je prvenstveno želela da unapredi vlastitu ekonomiju, odnosno ekonomiju svojih naslednih teritorija, dok je Mađarska od samog početka dobila ulogu njenog snabdevača sirovinama. Dvor je zapravo dozvoljavao Mađarskoj da razvija jedino one privredne i industrijske grane koje nisu imale uslova za procvat u Austriji i njenim naslednim zemljama. Imajući u vidu tu okolnost treba oceniti značaj diplome *Josipa II* od 2. marta 1782. koju je izdao *Johanu Gotfridu Libentrauu*, županijskom lekaru bač-bodroške županije, da može izgraditi i u trajanju od 10 godina eksploatirati fabriku alkalne sode na Paliću pored Subotice.³² Naime, već krajem XVIII veka je drvo od čijeg je pepela dobijena potaša, osnovna sirovina za proizvodnju sapuna, postalo deficitaran proizvod usled čestih ratova, pa je trebalo preći na druge vrste proizvoda, tj. na alkalnu sodu iz koje je dobijano 80 raznih vrsta soli. Odmah po dobijanju povlastice, *Libentrau* je sklopio ugovor sa subotičkim Magistratom, koji mu je dao 20 jutara zemljišta pored Paličkog jezera, pa je razvio veliku delatnost i ostvario zapažen poslovni uspeh.

Posle *Libentrauove* smrti, fabrički pogoni su prešli u vlasništvo jednog akcionarskog društva,³³ a od 7. novembra 1801. postali su vlasništvo barona *Fišla* i *Jakoba Abrahama*. *Fišl* je plasirao sodu ne samo na mađarskom nego i na inostranom tržištu, gde je bila poznata kao »mađarska soda«. U Pešti je sodu od *Fišla* kupovao jevrejski trgovac *Levi Rajtlinger* i preprodavao je svom poslovnom partneru *Ignacu Čupiku*, bečkom fabrikantu sapuna. *Čupik* i *Rajtlinger* su 14. novembra 1803. sklopili ugovor sa *Fišlom* po kome se *Fišl* obavezao da im godišnje isporuči 700 mc kvalitetne subotičke sode. Novi poslovni partneri dali su *Fišu* predujam od 3.000 forinti, što je i prva pojava prodiranja inostranog (bečkog) kapitala u Subotici.³⁴ *Fišl* nije bio u mogućnosti da izvrši svoje obaveze, a kako nije imao novca da vrati primljeni predujam, to se nagodio sa svojim poveriocima da oni preuzmu fabriku. *Čupik* je 1806. prekinuo ortakluk pošto je — kako navodi u jednom izveštaju — proizvodnja trpela zbog stalne svađe između jevrejskih i hrišćanskih radnika.³⁵ *Rajtlinger* je posle toga prešao u Suboticu da bi lično, i to sa uspehom, rukovodio poslovima u fabrici, pa je 1808. podneo molbu subotičkom Magistratu da mu izda dozvolu za podizanje još jednog sličnog pogona na obali malog Palića.³⁶ Iz *Čupikovog* izveštaja može se utvrditi da je dnevni kapacitet fabrike iznosio

³² IAS, fond Magistrat, br. 15, 3. 83/1782.

³³ Isto, br. 9, B.07 Po/1790.

³⁴ Isto, br. 11, A.14 aec/1804.

³⁵ Isto, br. 9, A.23 aec/1814.

³⁶ Isto, br. 18, A.8 aec/1808.

200 mc kvalitetne sode. Poslednji vlasnik je bio *Abraham Jakob*, koji je 11. oktobra 1813. sklopio ugovor sa Magistratom na tri godine.³⁷

Podrobniji osvrt na rad ovog prvog industrijskog objekta u Subotici učinjen je zato što se on javio oko 100 godina pre početka razvoja industrije ne samo u Subotici nego i u celoj Bačkoj, a takođe i zato što su znatnu ulogu u tridesetogodišnjem radu ove fabrike imali Jevreji. Kako kaže *Gašpar Ulmer*, bivši naučni saradnik Istorijskog arhiva Subotice i prvi naučni pregalac koji je pronašao ovu materiju, ta okolnost »s jedne strane predstavlja privredni fenomen svoje vrste, a sa druge strane činjenicu da gotovo sve što je ovde izneseno nije do sada objavljeno«. Posle 1813. godine, više nigde se ne pominje postojanje fabrike sode na Paliću.

DRUŠTVENI I VERSKI ŽIVOT SUBOTIČKIH JEVREJA OD OSNIVANJA OPŠTINE DO 1848.

Jevrejska opština

Jevreji su zbog svoje religije i zbog svog društvenog položaja u svetu, pa i Mađarskoj, dugo bili odstranjeni iz javnog života. Bili su narod koji je samo tolerisan, pa su u mestima gde su se nastanjivali bili upućeni jedni na druge više od ostalih naroda. Iz tih razloga su bili prinuđeni da osnivaju posebna društvena tela — jevrejske opštine. Po tradicionalnim propisima, njihova javna molitva ili verski obredi nisu se mogli obavljati ukoliko nije bilo prisutno najmanje deset muškaraca. Stoga su se u početku po naseljavanju u Subotici okupljali u kući nekog od svojih istovernika da bi obavili verske rituale. To su činili sve dok materijalno nisu koliko-toliko ojačali da su mogli pomišljati i na izgradnju prve bogomolje. Bogomolja je za Jevreje bila prvo i najsvetije mesto u životnoj sredini, središte oko kojeg su se okupljali i potvrđivali.

Druga potreba jevrejske zajednice bila je unutarnja svetovna organizacija — opština. Odmah nakon što je Magistrat 1786. odobrio da se dvanaest jevrejskih porodica nasele u Subotici (u septembru), one su se obratile Magistratu da im na ime uplaćenog tolerancijskog poreza od 60 forinti odobri obrazovanje opštine,³⁸ odnosno da između sebe mogu izabrati ugledniju ličnost za sudiju. Sudija je imao zadatak da jevrejsku opštinu štiti i zastupa pred vlastima, da u opštini održava mir, red i slogu, da u srazmeri prikupi i rasporedi razrezani zemaljski i opštinski porez, da nadzire prihode i rashode opštine, itd. On bi u duhu tradicionalnih propisa, zajedno s rabinom razrešavao privatne tužbe i svade među vernicima da time ne bi bili opterećivani redovni sudovi. Sudija je dakle imao i moralne i

³⁷ Isto, br. 1, A. 33 aec/1813.

³⁸ Jevrejske opštine su sve do 1868—69. bile društveno-političke zajednice Jevreja čija se nadležnost protezala ne samo na verske, kulturne i humanitarne ciljeve nego i na političko-ekonomsku oblast. Kad je u pojedinim evropskim zemljama nastupila jevrejska emancipacija, jevrejske opštine su ukinute kao ustanove budući da je uprava jevrejskih građana postala istovetna sa upravom ostalih građana. Umesto jevrejskih opština obrazovane su jevrejske verske opštine (JVO); *Zeidō telexikon*, 367.

društveno-političke obaveze i prava. Svaka jevrejska opština je u odnosu na druge jevrejske opštine bila potpuno nezavisna. Proučivši molbu subotičkih Jevreja, Magistrat je odobrio osnivanje opštine, ali nije dozvolio slobodan izbor sudije nego je naimenovao *Jakoba Heršela* na tu dužnost. Međutim, Jevreji nisu bili zadovoljni takvom odlukom jer je *Heršel* navodno bio nezgodan čovek, svojeglav, sebičan, zavidljiv, a nije bio u dobrim odnosima čak ni sa svojom najbližom okolinom. Stoga su Jevreji posle dve godine (u oktobru 1788) zatražili od Magistrata da im dozvoli da u prisustvu dva gradska senatora izaberu novog sudiju. I pored toga što im je gradski senator *Jovan Popović* zapretio čak i kaznom od 25 batina ukoliko ne budu glasali za *Heršela*, oni se nisu dali zastrašiti nego su u oktobru 1788. izabrali *Lerince Gajgera* za novog sudiju. Kad su 22. decembra 1798. ponovo tražili dozvolu da biraju sudiju i njegova dva pomoćnika, Magistrat im je odgovorio da u vreme kad ceo grad priznaje nadležnost Magistrata nema svrhe da Jevreji imaju posebnu opštinu, pa im je odbio molbu, ali se Jevreji nisu osvrtni na tu odluku.

Kasnije, negde u 1806. godini, Jevreji su ponovo birali svoje rukovodioce s mandatom na dve ili na godinu dana. O tome su redovno obavestavali gradski Magistrat, koji je to primao na znanje. Tokom 1812, Magistrat je odlučio da sam ubuduće izvrši konačan izbor jevrejskog sudije između dvojice predloženih kandidata.

U to vreme je unutarnji i društveni život Jevreja u Subotici još uvek nosio pečat veoma snažnih društvenih pravila koja su regulisana njihovim verskim zakonskim propisima. Mada su ti propisi bili krajnje strogi, Jevreji su ih poštovali, mada su im predstavljali veliki teret s obzirom na tada prodirući duh prosvetljenosti. Jedan od takvih propisa bilo je davanje oprosta (slobode) koji su po slobodnom nahođenju davala braća umrlog Jevreja njegovoj udovici ukoliko bi ona izrazila želju da se ponovo uda.³⁹

Godine 1848, predsednik Jevrejske opštine postao je *Jožef Hlrš*, a opštinsku upravu činila su zajedno sa njim još desetorica izabranih Jevreja.⁴⁰

Verski život

Subotički Jevreji su odlukom kraljevskog namesnika *Bahoa* od 1. decembra 1789. dobili dozvolu za izgradnju hrama, ali pošto nisu mogli da prikupe potrebna novčana sredstva, to su još 1798. održavali verske obrede u kući *Izraela Abrahama*. Kao što je to činjeno za svaku drugu građansku kuću, *Abraham* je plaćao porez na tu zgradu. Na osnovu kasnije obnovljene molbe od 26. marta 1799, kraljevski namesnik je saopštio Jevrejima da su dobili kraljevsku dozvolu za gradnju sinagoge.

³⁹ Takav slučaj je zabeležen tokom 1847. i u Subotici, kad se dvadesetogodišnja udova Julijana Kunc, rod. Kraus, obratila molbom austrijskom caru da se u odnosu na nju ukine primena običaja kojim joj se uskraćuje pravo pošto je) brat pokojnog muža nije dao otpust, tj. slobodu da se ponovo uda (IAS, 3.A, 82 pol. 1848).

⁴⁰ Nema podataka kad je i na čiju inicijativu reorganizovana jevrejska opštinska uprava.

Međutim, nema podataka koje godine je sagrađena jevrejska bogomolja u bivšoj Šumskoj ulici.

Već tokom sledećih godina pominju se crkveni poslužitelji i šahter kao posebna i samostalna lica u verskom životu. O rabinu *Samuelu Policeru* koji je stanovao u zgradi Jevrejske opštine, prvi put se govori tek 1803. Najverovatnije je da je sinagoga sagrađena u prvim godinama XIX veka na sopstvenom zemljištu u bivšoj Šumskoj ulici. Izgrađena je usred jednog prostranog dvorišta zato što bogomolje po tadašnjim propisima nisu mogle biti građene u liniji ulice. Bogomolja je tokom 1850. obnovljena u okviru tadašnjih ekonomskih mogućnosti Jevrejske opštine.

Magistrat je svojom odlukom od 19. decembra 1810. oslobodio sinagogu plaćanja javnih dažbina, ali je morao povući svoju odluku zbog prigovora merodavnih faktora da sinagoga u duhu postojećih propisa nije javni objekt. Na kraju je kraljevski namesnik, a na osnovu datih uputstava u vezi sa popisom stanovništva, pre zasedanja Sabora 1825—27. oslobodio poreza sve jevrejske bogomolje i škole. Posle toga je privredni savet grada bio prisiljen da briše sva svoja ranija potraživanja po tom osnovu. Međutim, za ritualno kupatilo i klanicu morali su i dalje plaćati porez. Ceo kompleks zemljišta na kojem su se nalazili jevrejski javni objekti obuhvatao je 840 kvadratnih hvati, od čega su 100 kv. hvati zauzimali kupatilo i klanica.

»Hevra kadiša« (»Sveto društvo«)

Najstarija ustanova subotičkih Jevreja osnovana je 1790, što znači da je gotovo toliko stara koliko i sama Jevrejska opština. Svi istraživači istorijata ove ustanove ističu da uprkos najtemeljijem radu nije bilo moguće pronaći podatke o njenom osnivanju i njenim prvim delatnostima.⁴¹ Jedino što se moglo saznati jeste to da je ustanovu obrazovao *Jakob Hirs-Kališ*, jedan od osnivača Jevrejske opštine. S obzirom na svoj verski i društveni položaj, Jevreji su kroz vekove bili isključeni iz okvira hrišćanskih dobrotvornih delatnosti, pa su bili upućeni na međusobnu pomoć. U »Hevra kadiša« su bili učlanjeni gotovo svi pripadnici Jevrejske opštine, pa su imućni roditelji čak upisivali i novorođenčad. Društvo je osnovano sa zadatkom da pruža pomoć siromašnima i bolesnima, kao i pri ukopu umrlih. Subotička »Hevra kadiša« je obavljala redovno svoje humane i socijalne obaveze, a tokom vremena je zahvaljujući redovnoj članarini i prilozima stekla znatan imovinski fond. Iz tih sredstava je podignuta lepa zgrada u Frankopanskoj ulici, sa odgovarajućim društvenim prostorijama. U njoj se decenijama odvijao bogat društveni i kulturni život. Na tom istom terenu, do doma »Hevra kadiše« je JVO podigla svoju bolnicu u drugoj polovini XIX veka.

⁴¹ »Szombat«, jevrejski nedeljni list za društvena, književna i umetnička pitanja, br. 21/22 od 8. decembra 1925.

Govorni jezik

Kad su se tokom XVIII veka doselili u Bačku, Jevreji su sa svojim običajima doneli i svoje govorne jezike: hebrejski i jidiš. Međutim, austrijske vlasti su već 1781. zabranile Jevrejima nastanjenim u južnim krajevima Monarhije da u zvaničnim spisima, oporukama i poslovnim knjigama upotrebljavaju te jezike. O govornom jeziku Jevreja u Bačkoj iz tog razdoblja nisu na žalost ostali nikakvi dokumenti, ali je znanje hebrejskog jezika i korišćenje hebrejskog pisma smatrano za osnovno merilo obrazovanja kod Jevreja. Pretpostavlja se da je u porodicama jevrejskog stanovništva Bačke, pa i Subotice, upotrebljavan tzv. zapadni jidiš koji je bio pod sve izrazitijim uticajem nemačkog i s naglaskom koji je sve više padao pod uticaj mađarskog jezika.

U sinagogalnim propovedima i zvaničnim govorima koje su rabini držali prilikom raznih porodičnih skupova, najčešće je korišćen prastari jezik Biblije. Međutim, poznato je da su rabini za svaki slučaj imali pripremljene nemačke prevode svojih govora i tekstova ukoliko bi se organi vlasti zainteresovali za njihov sadržaj. Nemački jezik se postepeno odomaćio, pa su Jevreji bili upućeni na dvojezičnost koja je uslovljavala njihov život i rad na teritoriji današnje Bačke. Zbog malobrojnosti Jevreja, ali i sve jače asimilacije, jidiš je odumirao, dok se hebrejski zadržavao u verskoj nastavi i sinagogalnom ritualu.⁴² Početkom XIX veka, Jevreji su između sebe još uvek govorili jidiš, a klasični nemački je malo ko od njih znao. Umesto njega govorili su mađarski i jezike tu nastanjenih slovenskih naroda. Upućenost na dvojezičnost je postala stalan, ali uvek kvalitetno različit zahtev koji su vreme i promenjene okolnosti postavljali pred njih. Nametao se uvek novi govorni jezik, a dotadašnji se povlačio u okvire porodice, potiskujući raniji koji je bio osuđen na odumiranje. To je bila sudbina jidiša, hebrejskog, nemačkog i mađarskog, da se na kraju završi na srpskohrvatskom jeziku.

Jevrejsko groblje

Nema proverenih izvornih podataka o nastanku Jevrejskog groblja, ali se pretpostavlja da su Jevreji od samog početka svog naseljavanja u Subotici bili upućeni da sahranjuju svoje mrtve na mestu gde se i danas nalazi Jevrejsko groblje — na tzv. Halaškom putu, kod kompleksa hemijske fabrike »Zorka«. Prilikom uređivanja subotičkih gradskih grobalja 1828, Jevrejsko groblje je ostavljeno na postojećem mestu.

Jevrejsko školstvo

Najveća briga Jevreja nastanjenih u Subotici bilo je organizovanje njihove opštine, a druga je bilo podizanje bogomolje, što su takode ostvarili posle mnogih po-

⁴² Dr Mira Flajšer-Dimić, *Iz zapletnika senčanske Hevra kadife*, »Jevrejski almanah«, 1965—66, str. 98.

teškoća. Kad je sinagoga bila podignuta, ona je služila i kao školska zgrada, što je bio običaj u siromašnim jevrejskim opštinama. Jevreji su i inače posvećivali veliku pažnju pitanju prosvetavanja mladeži. Za svakog muškarca Jevrejina je bilo obavezno da zna čitati i pisati; dečaci su učili u hederu (osnovna škola), a devojčice kod kuće. Ne postoji nijedan narod u Evropi kod koga se obaveza školovanja tako duboko i svestrano vezuje za prošlost kao što se to čini kod Jevreja. Još u staroj jevrejskoj državi bila je obavezna školska obuka. Po jednom starom propisu, dete je već sa pet godina počinjalo da uči čitanje. Sa deset godina treba da upozna tzv. »mišnu«, verski deo predanja, sa trinaest verske zapovesti, a sa petnaest da upozna Talmud. Na sličan način su bile organizovane jevrejske škole na migracionom putu od Galicije prema Vojvodini i Hrvatskoj, odakle ih je pokret prosvetćenosti pomerio iz hiljadugodišnje, religijom uslovljene inertnosti.

Car *Josip II* je svojom naredbom od 14. februara 1782. postavio pitanje osavremenjivanja verskih škola, uključujući i jevrejske, te pred jevrejskom omladinom otvorio srednje i visoke škole pod uslovom da su završili osnovnu školu organizovanu po zemaljskim propisima, jer heder nije priznavan. Dozvoljeno im je da i sami organizuju savremene škole, odnosno mogli su da pohađaju zajedničke narodne škole. U svakom slučaju su bili obavezni da pohađaju školu. Sve naredbe Namesničkog saveta iz 1786, 1797, od 1. maja 1798, od 31. avgusta 1802, pa čak i ponovljena naredba od 2. maja 1843, dozvoljavale su mladim Jevrejima da se mogu baviti novčarstvom jedino pod uslovom da su završili školu, a takođe su se mogli ženiti samo pod tim uslovom. Tokom XVIII veka, subotički Jevreji su malo znali o svim propisima koji su ih obavezivali na određene postupke u pogledu školovanja dece. Malo su znali i o Dekretu tolerancije *Josipa II* kojim su pokrenuta pitanja u vezi sa olakšanjem njihovog položaja u Monarhiji kako bi se lakše uključili u redovan društveni život. Oni su i dalje mukotrpno živeli i bili srećni kad su im se životni uslovi bar malo poboljšali. Uporno su negovali svoje tradicionalne običaje i čuvali konzervativan način života. Ukoliko su mogli organizovati heder, smatrali su da je to više nego dobro. Privatni učitelji su za njih bili skupo ali nužno zlo. Jevrejski kućni učitelji su inače bili kao neka vrsta slugu. U Subotici se 1798. pominju tri takva učitelja; 1808. pominje se izvesni *Jakab Virckopf*, koji je živio u gradu od 1806. i bio sluga i učitelj kod *Isaka Hirša*, 1807. se pominju trojica učitelja: *Jožef Polak* koji je u Subotici od 1807, *Abraham Buhvald* od 1805, te *Aron Šasman* od 1806. Pored ovih, koji su bili samo kućni učitelji, pominje se i *Volf Miller* kao »magister trivialis judeorum« koji se vodi kao javni školski učitelj i koji je boravio u gradu već od 1804. godine.

Moderno i po zemaljskim propisima organizovano školstvo u Subotici, Jevreji nisu ostvarili sve do 1873; čak su i heder otvorili tek 1811. neposredno pre sinagoge. Otvaranje hedera zahtevalo je redovnog učitelja koga je plaćala Jevrejska opština. Sa učiteljima se iz tih razloga postupalo na osoben način: svakom je na kraju školske godine uručivan otkaz, čak i kad je veoma uspešno obavljao svoju dužnost, a zatim je ponovo priman za sledeću godinu. Na taj način su nastojali da izbegnu materijalne obaveze u pogledu prava na penziju koje bi nastalo neprekinutim radom učitelja, a uz to su ih i slabo plaćali. Da bi sačuvali svoja radna mesta do kojih

se teško dolazilo, učitelji su bili prinuđeni da ispunjavaju svaku želju Jevrejske opštine. Veliki broj učitelja je prošao kroz ovu školu, pa ta stalna promena nije išla u prilog kvalitetu nastave. Za jevrejske učitelje, kao i za članove školskog odbora koje je postavljala Jevrejska opština, nepoznati pojmovi bili su sistem obrazovanja, plan i metodika nastave, raspored časova i slično.⁴³ Iz toga se može dobiti predstava o osposobljenosti učitelja koji su učili decu pisanju, čitanju i veronauci. Škola je deci pružala isključivo versko obrazovanje.

Malo je šta poznato o školskoj zgradi i onome čime je raspolagala Jevrejska opština. Pomoć od Gradske uprave nije dobijana sve do donošenja Zakona o osnovnom obrazovanju. Jevrejskoj opštini su nedostajala odgovarajuća materijalna sredstva, pa je škola radila u veoma oskudnim prilikama, kao uostalom i druge gradske škole. I pored svih nedostataka, heder je u sve većem broju okupljao decu subotičkih Jevreja, tako da ga je 1868. pohađalo 75 učenika.

Jevrejska deca su iz verskih razloga išla u heder, a po njegovom završetku su najčešće pohađala gradske škole. Neki roditelji su čak zaobilazili tradicionalni heder i odmah upisivali decu u gradsku školu kako bi ona po njenom završetku mogla nastaviti školovanje u gimnaziji. U lokalnoj latinskoj gimnaziji je školske 1834/35. godine bilo evidentirano šest jevrejskih učenika, a 1840/41. već dvadeset. Zanimljivo je da je lekarski poziv gotovo u svim evropskim zemljama bio dostupan Jevrejima među prvim naučnim disciplinama. U Mađarskoj je to takođe bio slučaj krajem XVIII veka, i to u vreme kad je advokatura još uvek bila nedostupna Jevrejima. O tome govori činjenica da je od prva dva diplomirana lekara iz Subotice koji su doktorirali 1832, jedan bio Jevrej *Jakab Miller*, koji je odbranio doktorsku disertaciju pod nazivom »Natura cholerae indicae».⁴⁴

REVOLUCIONARNI DOGAĐAJI U MAĐARSKOJ 1848—49. GODINE I JEVREJI

Izneverene nade: pogromi i pokret za iseljavanje u Ameriku

Prvih dana meseca marta, na poslednjem staleškom Zemaljskom saboru koji je održan 1847—48. čuo se zahtev za emancipaciju Jevreja. Bilo je poznato da se *Košut*, vođ »Donje table» Zemaljskog sabora, kroz svoju celokupnu publicističku aktivnost uporno zalagao za emancipaciju Jevreja. Oni su zauzvrat bili jedan od najbližih saveznika mađarskog srednjeg plemstva na čijem se čelu nalazio *Košut*. Jevreji su bili u središtu revolucionarnih zbivanja i učestvovali u stvaranju događaja od 15. marta 1848, kad je u Budimpešti veoma svečano proklamovana rezolucija od 12 tačaka, s naglaskom na slobodi, bratstvu i jednakosti. U sastavljanju

⁴³ A szabadság Izraelita népisokla értesítője az 1911—12 tanévről (Izveštaj subotičke jevrejske osnovne škole za školsku 1911/12. godinu).

⁴⁴ Pálínkás, Szabadka népoktatása (Subotička prosveta), 1887—1918, Subotica 1974, 45—49; I. Iványi, nav. delo, II tom, 444—449.

tih tačaka, pored mladih pesnika i intelektualaca *Petefija, Jokajja* i drugih, po rečima *Bele Bernštajna*, pisca monografije *1848. i mađarski Jevreji*, učestvovao je i jedan mladi lekar Jevrejin.⁴⁵ Jevreji su od navedene rezolucije očekivali ostvarenje svog viševjekovnog sna: da će svaki građanin biti jednak pred zakonom bez obzira na versku pripadnost i društveni položaj. Međutim, Jevreji su već u početku nailazili na prepreke i doživljavali razočaranja. Tako im je na primer bilo uskraćeno da se uključe u odrede Nacionalne garde koji su formirani za odbranu proklamovane rezolucije. Gotovo u svim mestima u kojima je po zvaničnoj odluci započelo obrazovanje tih odreda, Jevreji su pohrlili na mobilizacijska mesta. U Pešti je bila formirana čak i jevrejska četa na čijem se čelu nalazio poznati revolucionar *Mihalj Tančič*, ali je uskoro raspuštena na zahtev reakcionarnih elemenata.

U međuvremenu je rad Zemaljskog sabora zaključen 11. aprila 1848, a da nije doneo nijednu povoljnu odluku u interesu jevrejskih prava. Jevreji nisu dobili od rezolucije toliko očekivanu jednakost i slobodu, nego su umesto njih »široim zemlje nastali pogromi«.

Gotovo da i nisu vredna pomena protivjevrejska istupanja u Šopronu i Pečuju, u kojima je bila dovoljna pismena intervencija nadležnih organa da bi se sprečila još nerealizovana odluka nekih revolucionarnih organizacija »da se Jevreji prognaju iz tih mesta. Od toga su daleko opasniji i ozbiljniji bili slučajevi u drugim mestima, a uglavnom u čitavoj zemlji.«⁴⁶ U Sombathelju se nisu tako »sretno« odvili protivjevrejski ispadi: ovde je razularena rulja napala jevrejske stanove i radnje 4. aprila i opljačkala ih. Napali su i sinagogu i uništili sve u njoj: iskidali su svitke Tore i pobacali ih u bunar. Neredi su se preneli u županije Vaš, Zala, Vespem, Šopron, te u gradove Šopron, Keseg, Rust. Neredi 19. aprila ugrožavali su Budimpeštu u kojoj je rulji pošlo za rukom da organizuje i sprovede snažne protivjevrejske izgrede. Uz opštu pljačku i fizičko maltretiranje, pogrom je poprimio veći zamah: sve dok vojska nije intervenisala. Izgredi su se posle Pešte preneli u Požun. Noću 23. aprila, dobro organizovana rulja je istovremeno napala sve jevrejske radnje i stanove koji su se nalazili izvan geta i citadele, pljačkala i uništavala. Jevrejska škola je tako demolirana da su posle odlaska rulje ostali samo goli zidovi. Čak su narušili i mir Jevrejskog groblja, oterali su čuvere i porušili nadgrobne spomenike. U Sekešfeharvaru su predstavnici vlasti na otvorenom trgu omogućili 12. četi nacionalnih gardista da glasanjem odluči da li će u svoje redove primiti Jevreje. Međutim, i pored toga što je većina glasala za to da se Jevreji prihvate, nadležni su postupili suprotno.

Materijalno i moralno oštećeni, Jevreji su uzalud tražili pravdu. Nikakvu satisfakciju nisu dobili od revolucije u koju su uložili sve svoje nade. Od nje nisu dobili ništa, pa je »čak i stari omrznuti poredak sa svojim sistemom ugnjetavanja, na izvestan način za njih bio bolji, jer su egzistirali u uslovima u kojima je život na izvestan način bio pravno određen i regulisan. Tamo su ih branili od brutalnih

⁴⁵ Dr Bela Bernstein, *1848 és a magyar zsidók*, Budapest 1898, 7—9.

⁴⁶ Isto, 7—15.

napada, a sada kada se na sve strane govorilo o slobodi bili su izloženi samovolji gornjih slojeva i najgoreg ološa, pa su s pravom negodovali: od obećanja 15. marta nismo do sada dobili ništa, nismo do sada osetili ni slobodu, ni jednakost, a najmanje bratstvo.⁴⁷ Izgleda da su se pogromaški izgredi najviše ispoljavali upravo tamo gde je nova i još neosnažena građanska klasa bila nešto razvijenija, odnosno tamo gde je bilo više nemačkih i pomađarenih građana zanatlija. Naime, sasvim je izvesno da je pogromaških izgreda bilo neuporedivo više, ili čak isključivo, u severozapadnim i zapadnim delovima zemlje koji su bili naseljeni katolicima, a manje ili nikako u istočnim delovima, više u Prekodunavlju u onim delovima koji nisu bili pod turskim gospodstvom i u kojima se proces transformacije feudalizma intenzivnije odvijao, nego u Prekotišju koje je bilo naseljeno reformistima. Takođe nema istorijskih podataka, zapravo nije zabeležen nijedan slučaj koji bi pokazao da je u to vreme bilo protivjevrejskih izgreda u Subotici i Bačkoj. Ovdje se protivjevrejsko raspoloženje javljalo u drugim uslovima i u drugoj fazi mađarske revolucije, i to pre svega kao reakcija srpskih ustanika na bezrezervnu i gotovo stopostotnu podršku koju su Jevreji pružili mađarskom revolucionarnom pokretu.

U takvim uslovima rezignacije i bespravlja, Jevreji su tražili druge načine da bi rešili svoja životna pitanja. Kao najprihvatljivije rešenje činilo im se iseljenje u prekomorske zemlje. Shodno takvom uverenju, već sredinom 1848. formirano je Centralno društvo za iseljavanje u Pešti koje je odmah uputilo »Proglas mađarskom jevrejstvu povodom iseljavanja u Ameriku«. U proglasu je na potresan i nepristrasan način prikazan položaj Jevreja u Mađarskoj sa svom beskrajnom bedom i očajem koje su izazvali pogromi. Rukovodstvo društva je preduzelo sve potrebne mere da bi na vreme prikupilo neophodne podatke na osnovu kojih bi se vršilo iseljavanje. Proglas je u mnogim mestima naišao na povoljan odjek, pa su se mnogi obraćali rukovodstvu društva za obavesti o načinu iseljavanja, troškovima, rokovima i slično. Otvarane su i podružnice društva, među kojima je iz sasvim razumljivih razloga bila prva u Požunu; nije poznato da je bilo takvih pokušaja u Subotici.

Odjek i razvoj revolucionarnih događaja u Subotici

Sasvim je izvesno da su pojedine narodnosti u Mađarskoj i pojedini narodni slojevi bili više ili manje naklonjeni peštanskim tačkama, već prema tome koliko su one zadirale u njihove klasne i nacionalne interese. Neki su ih svakako primili sa oduševljenjem, druge je sve to zbunjivalo,⁴⁸ neki su jednostavno čekali šta će

⁴⁷ Isto, 19.

⁴⁸ Istoričar Vaso Bogdanov u delu *Živa prošlost*, Zagreb 1967, str. 99, piše: »U ovom kratkom međuvremenu koje se karakteriše odsustvom bilo kakve aktivnosti na realizaciji peštanskih tačaka, kao prvo dolazi do potiskivanja latinskih nosioca mađarskog demokratskog revolucionarnog pokreta (Petefija, kao i ostalih kreatora revolucionarnih zahteva) od strane mađarskog srednjeg plemstva, koje će uzurpirati i sebi potčiniti ciljeve Mađarske revolucije, izražene kroz 12 peštanskih tačaka. Zatim će doći do sporazuma između mađ. srednjeg plemstva kao predstavnika mađ. revolucionarnog pokreta i bečkog Dvora, po kojemu Mađarska dobija svoju samostalnu vladu, koja nastoji da novim i savremenim sredstvima, u okvirima stare Mađarske, reformiše i sačuva konstrukciju preživelog feudalnog poretka. Ona formalno prihvata peštanske tačke, a suštinski se okreće protiv antifeudalnih buna mađarskog seljaštva i protiv pokreta nemađarskih naroda za socijalno i nacionalno oslobođenje, a među ovim pokretima pre svega srpskog naroda jer je on bio ponajradikalniji i ponajrevolucionarniji.«

se dogoditi. U Subotici nije još bilo nikakvih antisemitskih ispada do kraja aprila, i među stanovništvom je vladao mir. Srbi su činili neznatnu manjinu stanovništva, a ni broj Jevreja nije bio veći. Pa ipak je radi veće sigurnosti ustrojen preki sud počev od 3. maja. Sredinom avgusta su popisom sposobnih muškaraca izvršene pripreme za mobilizaciju Nacionalne garde. Popisano je 2.540 obveznika svih godišta među Bunjevcima, Mađarima i Jevrejima, ali ne i Srbima koji su smatrani za nacionalno nepodobne. Već 17. septembra je počela mobilizacija regruta za redovnu vojsku, pa je do kraja meseca unovačeno 120 regruta, da bi se taj broj u novembru povećao za još 58 ljudi. Bilo je predviđeno da grad do kraja 1848. uputi u vojsku ukupno 528 obveznika, što je činilo 1,3 posto od približno 40.000 subotičkih žitelja. Među regrutima je bilo i 25 Jevreja, većinom dobrovoljaca,⁴⁹ što je u odnosu na 649 jevrejskih stanovnika činilo 3,85 posto od njihovog ukupnog broja. Razlika u postotku učešća je očita, pa ipak *Ivanji* tvrdi: »To što su se subotički Jevreji jedva posebno [podvukao *Ivanji* — nap. D. J.] istakli u mađarskoj revoluciji ne opovrgava njihov mađarski patriotizam...«⁵⁰ Ne »jedva posebno« nego se nikako ni subotički ni mađarski Jevreji u celini nisu mogli istaći u toku prve faze mađarske revolucije, koja je trajala negde do jeseni 1848, zato što im je, a sa tim je i *Ivanji* mogao biti upoznat, bilo uskraćeno da služe u Nacionalnoj gardi. Čak su bili izloženi raznim proganjanjima i pogromima kao da su u srednjem veku.⁵¹

Subotica u zoni ratnih operacija i uloga Jevreja u logističkoj podršci

Subotica se početkom juna 1848. našla u neposrednoj zoni ratnih operacija koje su se odvijale na šajkaškom području. Tu je obrazovan revolucionarni Srpski odbor koji je tražio adekvatnu primenu peštanskih tačaka na Srbe u Mađarskoj, ali mađarsko srednje plemstvo na čelu sa *Košutom* nije htelo da to uvaži. Kao odgovor na srpski pokret, tokom juna 1848. stvoren je južni mađarski front koji je bio okrenut protiv vojvođanskih Srba. Udaljen od zone borbenih dejstava od dva najveća grada južne Mađarske, Subotice i Segedina, obuhvatao je oko 50 km tako da je neposredno područje između ova dva grada proglašeno za strateško-operativno pozadinsko područje mađarske Južne armije. Na tom području je izvršena koncentracija vojnih efektivna Nacionalne garde i redovne vojske. Tokom postojanja ovog važnog područja, Subotica je bila veoma živo tranzitno središte za vojsku i vojni materijal.

Veliki broj ranjenika bi i u savremenim uslovima organizovane sanitetske službe iziskivao veoma složen način prihvata, lečenja i rehabilitacije ranjenika koji se is-

⁴⁹ Da subotički Jevreji nisu u ono postrevolucionarno vreme bili nimalo opterećeni nekim kompleksom krivice zbog ovakvog ili onakvog doprinosa revolucionarnoj borbi 1848. govori i onaj, sada više memorijalni nego nadgrobnni spomenik na Jevrejskom groblju koji je 1908. podiglo Jevrejsko sveto društvo (Hevra kadisha), a čiji pun tekst u prevodu s mađarskog glasi: »Zajedničku grobnicu nazvanih junaka prekriva ovaj kamen. Pod njim počivaju Jevreji izginuli 1848. u bitkama koje su vođene u subotičkom kraju. Svoje živote su položili na oltar voljene domovine.

⁵⁰ I. Iványi, *nav. delo*, I tom, 488.

⁵¹ U pogledu kasnijeg učešća Jevreja u drugoj fazi mađarske revolucije, kad su se promenile istorijske okolnosti, događaji govore suprotno od *Ivanjija*: uostalom, dolazeći u protivrečnost sa stavovima iznetim u I tomu svoje knjige, to i on sam kaže. U II tomu koji je izišao osam godina kasnije, na str. 332 kaže: »Nastupajuće velike godine borbe za slobodu 1848—49. zateklo su Jevreje u redovima boraca, iako zemlju koju su branili nisu bili dužni da smatraju svojom domovinom.«

ključivo obavlja u bolničkim centrima. Ratna situacija i goruće potrebe mađarskog južnog fronta 1848. zahtevali su takvu organizaciju sanitetske službe. Međutim, u uslovima slabo razvijenih građanskih humanitarnih organizacija, u gradu u kome je preovladavao seljački mentalitet, bez poznavanja i primene osnovne higijene, kulture, pa i pismenosti, postojala je samo jedna humanitarna organizacija koja je već imala dokazano iskustvo u dobrotvornim akcijama, a to je bila jevrejska dobrotvorna organizacija »Hevra kadiša«. Njenim posredstvom moglo se okupiti nekoliko desetina preduzimljivih, disciplinovanih i samopregornih mladih žena i devojaka Jevrejki⁵² koje su prihvatile mnoge obaveze pri lečenju i rehabilitaciji ranjenika. *Dr B. Bernštajn* piše: »Kad je rat sve više uzimao svoje žrtve, povećao se i broj ranjenika. I kad država nije imala dovoljno sredstava da bi odgovorila teškim zadacima, opet se obratila za pomoć rodoljubima. I onde gde se nalazila pozadinska bolnica i tamo gde se nešto prikupljalo za ranjenike, opet su bile Jevrejke. Onde su bile prema zvaničnim izveštajima . . . One su bile među onima koji donose donji veš . . . koji svojim priložima potpomažu opremanje bolnice . . . Ranjenicima donose hranu i posteljinu« . . .⁵³ Od lekara je u Subotici u to vreme bio više nego poznat i uvažavan njen prvi školovani lekar *Jakab Miller*; tu je i *dr Vilmoš Dembic*, lekar iz Stare Moravice. Međutim, izvesno je da su pri bolničkom vojnom centru bili pored njih angažovani i drugi neidentifikovani lekari Jevreji.

To je uostalom bilo vreme kad je konačno obrazovana vojna baza u Subotici u kojoj su Jevreji bili neophodni vojni liferanti, a posrednim putem i organizatori i nosioci gotovo celokupnog materijalnog pozadinskog obezbeđenja, odnosno imali su veoma odgovornu, a možda čak i presudnu ulogu u revolucionarnoj mađarskoj vojsci u ratu protiv Austrije i srpske ustaničke vojske. *Dr Bernštajn* ističe: »Jevreji su se obavljajući zadatke u pozadinskoj službi, bez izgleda na neku materijalnu korist, svesno prihvatili ovih obaveza.« U svom kasnijem izlaganju, i *Ivanji* ističe da je zahvaljujući položaju Subotice, u toku revolucionarnih borbi u njoj naseljen veliki broj novih Jevreja, da je grad s njihovim dolaskom postao ekonomsko središte Bačke u kome je preovladavao jevrejski trgovački kapital.

Preokret u odnosu na Jevreje

Mađarskoj vladi nije tokom juna 1848. pošlo za rukom da sa postojećim vojnim snagama skrši ustanički pokret narodnosti iz svoje države, pre svega Srba u Vojvodini, nego je trpela vojne neuspehe i poraze na frontovima. Pod pritiskom tih događaja, revolucionarno rukovodstvo je između ostalih mera, prećutno i bez posebnih deklaracija i odluka, korenito izmenilo svoje držanje prema Jevrejima. Krajem juna pristupilo se uspostavljanju dobrovoljačke vojske. U vezi sa tim, mađarska vlada je uputila proglas stanovništvu zemlje, pa između ostalih pozvala i Jevreje u dobrovoljačku vojsku. Samo posle nekoliko nedelja po osnivanju dru-

⁵² Zanimljivo je da su subotičke Jevrejke samo tri godine posle završetka rata, koristeći svoja iskustva iz pružanja dobrotvornih usluga, neuporedivo pre svojih drugih sugrađanki, a na inicijativu Babete Sefer, 1852. i zvanično osnovale Žensko dobrotvorno udruženje.

⁵³ B. Bernstein, *nav. delo*, 45—47.

štva za iseljavanje u Ameriku (u Budimpešti i njegovih filijala), prostorije društva su postale mesta u kojima je vršena mobilizacija Jevreja za službu u Nacionalnoj gardi, odakle su usiljenim maršem kretali na bojišta. Takvo jevrejsko držanje nisu mogli da shvate ostali narodi u Mađarskoj koji su oružanom borbom protiv Mađara nastojali da ostvare svoja prava. Zbog toga su se i svetili Jevrejima. Tako su Jevreji, na primer, morali da beže iz Novog Sada prilikom ofanzive srpskih ustanika prema Segedinu pošto nisu hteli da pristupe Srbima. U Senti su srpski ustanici sredinom februara 1849. pobili priličan broj Jevreja na čelu sa rabinom *Isertom Ulmanom*. Slično su prošli ađanski rabin *Jakab Halprin*, kao i sin čuvenog rabina *Mozeša Minca* iz Starog Budima, odnosno svi Jevreji koji se na vreme nisu sklonili pred nadirućim srpskim ustanicima.

Mada su ilirska (hrvatska) i srpska propaganda uvidele da se Jevreji na području koje je naseljeno nemađarskim stanovništvom opredeljuju istom za mađarsku stvar i stupaju u redove mađarske vojske, ipak je Jevrejima iz bač-bodroške, čongradske (Banat) i aradske županije upućen proglas s ciljem da se pridobiju: »Mi smo uvek smatrali da su Jevreji u svakom poslu razboriti, pa se utoliko više čudimo vašem sadašnjem ponašanju da ste protiv nas i protiv Ilira potegli oružje. Što vas je vezalo za Mađare? Šta vas pokreće na tako veliku revnost da stupate u dobrovoljačke jedinice? Možda požunski Uskrs, ili onaj »plemeniti« način ophođenja s kojim ste se susreli u Pešti? Najpre su vas tlačili, zatim izbacili iz Nacionalne garde, a sada vas pozivaju da se borite protiv nas. Pazite se jer prvi put kad više ne budete potrebni, ponovo će na vas doći red.«⁵⁴ Jevreji su se oglušili o te pozive tako da su od početka do kraja ostali ustrajno uz mađarsku stvar. O njihovom doprinosu revolucionarnom ratu, slikovito govori mađarski general *Đerd Klapka*: »Od samog početka ratnih operacija, Jevreji su se junački borili i isticali, isto tako i kasnije, sve do zlosrećno završenog rata i katastrofe kod Vila-goša. Mnogi od njih su na pojedinim ratištima pali. Veći deo je bio unapređen u oficire. Mnogi između oficira Jevreja su za pokazanu hrabrost u borbi bili odlikovani najvišim odlikovanjima.«⁵⁵

Među navedenim borcima nalazio se i *Markuš Frojdenberg*, Jevrejin iz Subotice koji se iz VI razreda gimnazije javio u dobrovoljce. Regrutna komisija ga nije htela primiti zbog telesne nerazvijenosti, ali se on nije pomirio sa tim nego se obratio molbom ministru narodne odbrane *Mesarošu* i tako postigao svoj cilj. Primili su ga u tzv. »feldvarski bataljon« sa kojim je učestvovao u poznatoj bici kod Tisafeldvara (Bačko Gradište). Zatim se kao desetar borio u 17. bataljonu; istakao se u borbi kod Krstura, gde je vešto izvedenim podvigom uspeo da se probije iza leđa neprijateljskim snagama. Ta akcija je uticala na ishod celokupne bitke. Za taj podvig ga je general *Klapka* unapredio u čin poručnika. Kao heroj je bio počastvovan da komanduje počasnom stražom koja je u mestu Jasberenj obezbeđivala konak za pristiglog vođu mađarske revolucije *Lajoša Košuta*. Učestvovao je i u opsadi budimpeštanske tvrđave. Dospeo je do Vilagoša, gde je mađarska

⁵⁴ Isto, 24—25.

⁵⁵ Isto, 30—32.

armija posle poraza položila oružje Rusima. Početkom XX veka, *Frojdenberg* je umro kao ugledan trgovac u Subotici.⁵⁶

Pedeset godina posle revolucionarnih događaja, *dr Bela Bernštajn* je u svoj nepotpun spisak Jevreja koji su učestvovali u revolucionarnom ratu (od 25 Subotičana, koliko ih je bilo u borbi), pored *Frojdenberga* uspeo da identifikuje sledeća lica: narednik *Herman Huber*, trgovac; desetar *Mor First*; desetar *Adolf Šrajer*, trgovac; desetar *Mor Goldner*, krojač; borac *Abraham Dajč*, torbar; borac *Lipot Klajn*.

Trebalo je da mađarska buržoaska revolucija pređe ceo svoj trnoviti put od marta 1848. do leta 1849, boreći se sa više ili manje uspeha na unutrašnjem i spoljnjem frontu, da bude dovedena do samog kraja, da bi tek na izdisaju iznela pitanje oslobođenja Jevreja pred zakonodavne organe. Na svom poslednjem zasedanju u Segedinu 28. jula 1849, Zemaljski sabor je na predlog ministra unutrašnjih poslova *B. Semerea* usvojio aklamacijom zakon o oslobođenju Jevreja. Ukoliko je ovaj zakon formalno i inagurisao oslobođenje, to više nije imalo praktičnog značaja pošto mađarska vlada nije više imala ni vremena ni mogućnosti za njegovo sprovođenje u život.

Poraz revolucije i ispaštanja Jevreja

Pošto je mađarska revolucionarna vojska bila poražena a Mađarska pacifikovana, glavni komandant austrijske vojske general *Jullus Hajnau* je među prvim svojim merama ukinuo jevrejske opštine u Mađarskoj. U okviru opštih kaznenih mera, 6. avgusta 1849. izrekao je kaznu segedinskim i subotičkim Jevrejima da namire po 25.000 vojničkih cokula, odnosno njihovu protivvrednost od 83.988 forinti, za svaku od ovih dveju jevrejskih opština. Jevreji nisu bili u mogućnosti da prikupe toliko iznos, pa su preko deputacije koju su poslali u Beč na čelu sa subotičkim rabinom *Lebom Hiršmanom* uspeeli da iznos smanje za oko 6.000 forinti, što je trebalo da otplate u tri jednogodišnje rate. Nije poznato koliko su od toga uspeeli da otplate jer se stanje u međuvremenu izmenilo. Naime, po jednoj naredbi austrijskog Ministarstva rata od 17. septembra 1849. bilo je odobreno da jevrejske opštine u Mađarskoj koje su bile kažnjene na sličan način, tu vrednost umesto u naturi (cokulama i drugoj ratnoj opremi) podmire sa 2.300.000 forinti u gotovom novcu. Jevreji su to primili kao znak dobre volje da Austrija shvata nesrazmeru odmerene kazne, pa je nastalo mučno pregovaranje. Stvar je 20. septembra 1850. prekinuo lično car tako što je naredio da se Jevreji oslobode plaćanja ratne štete, a da na ime jednog sveopšteg školskog fonda uplate najmanje milion forinti. To je bilo i ostvareno, pa je celokupno jevrejstvo u zemlji svesrdno doprinelo osnivanju školskog fonda i dalo svoj udeo. Iz prihoda fonda osnovani su Zemaljska akademija za školovanje rabina, Zemaljska jevrejska učiteljska škola, kao i razne zadužbine. Fond je tako posvedočilo da su Jevreji učestvovali u mađarskoj gra-

⁵⁶ Isto, 28—29.

danskoj revoluciji u kojoj su se izborili da umesto kazne za učestvovanje u njoj ostvare vrednu i trajnu kulturnu tekovinu.⁵⁷

U međuvremenu, neprilike Jevreja u Subotici nisu bile okončane navedenom ratnom štetom. Još u prvim danima okupacije došlo je do zaoštavanja odnosa između okupacionih vojnih vlasti i građanstva, zbog čega su i Jevreji posredno snosili posledice. Naime, zbog neispunjavanja odredbe austrijske okupacione vlasti da isporučuje carskoj vojsci dnevno po 60.000 hlebova, Subotica je 4. avgusta 1849. bila kažnjena da plati ratnu odštetu od 5.000 forinti, s tim da će grad biti prepušten vojsci da ga slobodno opljačka ukoliko ta suma ne bude odmah uplaćena. Zbog kratkoće vremena potrebnog za prikupljanje određene svote, Magistrat je odlučio da još istog dana jednu trećinu novca obezbede bogati zemljoposednici, drugu trećinu trgovci i Jevrejska opština, a treću bogatije građanstvo; uz to se grad obavezuje da će u roku od mesec dana vratiti dugovanje iz sredstava javnog poreza. Ovaj slučaj govori u izvesnom smislu o rasporedu ekonomske moći i sastavu subotičke privrede, kao i udela Jevreja u njoj. Zatim, pokazuje da su Jevreji već tih godina bili zastupljeni u ukupnom privrednom potencijalu grada otprilike sa jednom trećinom i da se jevrejski kapital uglavnom nalazio u obrtnom trgovačkom kapitalu.⁵⁸

Jedna teška i mukotrpa etapa u razvojnom procesu grada bila je završena. Sledila je nimalo lakša etapa, ali je grad i pored svih nedaća tokom revolucionarnih događaja, a zahvaljujući svom strateškom položaju za vreme borbi, ipak napredovao u nekim privrednim granama, i to onim koje su držali Jevreji. *Ivanji* piše: »Pošto je Bačka 1848—49. stradala u nemilosrdnim borbama, a Subotica ostala netaknuta, to se u Subotici koncentrisala gotovo sva trgovina iz županije. Stanovništvo cele okoline bilo je prisiljeno da kupuje svoje potrebe u subotičkim radnjama. Trgovačke radnje i celokupna trgovina su sve više prelazili u ruke Jevreja, čija je vitalnost znatno pospešila trgovinu. *Ajzenštedter* je bio prvi Jevrejin veletrgovac u Subotici koji je nasuprot hrišćanskom trgovačkom cehu otvorio svoju trgovinu tekstila. Od tada je trgovina gotovo isključivo u rukama Jevreja.«⁵⁹

DOBA OD BAHOVOG APSOLUTIZMA I SRPSKE VOJVODINE DO NAGODBE 1849—1867.

Opšte prilike posle sloma mađarske revolucije do 1860.

Iako se u načelu svetila Jevrejima zbog njihovog učešća u mađarskoj revoluciji, bečka vlada je prema Jevrejima, već prema prilikama i potrebi, ipak bila kolebljiva. Posle smenjivanja generala *Hajnaua*, Beč je jednom naredbom ponovo uspostavio ukinute jevrejske opštine, a na njihova čela su po službenoj dužnosti po-

⁵⁷ Isto, 62—63.

⁵⁸ I. Iványi, *nav. delo*, I tom, 483—485.

⁵⁹ Isto, II tom, 229.

stavljana rukovođeća tela. Ministar unutrašnjih poslova *Bah* je 1852. zabranio upotrebu hebrejskih molitvenika i jevrejskih verskih zapisa. Na opšte zaprepašćenje je obnovio i instituciju »Jevrejske zakletve« koja je ostala na snazi sve do novog krivičnog zakonika iz 1868. Zaoštreno je i jevrejsko pravo ženidbe, tzv. »Politischer ehiconsens«. ⁶⁰ Carski patent iz 1853. dovodi nevolje Jevreja do usijanja: ponovo im se zabranjuje sticanje nepokretne imovine. Tako je proces asimilacije zaostao u toku nekoliko godina, pa su se Jevreji našli u položaju sličnom onom pre preporoda. Tokom punih pet godina trajalo je bezobzirno potiskivanje Jevreja, da bi se stanje posle toga počelo lagano poboljšavati. Tako je tokom 1859. prvi put dozvoljeno Jevrejima da upošljavaju šegrte i kućne pomoćnice hrišćanske vere. Ubrzo nakon toga ukinute su odredbe u vezi sa sklapanjem braka među Jevrejima. Najzad je 20. decembra 1859. proglašen austrijski monarhijski privredni zakon po kome su, bez pominjanja verske pripadnosti, svi građani bez razlike dobili ista prava za obavljanje svih privrednih zanimanja na teritoriji Monarhije. Carskom naredbom iz januara 1860. stavljene su van snage postojeće odredbe zakona kojima se Jevrejima zabranjuje da se bave spravljanjem apotekarskih proizvoda, da toče alkoholna pića, peku rakiju i slično. Već 2. februara 1860. ponovo je proklamovano pravo kojim se Jevrejima odobrava da koriste zemljoposede. Šest meseci posle toga donet je veliki broj oslobađajućih odredaba; mada one nisu formalno proglasile emancipaciju, ipak su trasirale širok put prema njoj.

Prilike među subotičkim Jevrejima od 1849. do 1867.

Subotica je u to vreme živela u okviru nove administrativno i formalno autonomne srpske Vojvodine koja se u odnosu na Jevreje nije ničim posebnim odlikovala. U to vreme je unutar jevrejske zajednice u gradu došlo do sve veće diferencijacije i raslojavanja u porodičnom, verskom i klasnom smislu. U vezi sa tim je karakterističan apel koji je subotička Jevrejska opština uputila Magistratu 30. septembra 1852, tražeći da se preduzmu kaznene mere protiv Jevreja koji trguju za vreme jevrejskih blagdana. To bi bili i prvi nagoveštaji sve vidnijeg sučeljavanja između verskog i svetovnog pogleda na svet unutar Jevrejske zajednice u Subotici. ⁶¹

Na drugoj strani, i pored toga što su im u Monarhiji tokom 1851. bila prilično sužena prava, cehovi u Subotici, posebno trgovački (u kojima su zapaženu ulogu imali srpski trgovci), svom snagom su se odupirali da u svoje redove uključe

⁶⁰ Austrijska vlada je 29. novembra 1852. i na teritoriji Mađarske stavila na snagu Građanski zakonik čiji članovi 123—138 regulišu jevrejski brak. Po odredbama tog Zakonika, verenici mogu sklopiti brak samo po odobrenju građanskih vlasti iz mesta stanovanja i mladoženje i mlada. Uslovi za dobijanje dozvole su bili: 1. da mladoženja ima 24, a mlada 18 godina; 2. ispunjeno uverenje o morali koje izdaju rabin i građanske vlasti; 3. potvrda o imovinskom stanju ili prihodima; 4. saglasnost građanskih vlasti da se može sklopiti brak. Dobijanje tih podataka bilo je vezano s dužim postupkom: izvod iz matične knjige rođenih nije se često mogao dobiti jer takve knjige nisu vođene pre 1851; godina rođenja mladoženje mogla se ustanoviti iz zapisa o obreživanju, tzv. Mohel-knjžice; starost mlade je utvrđivana uz pomoć svedoka i lekarskih pregleda. To je učinilo da su Jevreji često sklapali vanbračne zajednice, a vlasti su decu iz tih brakova smatrale za nezakonitu. Zakonik je važio do 1859. (Zakid. Iekalkon, 215).

⁶¹ IAS, 2708/1852.

24699

*Pseudotes, ac Circumspetti
nobis honorandi!*

*Sua Mater Sacra Judaes Salamoni Hajduška petitam
per eundem norices in Civitate hac Locum circumcandi, For-
nicemque tenendi Facultatem, et peculiari Gratia, et Clemen-
tia Regia ultro prope peribuerit, ne tamen ab exemplo
aliquo hujus Revolutionis, velut ex peculiari saltem Gratia
profluentis, plures etiam Judaei, pro consequendo in hac
Civitate libero Mercatura Exercitio Recurrere formarent, suae
Receptionem in obversum Privilegium, tam ipsi Civitati,
quam etiam Societati Mercantili clementer largitorum
solicitare possint, una hanc etiam precipere dignare eor,
ut praedicta Societas Mercantili, usque subeundum. alio-
rionem Provisionem, in Juribus suis, Privilegiis, p...
prope manentem, recurrentes usque Judaei a formando ubi-
mili Recurre pro futurum simpliciter removeat.*

*Quod proinde erga Repraesentationem d. M. S. S. S.
A. C. N. S. de D. Jusu Regio hinc in mandatum habet su-
sistum hoc Locumale Regium Agum. Datum ex Consilio
Regio Locumale Agos, Bada Die Octava Novembria, Anno
lesimo, Septingentesimo, Nonagesimo Primo, celebrato.*

Eorundem

Benevoli

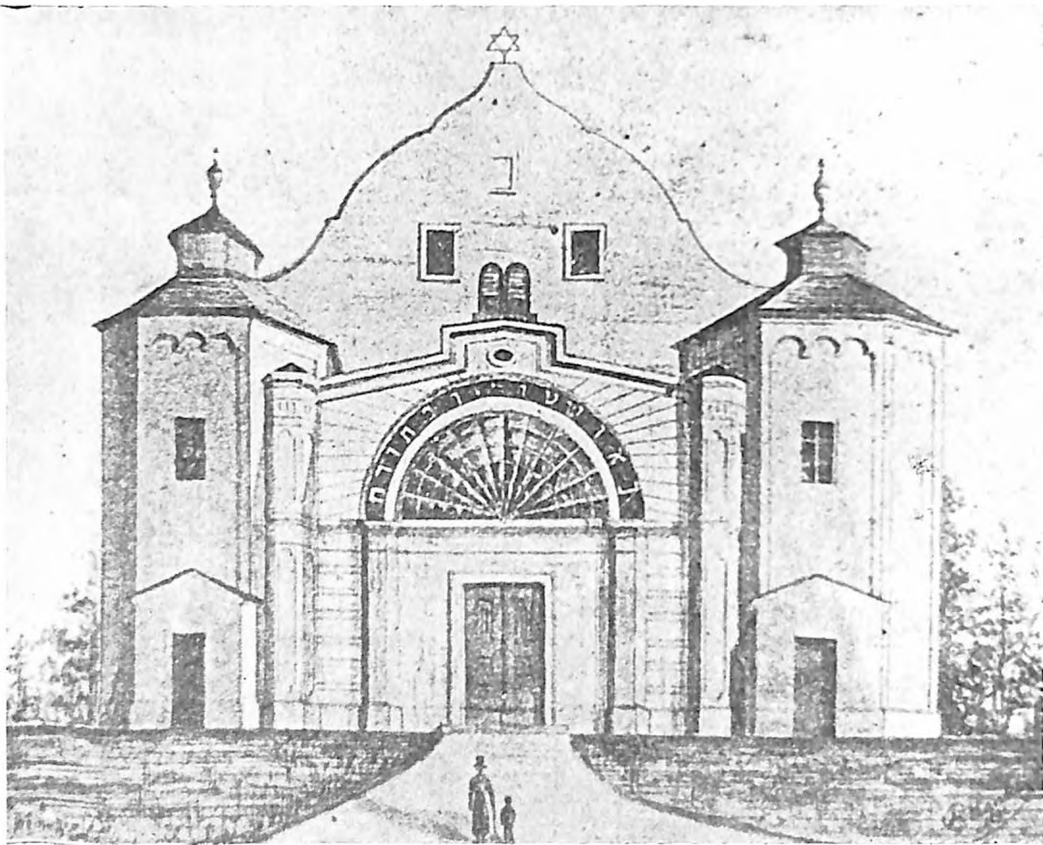
Leopoldo Palatino

Francisco Karlo

C. Frischberg

Civitate Theresiopolis

Ca

Stari jevrejski hram u Subotici

Dr Mor Kutna, nadrabin

Dr Bernard Singer, nadrabin

Izgled subotičke sinagoge pre prvog svetskog rata

Detalj enterijera subotičke sinagoge

Jevreje. Između brojnih pritužbi u kojima negoduju protiv jevrejskih radnji, oni tokom 1853. navode i radnje *Leopolda Šafera* i drugih jevrejskih trgovaca koje su otvorene bez njihovog odobrenja, ali njihov protest nije više nailazio na povoljan odjek.⁶² Sve do šezdesetih godina XIX veka, Subotica je bila glibovito, teško prolazno, mračno, najčešće trskom pokriveno i neuređeno naselje. Od građanske revolucije do Austrijsko-mađarske nagodbe, u njoj tako reći i nije bilo promena sem možda utoliko što je tek 1854. dobila prvu arhitektonski značajnu zgradu — pozorište — čije pročelje krasi korintski stubovi. Prema tome, sredina u kojoj su živeli subotički Jevreji i bavili se svojim zanimanjima bila je na veoma niskom stupnju materijalnog i društvenog razvoja, nazadna i siromašna. Međutim, u to vreme je izvestan broj Jevreja već bio stekao poslovni ugled i poštovanje ne samo među svojim sunarodnicima nego i u širem krugu građanstva. To su pre svih *Jakab Hubert, Jakab Šrajer, Jakab Šafer, Armin Ajzenštedter, Filip Galger, Jakab Dajč* i drugi koji su doprineli da jevrejska zajednica prebrodi prve poteškoće i napreduje uporedo s razvojem grada. Poseban datum ne samo u istoriji subotičkih Jevreja nego i celog grada predstavlja dan kad je 1852. na inicijativu i pod rukovodstvom *Babete Fišer* osnovano jevrejsko žensko udruženje koje je otad pa sve do II svetskog rata neprekidno razvijalo svestranu kulturnu i humanitarnu aktivnost. Godine 1860. umro je *Leb Hiršam*, časna starina, veliki graditelj rabinskog dostojanstva i ugleda u Subotici.

Držanje javnog mnjenja u Subotici prema Jevrejima razvija se posle ukidanja omraženog *Bahovog* apsolutizma (1860) sve više njima u prilog. Na opštem narodnom zboru 21. marta 1861, gradski većnik *Alojzije Mamužić* se pohvalno izrazio o njima i njihovom doprinosu opštim poslovima u gradu. Između ostalog je rekao kako smatra da je već sazrelo vreme za razmatranje njihove emancipacije, što je ne samo pitanje pravednosti i dostojanstva nego i zakona, pa je u vezi sa tim predložio da predstavnici Zemaljskog sabora iz Subotice postave to pitanje pred Sabor i izbore se za pravedan ishod. Međutim, opšti uslovi u zemlji još nisu bili sazreli za rešavanje tog pitanja, a ni mesec dana posle navedenog zбора, 17. aprila 1861, u Jevrejskoj opštini se u prisustvu predstavnika Magistrata i uz učešće i pravo glasa svih vernika odvijao tok reorganizacije ove jevrejske verske i društvene institucije. Već i zbog prethodnog brisanja iz spiska opštinskih službenika šahtera i razrežanog doprinosa za jevrejsku školu, skupština se odvijala u zaoštrenoј i napetoј atmosferi. Naime, Jevreji su uvek sami podmirivali sve troškove svoje opštine, radi čega je svaki od njih bio oporezovan. Tek su se 1862. prvi put obratili Magistratu za pomoć radi izdržavanja rabina i škole. Ali to je bilo i vreme opštih represivnih kretanja u privredi, kad Jevreji nisu više bili u mogućnosti da podmiruju sve svoje troškove. Međutim, i Magistrat je iz navedenih razloga bio prisiljen da štediti, a uz to nije ni imao većeg uticaja na jevrejske verske i školske poslove, pa je odbio da iziđe u susret jevrejskoј molbi.⁶³

⁶² IAS, 1060/1853; IAS, 1491/1853; IAS, 1132/1853; IAS, 1085/1853; IAS, 56/1851.

⁶³ I. Iványi, *nav. delo*, II tom, 337—348.

Formiranje novih klasnih struktura i Jevreji

Kao prirodnu posledicu kapitalističkog razvoja, sve veći ekonomski, a donekle i uvećan društveni ugled dobijaju ljudi iz građanstva. Nekad povlašćen, pretežno nemačkog porekla, vodeći građanski sloj je sačuvao podosta od svoje uloge koju je ranije imao u javnom životu. Međutim, predstavnici tog sloja su se u većini držali ustaljenih okvira još donedavno povlašćenih cehovskih trgovina i zanatskih radnji. Višak svog novca ulagali su u gradske nekretnine, vinograde, voćnjake i popunjavali redove srednjeg građanstva, odnosno činili većinu u redovima malo-građanstva. Iz njihovih redova retko su izlazili veliki kapitalistički preduzimači. Kapitalista je proporcionalno neuporedivo najviše dolazilo iz redova Jevreja koji su trgovali poljoprivrednim proizvodima. Tako je bilo i u Subotici. Austrijske vlasti nisu priznale Jevrejima emancipaciju ozakonjenu građanskom revolucijom, nego su ih i neopravdano opterećivale raznim nepovoljnim dažbinama. Međutim, pošto su pretežnim delom bili zaposleni u nekad za njih gotovo jedino dozvoljenoj grani zanimanja, u trgovini,⁶⁴ i to uglavnom poljoprivrednim proizvodima, oni su znali iskoristiti mogućnosti koje je stvorila agrarna konjunktura. To utoliko pre što im je tokom dugog vremena bilo zabranjeno da kupuju nekretnine, a od 1850. i zemljište. Tako se obrtni kapital gomilao u njihovim rukama, što je dovelo do toga da su oni udarili temelje industriji u Mađarskoj, posebno industriji prehrambenih proizvoda koja se brzo razvijala. Pored znatnog broja inteligencije, redove jevrejskog građanstva popunjavali su i vlasnici gradskih i seoskih dućana, a potom i znatan broj zanatlija.

Prava Jevreja koja im je dao *Josip II* i po kojima su živeli sve do 1840. koristili su pod otežanim prilikama jer su od srednjeg veka menjana jedino sredstva anti-semitizma, ali ugnjetavanje u suštini nije prestajalo. Zakon donesen 1840. ponovo je išao u prilog regulisanju prava Jevreja, s tim što je isticao da »zanate bilo svojeručno bilo uz pomoć momaka svoje vere mogu da obavljaju«. Uvođenjem u život ovog zakona počinje u stvari doba ulaska jevrejstva u građansku klasu i integraciju sa njom. Sledeća etapa je borba za emancipaciju. Protivjevrejski krugovi su se suprotstavljali tome uz optužbu da su Jevreji nastrojani protivmađarski. Kad je ta optužba postala bespredmetna, isti krugovi su izbacili novi oblik optužbi: zašto se Jevreji ne bave teškim fizičkim poslovima, nego su preplavili laka i unosna intelektualna i komercijalna zanimanja? Na te optužbe je mogla odgovoriti jedino opšta zemaljska ekonomska politika pošto su Jevreji kao i uvek radili samo one poslove koje drugi nisu hteli. Pa ipak su i ovog puta izrazili spremnost da i na ovo pitanje pruže društvu zadovoljavajući odgovor. Bili su spremni da sami isprave ne svoje nego tuđe greške i propuste. I tako se početkom pedesetih godina XIX veka pod vođstvom *Filepa Jakobovića* i *Jakoba Kerna* osniva

⁶⁴ »Pošto bi se Jevreji naselili na nekom mestu, njih su opterećivali ekonomskim zanimanjima koja stanovništvu te zemlje nije iz nekih razloga želelo da obavlja. Na primer, krajem srednjeg veka usled crkvene zabrane da vernici prikupljaju kamate, to su novčane i kreditne poslove obavljali Jevreji. Zahvaljujući vezama, te poznavanju roba i tržišta, u ranom srednjem veku je gotovo sva veletrgovina bila u jevrejskim rukama. Početkom liberalne epohe u Mađarskoj, Jevreji su se posebno bavili trgovinom pošto su starosedeoci Mađari gledali s potcenjivanjem na to zanimanje. Jednom rečju, Jevreji u zemljama u koje su se naselili nisu sami mogli birati svoje zanimanje, nego su nastojali da se uklape u ekonomsku organizaciju dotične zemlje i ispunje pukotine koje je domaćin ostavio upražnjene«. Mikloš Buk, *Kétezeréves út* (Put dug 2000 godina — Istorijska sociologija jevrejskog pitanja), Budapest 1943, 147.

Peštansko društvo za obučavanje Jevreja u zanatskoj i zemljoradničkoj proizvodnji. Društvo je trebalo da obuči sve mlade Jevreje koji su bili spremni da rade teške poslove koji su bili neophodno potrebni za razvoj mađarske privrede. Društvo je docnije bilo poznato kao Mađarsko-jevrejsko zanatsko i zemljoradničko društvo. Ono je u toku 70 godina osposobilo više hiljada radnika i zanatlija, a prvi koji je od njih dobio diplomu bio je mašinbravar *Lipót Fajvel*. Društvo je svoju aktivnost proširilo i na provinciju. Subotičko jevrejstvo se neposredno uključilo u rad ove institucije sa zakašnjenjem od nekoliko decenija, i to preko Jevrejskog ženskog udruženja u Subotici koje joj je 5. oktobra 1909. pristupilo kao ispomažući član.⁶⁵

Počelnici su zalista imali da se sukobljavaju i bore sa mnogim preprekama i teškoćama. Često je znatnim svotama novca trebalo podmititi hrišćanske poslodavce da bi primili na zanat mlade Jevreje. Počev od 1843, mladi Jevreji su više puta zahvaljujući posredovanju sa najviših mesta mogli da polože majstorski ispit. Prepreka su im uvek bila konzervativna i hermetički zatvorena cehovska udruženja. Tako se slobodno zanatstvo, u kome su u znatnom broju učestvovali i Jevreji, lagano kretalo napred. Iz tog pokreta se pedesetih godina XIX veka rodilo nastojanje da se pređe u višu, složeniju industrijsku fazu proizvodnje.

Bečka vlada je 1851. naredila da se nikom, bez obzira na versku pripadnost, poreklo roditelja i roditeljsko zanimanje, ne može uskratiti pravo da se bavi trgovinom ili zanatom. Peštanski i budimpeštanski cehovi su tražili ukidanje te naredbe pošto su smatrali da su njome ugroženi interesi katoličke crkve. Međutim, privredni zakon iz 1854. je na kraju ukinuo svaku versku razliku na predlog mađarske privredne i trgovinske komore.

Posle 1848—49, za Jevreje su još postojale izvesne prepreke u pogledu bavljenja trgovinom. Tek naredbom od 13. januara 1860. dozvoljeno im je da se bave pripremanjem i prodajom lekova, prodajom pića, pečenjem rakije i mlinarstvom. Rudarski gradovi su još bili zatvoreni za Jevreje, dok na kraju i ta zabrana nije bila ukinuta naredbom od 14. januara 1860. Sada je još samo Zakon o emancipaciji mogao doneti značajnije prednosti u korist Jevreja, i otad je mogao da se pokrene ničim ometan razvoj mađarske trgovine.

Počeci društveno-političkog života i industrijalizacije u Subotici i Jevreji

Na političkoj sceni tadašnje Mađarske bile su uglavnom prisutne dve poznatije političke formacije. Prva je tzv. »Partija peticije« (»Felirati párt«) pod vodstvom *Ferenca Deaka* koja se u programskim načelima rado pozivala na 1848. i tada proklamovane revolucionarne zahteve. U načelu je bila protiv staleškog ustava za koji se zalagao dvor. Međutim, deakovci su uvažavali stvarno stanje i stoga su poštovali načela političke borbe. Tako su jednom peticijom izrazili spremnost da sa vladarom stupe u kontakt kako bi on uspostavio zakone iz 1848. Nasuprot *Deakovoj* partiji

⁶⁵ »Israel«, subotički nedeljnik od 10. juna 1927.

bila je »Partija rezolucije« (»Határozati párt«) čije je političke poteze usmeravao i vodilo iz emigracije *Lajoš Košut*, već legendarni lider mađarskog narodnoslobodilačkog pokreta. Ova partija se dosledno zalagala za ponovno uspostavljanje zakona iz 1848. i smatrala da je austrijska vlast u Mađarskoj nezakonita. U sukobu ovih dveju partija odvijale su se sednice Zemaljskog sabora. U Saboru je bilo 80 posto poslanika iz redova bogatog plemstva i plemićke inteligencije koji su predstavljali svega 5 posto stanovništva u državi; toliko ih je tada imalo pravo glasa.

U pogledu društvene i klasne razlike između pripadnika obeju stranaka u zemlji, pa i Subotici, nije bilo nekih suštinskih razlika. Vodeću ulogu u oba tabora u Subotici imali su bogati zemljoposednici i bogati intelektualci Bunjevci i Mađari, a pored njih bilo je i sve više Jevreja. Ono što je razdvajalo članove tih partija bile su ne klasno-društvene suprotnosti nego suprotnosti stranačkih platformi. Jevreji su se, već prema svojim nahođenjima i interesima, s nemalo žara angažovali u jednoj ili drugoj formaciji. U pogledu stava prema emancipaciji, za šta su Jevreji bili zainteresovani, obe stranke su se izjašnjavale na isti, povoljan način. Inače, ni košutovci ni deakovci nisu u to vreme imali u Subotici svoju stalnu političku organizaciju.

Budući da to nije bilo u suprotnosti sa privrednim namerama Austrije, nego je čak smatrano i racionalnim, u Subotici se posle 1849. pokušalo da se izgradnjom mlinarske industrije udare temelji i prehrambenoj industriji. Razvoju ove industrije je sem zajedničke carinske tarife išla u prilog i trgovina žitom, kao i prelazak na masovnu proizvodnju žitarica koja se javila kao posledica industrijalizacije zapadne Evrope. Pored toga, mlinska industrija je prihvatila viškove pšenice koji su se već pojavljivali u tim godinama. Tako je u Subotici bilo stavljeno u pogon i nekoliko parnih mlinova, ali je njihov vek trajanja bio veoma kratak. U gradu je pedesetih godina započela i proizvodnja alkohola, i to na Kelebiji. Uz ove objekte postojale su još gradska fabrika cigala i crepa, te ciglana i crepara *Josipa Mačkovića* i *Sime Markulina*, podignuta još pre 1862. godine.

Subotica je u sklopu Austrijske Monarhije mogla jedino da učestvuje u snabdevanju njenog tržišta svojim poljoprivrednim proizvodima. Tu trgovinu su tada držali Jevreji, pa ukoliko se može govoriti o postojanju i kretanju nekog oblika kapitala u gradu, onda je to isključivo obrtni kapital koji je nastajao u trgovini poljoprivrednim proizvodima.

OD AUSTRIJSKO-MAĐARSKE NAGODBE DO PRVOG SVETSKOG RATA, 1867—1914.

Zakon o emancipaciji i Jevrejski kongres 1867—68.

Samo što je postignuta Austrijsko-mađarska nagodba u novembru 1867, Donji dom Mađarskog sabora je bez rasprave i jednoglasno, a Gornji dom sa četiri glasa pro-

tiv i šest glasova za, usvojio već pola veka aktuelan Zakon o emancipaciji Jevreja. Njegov kratak i jezgrovit tekst glasi:

»Čl. 1. U korišćenju svih građanskih i političkih prava, jevrejsko stanovništvo se proglašava ravnopravnim sa hrišćanskim stanovništvom;

Čl. 2. Svaki ovome suprotan zakon, običaj ili naredba se ovim zakonom ukida.«

Zakonsko ostvarivanje emancipacije je predstavljalo konačan pravni oblik jedne već ionako kroz praksu potvrđene stvarnosti. Pa ipak, čin zakonodavnog inaugurisanja je za Jevreje predstavljao odlučujući, ako ne i poslednji korak u pravcu pune emancipacije. Da bi ovekovečila uspomenu na ovaj istorijski datum, Jevrejska opština u Subotici je utemeljila jednu fondaciju iz koje je svake godine trebalo da se stipendiraju dva odlična učenika u subotičkoj gimnaziji s novčanim iznosom od 21 forinte. Jedva dva meseca iza donošenja Zakona o emancipaciji, ministar kulture i vera *Jožef Etveš* je sazvao kongres mađarskih Jevreja s ciljem »da se postojeće jevrejske sekte u zemlji objedine u jedno samostalno versko udruženje koje će na isti način biti jedna samostalna i autonomna organizacija, kao što su i ostale hrišćanske autonomne crkve«.

Zasedanje kongresa odvijalo se punu godinu dana, ali umesto da se ostvari očekivana jedinstvena verska organizacija, na površinu su izbile stalno prisutne protivrečnosti koje su decenijama tinjale u unutrašnjem životu mađarskih Jevreja. Kongresne odluke i prateći dokumenti Zemaljskog sabora uslovili su da se mađarsko jevrejstvo podeli na tri posebna ogranka: prvo, na jevrejske opštine koje su zasnovane na kongresnim odlukama; drugo, na ortodoksiju; treće, na jevrejske opštine koje su počivale na tzv. načelu »status quo ante«. Razlika između prvih dveju grana svodila se u suštini na verski ritual; manifestovala se u načinu na koji su vršeni bogoslužjenje i ritual. Ortodoksija je prvenstveno nastojala da se »sulhan aruh« neokrnjeno održi na snazi, a zatim da se njegovi propisi po sudskim pitanjima i dalje poštuju. Kongresisti su od toga odstupali u mnogim pitanjima i nastojali da prevedu Jevreje u savremen, po duhu i jeziku istovremeno i evropski i mađarski kulturni život. Treća frakcija se nije opredelila ni za jednu stranu nego je ostala uz svoje stare običaje. Pored toga je jevrejska zajednica u vidu jevrejskih veroispovednih opština (JVO) dobila autonomiju, za razliku od dotadašnjih jevrejskih opština, ali samo u pogledu verskih pitanja. Zakon je garantovao samoupravu verskih opština. Za formiranje JVO bilo je potrebno odobrenje viših vlasti, a formirane su kao autonomne zajednice sa određenim, na njih prenesenim pravima, nezavisne jedna od drugih. U decenijama koje su sledile posle kongresa sve do godina pred I svetski rat, unutar tri grane jevrejstva postepeno je vršena polarizacija: ortodoksija u Bačkoj, a posebno u Subotici, sve je više gubila značaj, a treća grana se nije ni pojavljivala.

U Subotici je proces razračunavanja unutar JVO sa ortodoksnim pripadnicima i »njihovo zamenjivanje predstavnicima neologije potrajalo nešto duže. Taj proces se počeo odvijati negde oko 1878, ali je bilo potrebno šest godina, odnosno dva mandatna perioda, da se JVO postavi na neološke osnove. Godine 1884. izabrana

je nova veroispovedna opština⁶⁶ u kojoj se uprava od dotadašnjeg dvadeset jednog člana usled porasta jevrejskog stanovništva povećala na trideset jednog člana. Kongresisti su i u Subotici po osećanjima i mišljenju pripadali misaonom svetu nove slobodoumne Mađarske. Mada je ovo jevrejstvo po ekonomskoj snazi još prilično zaostajalo iza bunjevačkih i mađarskih zemljoposjednika, ono je ipak preko trgovačkog, industrijskog i bankarskog kapitala raspolagalo ekonomskom snagom koja se mogla brže mobilisati i lakše prilagođavati uslovima ekonomisanja. Sada je jevrejstvo Subotice ne samo na ekonomskom nego postepeno i na političkom, novinarsko-publicističkom, kulturnom i naučnom polju zadovoljilo određene uticaje. Čak i više od toga, jevrejstvo se polstovećivalo sa mađarstvom i sebe smatralo Mađarima jevrejske vere. Liberalna mađarska epoha, naglo razvijajući ekonomski život i mirno političko stanje koje je trajalo 50 godina pružili su obilje mogućnosti za razvijanje takvih shvatanja.

Posle Zakona o emancipaciji, subotički Jevreji su prvenstveno nastojali da reše materijalna pitanja opštine. Tako su tokom 1869. zajedno sa pravoslavnim Srbima, a pozivajući se na Zakon iz 1868. o pomaganju verskih zajednica koje je dotad isključivo uživala katolička crkva, tražili od grada novčanu pomoć za pokrivanje dela troškova JVO. Magistrat je razmotrio molbu Jevreja i obrazovao komisiju sa zadatkom da na osnovu odgovarajućih propisa predloži iznos novčane pomoći. Komisija je pri donošenju preporuke pošla od pretpostavke da su 1.200 članova jevrejske zajednice činili 2,5 posto ukupnog gradskog stanovništva, pa je predložila da iznos pomoći bude 2,5 posto od 10.000 forinti, koliko se izdvajalo na ime pomoći katoličkoj crkvi u Subotici, tj. 250 forinti. Magistrat je tu svotu povisio na 350 forinti, s tim da se isplata vrši od 1. januara 1868. Sa odlukom se saglasilo i Ministarstvo unutrašnjih poslova. Pozivajući se na pomenuti zakon iz 1868, subotički rabin *Mor Kutna* je tokom 1870. tražio odgovarajuću površinu obradive zemlje radi poboljšanja svojih svešteničkih prinadležnosti, kao i drva za ogrev. Magistrat je na svojoj prvoj sednici 1871. razmotrio ovaj zahtev, a s obzirom na to da je tokom protekle godine već bio ispunio svoju materijalnu obavezu u iznosu od 350 forinti, to je odredio da se od 1. januara te godine dodeli rabinu 25 lanaca plodne zemlje i šest hvati ogrevnog drveta godišnje. Ova davanja su pripadala isključivo rabinu, tako da JVO nije imala pravo da njima raspolaže.⁶⁷

Decenija krupnih promena u društveno-političkom životu Subotice 1880—1890. I Jevreji

U decembru 1880. raspisani su opštinski izbori na kojima je već po ustaljenoj tradiciji pobedila prokošutovska stranka levice, pa tako i dalje ostala na kormilu grada. Neuporedivo važniji i sudbonosniji događaj u istoriji Subotice predstavlja njeno uključenje na magistralnu prugu Budimpešta—Beograd. Ovaj događaj je ne manje važan od onog kad je Subotica carskim patentom proglašena za slobodni kraljev-

⁶⁶ Pállinkás, *nav. delo*, 100—101.

⁶⁷ I. Iványi, *nav. delo*, II tom, 349.

ski grad. Subotica nema reku, ne leži na morskoj obali, ali je izlaskom na ovu saobraćajnicu bila uključena u evropske saobraćajne tokove. Uskoro je čak postala značajan železnički čvor iz koga su se u šest različitih pravaca granale pruge prema svim delovima ne samo Mađarske nego i Evrope. Odjednom se sve iz korena promenilo i celokupna privreda je dobila nov polet. Još snažnije su se razvili trgovina i zanati, otvorene su nove banke i promenjena celokupna društvena struktura grada. Železnički čvor je koncentrisao pogone za održavanje pruga sa više stotina radnika. Na toj osnovi se razvila subotička moderna radnička klasa.

Promene su zahvatile i političke strukture. Novi opštinski izbori raspisani su za 20. decembar 1883. posle mnogo godina, a 24. oktobra 1884. ponovo izlaze na scenu pripadnici *Deakove* stranke na čelu sa novim gradonačelnikom *Lazom Mamužićem*, za čije će ime biti vezana sledeća industrijalizacija grada. Jevreji su svoje poverenje listom poklonili novoj rukovodećoj garnituri. Košutovci, sada već iz opozicije, upućuju oštre zamerke u celini svim Jevrejima, jer su grupno izišli na bira lište i glasali za *Deakovu* stranku koja se energično zalagala za brži privredni razvoj i industrijalizaciju. U tvrđavi košutovaca, Narodnoj kasini (Népkör), u čijoj su upravi uvek bili Jevreji, bučno je izražavano nezadovoljstvo. Predsednik JVO izjav ljuje: »Toliko smo bili dužni vladajućoj stranci [*Deakovoj*], i zato smo glasali za nju!« Da bi umirio Narodnu kasinu, istaknuti novinar *dr Šoma Ciklai* je pokušao da donekle ublaži ovu izjavu: »Ograđujemo se od toga da je bilo grupnog pokretanja Jevreja. Do ovoga je došlo na osnovu odluke koja je donesena 17. juna 1884, kad je sazvan zbor lokalnih jevrejskih glasača na kojem je odlučeno da svi Jevreji jednoglasno i grupno poklone svoj glas samo jednoj stranci.«⁶⁸ Iz navedenog kao prvo proizlazi da su Jevreji glasači bili važan činilac subotičkog biračkog tela, i kao drugo da su bez obzira na raniju stranačku opredeljenost znali da poklone poverenje onoj partiji i ličnosti koja će u datom trenutku najviše odgovarati njihovim poslovnim interesima i uticati na unapređenje razvoja proizvodnih snaga. Nakon ovih izbora sledi gotovo 20 godina dugo razdoblje istorije ubrzanog i svestranog razvoja Subotice pod upravom gradonačelnika *Mamužića*, a u okviru tog razdoblja se vreme od 1880—1890. inače smatra »zlatnom decenijom« Subotice. U prvoj godini *Mamužićeve* uprave, u Subotici je bilo oko 65.000 stanovnika. Bunjevci su činili 43,3 posto, 49 posto je bilo upisano kao Mađari,⁶⁹ među koje se ubraja i 1.467 Jevreja, 4,2 posto su bili Srbi, 3,5 posto se izjasnilo kao ostali. Pretežan deo stanovništva se bavio poljoprivredom i stočarstvom.

Političke strasti i bespoštedna razračunavanja između pristalica dveju međusobno suprotstavljenih stranaka, uključujući i Jevreje, postali su deo svakodnevnog društvenog života grada. U tom smislu nisu bili pošteđeni ni izbori za opštinske organe krajem 1886, kada je velikom većinom pobedila vladajuća bivša *Deakova*, a sada slobodoumna ili, kako je neretko nazivaju, liberalna stranka. Posle obavljenih izbora, u šestom kvartu morali su biti poništeni izbori; naime, izborni odbor je ustanovio da se u glasačkoj kutiji nalazi svežanj od 155 falsifikovanih glasačkih listića.

⁶⁸ Kálmán Petkovics, *A kerdőjelas ember (Zagonetni čovek)*, Subotica 1975, 61.

⁶⁹ Popisivači su svakako osobu koja je izjavila da govori mađarski upisivali kao Mađara, što znači da navedeni broj nije tačan.

Košutovci su preko svojih glasila oštro protestovali. Iz Narodne kasine oglasile su se antisemitske parole pošto su neki navodno bili uvereni da su falsifikovane listiće ubacili Jevreji. Iako Subotica u svojoj istoriji nikad nije zabeležila pomena vredne protivjevrejske izgrede, ponekad je kao tada iskrsavao kakav isprazan verbalni malograđanski duel, ali bi on bio odmah zaboravljen čim bi utihnula reč. Međutim, slučaj mladog *Karloja Mukića*, sina bivšeg gradonačelnika *Mukića*, pretio je da na planu antisemitizma nadmaši sve dotad zabeleženo. Naime, sredinom 1887. bili su predviđeni parlamentarni izbori. U izbornoj kombinatorici je zbog podele položaja došlo do sukoba između bačkog velikog župana *Aurela Jankovića* i *Laze Mamužića*, obojice pripadnika *Deakove* slobodoumne stranke. Vešto nametnutom igrom, *Janković* je uspeo da pridobije mladog *Mukića*, koji je dotad bio košutovac, da stane na čelo Nove slobodoumne stranke u Subotici koja je trebalo da sa političke pozornice ukloni postojećeg lidera *Mamužića*. Iako bez političke logike, slučaj je u Subotici dobio prolaznu vizu. Čak se iza nove političke formacije, na ruglo javnosti, svrstala i većina subotičkih košutovaca. Ali u Pešti nisu mislili tako, pa je duhovni pokretač ove rabote *Janković* bio primoran da podnese ostavku. Mladi *Mukić* je na taj način ostao bez političkog kompasa. Psihički slomljen, otišao je u Budimpeštu, okružio se grupom deklasiranih elemenata i sa njima se vratio u Suboticu. Oni su nastupali u njegovo ime i među građanstvom rasturali pamflet »Antisemitski program krajnje levice«. Ugledni Jevreji su ogorčeno protestovali. Mladi *Mukić* je tek tada uvideo koliko je zabrazdio, pa se pokajnički 24. aprila 1887. preko subotičke štampe obratio javnosti: »Moji agitatori su rasturali antisemitske letke, ja o tome nisam imao pojma... Naprotiv, izjavljujem da ću se boriti protiv antisemitizma kao društveno štetne pojave...« Međutim, *Mukić* je bio nestabilna ličnost, nedosledan u onome što je izjavio. *Kalman Petković* piše: »List *Közvélemény* je o tome ostavio trag. Centralni izvršni odbor Nezavisne i četrdesetosmaške antisemitske stranke preplavio je grad proglasima, pozivajući na okupljanje sve one koji se ne usuđuju da se suprotstave osiljenom jevrejstvu... *Karloj Mukić* je još uvek želeo da bude poslanik.⁷⁰

Iako je stanje za sve političke faktore u Subotici bilo više nego neugodno i nejasno, iznenadna smrt starog *Janoša Mukića* kao da je postavila stvari na svoja mesta. Na večni počinak ga je ispratilo više od 15.000 ljudi, a iza njegovog odra je grupno nastupilo članstvo Narodne kasine čiji je on bio osnivač, zatim članovi Jevrejskog svetog društva, potom sveštenstvo, rodbina i ostali. Red po kojem su išli bio je karakterističan i potvrđivao da je u to vreme bilo gotovo nemoguće narušiti ustaljenu i postojeću ravnotežu društvenih snaga u Subotici. Jevreji su bili činilac koji se morao ozbiljno uvažavati. Ideologija džentrije⁷¹ i antisemitizam nisu

⁷⁰ K. Petkovića, *nav. delo*, 90—91.

⁷¹ U pogledu razvoja mađarske buržoazije, kako pišu savremeni mađarski istoričari ekonomije Iván T. Berend i György Ránki, treba prvenstveno obratiti pažnju i na to da su zbog relativno kasnijeg razvitka industrije, kao i zatvorenosti starih mađarskih vladajućih klasa u odnosu na građanstvo, pri formiranju mađarske buržoazije imale osobito veliku ulogu jednim delom domaće, a delom naseljene mađarske zanatlije, te u znatnom obimu i građanske jevrejske porodice koje su se od sitnih trgovaca poljoprivrednim proizvodima i zeleništa uzdigle do industrijalaca i bankara. U vrhu novčanog i industrijskog poslovanja bilo je oko pedeset uglavnom jevrejskih porodica koje su se takmičile s bogatom aristokracijom, a možda su imale i veću neposrednu ekonomsku moć. Međutim, njihov neposredan politički uticaj nije bio srazmeran njihovoj ekonomskoj moći; uticaj na državni aparat i upravljanje vršili su posredno: preko vrhova vladine stranke, preko svojih novinarskih kuća i privrednih organizacija. Početkom XX veka, njihovi najpoznatiji predstavnici su došli i do neposredne političke vlasti u Parlamentu i Gornjem domu, pa su zahvaljujući

mogli u Subotici naći plodno tlo za svoje delovanje. Kolovođa subotičkog antisemitizma *Karolj Mukić* je uskoro sam sebi presudio.

Velika privredna kriza i Jevreji — konstituisanje građanske klase u Subotici

Da bi bilo koja revolucionarna promena, pa između ostalog i emancipacija mađarskih Jevreja, postala usađena tekovina ne samo u društvenim institucijama nego i u psihologiji masa potrebno je vreme mirnog i stabilnog razvoja barem u trajanju jedno-dve ljudske generacije. Međutim, tek sedam godina posle izglasavanja Zakona o emancipaciji, austrougarsku i evropsku privredu je potresla velika agrarna kriza hiperprodukcije koja je započela naporedo sa opštom privrednom krizom, posle strahovitog »kraha« na bečkoj berzi 9. maja 1873. Dotadašnji relativno uspešan privredni razvoj je zaustavljen, a nastupilo je dugo razdoblje privredne stagnacije. I kao uvek u takvim okolnostima, sile mračnjaštva su došle do punog izraza i ne jednom su »krivci« za sve nevolje postali opet Jevreji. Širom Mađarske je ovog puta na meti tih snaga bila emancipacija. Na mnogim mestima je traženo ukidanje Zakona o emancipaciji i ponovno izdvajanje Jevreja. Te snage pribegavaju 1884. zastarelom i podmuklom, davno oprobanom sredstvu i optužuju Jevreje za tzv. ritualno ubistvo u mestu Tisaeslaru. Međutim, i pored toga što je presuda u ovom slučaju oslobodila Jevreje krivice, taj nemio događaj je iz temelja potresao mađarsko društvo i oživeo avet antisemitizma. Ali tek što se tisaeslarski slučaj primirio, pet go-

tome dobijali plemstvo i titule u znatnom broju. Uporedo sa tim procesom, stare i nove društvene strukture su se pri formiranju srednjih slojeva mađarskog građanstva sudarale na svojevrsan način. Razvojne osobenosti su uticale ne samo na obeležje i fizionomiju vladajućih klasa, nego i na formiranje srednjih klasa. Slabost kapitalističkog razvoja ogledala se u tome što se društvo manje diferenciralo, a kapitalistički odnosi manje razarali slojeve sitnih zemljoposjednika koji su predstavljali najveći deo stanovništva zemlje. Ti slojevi su u istočnoevropskim zemljama živeli u velikom broju i predstavljali malograđanski društveni sloj sitnih robnih proizvođača. Takvo stanje se najviše razvilo već u usponu kapitalizma u Mađarskoj i postojalo u uslovima kad su više od polovine stanovništva činili ti srednji slojevi. U pogledu razvlašćenog plemićkog, dela društva može se reći da su zadržavanje i uticaj dotadašnjih vladajućih struktura odredili fizionomiju srednjih slojeva na svojevrsan način. To znači da su srednji i niži slojevi nekad privilegovanog plemstva izgubili ne samo povlastice nego i mogućnost da koriste besplatnu radnu snagu kmetova, pa su počeli nezadrživo propadati. Tokom jedne do dve generacije, oni su u znatnom broju izgubili zemlju, tradicionalnu bazu svoje egzistencije. Stoga je druga polovina XIX veka nametnula Mađarskoj pitanje džentrije kao glavno društveno pitanje. Srednji posed je 1848. obuhvatao još oko 30.000 porodica, već 1887. bilo ih je samo 15.000, a početkom XX veka je svega 10.000 sačuvalo svoje posede. Međutim, 20.000 preostalih porodica srednjeg plemstva nisu ipak utonule u redove nižih narodnih slojeva. Sačuvala su svoj gospodski mentalitet i ograđivale se od građanskih zanimanja, prvenstveno od »prezrene« trgovačke struke, i usmeravale se prema poslovnim područjima na kojima su prividno moge zadržati status privilegovane klase. Tako je džentrija preplavila više i niže rangove državne uprave, zaposela činovničke i vojne položaje. Najradlje su se opredeljivali za pravne nauke, a unutar njih za poziv sudije ili drugog javnog službenika, a retko za advokata; potcenjivali su profesorski, a izbegavali lekarski poziv. Između 1875. i 1918. tri četvrtina položaja u predsedništvu vlade držala je džentrija. U činovničkom poretku su i od beznačajnih nižih položaja stvarali gospodski poziv, pa su se njihovi potomci grčevito borili da ostvare karijeru u »nadleštva«. Izgubljena u životu i prisiljena na činovnički poziv, džentrija je početkom XX veka postala okosnica mađarskih srednjih slojeva. Oni koji su je oponašali u govoru, načinu života i ponašanju odredili su fizionomiju srednjih slojeva Mađarske. Džentrijsko biće kao i njegove vodeće pozicije u društvu su se prilikom modernizacije društva održavale s posebnim protivrečnostima. Pošto su pripadnici džentrije bili vezani za državu, to je uticalo na njih da postanu veoma konzervativni. Budući da im je kapitalističko društvo razorilo dotadašnji način života, u njima se razvilo posebno antikapitalističko nezadovoljstvo koje se ispoljavalo krajnjim nacionalizmom, šovinizmom i antisemitizmom. Uzroci za antisemitizam nisu bili jedino stvar osećanja koja su se u vladajućim strukturama javljala kao posledica sve bržeg razvika Jevrejskog krupnog kapitala nego se on javio i zato što su u velikoj i bogatoj grupi srednjih slojeva građanstva imali vodeću ulogu upravo Jevrejski slojevi. Naime, na putu kapitalističkog, industrijskog i bankarskog razvoja počelo je i formiranje i jačanje srednjih slojeva građanskog društva, kao i nastanak građanske inteligencije koja je tražila opatank u slobodnim profesijama. I tu su dominantnu ulogu imali Jevreji: iz njihovih redova je poticala trećina advokata i lekara. U Subotici je taj odnos još više bio u prilog Jevrejima jer su navedene protivrečnosti bile manje izražene (Iván T. Berend i György Ránki, *A magyar gazdaság száz éve [Sto godina mađarske privrede]*, Budapest 1972, 83—87).

dina kasnije je kao njegov daleki eho dopro do subotičkog kraja. U obližnjem naselju Čantaviru se u umanjenoj verziji ponavlja tisaeslarski skandal; naime, *Janoš Danko Takač* je ko zna po čijem nagovoru razglasio da je njegovog maloletnog brata ubio jevrejski trgovac *Samuel First* iz ritualnih pobuda. Međutim, zahvaljujući brzoi i efikasnoj istrazi subotičkih vlasti, koje istini za volju nisu nikad imale anti-semitskih predrasuda, smirena je već ozbiljno uzbuđena masa i sprečeno da dođe do nesreće; blagovremeno je pronađeno dete koje se odskitalo čak do nekog sela u okolini Sente.⁷²

Međutim, i pored takve duhovne klime, pretežan deo odgovornih ličnosti mađarskog života je realno gledao na stanje. I kao plod tog stanja završeno je delo emancipacije (receptijom) zakonom kojim se jevrejska vera proglašava za ravnopravnu sa ostalim veroispovestima. Deca iz mešovitih brakova mogla su otad pripadati i jevrejskoj konfesiji. Prema tome, na putu potpune asimilacije Jevreja koji su živeli u velikim gradovima nisu više ni sa jedne strane postavljane suštinske prepreke. Taj proces se odvijao u stalnom uzlaznom i progresivnom smeru sve do izbijanja I svetskog rata. Bilo je slučajeva da su neki od gradskih Jevreja prelazili u hrišćansku veru da bi manifestovali svoju potpunu asimilaciju. Istovremeno sa tim procesom je vršena i mađarizacija jevrejskih prezimena. U Subotici su *Fridmani* postali *Fenješi*, *Šterni* su *Čilagi*, *Nandelsmani* se zovu *Havaši*, *Šlezingeri* postaju *Sabadoši*, *Vajcenfeldi* su *Vajde*, itd. Mađarsko društvo je s naklonošću pratilo ovaj proces već i zato što je to potvrđivalo uspeh njihovih težnji za mađarizacijom nemađarskih naroda.⁷³ Počev od sedamdesetih godina, povodom priznavanja ekonomskih zasluga Jevreja i radi uvažavanja njihovog naučnog, kulturnog, pa i društvenog rada dodeljivani su im, doduše samo formalno, plemićki nazivi, ali oni nisu predstavljali stvarne beneficije.

U isto vreme se pred Jevrejima širom otvaraju mnoge mogućnosti za društveno i političko potvrđivanje, podjednako u glavnom gradu i provinciji, pa tako i u Subotici. Slobodoumno nastrojena i sa sve izrazitijim uticajem, štampa je snažno podupirala ovaj proces, što se posebno osećalo u Subotici. Postojeće jevrejsko stanovništvo je stiglo nadomak izvorišta i rasadnika mađarskog kulturnog života. Njemu ne nedostaje ni naklonost prema novim umetničkim pravcima; to su u Subotici bili vajar *Ede Telč* i književnik *Izidor Milko* koji su imali značajnu ulogu u životu predratne Mađarske. Iz redova Jevreja su regrutovani ugledni vojni rukovodioci, državni sekretari, univerzitetski profesori, poslanici Zemaljskog sabora i članovi Gornjeg doma. To je i uslovalo da savremeni cionistički pokret *Teodora Hercla* okupi pre I svetskog rata samo mali broj pristalica među jevrejskom inteligencijom u Mađarskoj.

U to vreme je u Subotici (2. decembra 1890) istekao šestogodišnji mandat gradonačelniku *Mamužiću*, ali je on ponovo pobedio s velikom većinom. Od mnogih Jev-

⁷² K. Petkovića, *nav. delo*, 159.

⁷³ Dr Josip Presburger, penzionisaní jugoslovenski generalni konzul u SAD, o tome govori: »Pomađarivanje imena ima i pojedinačne konkretne uzroke. Moj ujak je uzeo ime Vago I, koliko se sećam, to je bilo zato jer sa svojim prezimenom Wolvovic ne bi mogao da postane bankarski činovnik u Pešti. Bio je u »Angol-Magyar bank«. Isto sam čuo i za brata od strica koji je uzeo ime Polgar jer mu je to trebalo da bude primiljen u jedno od »otmenih« osiguravajućih društava, a njegovom bratu da bi postao inženjer na železnicí. Svi ostali, nas neki 70—80, zadržali smo stara prezimena.«

reja, u opštinsko veće je bio izabran *Izidor Milko*, već afirmisan mađarski pisac i javni radnik, a zatim i predsednik JVO, koji je na kulturnom i javnom planu ostavio veliki broj uspešno ostvarenih zamisli.⁷⁴

Za vreme popisa stanovništva 1890, u Subotici je od 72.683 žitelja bilo 2.540 Jevreja. U međuvremenu su privredna kriza i njene posledice bili još uvek veoma prisutni. Glavna preokupacija dobrostojeće subotičke javnosti se 1899. i sledeće godine iscrpljuje u organizovanju dobrotvornih akcija. Tu se pre svih ističe Udruženje jevrejskih žena sa svojim uglednim članicama. Pored »Hevra kadiše« i Udruženja jevrejskih žena, u Subotici je u drugoj polovini XIX veka osnovano i Društvo za pomaganje sirotinje koje je dobilo ime po jevrejskom dobrotvoru *Mozešu Montefforeu*; društvo je u postojećim kriznim vremenima našlo pravi sadržaj za svoje delovanje. Sredstva su mu pristizala od dobrovoljnih priloga u sinagogi. Prilikom venčanja, novac koji bi prikupile deveruše delio se na dva dela: jedan je dodeljivan navedenom društvu, a drugi Jevrejskom ženskom udruženju. Koliko je među subotičkim Jevrejima bilo razvijeno osećanje za socijalnu solidarnost, najbolje ilustruje to da se radi pomoći u odevanju i školovanju siromašne i nezbrinute dece nalazila u svakoj jevrejskoj kući mala kasica u koju je stavljan »sitniš«. Taj sitniš bi tokom godine narastao u znatnu svotu.

Uz već postojeće dobrotvorne ustanove, subotički Jevreji su 15. februara 1891. pokrenuli akciju da se osnuje još jedno udruženje pod nazivom »Konkordija« koje je trebalo da ima gotovo iste dobrotvorne ciljeve kao i »Hevra kadiša«, tj. pružanje pomoći materijalno i zdravstveno ugroženom članstvu. Osnivačka skupština ovog udruženja održana je 5. jula; u njegovim pravilima je bilo istaknuto da ugroženi članovi dobijaju besplatnu lekarsku uslugu i sedmičnu novčanu ispomoć, a posle smrti nekog od članova, njegova uža porodica dobija na ime pomoći 100 forinti. Iz istih pobuda je u novembru 1884. otvorena u gradu posebna Očna klinika zbog velikog broja obolelih, i to na mestu tadašnje slamne pijace koju su vodili najpre *dr Natan Fojer*, a zatim *dr Adolf Vilhajm*. Takođe su unutar uglednog i bogatog građanstva, među kojim su prednjačili obogaćeni Jevreji, pokretane pojedinačne dobrotvorne akcije kojima se nastojalo da se ublaži opšte krizno stanje. Tako je na primer supruga fabrikanta *Rafaela Hartmana* priredila ručak za pedeset siromašnih radnika. Njen suprug je potpuno materijalno obezbedio dvojicu svojih radnika prilikom njihove ženidbe. Za tim primerima povelu su se i drugi.

Ovde treba posebno istaći da se u to vreme ekonomski i društveno već bio ustalo proces nastanka i razvoja građanske klase u Subotici. Relativno kasniji razvoj

⁷⁴ Izidor Milko je rođen 1. februara 1855. u Subotici, Pravni fakultet je završio u Bdiimpešti i 1884. doktorirao, ali se uopšte nije bavio pravnom strukom. Odmah po doktoriranju je izabran za rukovodioca starateljskog organa u Subotici; na dužnosti se zahvalio posle pet godina zbog zdravstvenog stanja. Materijalnih teškoća nije imao pošto je bio zemljoposjednik, pa je po virilnom osnovu bio dugogodišnji član Gradskog saveta. Uz to je bio počasni gradski beležnik koji je u društvenom i političkom životu grada imao veliki značaj. Izvesno vreme bio je na čelu JVO. Bavio se i novinarstvom. U Subotici je smatran za jednog od najobrazovanijih i najpopularnijih ljudi krajem XIX i u prvoj trećini XX veka. Stigao mu je bio izvanredan, a rado je opisivao subotički društveni život. Bio je član književnog društva »Petefi« i jedan od osnivača književnog udruženja »Dugonić«. Tokom 1886. inicirao je pokret za širenje mađarske knjige i osnivanje narodnih biblioteka. Najpre je obrazovao privatnu zbirku knjiga koje je nabavljao za vreme studijskih putovanja po Evropi, obilazeći najznačajnije svetske antikvarnice. Tako je sakupio zbirku od oko 12.000 knjiga, štampanih od XVI do XIX veka. Deo njegovih knjiga pripao je Gradskoj biblioteci 1906. najveći deo 1918, a ostatak 1945. uz minimalnu novčanu nadoknadu.

privrednog života u odnosu na ostale regione u Mađarskoj, a zatim duhovna i preduzimačka nepokretnost vladajuće bunjevačke zemljoposedičke oligarhije u bavljenju javnim poslovima, uticali su na to da su pri formiranju subotičke građanske klase imali manju ulogu i značaj mađarske, srpske, pomadžarene bunjevačke, nemačke i češke zanatlije i trgovci, a u srazmerno većem obimu i značaju Jevreji. Oni su se od siromašnih trgovaca poljoprivrednim proizvodima i kamatama uzdigli u ugledne građane koji su udarili temelje privrednom i duhovnom razvitku u gradu, te razvili svest i interese građanske klase u Subotici. Takav razvoj je između ostalog nametnuo potrebu da se podigne novi, veći i reprezentativniji hram u Subotici koji će istovremeno predstavljati ekonomsku snagu i vitalnost subotičke jevrejske zajednice (zanimljivo je da su monumentalnu zgradu nove subotičke Gradske kuće, koja je takođe trebalo da pokaže i simbolizuje vitalnost grada, projektovali i izgradili isti graditelji desetak godina posle sinagoge). Na podstrek *Izidora Milka*, predsednika JVO, čoveka istančanog umetničkog ukusa i nenađmašnog organizatora, pristupilo se toj akciji. Vernici su to svesrdno prihvatili i znatnim svotama otkupljivali srazmerno skupe obveznice, pa su potrebna sredstva prilično brzo osigurana. Zatim su na početku današnjeg Trga oktobarske revolucije otkupljeni odgovarajući placovi za gradnju takvog reprezentativnog objekta. Po projektu *Jakaba Dežea* i *Marcela Komora*, vrhunskih mađarskih arhitekata iz Budimpešte, započela je gradnja hrama, jednog od najlepših arhitektonskih objekata u tom podneblju. Od dana njegovog osvećenja (1902), u njemu su umesto na dotadašnjem nemačkom jeziku održavane propovedi i obavljano bogoslužjenje na mađarskom. Pripreme za to počele su da se obavljaju još od 1892. godine.⁷⁵

Novo doba, ili kako se tada obično govorilo renesansa, u istoriji subotičke jevrejske zajednice nastaje 1902. kad je za predsednika JVO izabran *dr Adolf Klajn*, bivši primarijus u bolnici i ugledan javni radnik. On je tu dužnost obavljao bez prekida sve do početka tridesetih godina. *Dr Klajn* je pre svega nastojao da demokratizuje odnose u JVO, a smatrao je da svak ko plaća porez JVO ima i odgovarajuće pravo glasa. Administraciju je postavio na zdrave osnove i utemeljio penziono osiguranje za službenike u JVO. U saradnji sa ostalim merodavnim faktorima uspeo je da se bogoslužjenje modernizuje. Posle mnogo godina mukotrpnog i osmišljenog rada uveo je JVO u red naprednijih opština u Monarhiji.

Jevrejski sistem obrazovanja u Subotici od 1867. do 1918.

Od pedesetih godina XIX veka, jevrejska deca u Subotici su sve više pohađala gradske laičke škole, ali tek onda kad su u jevrejskoj školi dobila potrebno jevrejsko obrazovanje. Radi toga je rabin *Leb Hiršman* (30. septembra 1855) zahtevao od glavnog gradskog inspektora osnovnih škola da u gradske škole budu primana jedino deca koja donesu svedočanstvo iz jevrejske škole pošto naknadno neće biti u mogućnosti da savladaju potrebna verska znanja, mada je on sam predavao veronauku u gradskim školama. Rabin ističe: »Prema tome, jevrejska škola je iz ver-

⁷⁵ Subotički dnevni list »Szabadság« br. 46/1892.

skih razloga bila isto tako potrebna gradu kao što je bila i srpska škola.⁷⁶ Međutim, jevrejska škola nije još za izvesno vreme uživala onakvu pomoć kakvu je dobijala srpska. Na molbu JVO, Gradska skupština je u decembru 1866. prvi put izglasala novčanu pomoć za nabavku 500 snopova pruća od vinove loze radi zagrevanja jevrejske škole, ali bez obaveze da će to i ubuduće činiti. Pošto su JVO dozlogrdile nevolje oko izdataka za održavanje svoje škole, to je rabin 1868. pisao Magistratu »da jevrejska škola nema nikakve materijalne osnove i zato je u duhovnom pogledu utonula u jad i čemer, i da bi grad trebalo da je uzme pod svoj patronat kao i katoličke škole i srpsku školu«. Magistrat je 30. aprila 1868. poklonio ozbiljnu pažnju ovom pitanju, a konačnu odluku je odložio do trenutka dok Jevrejski kongres, koji je sazvan baš nekako u to vreme, ne donese odgovarajuće preporuke. Grad je odlučio da do daljeg dotira jevrejsku školu sa 100 forinti godišnje, odnosno da nastavi davanje pomoći u ogrevu. Za sledeću školsku 1869/70. godinu, visina pomoći povećana je na 200 forinti.

JVO je 23. maja 1869. za novu školsku godinu predvidela troškove u visini od 1.800 forinti. Međutim, ubiranjem školskog poreza i drugih priloga mogle su se dobiti samo 754,5 forinte, pa je JVO zamolila Magistrat da se razlika od 1.225,50 forinti nadoknadi dotacijom iz gradskog budžeta.⁷⁷ U vezi sa tim je Gradska skupština na zasedanju od 30. septembra 1869. odlučila da se pruži pomoć jevrejskoj školi, ali pod uslovom da se ona priključi redovnoj organizaciji opštinskih škola, radi čega je JVO pozvana da iskaže poslednji trogodišnji prosek izdataka kako bi joj bila određena odgovarajuća srazmerna pomoć. Kad je konačno završeno ovo preganjanje, uprava za školstvo grada obavestila je Magistrat da bi na osnovu izjave JVO, a u cilju otkupa dotad korišćenih i potom prisvojenih školskih prostorija, trebalo osnovati fond sa glavnicom od 4.000 forinti. Dve stotine forinti, tj. godišnji interes od te sume, uz pet posto kamate uplaćivali bi Jevreji u gradsku blagajnu da bi grad preuzeo jevrejsku školu zajedno sa njenim dotadašnjim redovnim učiteljem *Leom Handelsmanom*. U vezi sa tim, Magistrat je odlučio da se *Handelsmanu*, učitelju I i II razreda, kao gradskom učitelju isplati 500 forinti na ime godišnjih prinadležnosti.

JVO se ubrzo uverila u slabosti novonastalog stanja. Naime, otplaćivanje onih 200 forinti bilo je nespojivo sa Zakonom o školstvu iz 1868, tim pre što je grad preuzeo srpsku školu u svoju nadležnost bez ikakve nadoknade, a ona je i dalje radila sa srpskim učiteljima i u duhu srpskih verskih potreba. Na drugoj strani, jedan jevrejski učitelj i jedan veroučitelj nisu bili u mogućnosti da jevrejskoj deci pruže potrebno obrazovanje, a grad se uopšte nije trudio da poveća broj učitelja. Radi toga je JVO bila prinuđena da ponovo pokuša da osavremeni konfesionalnu školu, pa je 1873. privremeno za učitelja III i IV razreda za dečake postavljen *Jakob Vajs*. Kada su se u JVO uverili da prva dva razreda »zajedničke jevrejske škole« ne zadovoljavaju potrebe, oni su 1878. za učitelja I i II razreda postavili *Edena Šlezinger-Santoa*. Tako se otad uz kontrolu školskog odbora JVO, u dve učionice sa dva

⁷⁶ I. Iványi, *nav. delo*, II tom, 446.

⁷⁷ *Isto*, 446—447.

učitelja i s programom za I—IV razred, paralelno odvijala školska nastava u kojoj su pored predmeta predviđenih opštim zemaljskim nastavnim planom predavani hebrejski i nemački jezik. Godišnja plata učitelja iznosila je 600 forinti, plus 120 forinti na ime kirije za stan, kao i petogodišnji dodatak. U navedena četiri razreda bilo je 125 učenika; ostala jevrejska deca išla su u gradske škole u kojima im je veroučitelj držao nastavu iz veronauke. U tzv. »zajedničkoj jevrejskoj školi« koju je vodio *Handelsman* bilo je jedva 20 učenika, a među njima jedan do dva hrišćanina.

Jevrejske devojčice su išle u zajedničke gradske škole, zatim u školu koju su držale časne sestre, kao i u tzv. Žensku praktičnu školu pri školi za školovanje učiteljica (Képezdei gyakorló iskola). Bila je to posebna škola za devojčice; četiri razreda su se nalazila u jednoj učionici i imala jednu učiteljicu. U školi je obavljano osnovno pripremanje za tzv. Žensku učiteljsku školu u Subotici. Obe ove škole su otvorene 27. februara 1871; u »Praktičnoj školi« su izvesno vreme učiteljevale Jevrejke *Roza Han* i supruga *Edena Santoa*. U septembru iste godine 1891, JVO je osnovala samostalnu konfesionalnu žensku školu, u početku sa I i II razredom i jednom učiteljicom.⁷⁸ U međuvremenu je tradicionalnu jevrejsku heder-školu zamenila nova četvorogodišnja škola koja je zadovoljavala savremene zahteve društva. Po završetku srednjih škola, deca su pohađala fakultete. Tako je započeo proces formiranja jevrejske inteligencije evropskog intelektualnog i kulturnog profila kojem su bili tuđi heder i ješiva, kao i tumačenja Talmuda. Proces je bio osetno prisutan tokom sedamdesetih i osamdesetih godina u krugu subotičkih Jevreja.

Jevreji su i nadalje posvećivali veliku pažnju osavremenjavanju svoje postojeće škole u kojoj se primena Zakona o osnovnim školama nije na isti način odvijala kao u ostalim gradskim školama. To je delimično nadoknađeno tek 1873, i to za III i IV razred za dečake, dok je to za I i II razred učinjeno pet godina kasnije. Tek na kraju 1884. došao je red na organizovanje savremene jevrejske škole prema slovu Zakona o osnovnim školama. Da bi se to ostvarilo trebalo je razrešiti sukob JVO sa ortodoksnim članovima opštine i umesto njih dovesti napredne ljude. Pripreme su počele već 1878, ali je ipak bilo potrebno šest godina da se JVO postavi na nove osnove. Godine 1884. izabrana je nova uprava JVO i obrazovan školski odbor od 15 članova, a za njegovu čelnu ličnost postavljen je čovek koji je dobro poznao školska pitanja s obzirom na to da je i sam u mladosti bio učitelj. Pre svega je trebalo rešiti pitanje položaja učitelja jevrejske škole. A zatim kad je to postignuto i kad je ustaljeno mesto, odnosno prema zakonskim propisima izvršena sistematizacija učitelja subotičke jevrejske škole, učitelji su se morali uporno boriti da bi primenili savremena pedagoška načela u nastavi. Naime, konzervativni školski odbor se plašio svake inovacije i ometao učitelja u njegovom poslu, ali je već 1884. ipak u svemu podržao učitelja. Prema ministarskom uputstvu sačinjen je detaljan nastavni program, propisan je raspored časova,⁷⁹ nabavljeni su potrebni školski rekviziti, osnovana dačka biblioteka i uvedeni završni ispiti. Udžbenici jevrejske

⁷⁸ Isto, 447—448.

⁷⁹ Nedeljni raspored časova Jevrejske škole za školsku 1898/99. godinu po Izveštaju osnovne škole JVO za 1898/99. nastavnu godinu:

škole, sa izuzetkom knjiga iz veronauke, bili su isti kao i u ostalim gradskim školama. Udžbenike koji su korišćeni za veronauku pisali su jevrejski autori, pretežno učeni rabini.

U subotičkoj jevrejskoj školi su 1891. organizovana ženska odeljenja, a za rad u njima postavljene su dve učiteljice. Škola je ponovo reorganizovana 1904, kad su osnovani mešoviti razredi, što je uslovlilo da svaki učitelj vodi po jedan mešoviti razred.

Školski odbor JVO je posvećivao dosta vremena održavanju školske zgrade u ispravnom stanju, ali je škola sve do 1892. egzistirala u veoma oskudnim materijalnim prilikama. Kasnije je podignuta nova škola u dvorištu u kojem je izgrađena nova sinagoga, na današnjem Trgu oktobarske revolucije. Za izgradnju moderne školske zgrade od šest odeljenja organizovana je akcija za prikupljanje priloga. Bilo je i takvih darodavaca, na primer *Adolf Gajger*, koji su za izgradnju škole priložili i po 10.000 forinti. Školom je do 1895. upravljao predsednik Školskog odbora. Tada je organizovano upraviteljstvo s posebnim školskim upravnikom na čelu koji se bavio pedagoškom stranom obuke i vaspitanja, te vođenjem administrativnih poslova, a učitelji su mogli biti samo lica koja su prvenstveno završila jevrejsku učiteljsku školu. Koliku je pažnju posvećivao Školski odbor svojim učiteljima vidi se iz činjenice da je predsednik Školskog odbora u školskoj 1898/99. godini, u sto slučajeva posetio pojedina odeljenja. Osim toga, Školski odbor se ozbiljno bavio položajem siromašne dece i rešavao ga zajedno sa JVO. Za školu je plaćana školarina, pa su mnogi siromašni Jevreji upisivali svoju decu u gradske škole. Da bi se to izbeglo, siromašna deca su bila oslobođena školarine, a JVO je zajedno

predmeti	R A Z R E D					
	mešoviti		muški		ženski	
	I	II	III	IV	III	IV
	b r o j č a s o v a					
1	2	3	4	5	6	7
veronauka i etika	1	2	1	1	1	1
hebrejsko čitanje	4	—	0,5	0,5	1	1
prevođenje molitava	—	2	0,5	0,5	—	—
mađarski jezik (čitanje i pisanje)	5	5	2	2	2	1,5
mađarska gramatika	—	2,5	2	2	2	2
govor i konverzacija	3	2,5	—	—	—	—
račun	5	3	—	—	—	—
geografija	—	—	1	1	1	1
nemački jezik	—	2	1	1	1	1,5
pevanje	1	1	0,5	0,5	0,5	0,5
crtanje	—	—	0,5	0,5	0,5	0,5
lepo pisanje	—	1	0,5	0,5	0,5	0,5
fizičko vaspitanje	1	1	1	1	1	1
ručni rad	2	2	—	—	1,5	1,5

Prvi i drugi razredi su bili mešoviti, a u trećem i četvrtom su devojčice bile odvojene od dečaka. Vidljivo je da je glavni deo nastave (33,5 časa) otpadao na mađarski jezik, a iza njega je sledila veronauka s 23 časa, dok su predmeti iz prirodnih nauka bili zapostavljeni. U jevrejskoj školi je bilo obavezno učenje nemačkog, iako to nije bilo predviđeno Zakonom o osnovnim školama, ali su mnogi Jevreji još uvek govorili nemački kod kuće.

s Jevrejskim ženskim udruženjem preko raznih akcija pružala pomoć takvoj deci. Više puta su organizovane akcije za prikupljanje pomoći siromašnim đacima, ili su čisti prihodi pojedinih priredaba organizovanih u dobrotvorne ciljeve bili namenjeni toj pomoći. Sa izgradnjom nove školske zgrade i rešavanjem pitanja školarine počeo se povećavati broj učenika u jevrejskoj školi. Školske 1898/99. godine bilo je već 225 učenika.

Kao što je navedeno, Magistrat je veoma slabo pomagao rad jevrejske škole. JVO se i dalje obraćala Magistratu s molbom da jevrejsku školu uključi u red opštinskih narodnih škola, ali te molbe nisu nailazile na razumevanje, pa je čak i 1905. učinjen jedan takav pokušaj kako bi se škola oslobodila sve većih izdataka koji su je sve više opterećivali. Tada je intervenisao ugledni primarijus *dr Antal Barta*...⁸⁰ Međutim, iz trogodišnjeg izveštaja predsednika JVO *dra Adolfa Klajna*⁸¹ o radu JVO iz 1905. saznaje se: »Da su nastojanja JVO donela željeni rezultat, te je u tom smislu sklopljen ugovor... to je značilo 8.000 kruna uštede, čiji je jedan deo bio namenjen za intenziviranje veronauke kod učenika koji pohađaju više škole, kao i odgovarajuće angažovanje nastavnih kapaciteta; višak sredstava će omogućiti smanjenje naših poreskih opterećenja...« Na taj način je jevrejska verska škola egzistirala i dočekala 1918. godinu bez značajnih promena.⁸²

Jevreji i razvoj trgovine u Subotici

»Šezdesetih i sedamdesetih godina — piše *dr Stevan Mezei*, naš poznati ekonomist i stručnjak za privredu Bačke — bez obzira na Nagodbu iz 1867. nastaje »gluvo doba« u razvoju industrije Bačke, pa i u celoj privredi. Da je tada nastupilo i izvesno nazadovanje, o tome ima izvesnih podataka iz toga još dosta mračnog perioda, iako se kasnije u literaturi to uglavnom ne ističe, ili čak namerno prećutkuje.«⁸³ Jedan savremenik upotpunjuje gornju sliku: »Fabrika i industrije kod nas gotovo i nema izuzev malog broja mlinova, poimence Prvog mlina AD u Novom Sadu, sa osnovnim kapitalom od 206.800 forinti, parne skele Palanka—Ilok AD, sa osnovnim kapitalom od 50.000 forinti... 2—3 pivare i 1—2 fabrike alkohola... Parnih mlinova ima u Kišsalašu, Rastini, Novom Sadu, Baji, Apatinu, Somboru, Kuli, Subotici...«⁸⁴ Isti autor dalje beleži, da je prva zanatsko-industrijska izložba bila priređena u Apatinu 1874, a bilo ih je još u Novom Sadu 1875. i Subotici 1877. Ova u Subotici je bila najuspešija jer su došli posetioči čak iz Engleske, a bilo je izloženo oko 250 mašina. I pored toga što ne može da pruži neke izrazite primere privrednog života te faze razvoja u Bačkoj, ovaj poslednji poda-

⁸⁰ Pálincás, *nav. delo*, 103.

⁸¹ »Szombat«, br. 21—22/1825.

⁸² Kada su Jevreji zauzeli vodeće mesto u subotičkom privrednom i poslovnom životu, na njihovu inicijativu je 1915. otvorena i počela da radi tzv. »Gabelsbergova« škola za korespondenciju, stenografiju i daktilografiju, koju je vodila Tereza Faber; škola je radila od 1915—1945.

⁸³ Dr Stevan Mezei, *Razvoj industrije u Bačkoj*, Novi Sad 1959, 57.

⁸⁴ Fridrih Tamas, *Bácsbodrog vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszemléi leírása (Geografski, istorijski i statistički popularni opisi bačbodroške županije)*, Ada 1978, 58—60, 119.

tak govori o nastojanju nekih društvenih subjekata (to su većinom sve bili preduzetnici Jevreji) da preko industrijsko-privrednih izložbi, tada najefikasnijeg načina privredne propagande, govore o potrebi industrijalizacije i razvoja proizvodnih snaga.

Jedna od osnovnih karakteristika mađarske građanske revolucije 1848—49. u odnosu na Suboticu je okolnost — što ističe i *Ivanji* — »da je trgovina prešla isključivo u ruke Jevreja«. Ta osobenost subotičke trgovine, tada posle poljoprivrede vodeće privredne grane u gradu, zadržala se uz neznatna odstupanja koja nisu narušavala suštinu stanja sve do aprila 1941. Prema tome je taj proces posle 1848—49. kao vremenskog ishodišta bio tada pokrenut sa najnižeg položaja jer, kako piše *Ivanji*, »onaj koji je još pre 1848. želeo zidati kuću, sam je putovao na Lipu da kupi drvenu građu. Tada je Jevrejln *Milko*, trgovac drvenom građom, počeo s nekoliko dasaka, greda i nekoliko stotina šindri da izlazi na pijacu... Sada su pak 6—7 bogatih trgovaca sposobni da egzistiraju na velikom prostoru...«⁸⁵ Ne postoje podaci i registri pomoću kojih bi se mogao prikazati sastav, podela po vrsti robe, kapacitetu grupacija ili pojedinačnih trgovačkih radnji pre 1876. pošto takvi podaci pre toga nisu vođeni, beleženi, pa ni traženi. Subotički list *Bácsmegyel naplo* od 12. aprila 1923. pokušao je jednim prigodnim osvrtom da donekle rekonstruiše delimičnu i prvobitnu sliku subotičke trgovine, odnosno da pruži podatke o radnjama koje su osnovane do 1876, kad je ustaljen registar. Kao prva radnja koja je upisana u registar 24. januara 1876. pominje se trgovina *Marka Frojdenberga*, trgovca za promet građevinskim i ogrevnim drvom. Dalje se navodi da registar ukazuje na promene koje su vremenom nastale, pa se kaže da je navedenu trgovinu nasledio najpre *Zigmond Frojdenberg*, a zatim njegova supruga. Radnja se ugasila 1901; naime, preuzela ju je firma »*Srajber i Potesman*«. Istog dana zajedno s *Frojdenbergovom* uvedena je u registar i gvozdarska trgovina *Antala Vallja*; njegova porodica je živela u Subotici sve do posle I svetskog rata. Zatim se navodi i trgovina manufakturne robe *Mihalja Vajsa*, koja se ugasila pre 1900. Te godine je upisana i trgovina kožom *Mora Rajnica* koja je postojala još 1914. Nadalje je 1876. takođe registrovana trgovina kožom *Lipota M. Levija*, koja je 1914. pretvorena u akcionarsko društvo. Potom se navode trgovinske radnje koje su u međuvremenu prestale da rade, pa se između ostalog kaže da je do 1897. postojala trgovina manufakturnom robom *Kalmana Štajnica*, kao i da je 1888. ukinuta trgovina nakitom *Ignaca Fridmana*. Godine 1892. prestala je da radi i trgovina žitaricama *Mora Oblata*. Sve su to preduzeća koja su uvedena u registar 1876. i koja sem trgovine *Mora Rajnica* nisu više postojala 1914. godine.

U drugoj polovini 1876. uvedene su u registar sledeće radnje: trgovina žitaricama *Ignaca Horovica*, trgovina mešovitom robom *Mate Gergelja*, trgovina staklom *Adolfa Vajhuta*, bakalnica *Jožefa Vallja* mlađeg, trgovina mešovitom robom *Gustava Joa*, menjačnica *Deža Joa*, špediteraj *Mimiija Milera*, radnja proizvođača i

⁸⁵ I. Iványi, *nav. delo*, II tom, 229.

prodavca sirćeta *Mora Šenštajna*, samostalna trgovina žitaricama *Danijela Fridmana* iz Moravice. Potom se navodi da su se ove radnje ugasile posle smrti njihovih vlasnika. Članak nadalje ističe da su u navedeno vreme ubeležene u registar i firme špeditera *Šimona Blaua*, trgovca kratkom robom *Hermana Šulhofa*, trgovca kožom *Jakaba Bilica*, trgovina gotovim odelima *Terezije Kramer* i trgovina pomodnom robom *Frideša Barona*. U registar je tokom 1876. uvedena firma *Karolja Rajcera*. Kao kuriozitet se ističe da je to sve do 1910. bila jedina jevrejska radnja koja je zvanično vođena na nemačkom jeziku i tek je 1910. preregistrovana na mađarskom. Ujedno je to jedina trgovinska radnja koja se od 1876. održala sve do 1914. Tokom 1876. registrovana je trgovina vunenom robom *Adolfa Gajgera*. Te godine je postojala i firma »*Tausig i Gajger*«, ali se već 1877. iz nje izdvojio *Vilmoš Tausig* i 23. maja 1877. osnovao firmu »*Tausig i Cifer*«, koja se opet kasnije oformila kao preduzeće *Vilmoša Tausiga*. Firma »*Brača Kunec*« utemeljena je 26. avgusta 1871; ona je posle smrti *Alberta Kuneca* 1885. postala opet firma s jednim vlasnikom. Na kraju se u članku navodi da je 1876. bilo upisano oko 600 trgovinskih radnji, što govori da su one koje su navedene u napisu bile najznačajnije. Zanimljiv je podatak da su svi navedeni vlasnici firmi bili Jevreji sa izuzetkom jednog ili dvojice. Međutim, potpuniji uvid u brojno stanje i pregled subotičkih trgovinskih radnji je ipak nešto kasnije ostao zabeležen zahvaljujući subotičkoj štampi. Tako je subotički nedeljnik *Szabatkai közlöny* osamdesetih godina objavio poseban dodatak, Kalauz, imenik trgovaca i zanatlija. U poslednjoj deceniji XIX veka, Subotica stupa u razdoblje kapitalističkog ekonomskog uspona, dojučerašnje seljačko naselje počinje oživljavati, niču fabrike, izgrađuju se javne zgrade, pojedinci zidaju palate, u mračnim ulicama se pale plinska svetla. U takvim okolnostima je potekla ideja, koju je 25. oktobra 1900. izneo u *Naplou* ugledni subotički novinar *dr Ferenc Fenjveš*, da se osnuje trgovačko udruženje subotički »*Lloyd*«. Izgleda da je ova ideja sredinom 1899. potekla od *Huga Bilica*, advokata koji je u Suboticu prešao iz Bečkereka gde je već bila osnovana takva korporacija. Udruženje je trebalo da postane organizacija trgovaca za međusobno obaveštavanje o stanju na tržištu i za sklapanje neposrednih međusobnih trgovinskih aranžmana. Zapravo trebalo je da bude robna i proizvodna berza, trgovinska i industrijska komora, kako to u naslovu svog članka i navodi *Fenjveš*, veoma obavešteni direktor i glavni urednik *Naploa*. Prikupljene materijale i programsku deklaraciju inicijativnog odbora usvojila je 5. novembra 1899. osnivačka skupština od 93 najuglednija privrednika; to su bili trgovci, bankari i industrijalci iz Subotice, od kojih su 58 bili Jevreji. Udruženje je na osnovu programa svog rada razvilo snažnu delatnost, a prvu samostalnu zgradu dobilo je već u aprilu 1900. Na njegovo nastojanje, u Subotici je otvorena trgovačka škola u koju su se 22. septembra 1907. upisala 43 učenika; od njih su 39 završila školu sa uspehom. Udruženje pokreće i druge inicijative; tako preko lokalne štampe utiče na javno mnjenje da Subotica kanalom Dunav—Palić—Tisa iziđe na vodeni put, pa je u tu svrhu raspisan i zemaljski konkurs. To je više nego ozbiljan poduhvat, sličan agitaciji da se izgradi dupli kolosek od Budimpešte do Beograda. Međutim, izbijanje I svetskog rata i propast Dvojne Monarhije gasi ili unedogled odlaže ove korisne projekte i inicijative.

Jevreji i razvoj zanata i manufakture

Nagao razvoj trgovine, koji je bio podstaknut uključanjem Subotice u evropsku železničku mrežu, nije podjednako uticao na razvoj zanatstva u Subotici. Zanatstvo je stagniralo, a to je dobrim delom bilo uslovljeno stavom vladajuće zemljoposedičke oligarhije prema nepoljoprivrednim zanimanjima. Ona je na račun zanatstva, trgovine, a ponajviše u odnosu prema industriji, davala prvenstvo interesima zemljoposedičnika. Međutim, prodiranje kapitala je stalno produbljivalo protivrečnosti između konzervativnih zemljoposedičnika i preduzetnih trgovaca i industrijalaca, pretežno Jevreja. Te suprotnosti su uporno pratile razvoj Subotice. Nadalje, teška agrarna hiperprodukciona kriza se s nepovoljnim posledicama odrazila i na subotičke privredne strukture, osobito na zanatlije i sitne trgovce. To je pak uticalo na to da dođe do većeg propadanja sitnih zanatlija. Navedene okolnosti su učinile da se Jevreji uglavnom usmere prema onim zanatima koji su tražili veći stepen stručnog rada i u kojima se brže obrtao veći novac, a to su najčešće bili zlatarski, šeširdžijski, krojački, grafički i slični zanati, a ređe pekarski, fotografski, obučarski, poslastičarski, bravarski i drugi.

Krajem osamdesetih godina XIX veka, a posle dužeg kolebanja usled privredne stagnacije, zanatstvo je ponovo u sponu. Izgradnja kapitalističkih odnosa je u punom procvatu. Materijalno izrabljivanje radništva nije ograničeno nikakvim društvenim ni moralnim obzirima. Razdoblje društvenog razvitka koje su druge razvijenije nacije na Zapadu, pa i u samoj Monarhiji, u nastanku kapitalističkih društvenih odnosa doživljavale kao razdoblje prvobitne akumulacije, sada je bilo u svom punom zamahu u Subotici: radni uslovi su teški, nehumani i bezobzirni. Stoga je osoben slučaj koji je iz Subotice objavio radnički list *Népszava* od 19. septembra 1890: »U ovom dopisu govori se o ogorčenju subotičkih krznarskih radnika protiv izvesnog *Samuela Špicera*, krznarskog majstora, koji svojom neloyalnom konkurencijom šteti radnicima. Do tada je krznarski kalfa za izradu postave u jednom kaputu primao 1,5 forintu, a sada *Špicer* obilazi sve trgovine i u njih upada rečima: 'Postavljam kaput za 0,80 forinti'. Na taj način se sve narodžbine poveravaju njemu... Time *Špicer* primorava krznarske kalfe da traže zaposlenje kod njega i to budzašto...« To je uostalom vreme kad radni dan traje i do 14 časova i kad nedeljni odmor još ne postoji. Međutim, ubrzo je došlo do promena: već od jula 1891. praznuje se prvi slobodni neradni nedeljni dan, dan odmora.

Iako bi zanatstvo trebalo da bude prethodna faza u razvoju manufakture, ono se u Bačkoj, pa i Subotici, zbog specifičnih istorijskih uslova javlja u odnosu na razvijeni svet sa srazmerno dugim zakašnjenjem. Ono dobija pun zamah tek u drugoj polovini XIX veka, kad se naporedo sa njim sve snažnije razvija i savremena fabrička industrija. Prema tome, manufaktura se u Bačkoj najčešće razvijala naporedo sa zanatstvom, ne odstupajući od zakonomernih i potvrđenih pravila rejonizacije proizvodnje (kudelje, cigle, kočija, čizama, opanaka, sita, piva, alkohola, i sl.). Od svih grana manufakture, najrasprostranjenija je bila tkačka, i to uglavnom u Subotici i Novom Sadu. Na bazi velike i rejonizovane proizvodnje kudelje u Bačkoj, 1884. je u Subotici osnovana jednogodišnja tkačka škola koja je imala 12 razboja.

Polaznici su izrađivali peškire, stolnjake i druge potrebe za domaćinstva. Posebno je bila na ceni i tražena u inostranstvu tzv. »subotička pregača«. Takođe je u Subotici uživala veliki ugled manufakturna modna kuća, vlasništvo jevrejske porodice *Kramer*, koja je osnovana u poslednjoj deceniji XIX veka i bila neposredan preteča današnje, širom Jugoslavije poznate konfekcijske kuće »Železničar«. U Subotici su se takođe razvile snažne manufakture za preradu drveta i cigle. Vredna je pažnje ciglana *Titusa Mačkovića*, podignuta 1879, koja je odmah po puštanju u pogon postala akcionarsko društvo. U njemu je znatan udeo imao jevrejski kapital, pa je i firma poslovala pod nazivom »*Mačković i Šenštajn*«.

Jevreji i razvoj industrije i bankarstva u Subotici

Živeći srazmerno s malobrojnomo inteligencijom, te nerazvijenom radničkom klasom i nedovoljnim kapitalom, Subotica u prvom deceniju posle Nagodbe nije mogla postići neki vidniji napredak na polju industrijalizacije. Magistrat nije u sledećem razdoblju pokazao gotovo nikakvu inicijativu, ili davao neku materijalnu pomoć za unapređenje industrije osim što je 1868, uoči puštanja u saobraćaj pruge Segedin—Subotica—Vinkovci, više puta raspravljao na pojedinim sednicama u vezi sa lokacijom budućih fabrika. Dalje od toga se nije išlo i tako je ostalo sve do osamdesetih godina.⁶⁶ Ukoliko se govori o razvoju industrije u Subotici posle Nagodbe, onda je tu prvenstveno reč o mlinarstvu. Sve što je u tom pogledu urađeno bilo je plod inicijative pojedinaca s nedovoljnim stručnim iskustvom i sa još neznatno akumuliranim kapitalom. A to je pored službene i prividne vladine politike bio i najčešće uzrok zbog čega se industrija u Subotici nije mogla ozbiljnije razvijati.

Konjunktura u proizvodnji pšenice koja je nastala u drugoj polovini XIX veka i postepen prelazak na intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju uticali su i na razvoj mlinarske industrije u Subotici. Plodno zemljište, dugogodišnja tradicija u proizvodnji pšenice, mogućnost plasmana brašna posle izgradnje železnice i potreba samog stanovništva Subotice usloveli su spor ali siguran razvoj mlinarske industrije u gradu. Pioniri podizanja subotičke mlinarske industrije bili su veleposednici i posednici znatnijeg obrtnog kapitala — jevrejski trgovci. Oni nisu mogli biti ravnodušni prema »osnivačkoj groznici« podizanja mlinova u Mađarskoj koja je bila u punom jeku između 1867. i 1870. Tako se 1868. pominju braća *Horović*, vlasnici parnog mlina u Subotici, koji mole Magistrat da pošalje stručnu komisiju da pregleda parni kazan. Na osnovu izveštaja komisije, Magistrat je dao potvrdu o valjanosti kazana za rad i uverenje kojim se dozvoljava meljava.⁶⁷ Kako su braća *Horović* dobila prvi subotički parni mlin i ko ga je izgradio, ne može se utvrditi na osnovu raspoložive arhivske građe. Evidentno je da nisu dugo bili njegovi vlasnici pošto se u sledećim godinama više nigde ne pominju.

Kao jedna od posledica izgradnje železničke pruge, pa i izvesnog nagomilavanja obrtnog kapitala, dolazi do osnivanja izvesnog broja industrijskih preduzeća. U jed-

⁶⁶ IAS, fond Gradsko veće, br. 5321/polg. 1868.

⁶⁷ Isto, br. 3150/polg. 1868.

nom izveštaju Magistrata iz 1875. u kome on obaveštava upravu trgovačke industrijske komore u Budimpešti o fabričkim postrojenjima u Subotici navode se:

1. fabrika sirćeta *Morica Šenštajna*,
2. fabrika sirćeta *Jakaba Lebla*,
3. fabrika sirćeta *Đerđa Šniera*,
4. fabrika sirćeta *Deža Joa*,
5. fabrika sirćeta *Šandora Puhela*,
6. štamparija *Jožefa Bitermana*,
7. štamparija *Šandora Šlezingera*,
8. parni mlin *Lajčeta Antunovića*,
9. parni mlin *Jovana Đorđevića*,
10. fabrika sode *Mihalja Kamerera*,
11. preduzeće za proizvodnju cigle i crepa *Janoša Otenbahera*.⁸⁸

U ovom dokumentu se izričito govori o »fabrikama«, dok je sasvim izvesno da su to uglavnom bile obične manufakture.

Posle smirivanja privredne depresije osamdesetih godina, ponovo dolazi do prodora inostranog kapitala u Mađarsku, čiji su sirovinski izvori dotad bili još slabo iskorišćeni, a koji su pružali izuzetne mogućnosti za plasiranje stranog kapitala. Na osnovu takvog procesa kretanja kapitala, u celoj Bačkoj je došlo do osnivanja sedamdesetak najrazličitijih bankarskih kuća. U Subotici su u to vreme osnovane sledeće banke i novčani zavodi:

1. Štedionica i narodna banka, osnovana 1869. sa 50.000 forinti akcionarskog kapitala, koja je već 1874. imala promet od 3.200.000 forinti, kao i milion forinti osnovnog kapitala; 1878. je imala promet od 6.623.775 forinti;
2. Subotička trgovačka i zanatsko-industrijska banka, osnovana 1872, rentabilno je poslovala i podigla lepu novu zgradu, te osigurala penzioni fond za svoje službenike; 1890. je imala čist prihod od 29.373 forinte;
3. Opšta štedionica AD, osnovana 1883;
4. Štedna i kreditna zadruža subotičkih posednika i industrijalaca AD, osnovana 1887;
5. Filijala Austrijsko-mađarske banke, osnovana 1891;
6. Privredna banka AD, osnovana 1892.

Sve ove banke su uspešno poslovale, a osnivanjem Austrijsko-mađarske banke se strani kapital neposredno unosi i u Suboticu. Dotad je većina ovih novčanih zavoda posredno ušla u mrežu velikih peštanskih banaka, a preko njih u vezu s krupnim bankarskim kućama Beča, Pariza, Berlina i drugih gradova. Opšti privredni napredak je uslovio da je u Subotici već 1906. bilo 18 registrovanih većih i manjih novčanih zavoda koji su uspešno poslovali:

1. Subotička filijala Opšte mađarske kreditne banke;
2. Subotička opšta štedionica AD;
3. Bačka kreditna banka i zalagaonica;

⁸⁸ Isto, br. 2551/polg. 1868.

4. Opšta štedionica Južnog kraja [Bačka] AD;
5. Štedionica poljoprivrednika AD;
6. Kreditni zavod subotičkih posednika i industrijala AD;
7. Subotička trgovačka i kreditna banka AD;
8. Privredna banka AD;
9. Filijala Austrijsko-mađarske banke;
10. Subotička štedionica i narodna banka AD;
11. Subotička i regionalna štedionica AD;
12. Subotička štedionica i zalagaonica AD;
13. Banka i menična poslovnica *Mora Kuneca*;
14. Zavod za pozajmicu novca *Manoa Lendela*;
15. Nađsebenski bankovni zavod za kreditiranje zemlje;
16. Banka i menična poslovnica *Karolja Rajtera i sina*;
17. Subotički štedni i kreditni zavod, kao zadruga;
18. Građanska štedionica, kao zadruga.⁸⁹

Ovi podaci nedvosmisleno upućuju na određene zaključke: da je Subotica i pored svog zapostavljenog položaja, a zatim i relativnog i apsolutnog zaostajanja u privrednom razvoju u odnosu na vodeća privredna središta u Mađarskoj, bila sposobna da vrši akumulaciju novčanog kapitala; da je bankarski sistem razvijan uporedo s razvojem industrije, kao uostalom i u Mađarskoj; da je to pružalo široke mogućnosti za investiranje i razvoj subotičke industrije. Zatim da su u Subotičkom bankarstvu i pored anonimnog akcionarskog kapitala, u kome su bez sumnje pretežno bili zastupljeni subotički Jevreji koji su uglavnom posedovali obrtni kapital, pojedinačno bila zastupljena i nekolicina kapitalista Jevreja: *Kunec*, *Lendel* i *Rajter*. Drugim rečima, u Subotici je obrazovan jedan, doduše tanak, krupnokapitalistički sloj u kojem su znatno bili zastupljeni Jevreji. Oni su pored stranog kapitala imali presudnu ulogu u privrednom razvoju Subotice sve do II svetskog rata. Sve je to uslovlilo da se u ovom razdoblju u Bačkoj i Subotici podižu novi mlinovi. Pogoni su pretežno osnivani inicijativom pojedinaca koji su se često udruživali pri započinjanju gradnje,⁹⁰ a takođe i najčešće uz pomoć i suvlasništvo ili potpuno vlasništvo Jevreja iz Subotice. Međutim, i pored toga što je bila ostavljena bez državnih subvencija pri podizanju industrijskih objekata, a zahvaljujući preduzimljivosti određenog broja pojedinaca, uglavnom Jevreja trgovaca poljoprivrednim proizvodima koji su raspolagali izvesnim obrtnim kapitalom, ni Subotica se nije mogla otrgnuti od opšteg pokreta koji je zahvatio Mađarsku u vreme podizanja pojedinih konjunkturalnih fabričkih objekata. Tako je već 1880. na mestu današnjeg Beogradskog puta broj 105 puštena u rad fabrika sapuna, kozmetike i parfema »Erika« u vlasništvu *Mora Šporera*. Godišnji kapacitet fabrike je iznosio 100 vagona sapuna i kozmetičkih preparata; pri punom korišćenju postrojenja, u fabrici je radilo i više desetina radnika.⁹¹ Krajem 1881, uz postojeće parne mlinove podignut je i mlin *Titusa Mačkovića*, poznatog preduzimača iz Subotice, u suvlasništvu sa izvesnim *Grinbekom*.⁹²

⁸⁹ Sándor Malusev, *Szabadka az. kir. város czim és lakjegyzéke (Imenik i adresa; sl. kr. grada Sub.), Subotica 1906*, 85—91.

⁹⁰ IAS, fond Okružni sud u Subotici, 1883—1941.

⁹¹ Ing. Kosta Petrović, *Sl. kr. grad Subotica i kupalište Palić, Subotica 1927*.

⁹² IAS, fond Gradskog veća, br. 11359/1881.

Tokom 1885. stupa na industrijsku pozornicu kompleks industrijskih objekata prehrambene industrije »Hartman i Konen« na Palićkom putu, sa objektima za prerađivanje mesa, izradu veštačkog leda, fabrike sapuna »Nica« i dr. Fabrika je zapošljavala 250 radnika i dnevno prerađivala 120 komada svinja, odnosno proizvodila 200 kg sapuna, kao i vagon leda, a godišnje je izvozila i oko 400 vagona živine. Iz ovog industrijskog objekta se po završetku II svetskog rata razvio kombinat »29. Novembar«, danas jedan od najvećih proizvođača mesnih proizvoda u našoj zemlji. Fabrika sapuna *Manoa Beka* puštena je u pogon 1886, s godišnjom proizvodnjom od 15 vagona sapuna i sveća, a zapošljavala je 20 radnika. Tokom te godine proradila su parni mlin u VIII kvartu, vlasništvo »*Prsta i druga*«, i ciglana *Mihalja Prokeša* u Bajskim vinogradima sa godišnjom proizvodnjom od 5 miliona cigala. U ciglani je radilo i do 150 radnika. Jedan od najvećih industrijskih objekata u Subotici i Bačkoj bila je fabrika opruga, železnog i metalnog nameštaja *Imre Rotmana*. Proradila je 1888, raspolagala parnom mašinom od 12 KS i u prvoj fazi zapošljavala 25 radnika, a kasnije i 160. Ona je pored *Žigmondove* fabrike poljoprivrednih mašina u Novom Sadu važila sve do 1914. za jednu od dve najveće fabrike u toj grani. Iz njenog temelja izrasla je jedna od naših danas najvećih fabrika bicikla »Partizan«. Sledeće 1889. godine proradila je fabrika šešira *Armira Rota* sa dnevnom proizvodnjom od 1.200 šešira, a zapošljavala je oko 150 radnika. Iste godine je osnovana i fabrika pumpi i elektromotora *Bele Borija* koja je imala godišnji kapacitet od šest vagona robe i zapošljavala deset radnika. Pogon za proizvodnju plina pušten je u rad 1889; podigla ga je i eksploatisala firma »*Vereingte Gaswerke*« iz Augsburga. Plinara je godišnje proizvodila oko 800.000 m³ plina, a odmah po puštanju u rad zapošljavala je oko 50 radnika. Tokom leta 1890. počela je izgradnja većeg skladišta za prerađivanje nafte u Subotici.⁹³ Takođe je bila u pogonu i fabrika alkohola braće *Fimpl*. Po *Ivanjiljevim* navodima, u Subotici je krajem osamdesetih godina bilo devet mlinova koji su radili s valjkom i kamenom. Pored toga su bila dva u salašima, od kojih je jedan pripadao *Moru Bemu*. U gradu je postojala i fabrika štirka, a takođe i parni mlin za meljavu soli koji je pripadao *Mihalju Rigeru*.⁹⁴

Da bi se pospešila postojeća privredna kretanja u Subotici, 1892. je osnovana pomenuta Privredna banka AD. Ona je bila veoma preduzetna ustanova, a njeni akcionari su pretežno bili domaći jevrejski trgovci i poljoprivrednici koji su prvenstveno nastojali da što brže vlastitim sredstvima potpomognu razvoj lokalne industrije. Ali su se interesi nosioca obrtnog kapitala često sukobljavali sa shvatanjima gradske oligarhije u kojoj je prevladavao nazadni zemljoposedički mentalitet, tako da se industrijski razvoj i dalje borio da savlada razne opšte i lokalne otpore i prepreke. Tokom 1891. proradila je fabrika sirceta *Deža Kemenja* sa ukupnom godišnjom proizvodnjom od 1.500 hl sirceta. Iste godine je puštena u pogon fabrika lakova i boja *Geze Klajna* i sinova sa godišnjom proizvodnjom od 50 vagona laka, boja, firnajza i dr. U pogonu je bilo 25 zaposlenih. Te godine je puštena u pogon i gradska klaonica koja je godišnje prerađivala 6.000 goveda, 7.000 teladi, 2.200 ovaca, 8.000 jaganjaca i 15.000 svinja. Industrija kamena i kamenorezačkih proizvoda

⁹³ »Szabadság« od 3. avgusta 1890.

⁹⁴ I. Iványi, *nav. delo*, II tom, 232.

braće *Levi* proradila je 1892. u Gimnazijskoj ulici; godišnje je obrađivala 200 vagona kamena i zapošljavala 120 radnika. Tokom 1895. osnovano je »Akcionarsko društvo za preradu creva i izradu žica za muzičke instrumente« čiju je većinu akcija držala jevrejska porodica *Dajč*. U fabrici je radilo 25 radnika, a njen godišnji kapacitet je iznosio oko 2 miliona metara creva, tj. žice. Subotička električna železnica i osvetljenje AD pušteni su u rad 1897. godine.⁹⁵ Ta postrojenja je počeo da gradi peštanski inženjer *Bobula*, a završio ih nemački industrijalac *E. Lindhajm*. Električna centrala je bila snabdevena jednom parnom turbinom od 1.000 kW i tri parne mašine od 500, 300 i 200 kW. Tramvajska pruga je preko jezgra grada povezivala kupalište Palić sa Somborskom kapijom, a zatim sa naseljem Aleksandrovo. U preduzeću je radilo oko 250 radnika. Fabrika štirka »*Levi i drug*« osnovana je 1898. u Čantavirskoj ulici br. 13; imala je pogon jačine 12 KS, a zapošljavala je 30 radnika. Najveći dnevni kapacitet obuhvatao je preradu 20 mc pšenice i 40 mc kukuruza. Iste godine je proradila ciglana *Molcer* u Zapadnim ugarnicama br. 418, s godišnjim kapacitetom od 6 miliona cigala.

U takvim uslovima privređivanja, tj. oslanjanja na vlastita materijalna sredstva i snage, u Subotici su nicala nova fabrička postrojenja, od kojih su pojedina ubrzo prestajala da rade usled raznih neprilika kao što su nedostatak obrtnog kapitala, stručne radne snage, kao i svega što proizlazi iz takvih uslova. U Tuk ugarnicama br. 114 puštena je 1900. godine u rad ciglana *Bernarda Glida* koja je godišnje preradivala 5 miliona cigala i zapošljavala 120 radnika. Sledeće godine osnovana je »Prva subotička fabrika štirka i lepila« čiji je vlasnik bio *Josip Šlezinger*; godišnje je preradivala 40 vagona žita i 50 vagona kukuruza, a zapošljavala 20 radnika. »*Rekord*«, fabrika štirka, dekstrina, čiriza i pudera, vlasništvo *Maksa Sabadoša* na današnjem Putu Moše Pijade br. 58, osnovana je takođe 1901. i zapošljavala je 35 radnika. Iste godine puštena je u rad livnica *Lasla Šimona* koja je zapošljavala tri radnika. »Prva subotička fabrika bombona i čokolade« *Đule Brumera* osnovana je 1904. godine. »*Ciglana Kovač*« u Aleksandrovu br. 201 osnovana je takođe 1904, a zapošljavala je 150 radnika. Njena godišnja proizvodnja kretala se do 8 miliona cigala. *Đula Mitler* je 1905. osnovao fabriku sapuna i kamene stipse, sa ukupnom godišnjom proizvodnjom od 15 vagona sapuna i zapošljavao 20 radnika. »*Klotild*« (»*Zorka*«), hemijska industrija AD, osnovana sa pretežno austrijskim kapitalom, predstavljala je jednu od četiri filijale Prve mađarske hemijske industrije »*Klotild*«. Pogon u Subotici je osnovan 1906. s početnim kapitalom od milion kruna, što je ujedno bio najveći i najznačajniji industrijski objekat u Subotici sve do oslobođenja posle II svetskog rata i pionir jugoslovenske hemijske industrije. Fabrika je deo svojih pogona preselila u Šabac pred II svetski rat. *Laslo Rajter* je 1906. osnovao fabriku za proizvodnju elektromotora na sadašnjem Putu Moše Pijade br. 18; u njoj je oko 50 radnika proizvodilo godišnje do 350 motora. Iz te fabrike se posle I svetskog rata razvio današnji gigant »*Sever*«. Te iste godine je u Jugovićevoj ulici puštena u pogon fabrika ormarića za led »*Braće Goldner*« čiji je godišnji kapacitet

⁹⁵ Leo Handelsman, jedan od prvih učitelja Jevrejske verske škole, po dolasku u Suboticu sredinom pedesetih godina odlučio je da pokuša oživeti kupalište Palić. Sa iznajmljenim konjima uspostavio je koljski saobraćaj koji je bio preteča tramvaja, ali preduzeće nije bilo isplativo, pa se prihvatilo unosnijeg posla: učiteljevanja (»*Szombat*« od 8. septembra 1925).

iznosio oko 800 komada, a zapošljavala je i do 100 radnika. Pred II svetski rat prese-lila se u Beograd.

Posle ovog relativno intenzivnijeg razvoja industrije u Subotici nastaje osetan za-stoj. Veći broj činilaca, među kojima nisu isključeni materijalna i psihološka prena-pregnutost, zamor koji je nastao u borbi protiv državne protekcionističke ekonom-ske politike, te primitivnog mentaliteta zemljoposedničke oligarhije, uslovili su da se u Subotici u razdoblju od 1907. do 1913. ne postigne ništa značajnije u industrij-skoj izgradnji. Izvesno je da je 1907. proradila fabrika kartonaže *Ernea Fišera*, a 1910. osnovana radionica za popravku sredstava državnih železnica, sa jednom par-nom mašinom od 15 KS i 103 zaposlena radnika. Takođe je u tom međuvremenu po-dignuta i fabrika za preradu čahura svilene bube i preradu svile (svilara) koja je za-pošljavala 22 radnika.

Navedeni prikaz razvoja industrije u Subotici ostao bi nepotpun ukoliko se ne bi pomenula retka ostvarenja do I svetskog rata i u njegovom toku. Prva među njima-je fabrika hleba *Ilije Šibalića* koja je osnovana 1912. sa ukupnim dnevnim capaci-tetom od 20.000 kg hleba i drugih pekarskih proizvoda. U pogonu je radilo oko 30 radnika. Tokom 1914. osnovana je *Sajdnerova* fabrika železnog nameštaja koja je godišnje proizvodila 100 vagona razne robe od železa i zapošljavala oko 15 radnika. Iste godine je proradila i destilacija rakije *Pala Franka*. »AD Gornjobački udruženi paromlin« osnovan je 1916, a na čelu mu se nalazio direktor *Arnold Balog*. Iste go-dine je puštena u pogon fabrika konzervi »*Salamon Ginguld i sinovi*« koja je zapoš-ljavala do 100 radnika. *Braća Ruf* su takođe 1916. pustila u rad pogon za izradu bom-bona i čokolade u kome je bilo zaposleno 55 radnika, a godišnji kapacitet je iznosio 15 vagona raznih proizvoda. Iz ovog pogona je posle II svetskog rata nastala poz-nata velika fabrika »Pionir«. U poslednjoj godini rata puštena je u rad »Subotička industrija kože AD« koja je prerađivala oko 50 vagona sirova kože, donova, boksa i druge kože. Na čelu pogona se kao direktor nalazio *Šandor Kon*.⁹⁶

Vanrednim poznavanjem materije i autoritetom priznatog stručnjaka, o tome piše *Gašpar Ulmer*, doskorašnji stručni rukovodilac Istorijskog arhiva u Subotici: »Gleda-jući na razvoj fabričke industrije u celini, prvenstveno na pregled iz 1906, vidimo da su se uglavnom razvile one industrijske grane koje su imale sirovinsku bazu u samoj Subotici, ili pak u njenoj neposrednoj blizini, kao što su mlinovi, ciglane i crepare, štirkare i fabrike sapuna. Posebnu pažnju zaslužuje činjenica da su glavni nosioci kapitalističkog razvoja u Subotici bili Jevreji koji su uložili nemalo truda da Suboticu iz inače poznatog poljoprivrednog konzervativizma podignu na pozornicu, istina početnog, ali ipak industrijskog razvoja.⁹⁷ Onaj mali industrijski izraz — u

⁹⁶ Fabriku su osnovali Šandor Kon, Adolf Glid i Lazar Holender primenom najsvremenijih mašina. Kon i Glid su svoje sirove poslali na stručno obrazovanje u Nemačku i Francusku. Jedna od filijala fabrike kojom su rukovodili Glid i Holender izvozila je sirovu kožu, vunu i perje u Francusku, Švajcarsku, En-glasku i Ameriku (sirova koža je delimično plasirana na domaćem tržištu).

⁹⁷ Taj razvoj je imao sve odlike prvobitne akumulacije i bio u suštini sirov, ali je i u konkretnim prilikama imao i odlike jevrejske preduzimljivosti i dobre organizacije rada u okviru porodične solidarnosti. U vezi sa tim, dr Presburger kaže: »U velikom broju tih »industrija« lični rad vlasnika, a po pravilu i njegove porodice je bio najvažniji; kapitala nije baš svagde bilo, svakako ne u onoj meri kako se to obično pod-razumeva pod »kapitalističkim razvojem« (Kemenj, Šporer, Heler, Brumer, Sabadoš, Dajč i drugi). — Na drugoj strani, čim bi »preduzeće« koliko-toliko stalo na noge, vlasnik bi jednog ili dvojicu svojih sinova školovao i poslao u najrazvijenije zemlje da kod najuglednijih firmi staziraju i pokupe najsvremeniju tehnologiju i znanje radi unapređenja proizvodnje kod kuće.«

ono vreme jedino progresivan usled tada ni izdaleka završenog prelaza iz feudalizma u kapitalizam — dao je Subotici vešt i preduzimljiv duh Jevreja, često sa minimalnim kapitalom i uz još manje razumevanje gradskih otaca, čiji je jedini cilj bio da što više iznude poreza iz mlade i još nedovoljno uhodane i afirmisane fabričke industrije.⁹⁸

Jevreji i subotička štampa

Nesumnjiva je činjenica da je novinarstvo u Subotici, zahvaljujući pre svega subotičkim Jevrejima, posle privrednih delatnosti postalo relativno razvijenija društvena pojava ne samo u subotičkim okvirima nego i u zemaljskim relacijama. Da bi se pojavile jedne novine potrebna su četiri faktora: novinari, štamparije, čitaoci i, kao najvažnije, kapital. Ukoliko se isključi samo jedan od ta četiri činioca, teško se može očekivati da se štampa pojavi i egzistira. Ta okolnost u izvesnom smislu objašnjava radi čega je štampa tako mukotrпно nastajala i borila se za opstanak u Subotici. Drugim rečima, razvoj subotičke štampe odražava sveukupan razvoj njenih proizvodnih snaga; odnosno, relativna stručna i tehnološka zaostalost subotičke štampe u drugoj polovini XIX veka bila bi njena prva osobenost. Druga osobenost je u tome da su u njenom razvoju neuporedivo najvažniju ulogu odigrali subotički jevrejski stanovnici. To je sasvim logično pošto je jevrejstvo od svoje najstarije prošlosti pa do nacističkog holokausta bilo uvek i svugde srazmerno pismenije i obrazovanije od svoje sredine. Uz to se obrtni kapital, pogotovo u Subotici, pretežnim delom nalazio u jevrejskim rukama »jer su se Jevreji u Mađarskoj na početku njenog kapitalističkog razvoja, ne svojom voljom, izrazito bavili trgovinom budući da su stari Mađari s potcenjivanjem gledali na taj poziv«.⁹⁹ Pokretanje jedne novinske kuće iziskivalo je velika novčana sredstva, koja su i u Subotici bila uglavnom u rukama Jevreja. Sam početak osnivanja lista zahtevao je uplatu depozita čija se visina tokom prošlog veka kretala između 5.250 i 21.500 forinti, već prema tome da li je bila reč o nedeljnom ili dnevnom, političkom ili društveno-kulturnom listu. Subotička štampa, uostalom kao i peštanska, sem časnih izuzetaka kao što su bili novinari *Henrik Braun*, *Emil Havaš*, *Ferenc Fenjveš*, *Erne Reves*, *Karolj Čilag* (svi Jevreji), najčešće je bila na nivou bulevarskog senzacionalizma i novinarske dezinformacije. Zapravo je bila onakva kakva je i mogla biti s obzirom na opšti nivo proizvodnih snaga, jer je novinarstvo kao i uvek bilo i ostalo ogledalo, jasan odraz sveukupnih društveno-ekonomskih prilika u datoj sredini.

Posebnu karakteristiku u razvoju subotičke štampe predstavlja okolnost da je Subotica sve do oslobođenja 1944. imala duboko izraženo katoličko versko obeležje pre kojeg su izvesni konzervativni krugovi svim svojim nemalim sredstvima nastojali da neutrališu sve snažnije liberalističke ideje što su ih Jevreji pokretali, držeći u svojim rukama pretežan deo ekonomskih sredstava. Sukob tih nepomirljivih snaga, dobrim delom se stalno odražavao kroz sadržaje i oblike novinarskog delovanja

⁹⁸ Gašpar Ulmer, *Formiranje Industrije u Subotici do 1915.* (rukopis).

⁹⁹ Mikloš Buk, *nav. delo*, 147.

u Subotici. Nagodba predstavlja preokret u pravcu slobodnog i neometanog razvoja kapitalističkih snaga u Mađarskoj, pa sa izvesnim zakašnjenjem i u Subotici, što se odrazilo i na pojavu štampe u njoj. Prvi nedeljnik na mađarskom jeziku *Bácska* pojavio se 1. januara 1871. i izlazio do 29. marta 1873. Iz postojećih podataka nije moguće ustanoviti čije su materijalne snage i interesi stajali iza ovog lista. Odmah posle njega su izišla i istovremeno sa njim izlazila tri lista u Subotici; jedan od njih je *Bácski híradó* (*Bački Informator*) koji je izlazio od 31. maja 1871. do 30. juna 1875. Kako je pisalo u njegovom zaglavlju, to je bilo glasilo koje se bavilo opštim, kulturnim, ekonomskim, zanatlijskim i trgovačkim pitanjima, a štampano je u štampariji *Šandora Šlezingera*, preduzetnika koji je 1897. pomadario svoje prezime u *Sabadoš*. Bila je to druga štamparija u Subotici koja je tokom 1870. prešla u vlasništvo *Šlezinger-Sabadoša*. Taj grafičar natprosečnih sposobnosti je u sledećem razdoblju razvoja subotičke štampe, sve do I svetskog rata, imao veoma značajnu i zapaženu ulogu. Pored štamparije je pokretao i izdavao nove listove, a često je preuzimao i dužnost glavnog urednika, pa je 1910. zbog svojih zasluga za unapređenje provincijskog novinarstva bio izabran za doživotnog člana Zemaljskog saveta provincijskih novinara u Mađarskoj. Pored ostalih, početkom 1870. pokrenuo je list *Szabadkai közlöny* (*Subotički glasnik*); on je od 1885. izlazio kao nedeljnik koji je donosio trgovačke, zanatlijske i druge različite sadržaje. Zatim je postao zvanično glasilo Subotičkog opšteg udruženja zanatlija u čijem je podnaslovu stajalo: »Subotički kalauz — imenik trgovaca i zanatlija«. U svakom broju je u »Kalauzu« na celoj strani objavljivao imena subotičkih trgovaca i zanatlija s njihovim tačnim adresama. Od 1. januara 1888. postao je trgovački nedeljni list sa raznom sadržinom, a od 6. januara 1890. je nedeljni list lokalnog javnog značaja koji se bavio raznim pitanjima, kao i županijski list za prosvetna pitanja. Od 20. januara 1890. list se bavio društvenim, kulturnim i književnim pitanjima. Istovremeno je od tog datuma do 1892. bio i politički list: glasilo Slobodoumne stranke. Od 21. januara do 4. aprila 1880. uzeo je privremeni naziv *Bácskai hírlap* (*Bački list*); pojavljivao se svakog ponedeljka, a zatim svake nedelje od 27. marta 1876. Od 19. marta do 6. aprila 1879. izlazio je tri puta sedmično: sredom, petkom i nedeljom, potom je opet postao sedmični list koji se izvesno vreme pojavljivao četvrtkom, zatim nedeljom, a od 20. januara 1879. izlazio je nedeljom. Tokom 1882. donosio je prilog pod nazivom »Délbáb« (»Iluzija«) koji je ugašen od 27. marta 1876. Urednik je postao *Karolj Sibenburger*, od marta 1878. to su *Mate Cajs* i *Jožef Dekić*, a od desetog broja (1878) *Laslo Salai*. U vreme kad je nosio naziv *Bácskai hírlap*, tu dužnost su obavljali *Šandor Šlezinger* i *dr Đula Miler-Molnar*. Po povratku na staro ime, dužnost glavnog urednika ponovo je obavljao *Laslo Salai*, a od 1. januara 1883. opet *Šandor Šlezinger*. U 1888. godini, pored odgovornog urednika bio je urednik *Lajoš B. Deak*, a tu dužnost je od 6. januara 1889. obavljao *Antal Handelsman-Havaš*. Već od 20. januara iste godine, urednici su *dr Emil Večeji* i *Žigmond Terek*, zatim od 1895. bio je *Šamu Kovač*, pa opet na kraju *Šandor Šlezinger-Sabadoš*. Izdavač i štampar je *Šlezinger*, od 1880. izvesno vreme *Mate Cajs*, zatim *Laslo Salai*, docnije ponovo *Šlezinger*. List je prestao da izlazi 3. septembra 1906, a od tada je izlazio kao *Hétfői újság*¹⁰⁰ (*Ponedeljnike novine*).

¹⁰⁰ T. Kolozsi, *nav. delo*, I tom, 549.

Šlezinger-Sabadoš je ne samo sebi nego i celokupnoj subotičkoj štampi nametnuo neuobičajen način stalnih promena. Listovi su menjali nazive, štamparije, glavne i odgovorne urednike, adrese uredništva, formate, političku pripadnost i program-ska načela. Zajedno sa *Šlezingerom*, u redakcije subotičkih listova ulazilo je sve više Jevreja, većinom pravnika, koji su za srazmerno kratko vreme preuzimali listove u svoje ruke. Pojavila se i plejada velikih, ne samo u subotičkim relacijama, novinarskih pera, publicista, pisaca Jevreja bez kojih se više nije mogao ni zamisliti opstanak i rad subotičke građanske štampe na mađarskom jeziku. Od 101 subotičkog lista, koliko ih je od 1848. do 1918. evidentirao istoričar subotičke štampe. *T. Koloži*, prilična većina ih je bila posredno ili neposredno pod stručnim ili novčaninim nadzorom subotičkih Jevreja. Veliki događaj u istorijatu subotičke štampe predstavlja 1. oktobar 1882. kad se u subotičkom nedeljnom listu *Bácskai közlöny*, koji je smatran za naslednika lista *Gazdasági közlemények és bácskai gazdasági közlöny* (*Privredna saopštenja i bački privredni izveštaj*), prvi put pojavio jedan članak sa potpisom *Izidora Milka*. U ovom listu koji je pokrenut 1880, dužnost glavnog urednika obavljao je *Izidor Milko* od 1. oktobra 1882, a odgovornog urednika *dr Filep Silaši*. Međutim, list se ugasio već tokom iste godine.

Završetkom izgradnje železničkih pruga prema Subotici osamdesetih godina, ovaj grad je postao železnički čvor većeg geografskog regiona. Zahvaljujući tome, Subotica je postala treći grad po veličini u zemlji, ali ne i po ekonomskoj snazi. Istina, u materijalnom pogledu je počela jačati, no još uvek je bila daleko od toga da postane društveno i kulturno središte. Na tom planu je trebalo nadoknaditi propuste koji su se vekovima nagomilavali. »Grad je doduše počeo da poprims gradske manire pošto su lokalni listovi — koji u to vreme izlaze neprekidno i naporedo jedan s drugim — razotkrivali goruća pitanja javnog života. Oni su i nasuprot eventualnim reagoivanjima i sudarima s raznim interesima, s vremena na vreme prodrimali to građanstvo utonulo u ravnodušnost i bezbrižnost« ... konstatuje *T. Koloži* i to potkrepljuje *Ivanjijevim* gledištem »da su listovi bili snažni činioci u postignutom razvoju na polju prosvetćenosti«. ¹⁰¹

Osamdesetih godina izlazi u Subotici veći broj listova, uglavnom nedeljnih. Međutim, zanimljiva je pojava nedeljnog lista pod nazivom *Szabadság* (*Sloboda*) koji je počeo izlaziti 6. januara 1883. i koji je na izvestan način karakterisao imovinsko-svojinske odnose u tadašnjoj štampi. Kao što je navedeno, *Laslo Salai* je izvesno vreme uređivao *Sabadošev Szabadkai közlöny*, kad je došlo do razilaženja između glavnog urednika *Salaija* i vlasnika lista *Sabadoša*. Rezultat toga je bio nastanak novog lista pod *Salajevim* rukovodstvom, dok je *Sabadoš* i dalje izdavao svoj list pod starim nazivom. Motiv i posledice tog razlaza nastojao je da objasni čitaocima *Salai* u prvom broju novog lista, kad između ostalog kaže: »Novi naziv našeg lista ne znači i novi list. U svemu će to biti list kao i dosadašnji *Szabadkai közlöny*, odnosno njegov nastavak. Novi naziv smo morali uzeti zato što je vlasnik oglasne rubrike u listu, štampar *Šlezinger-Sabadoš*, želeo da menja i usmerenje lista opredeljujući se isključivo na izdavanje oglasa. Na to on ima pravo pošto je oglasna ru-

¹⁰¹ Isto, 89.

brika njegovo vlasništvo . . . Ali da njegov list izvan oglasa, kao što je dosad bilo, bude samo dopunjavan redovnim tekstom, protiv toga protestujem. Protestujem i zato što je uredništvo *Szabadkai közlöny* prestalo da postoji sa izlaskom prvog broja *Szabadsága*, naime uklopilo se u naše uredništvo.¹⁰²

Slobodoumni *Szabadság* je u svojoj srazmerno dugoj istoriji imao zapaženu ulogu nekoliko puta. Pored ostalog se stavio u odbranu mladog Jevreja *Jožefa Gereba* koji je krajem 1882. bio postavljen za profesora u subotičkoj gimnaziji, i koji je kasnije postao jedan od najvećih umova mađarske nauke na polju filologije. Protiv ovog postavljenja digao se deo rimokatoličke klerikalne subotičke javnosti na čelu s listom *Bácskai ellenőr* (*Bački kontrolor*). *Szabadság* je usmerio pogled javnosti na pravo izвориšte ove »svete« intrige, tvrdeći kako »vetar duva iz Kaloče, nadbiskupskog sedišta . . .« Ali na žalost, ni najviši državni organi nisu uvek bili imuni prema konzervativnim pa i antisemitskim pobudama, tako da je *Gereb ostao bez posla* u Subotici, što je u javnom životu¹⁰³ i dalje izazivalo duge i neprijatne rasprave preko stubaca lokalne štampe. *Szabadság* je prestao da izlazi negde 1896. godine.

U prvom kvartalu 1886, *dr Šoma Siklai-Štajnfel* je kao budući odgovorni urednik obavestio Gradsko veće da će 28. marta pokrenuti list *Szabadkai hírlap* (*Subotički glasnik*). Administracija lista se nalazila u knjižari *Šimona Sekelja* koji je pored knjižare imao i pozajmnu biblioteku, a osim toga je bio vlasnik štamparije i izdavao navedeni list koji je isključivo prodavan u njegovoj knjižari. *Sekelj* je dolazio u dodir s novinarima ne samo zahvaljujući okolnostima što je bio vlasnik štamparije nego i kao izdavač, pa je 1876. najavio u *Sabadoševom* listu *Szabadkai közlöny* da će svako novije i značajnije književno delo biti oglašeno u njegovom listu »kako bi na taj način služilo na dobrobit javnosti«. Tako se iz ovih oglašavanja knjiga razvila u *Szabadkai hírlapu*, a kasnije i drugim listovima, odgovarajuća rubrika za upoznavanje književnosti u kojoj je propagirana ne samo knjiga nego i knjižar. Docnije su subotički listovi donosili iscrpne obavesti o raznim književnim delima i najavljivali novije knjige i časopise. *Ivanji govori o Szabadkai hírlapu* kao ozbiljnom i poštenom listu koji je uvek nastojao da ostane objektivan. Kako ističe *Koloži*, to se odnosi na ono vreme na koje ukazuje *Ivanji* — do kraja osamdesetih godina — jer je ton ovog lista bio docnije sve oštriji i polemičniji.¹⁰⁴ Posle *Šome Siklajja*, dužnost odgovornog urednika obavljao je *dr Šimon Dominus* od 18. aprila, *dr Lazar Buhvald* od 9. maja, *Imre Balaš* od 2. februara 1890, *dr Karolj Čilag* od 30. novembra, *dr Šamu Veče*i od marta 1891. kao privremeni zamenik, *Šimon Sekelj* od 7. juna 1891, a od 20. decembra opet *dr Šamu Veče*i. Od 29. novembra 1893, odgovorni urednik i vlasnik lista je *Šimon Leval*. List se gasi 5. novembra 1899. zbog loših materijalnih prilika. *Šimon Sekelj* se u to vreme nalazio na ivici bankrotstva; knjižara mu je prodana na javnoj dražbi sledeće godine.

U međuvremenu se na sceni subotičke štampe 25. oktobra 1896. pojavljuje prvi radnički list *Iparosok lapja* (*List privrednika*) koji se bavi društvenim, književnim

¹⁰² Isto, 89—90.

¹⁰³ Isto, 94—95.

¹⁰⁴ Isto, 143.

i privrednim pitanjima, a izdaje ga Kulturno društvo subotičke privredne omladine. Izvesno vreme je bio zvanično glasilo subotičke privredne korporacije. Izlazio je dva puta mesečno, odgovorni urednik je bio *Lipót Hirt*, docnije *Lenart Pataki*, a štampan je u štampariji »*Kraus i Fišer*«. Prestao je da izlazi, odnosno fuzionisao se 12. decembra 1897. sa subotičkim listom *Népszava* koji je tada u granicama svojih mogućnosti zastupao interese radnika. Posle fuzije, glavni urednik *Népszave* postao je *Lipót Hirt*. Prvi prekid u izlaženju ovog lista nastao je u maju 1903. godine.

Tokom devedesetih godina, u Subotici je već postojala plejada vrsnih novinarskih pera, publicista i vlasnika štamparija, pretežno Jevreja koji su odigrali značajnu ulogu u formiranju lika i sadržaja subotičke štampe. Pored *Izidora Milka*, tu su od Jevreja (kao novinari i urednici *Karolj Čilag*, *Erne Reves* i *Lazar Buhvald*, a od vlasnika štamparija i listova *Šandor Šlezinger-Sabadoš*, *Lipót Hirt*, »*Kraus i Fišer*« i drugi. Tako su se materijalno i intelektualno ostvarile pretpostavke za pokretanje jednog dnevnog lista. U *Szabadságu* se 16. septembra 1896. pojavila zabeleška koja kaže »da ozbiljne osobe sa odgovarajućim kapitalom žele da u gradu pokrenu dnevni list«. I zaista, u Subotici se ubrzo posle toga počeo svakodnevno pojavljivati prvi lokalni dnevni list *Bácskal napló (Bački dnevnik)*, čiji je vlasnik bio *Arnold Kalmar* iz Segedina, a štampar *Šandor Šlezinger*. Depozit od 20.000 forinti položio je advokat *Mor Siladi* iz Sombora. List je krenuo prilično ambiciozno, pa je angažovao širi krug u ono vreme najsposobnijih urednika, novinara i saradnika, i to pretežno Jevreja kao što su bili *dr Karolj Čilag*, *Erne Reves*, *Izidor Milko*, *Lazar Buhvald*, *dr Jako Fišer*, *Pal Demeter*, *dr Jožef Gereb*, *Eden Šalomon*, *dr Vilmoš Važonji*, *Vilmoš Grohman* i drugi. List je odražavao određene klasne interese mlade subotičke buržoazije tek izišle na pozornicu. No po svemu sudeći izgleda da su te snage u odnosu na poteškoće koje su se isprečavale bile nerazvijene i slabašne, pa se i dnevnik *Bácskal napló* kao predstavnik tih snaga ugasio posle nepun mesec dana izlaženja, 28. oktobra 1896. godine.

Međutim, glavni urednik *dr Karolj Čilag* se posle gašenja tek rođenog lista nije odrekao namere da ispuni društvenu prazninu koja se i te kako osećala usled nepostojanja jednog takvog lista u gradu. Tokom sledećih godina, u Subotici su u oblasti kapitala nastale određene pozitivne promene koje su omogućile da se ostvari *Čilagova* namera. Novi list se pod imenom *Bácskal hírlap (Bačke novine)* pojavio pred čitalačkom publikom 3. oktobra 1897, a u njegovoj upravi su za sve vreme izlaženja bili ugledni i vrsni novinari Jevreji. Odgovorni urednik bio je *dr Karolj Čilag*, zatim *Henrik Braun* od decembra 1901; kratko vreme 1909, na toj dužnosti se nalazio *dr Emil Havaš*, koji je od 1917. opet postao odgovorni urednik; glavni urednik od decembra 1901. je *dr Čilag*, a od 1906. *dr Erne Balogi*, pomoćnik glavnog urednika do 1897. bio je *dr Geza Blau*, docnije *dr Havaš*. Glavni saradnici su od 1900. *dr Erne Reves*, a kratko vreme i *Oto Kondor*. Vlasnik i izdavač lista bila je štamparija »*Kraus i Fišer*«; vlasništvo je docnije preuzelo akcionarsko društvo »*Bácskal hírlap*«, a zatim *Henrik Braun* od 1917. List se ugasio početkom 1919. godine. U toku svog relativno dugog izlaženja, ovaj list se raz-

vio u veoma ozbiljno glasilo i po mnogo čemu je bio sličan prestoničkim novinama.

Szabadkai friss ujság (Subotičke sveže novine) su nasuprot solidnom *Szabadkai hírlapu* bile list koji je od 2. marta 1901, kad se prvi put pojavio, najpotpunije odrazio sve protivrečnosti subotičke društvene sredine. Tokom gotovo dvadesetpetogodišnjeg izlaženja, list se i formalno i sadržajno iskazao u zastupanju i menjanju gotovo svih tada postojećih društveno-političkih pogleda na svet. Pri svemu tome, unutar redakcije nisu pravljene ozbiljne personalne promene nego je samo menjano ime, odnosno zaglavlje lista, što je sve rađeno pod urednikovanjem jednog te istog odgovornog urednika *Bela Pasku-Pustaija*. U početku izlaženja, kad je odgovorni urednik bio *Geza Lev*, list je bezrezervno stajao iza politike koju je sprovodio gradonačelnik *Lazar Mamužić* i borio se za ostvarenje, u ono vreme pionirskog poduhvata: da mu se dozvoli ulična prodaja, što mu je ubrzo (1900) i pošlo za rukom. Kad je 1903. na dužnost odgovornog urednika došao *Bela Pustai*, u političkom opredeljenju lista nastaju korenite promene: on se sve više okreće ka socijalnim pitanjima. Međutim, već u vreme aneksione krize 1908, uredništvo opet menja ćurak pa se, do juče zaokupljeno radničkim interesima, sada javno zalaže za brutalan čin i propoveda »da se rat može izbeći samo energičnim nastupom — ratom«. Po izbijanju balkanskih ratova i I svetskog rata, list ponovo poprima svoju ratnohuškačku fizionomiju. Ali kad je 1918. bilo očito da je rat izgubljen, on odjednom prelazi preko svega onoga za šta se zalagao više od jedne decenije i na »najbezazleniji« način piše: »Smatramo da je politiziranje izgubilo svoj smisao izbijanjem svetskog rata. Sada treba stvarati, graditi... Treba i ovde u Subotici shvatiti da demokratija znači progres. I da naposljetku i Subotica mora da se kreće napred...« Porazom i silaskom sa političke scene onih društvenih snaga za čije se interese borio na najneposredniji način, i ovaj kameleonski list se ugasio 1919. godine.

Tokom juna 1903, dva ugledna subotička javna i politička radnika, *dr Đula Vojnić* i *dr Janoš Janiga*, osnivaju list *Bácsmegyei napló* (Bačkožupanijski dnevnik) koji je po opštem uverenju odigrao veoma značajnu ulogu tokom sledećih decenija i postao najugledniji list na mađarskom jeziku, i to ne samo u Subotici nego i na daleko širem prostoru. Njegov istorijat ima dva posebno izražena razdoblja: u prvom je politički dnevnik na čijem su se čelu izređali kao odgovorni urednici *Imre Dugović* do 17. novembra 1903, *Jožef Vajda* do septembra te godine i *dr Karolj Čilag* do 22. septembra 1904. Do prvog gašenja, to jest 10. februara 1907, ponovo je na toj dužnosti *Imre Dugović*. Glavni urednici i izdavači su do 15. decembra 1903. bili *dr Janoš Janiga* i *dr Đula Vojnić*, a zatim su ostali samo vlasnici lista. Posle 22. oktobra 1905, kao vlasnik se pojavljuje štamparija »*Kladek i Hamburger*«, odnosno njen naslednik štamparija »*Hungaria*«. U toj prvoj fazi izlaženja, list je antifeudalno i progresivno orijentisan i zalaže se za neometan i što brži razvoj kapitalističkih društvenih odnosa. Međutim, nepromišljeno se i otvoreno upustio na carevoj strani u najviše sfere političkih razračunavanja u državi i na kraju bio žrtvovan carevim interesima, tako da je 10. februara 1907.

prestao da izlazi. Ali za manje od godinu i po dana posle gašenja, jedan od suvlasnika štamparije »Hungaria«, *Erne Fišer*, 22. juna 1908. prijavljuje vlastima ponovni izlazak lista. Za odgovornog urednika je postavljen mladi novinar *Ferenc Fenjveš*, koji u to vreme nije imao ni pune 23 godine. I tako je na polje subotičke štampe stupio urednik koji je tokom sledeće tri decenije odigrao veoma značajnu ulogu u razvoju subotičkog novinarstva.

Programska načela i ciljeve koje je želeo da ostvari, *Fenjveš* je najbolje izrazio kad se posle kraćeg udaljavanja ponovo vratio na čelo lista i napisao: »To hoću! ... Ovdje sam i pokušaću ono što se drugima čini nemoguće: Bačku i Suboticu preko modernih i vitalnih novina povezati sa zemljom. Hoću da stvorim novine koje će usmeriti našu ambiciju prema napretku, koje će da pospešuju i potvrđuju progres ... Ni na koga ne upiremo prst kao na neprijatelja, ali prihvatamo svaki izazov i štaćemo nasuprot svakom onome koji želi da klineskim zidom feudalizma odvoji ovu zemlju od napretka; odnosno želi da nas agrarnim carinama ogradi od ekonomskog uspona; i, napokon, nastoji da nas konzervativnim biračkim pravom onemogućući da se uvrstimo u red evropskih kulturnih naroda. Radi toga će ove novine, sa snagom koja prevazilazi njene skromne okvire, da se ustreme na one koji stoje na putu afirmaciji narodne volje pri upravljanju svojim gradom ...« Da to nisu bile prazne fraze potvrđuju sve one teškoće sa kojima se list uhvatio ukoštac. Jedno od takvih pitanja bila je sve prisutnija pojava klerikalizma u Subotici. Da bi se suprotstavili i ovom listu i snagama što su stajale iza njega — koje su inače označavali kao jevrejske buržuje i slobodne zidare — klerikalci su pokretali jedan za drugim svoje listove i preko njih vodili najgorčenu borbu protiv *Fenjveša* i njegovih novina. Među njima se posebno isticao *Bácskai napló*. Čak su osnovali i svoju štampariju s namernom da »najpre objedine sve hrišćane radi uništenja Jevreja, a zatim da se ujedine samo katolici u cilju slamanja protestanata«. ¹⁰⁵ Najneposrednija meta klerikalnih napada bila je izdavačka kuća *Fenjvešovog* lista, koju su pojednostavljeno i podrugljivo zvali »jevrejski žutokljunci« možda zbog mladog *Fenjveša*.

Među onih desetak nepomenutih i donekle vrednih pažnje listova koji su izlazili u Subotici, a u kojima su se u većem ili manjem broju istakli svojom aktivnošću novinari Jevreji nalaze se:

Szabadkai független ujság (*Subotičke nezavisne novine*) koje su počele da izlaze 10. oktobra 1903, a ugasile se 2. novembra iste godine. Pojavljivale su se svaki dan na dve strane kao dodatak budimpeštanskom *Friss ujságu*. Odgovorni urednik je bio *Imre Katona*, a izdavač je bio vlasnik knjižare *Šandor Žigmond Vigo* iz Subotice; štampan je u štampariji »*Kladek i Hamburger*«.

Függetlenség (*Nezavisnost*), politički list koji je slično nekim drugim tadašnjim listovima izlazio sa dužim prekidima, ali sa istom izdavačkom formacijom kao

¹⁰⁵ T. Kolozsi, *nav. delo*, 300—341, 327, citira Oszkara Fábera, *A magyarország keresztény szocializmus (Mađarski hrišćanski socijalizam)*, 1910, januar-jun.

Dr. Moše Švajger, potpredsednik Jevrejske
opštine

Dr. Kalmar Elemer

Dr. Izidor Milko, predsednik Jevrejske opštine,
kulturni i javni radnik

Dr Zoltan Lorant, predsednik Jevrejske opštine

Ladislav Fišer

SZOMBAT

ZSIDÓ TÁRSADALMI, IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI HETILAP

SZERKESZTŐSÉG
SZUBOTICA, VIII, IVANA ANTONOVIĆA UL. 11
TELEFON 54

SZERKESZTI
Dr. VIDOR IMRE

KIADÓHIVATAL
KURIR HIRLAPVALLALAT SZUBOTICA,
VILSONOVA II. - TELEFON 5-14

ELŐFIZETÉS ÉGÉSZ ÉVRE 200 D. FELEVRE 100 D. N. * MEGJELNIK HÉTENKINT EGYSZER

Szávez hol vagy?

(V.) A zsidó felekezeti törvény tervezete dulta fel a hitközségek nyári pihenőjét. Fülük és hevülnek a kedélyek, hogy védekezzenek, tiltakozának ellene. Harca készen áll a tábor, csak a jelet, a vezér jelet várja. Ám a vezér nincs, sehol. Hol a Szávez, kéri a tábor, hol a Szávez, amely „hus a mi husunkból, vér a mi éúrünköl!” De saját külön huskivonatunk megáporodott, lecsapolt vérünk megolvadt. A Szávez nincs, nem ad életjelet magáról. Bizonyára el van foglaltva. Mással van elfoglalva. Fontosabb dologgal. De mivel? Ez az a kereszt-sors rejtvény, amelynek megoldásán hasztalan töri a fejét sok-sok ezer lélek. Mit csinál a Szávez? Ez a kérdés. És tolszik, mindjárt utána a másik: mit csinált eddig a Szávez, azonkívül, hogy megalakult, alapszabályokat készített, költségvetést szerkesztett és tagdíjakat sürgetett?...

Hallomás szerint ő is készített tervezetet a felekezeti törvényről. Ki látta? Ki tud róla? Még az igazgatósági választmány sem ismeri ezt a titokban gyakorolt jótékonyt. Miért? Hátha jobb, mint ez a hivatalosan félhivatalos, vagy félhivatalosan hivatalos irásbéli dolgozat. Ha ismernék a Szávez elaborátumát, milyen könnyű lenne most mellette állást foglalni. De nem ismerjük, és keressük a Szávez, de

sehol sem találjuk. Már régen nem találjuk.

És a tábor vezértelen. Baj nekünk. De ha ez így marad,

lehet, hogy majd a vezér lesz táboratlan. Ez is baj lesz. De nem nekünk.

*

Miért nem vagyok cionista

Bizva a Szombat programjában, amely szerint hasábjai helyét ad minden objektív véleménynyilvánításnak, összegezem azokat az okokat, amelyek miatt nem tudok a cionizmus mai felfogásának tudolni. Ezek az okok nem az én kitalálásaim. Részben tények, részben pedig előttem tekintélyszamba menő zsidó férfiak megállapításai.

A cionisták mai politikájuk alapkövének a Balfour-deklarációt tekintik, amely szerint Anglia ígéretet tett, hogy Palesztinában zsidó nemzeti otthont létesít. Ezt a szóbeli és — mint látni fogjuk — legalább is kétes ígéretet a politikai cionizmus úgy fordította le — vagy fordította — hogy Palesztina lesz zsidó nemzeti állam. Végtelen különbség! És vagy naivság, vagy misztifikálás. Nem nemzeti állam, hanem egyszerű angol telepítés, kolonizáció Angol politika, angol üzleti érdek. Hát milyen az a zsidó nemzeti állam? A ka'ronai hatóság Palesztinában beállította a *Ha-tikvah* nyilvános énekletét. A polgári igazgatás csak zárt ajtókat mögött türi, nehogy a többi lakosság érzékenységet bántás. A tanácsban a zsidókat keresztények és mohamedánok nyomják el. Mindhármát pedig az angol kormány. Milyen jogai vannak az államot építő cionista szervezetnek Palesztinában? Még a bevándorlók számát is angol hatóságok állapítják meg! Ehhez igazán nem kellett Balfour-deklaráció. A zsidók egyedüli joga, hogy pénz adjanak. Áldozzanak, hogy Anglia védelmi zónát kapjon Egyiptom ellen és virágzó gyarmatot a sivatagban.

Változott-e valamit ezzel a zsidó probléma? A zsidók egy csoportja egyszerűen a gólusz helyét változtatta.

Itt csak Anglia nyert és a cionizmus az a ügynöke volt ebben az üzletben.

Mi a zsidó államjogi helyzete a palesztinai angol-arab államban? Angol, zsidó, arab, vagy palesztinai nemzetiségű? A szövetséges hatalmak legfőbb tanácsának döntése szerint a Palesztinába landorolt zsidó megtarthatja előbbi nemzetiségét. Micsoda kavarodás lesz ebből pl. háboru esetén. Anglia sietett intézkedni és kijelenteni, hogy a palesztinai zsidó semmire sem angol állampolgár. Így fest a zsidó nemzeti állam a valóságban.

A zsidóság helyzete pedig világszerte válságos. És az állítólagos zsidó nemzeti államnak készülő Cion még azzal a joggal sem bír, hogy az elűzött, hazajárából menekülő zsidó tömegeket befogadja, akik az új messiási kor reményével kérnek bebozósztatást! A nemzeti öntudat tulságos hangzotlansága még súlyosbította a zsidók helyzetét a diaszpórában. Különösen pedig a legyőzött országokban. És továbbódott a kérdés, vajon nemzeti kisebbség-e a zsidóság. Az angol zsidók tiltakoztak először a fellegős ellen. E kijelentették, hogy ők az állam szabad, a majoritással egyenlo jogokkal bíró polgárai. Amerikában — az Egyesült Államokban — több joguk van a zsidóknak, mint amennyi az angol-arab Palesztinában valaha is lesz!

„Az élet az eszméinket karikatúrákká torzítja” — írta Dr. Herzl panaszosan. A zsidó állam — átor.

Déhháh. Okos politika csak a reális politika lehet. A kétezer év óta diaszpórában élő zsidóság legfontosabb feladata, problémája, vagy — ha úgy tetszik — politikája: jogi, gazdasági és kulturális helyzetünket itt a diasz-

Dr Ferenc Fenjveš, publicista i novinar

Dr Emil Haveš, novinar i društveno-politički radnik

glasilo subotičke partijske organizacije »Nezavisnih«, tj. pristalica *Košutovog* pokreta iz 1848. U prvoj, srazmerno kratkoj fazi koja je trajala od 14. novembra 1906. do 20. juna 1908, odgovorni urednici su bili *dr Jako Fišer* i *dr Jene Ač*, obojica advokati i novinari iz Subotice, a zatim ponovo *Jako Fišer*. Glavni urednik je bio *dr Šimon Mukić*, a njegovi zamenici *dr Lukač Plesković* i *dr Jene Ač*. Glavni saradnici su bili *Jožef Vajda* i već poznati *dr Emil Havaš*, zatim u to vreme još malo poznati *dr Ferenc Fenjveš*. Vlasnik lista je bila »Kasina pokreta nezavisnosti«, a izdavač »*Kladek i Hamburger*« i na kraju *Erne Fišer*. List je štampan u štampariji *Mora Fišera*, preuređenoj na električnu struju. U drugoj fazi, list je izlazio između 3. aprila 1910. i 8. novembra 1913, i to dva puta sedmično. Tada je odgovorni urednik bio *Erne Sajfert*, zatim *dr Jene Ač*, te *Šimon Nemet*, a vlasnik je bio *dr Šimon Mukić*.

Sredinom aprila 1911, u Subotici se još jednom pojavio sedmični list *Szabadkai hétfői hírlap* (*Subotički ponedeljnikov vesnik*). Odgovorni urednici i izdavači su bili poznati subotički novinar *Bela Pustai* (samo u prvom broju), a zatim *Ferenc Hirt* i *Jožef Vajda*. List je bio prilično blizak pogledima i politici SDPM. Ta naklonost je vidno ispoljavana kroz tzv. »Budimpeštanska pisma« *Ferenca Kanjižija*, koja su se inače pojavljivala na prvoj strani svakog broja. List je štampan u štampariji »*Hirt i Duhon*«, zatim u štampariji »*Hungaria*«, pa kod »*Krausa i Fišera*« i na kraju u štampariji »Subotičko štamparsko izdavačko preduzeće AD«. Ovaj list čini poseban izuzetak u istoriji subotičke štampe. Naime, on je prvi list u Subotici koji se od 20. novembra 1911. počeo štampati mašinskim slogom. Ugasio se 28. oktobra 1918. godine.

Vasárnap (Nedelja) je takođe bio sedmični list nepolitičkog sadržaja. Prvi put se pojavio 12. avgusta 1912, a izišlo je svega 8 brojeva. Odgovorni urednik i izdavač bio je *Aladar Hirt*, inače poznata ličnost u subotičkom novinarstvu, u prvom redu kao vlasnik i suvlasnik štamparije, a zatim se izvesno vreme pojavljivao i kao vlasnik lista *Bácsmegyel napló*.

Poslednji dnevni politički list koji je počeo i završio svoj vek trajanja za vreme austrougarske vladavine u Subotici bio je *Reggeli ujság* (*Jutarnje novine*). Kao i prethodni listovi nije bio dugog veka: izlazio je svega tri meseca. Prvi put se pojavio 10. oktobra 1911, da bi 23. januara 1912. prestao da izlazi. Odgovorni urednik je bio *dr Emil Havaš*, vlasnik i izdavač »*Akcionarsko društvo za izdavanje novina Reggeli ujság*«, a direktor administracije *Bela Štraser*.

Pored ogromnog doprinosa koji su dali razvoju subotičke informativne štampe, pre svega društveno-političke, a zatim i revijalne, kulturne i druge, subotički Jevreji su se znatno angažovali i u unapređenju specijalizovane stručne štampe. Srazmerno najveći broj visoko obrazovanih Jevreja bio je angažovan u pravnoj struci, pa je razumljivo što je iz njihovih redova potekla zamisao da se pokrene stručni časopis za pravna pitanja *Jogélet* (*Pravni život*), koji je počeo izlaziti 8. juna 1902, a ugasio se 31. decembra 1904. Pojavljivao se jedanput sedmično u

malom formatu na 8 strana. Odgovorni urednik je bio *dr Artur Piler*, a pored njega su se u uređivačkom odboru nalazili *dr Erne Reves* i *dr Filep Silaši*. Od 8. februara 1903, dužnost odgovornog urednika preuzeo je *dr Ižo Tausig*, a od 9. aprila iste godine *dr Silaši*. Izdavač i vlasnik štamparije bio je *Adolf Braun*, a od 1904. štamparija »*Kraus i Fišer*«.

Sledeći stručni list je bio namenjen u potpuno druge svrhe. O karakteru i pripadnosti lista govori njegov naslov *Délmagyarorszagi méhészeti lapok (Južnomadžarski pčelarski listići)*. To je bilo glasilo udruženja južnomadžarskih pčelara koje su njegovi članovi primali na ime uplaćene članarine. Počeo je izlaziti 1. jula 1906, a odgovorni urednik je bio *dr Mikša Demeter*, inače stručnjak više poznat po onome što je ostvario izvan pčelarstva. Preveo je na mađarski kapitalno delo nemačkog bakteriografa *dra Beringa, Novo sredstvo u borbi protiv difterije* koje je 1895. štampano u Budimpešti. Drugo njegovo delo *Serumi* izišlo je u izdanju štamparije »*Kraus i Fišer*« u Subotici. Međutim, *dr Demeter* nije stekao svoj ugled prevodenjem nego praktičnom i bezbolnom primenom seruma u lečenju difterije, koje je započeo u Subotici na osnovu preporuke Međunarodnog kongresnog higijenskog odbora za borbu protiv difterije čiji je skup održan 1894. u Budimpešti. Pored ovih stručnih obaveza, *dr Demeter* je stigao da se na naučnoj osnovi bavi i pčelarstvom, da uređuje i ispunjava pčelarski list stručnim članicima. List je štampan u štampariji »*Kraus i Fišer*« u Subotici.

List *Konkordia* je pokrenut 11. januara 1896. kao glasilo istoimenog dobrotvornog udruženja. Po ovlašćenju udruženja, kao vlasnik lista se vodio *Šandor Kon*, a uređivao ga je *dr Jako Fišer*. List je u ono vreme i za one prilike uspeo da na dobrotvornoj osnovi okupi najznačajnija novinarska i kulturna pera i da se predstavi kao veoma reprezentativan i prigodan list koji je propagirao pružanje pomoći unesrećenima od posledica velike agrarne krize.

Pored ovih svetovnih listova na mađarskom, u kojima je uloga Jevreja u neku ruku bila i uslov bez koga se nije moglo, u Subotici se uoči samog početka I svetskog rata pojavio jedan čisto jevrejski društveno-verski list *Autonomia*. Počeo je da izlazi 23. februara 1914, a ugasio se dvobrojem 1—2 u februaru 1915. Jedini sačuvani primerci izuzev prvog broja nalaze se u Zemaljskoj Sečenjijevoj biblioteci u Budimpešti. Izlazio je svake druge nedelje na dvadeset strana, sa posebnim žutim zaštitnim koricama. Odgovorni urednik i izdavač bio je *dr Adolf Klajn*, predsednik JVO iz Subotice, a glavni saradnik *dr Bernard Singer*, subotički nadrabin. List nije bio politički opredeljen nego se bavio unutrašnjim pitanjima jevrejskog života. Izlazio je naporedo na tri jezika: mađarskom, nemačkom i hebrejskom, a štampan je u štampariji »*Hungaria*« čiji je vlasnik bio *Erne Fišer*. *Autonomia* je ne samo za subotičke prilike nego i za jevrejstvo iz cele Mađarske bio specifično obojen list koji se uhvatio ukoštac sa tadašnjom problematikom. Vodio je borbu protiv načina na koji je sprovedena reforma postojećih jevrejskih društvenih struktura, to jest borio se za autonomiju jevrejstva unutar mađarskog društva. Pored borbe za ostvarivanje autonomije, aktivnost ovog lista je bila proširena još i u pravcu verskog ubeđenja, odnosno protiv ateizma.

Jevreji i radnički pokret u Subotici

Kao plod razvoja mladog radničkog pokreta Mađarske, u Subotici je izvestan broj zanatlija i trgovačkih pomoćnika pod vodstvom napredno opredeljene Intelligencije pokušao 5. marta 1871. da osnuje »Opštu radničko-bolesničku i invalidsku blagajnu« sličnu budimpeštanskoj. Iz tadašnje štampe koju navodi *Kalman Petković*¹⁰⁶ saznaje se da je za potpredsednika novog udruženja izabran Jevrejin *Šamu Milko* koji je na osnivačkoj skupštini predložio programska pravila udruženja. Iz njih navodimo ono što je najkarakterističnije: »Udruženje se osniva da bi se postigla dva cilja, da bi se negovanjem druželjublja materijalno potpomagali naši drugovi koji su ostali bez posla, ili su usled bolesti ostali nesposobni za rad... Nastalo je i zato da bi oni drugovi kojima su sudbina i raznorazne okolnosti uskratili obrazovanje, to po mogućnosti kasnije nadoknadili...« Kratko vreme po osnivanju društva, broj članova se popeo na oko dve stotine radnika. To je pre svega bio plod »njihovog zajedničkog ushićenja«, kako je naglašeno u molbi za odobrenje delatnosti društva. Odgovor je stigao već 27. juna uz formalan prigovor, tj. da su prvenstveno zanatska udruženja pozvana da osnivaju slična tela u smislu čl. 114. Zakona o zanatima.¹⁰⁷ Prema tome je prvoj subotičkoj radničkoj organizaciji zvanično bilo uskraćeno pravo na postojanje uprkos činjenici da je ona kratko vreme bila veoma aktivna i uspešno delovala. Ovaj možda i preuranjen pokret za osnivanje društva za ispomoć u Subotici, kao i okolnost da se to dešavalo u dane agonije Pariske komune koja je čak i u svom samrtničkom ropcu uspaničila vladajuće strukture u svetu, od samog početka je naišao na nerazumevanje i netrpeljivost vladajućih krugova.

U razdoblju koje je sledilo posle ovog događaja prošlo je punih 14 godina do nastanka uslova za osnivanje bolesničke blagajne. U tom međuvremenu je u južnoj Mađarskoj, posebno u Segedinu i Somboru, oživelo delovanje grafičkih radnika koji su se preko svog zemaljskog lista *Thypographia* vertikalno povezali sa Peštom. Iz jednog dopisa somborskih grafičara ovom listu iz februara 1882. saznajemo za neprilike subotičkih grafičkih kalfa (među njima su u pretežnom broju bili Jevreji) koji su primorani da rade za 10—12 forinti mesečno. Tamo gde su grafičari bili organizovani, to su bila primanja običnog štamparskog nadničara, a ne kvalifikovanog slovoslagača. Naime, subotički grafički radnici nisu tada još bili učlanjeni u svoju strukovnu organizaciju, pa su Somborci umesto njih kolektivno protestovali.

Subotica je u to vreme još uvek i uglavnom živela u tihoj patrijarhalnoj izolaciji, okružena relativnim blagostanjem koje joj je pružala ekstenzivna poljoprivredna proizvodnja. Nasuprot i paralelno sa tim, opšti razvoj svih privrednih grana koji je bio podstaknut postepenim uključivanjem Subotice u međunarodnu železničku mrežu, osetno je povećao broj trgovačkih pomoćnika i zanatlijskih radnika. Unutar svih društvenih struktura vršeno je raslojavanje: na jednoj strani se izdva-

¹⁰⁶ K. Petkovića, *nav. delo*, 24—25.

¹⁰⁷ »Özenet«, subotički mesečnik na mađarskom br. 10/1877, članak *Lasla Madara*, 567—577.

jao uzan sloj bogataša, a na drugoj sve veći broj onih koji su manje ili više oskudjeli, ili živeli na granici životnog opstanka. Taj proces raslojavanja se čak i brže odvijao unutar jevrejske zajednice, kako u Mađarskoj kao celini tako i posebno u Subotici, i to pretežno među mladim i slabije plaćenim trgovačkim pomoćnicima, zanatlijskim radnicima, a donekle i među pojedinim intelektualcima. Zajednička nevolja je tom mnoštvu pojedinaca postepeno nametala svest o zajedničkim interesima i potrebu da se međusobno solidarišu. Kroz te potrebe ispoljavali su se nagoveštaji prvih obrisa radničke klasne svesti u Subotici. Taj proces su neosporno potpomogli i uticaji sa strane, preko štampe i u ličnim kontaktima, koji su se prenosili iz razvijenijih središta, a posebno iz Budimpešte koja se u to vreme razvijala snažnim tempom u džinovskog industrijskog kolosa. Tog kolosa su opsluživale desetine hiljada manje-više politički obespravljenih i ekonomski izrabljivanih radnika, među kojima su u znatnom procentu bili i Jevreji.

U navedeno vreme se iz redova Mađarske radničke partije zbog nezadovoljstva sa oportunističkom politikom njenog rukovodstva izdvojila grupa članova koji su sebe nazivali »radikalima«. Oni su uskoro pokrenuli i svoj list *Népakarat (Narodna volja)* i preko njega izjavljivali kako nameravaju da radnički pokret vrate njegovim pravim ciljevima. Međutim, vladajućoj klasi nije odgovarala radikalizacija radničkog pokreta, pa je noću između 14. i 15. marta 1884. pohapšeno 36 najistaknutijih radikala pod izgovorom da su nameravali sprečiti proslavu dana nacionalnog praznika (15. mart), a zatim su proterani iz Budimpešte. Među njima su se nalazila i tri Subotičana: *Arpad Tamaši*, *Lajoš Hlavaček* i obučarski radnik *Lipot Braun*. Međutim, već posle mesec dana neaktivnosti, *Tamaši* je prvi odlučio da se vrati u peštansko predgrađe Ujpešt. Kasnije je otišao u Suboticu i odigrao važnu ulogu u lokalnom radničkom pokretu. Ni *Lipot Braun* nije mogao dugo izdržati bez aktivnosti, pa je uverio lokalne vlasti kako mora otići u Budimpeštu radi nabavke opreme za obavljanje obučarskog zanata. Odobrenje za prvo putovanje je dobio već 1884, a zatim je u Budimpeštu odlazio još nekoliko puta. Rezultati tih putovanja nisu bili vezani za njegovu struku nego za ideološke potrebe: prilikom jednog od svojih putovanja 1885. vratio se iz Budimpešte sa mandatom poverenika Opšte radničke, bolesničke i invalidske blagajne. *Dr Josip Mirnić* pretpostavlja »da je u stvari sam *Braun* osnivač filijale«,¹⁰⁸ a da je svoje odlaske u Budimpeštu koristio da bi obavio potrebne razgovore s rukovodstvom Centralne blagajne u vezi sa osnivanjem podružnice u Subotici. Ova podružnica »Budimpeštanaca« je osnovana 15. marta 1885. Bila je tridesetšesta po redu podružnica u zemlji, prva u Bačkoj, šesta u Vojvodini, a sedište joj se nalazilo u Budimpešti. Na podružnicu u Subotici primenjivan je isti pravilnik kao i za sve ostale srodne organizacije u zemlji.

Razume se da je postojanje jedne takve radničke ustanove u mestu pobudilo određenu pažnju javnosti. Osvrćući se na te pojave, *dr Mirnić* piše: »Subotička štampa koja je do tada jedva što zabeležila o socijalizmu, sada sve više donosi

¹⁰⁸ Dr Josip Mirnić, *Radnički pokret u Bačkoj do formiranja socijal-demokratske partije Ugarske*, Novi Sad 1963, 275.

vesti iz života i rada radnika. I lokalna vlast se zabrinula. U želji da umanjí snagu ovog potpornog društva, Magistrat je već 1886. izradio nacrt pravilnika o besplatnom lečenju i davanju lekova gradskoj sirotinji...« Međutim, ovaj predlog nije prošao zbog navodno loših novčanih prilika, ali »sve veća popularnost potporne blagajne pobudila je lokalnu štampu da nadugačko i s puno patetike piše o siromaštvu, gladi i socijalnim nedaćama jednog pozamašnog sloja građanstva i da se zalaže za osnivanje raznih dobrotvornih društava; pokretanjem karitativnih akcija, broj članova podružnice u takvim uslovima konstantno, ako ne i rapidno raste... Posle vrlo uspešnih nastupa njenih članova kojima je onemogućeno formiranje blagajne unutar Zanatske korporacije, ova podružnica je izrasla u samostalan faktor u gradu...«¹⁰⁹

U takvim okolnostima je katolički kler bio gotovo jedina snaga društvene reakcije koja je umela ne samo da pravilno oceni stanje nego i da se veoma brzo prilagodi nastalim promenama, kao i da pronade najefikasnija rešenja. Ni krupni zemljoposednici ni kler nisu više mogli da gledaju kako »jevrejski socijalizam« prodire u Suboticu, tvrđavu bigotnog katoličanstva. Alternativa nastupajućim »jeresima« bila su klerikalno nastrojena »katolička momačka društva« koja su zahvaljujući neprosvećenosti, verskoj zatucanosti i svestranoj podršci konzervativne oligarhije uspela da već u toku 1886. okupe nemali broj članova. Drugi motivi su pokretali mladu subotičku buržoaziju koju su pretežno činili Jevreji. Ona je drugim sredstvima nastojala da se suprotstavi nadiranjú socijalističkih ideja, pa je takođe 1886. u navedenom cilju osnovala subotički ogranak Saveza društava trgovačke omladine. Članovi udruženja su mogla biti sva lica koja su neposredno angažovana u trgovini: samostalni trgovci, poslovođe, trgovački pomoćnici, trgovački putnici, službenici novčanih zavoda, kao i državni službenici čija je aktivnost bila vezana za trgovinu. Posle konstituisanja udruženja, za predsednika je izabran *Sanko Manojlović*, član Gradskog veća, a za potpredsednika *Mor Gajger*, veletrgovac, kompozitor i javni radnik; inače od 30 izabranih lica u upravnim telima, 23 su bili Jevreji.¹¹⁰ Oni su u znatnom procentu bili zastupljeni u ovoj organizaciji, što je i razumljivo jer su ličnim učešćem kroz obrtni kapital bili neuporedivo najprisutniji u subotičkoj trgovini. Uz to, u Mađarskoj su pri određenom stepenu društvenog razvoja i interesi državno-liberalističke oligarhije zahtevali od Jevreja da se zalažu za jedinstvo na vanklasnim osnovama. Tom zahtevu je u ovom slučaju išlo u prilog i jevrejsko versko etničko jedinstvo. Međutim, njihovo društveno biće, u stvarnosti već postojeće veoma izražene materijalne nejednakosti, nesvesno ih je i nezavisno od njihove volje udaljavalo jedne od drugih. Manji broj se afirmisao kao kapitalisti, a većina je u početku bila nezainteresovana ili ravnodušna u odnosu na »opšte« interese, da bi se zatim postepeno sve više usmeravala prema Bolesničkoj blagajni, tj. klasno se osveščivala.

Do tada mirna Subotica pretvarala se postepeno u poprište bespoštednih Ideoloških i klasnih okršaja. A sam čin osnivanja Bolesničke blagajne bio je i pored

¹⁰⁹ Isto, 307.

¹¹⁰ Subotički dnevni list »Szabadkai közlöny«, 1886/28.

nekim njenih, čak i suštinskih promašaja koji su pratili njen životni vek, istorijski međaš za Suboticu. Iz temelja koji je nastao njenim osnivanjem razvila se tokom desetak godina materijalna i organizaciona baza socijalističkog radničkog pokreta. Od svega toga je ipak najbitnije, kao što i *Bácskai ellenőr* navodi,¹¹¹ da udruženje »bez obzira na nacionalne i verske razlike želi pomoći radništvu«. Uprkos svim gužvama oko Blagajne i raznoraznim pritiscima koji su vršeni na malobrojno radništvo u Subotici, broj učlanjenih radnika u Blagajnu je rastao, pa ih je već 1887. bilo 150. Izabrana je i nova uprava, a predsednik je i dalje ostao *Lipot Braun*. Među trinaest članova uprave bili su i Jevreji *Ignac Vajs*, *Jakab Vajs* i *Đula Kirner*. Po izveštaju subotičkog gradonačelnika od 15. maja 1890, Blagajna je brojala 209 članova. Ona je inače postala prvorazredan društveni činilac Subotice.

Godinu dana posle II kongresa Druge internacionale na kojem je usvojena odluka o proslavi 1. maja kao Dana rada, radničke organizacije širom Evrope, pa i u Mađarskoj, vršile su 1890. pripreme za ostvarenje te odluke. Lokalni faktori u Subotici su s pritajenim strahom i neizvesnošću očekivali taj dan, čvrsto rešeni da ne dozvole održavanje bilo kakve radničke manifestacije. Pa ipak, petnaestak štamparskih radnika i jedan knjigovezac su u samu zoru 1. maja krenuli pešice prema Paliću. Vlasti su bile obaveštene o tome, pa su za njima poslale policijsku konjičku patrolu. Kad je patrola sustigla radnike, njen komandir je zatražio od njih da sa revera skinu crvene karanfile pošto nije pronašao ništa drugo što bi im se moglo zameriti. Radnici se nisu usprotivili gruboj sili, pa su mirno nastavili put prema Paliću. Tako se na tom »incidentu« i završilo ovaj prvi »operetski« sudar subotičkih radnika i predstavnika vlasti.

Sasvim je izvesno da je subotičko radništvo u godini kad je u Subotici proslavljan 1. maj imalo — ako se isključe tri renegatska društva — samo jednu klasno borbenu organizaciju, a to je bila filijala Opšte radničke potporne blagajne. Ona je izvan svoje osnovne namene organizovala popularna predavanja, širila radničku štampu, negovala svest o solidarnosti, radi čega je na sebe navukla netrpeljivost režima i konzervativaca. Članovi su joj se uglavnom regrutovali iz redova zanatlijskih radnika, među kojima su najprogresivniji bili grafičari. Uostalom, oni su se jedini odazvali odluci II internacionale i izišli da proslave 1. maj. Tri od četiri štamparije u Subotici bile su vlasništvo Jevreja. U njima je bilo zaposleno samo pet izučenih grafičara, a ostali su bili pomoćno osoblje ili rodbina poslodavaca, od kojih u znatnom broju Jevreji. Zemljoposjedničku oligarhiju i mladu subotičku buržoaziju, u sprezi sa neiživljenim mađarskim feudalnim elementima, hvatala je prava panika pri susretu sa tekovinama savremenog društvenog razvoja. Proslava 1. maja sučelila ih je sa internacionalnim obeležjem te pojave. Razvilo se i jedno neodrživo shvatanje da socijalizam nema bazu u Subotici i da se javlja zato što ga Jevreji uvoze iz inostranstva. Ta nelogičnost je išla tako daleko da su isti krugovi, među njima i srpski radikalski prvak *Jaša Tomić* (u svojoj knjizi *O jevrejskom pitanju*), takođe negodovali što se Jevreji nalaze na čelu industrijskog i kapitalističkog razvoja.

¹¹¹ K. Petković, *nav. delo*, 79.

Tri nedelje pre osnivačkog kongresa Socijal-demokratske partije Mađarske (SDPM), tj. sredinom novembra 1890, grupa mladih radnika u Subotici okupljena oko Blagajne pokrenula je pitanje osnivanja »Kulturne kasine subotičke privredne omladine«. Ona je u izvesnom smislu trebalo da bude preteča budućeg Radničkog doma. Njeno osnivanje se odvijalo u prilično složenim i ponajčešće nepovoljnim društveno-političkim prilikama, što je uslovljalo da se i posle odobrenja Statuta koje je dobila od vlasti, njen rad odvijao uz mnoge prepreke i teškoće. Kasina je imala redovne i tzv. potpomažuće članove. Jedan deo javnosti je njene članove smatrao za socijalističke, a drugi su govorili suprotno. U stvari, to je bilo društvo koje je nastalo u određenim okolnostima, kad se u Subotici tek počelo radati industrijsko društvo, i to su bili prvi počeci radničkog okupljanja i udruživanja. U tom procesu su u znatnom broju učestvovali i Jevreji pošto se socijalno raslojavanje među njima odvijalo srazmerno snažnije, brže i primetnije nego među ostalim etničkim grupacijama kako u Mađarskoj tako i u Subotici. Tu se odvijalo klasno raslojavanje gotovo naočigled ljudi, što je svakako karakteristično za sve zemlje koje su prolazile kroz kapitalistički razvoj. Međutim, te pojave po svedočenju mnogih savremenika nisu tada u zapadnim zemljama bile tako napadno izražene kao u Mađarskoj, pogotovo u Subotici. Sve je to ovde bilo veoma složeno zato što su se na istim geografskim prostorima naporedo našle međusobno izmešane bezmalo sve faze feudalnog i kapitalističkog razvoja: kulčarska obrada zemlje, nezajajljivost prvobitne akumulacije i moderno bankarstvo uključeno u svetske finansijske tokove, a među Bunjevcima čak i neki recidivi patrijarhalnih odnosa. U tako protivrečnim uslovima, 26. novembra 1890. došlo je i do prvog štrajka u Subotici. Štrajkovali su železnički pružni radnici zbog niske nadnice i nesnošljivih radnih uslova.

Vanredni, treći po redu izbori u Kulturnoj kasini subotičke privredne omladine održani su 1. novembra 1891. Od Jevreja su u upravu izabrani *Šandor Engel* za zamenika predsednika, a za članove *Mark Manhajm*, *Mikša Manhajm*, *Arnold Majer*, *Lipot Hirt*, *Armin Šenberger*, *Isidor Solt*, *Ištvan First*, *Rudolf Vinterfeld* i *Jakab Vajs*. Međutim, usled učestalih i sve težih pritisaka koje su vršile konzervativne snage društva, Kulturna kasina je sve više gubila radničko klasno obeležje i poprimala obeležje građanskog kulturnog društva. Na drugoj strani, pak, filijala Potporne blagajne koja je u Subotici postojala već punih osam godina, vladinom naredbom od 13. novembra 1892. prestala je da radi. Umesto nje je utemeljena Subotička okružna blagajna za pružanje pomoći bolesnicima. Svi ti ostali događaji uticali su na to da 1892. bude jedna od najznačajnijih godina u istoriji subotičkog radničkog pokreta. Od tada započinje intenzivna borba na planu osiguranja radnika, za slobodan dan u sedmici. Jedan deo inteligencije, pa i jevrejske javnosti, stavio se na stranu potlačenih klasa, u čemu se posebno isticao okružni lekar *dr Mor Silaši*.

U međuvremenu se u odnosu na radnička i socijalna pitanja menja donekle i raspoloženje građanske štampe koja, istina na prilično površan i patetičan način, piše o pitanju bede. Štampa se zalaže za otvaranje kuhinja za sirotinju i propagira održavanje dobrotvornih zabava koje bi priređivali bogataši, a čiji bi se prihod koristio

za ublažavanje siromaštva. Ona se zgražava nad bedom, ali se ne usuđuje, ili nije u mogućnosti da razotkriva njene uzroke. Neki listovi su se sa dosta blagonaklonosti bavili radničkim zahtevima. Društvo za samoodbrazovanje radnika cipelarske i čizmarske struke osnovano je u Subotici 20. marta 1892, a na čelu uprave od dva-deset članova bio je Jevrejkin *Đula Kirner*. Kako s pravom ističe *Kalman Petković*: »Ovaj događaj se može smatrati početkom razvoja modernog sindikalnog pokreta u Subotici.«¹¹²

Tokom priprema za II kongres SDPM zakazan za 20. januar 1893, u Subotici se odvijala živa pretkongresna aktivnost. Na prvom sastanku održanom 16. oktobra 1892. preporučeno je da postojeća Kulturna kasina preraste u Udruženje za obrazovanje radnika, a zatim odlučeno da se za delegate za II kongres SDPM u Budimpešti odrede *Eden Nađ*, *Enre Hornjak* i *Lipot Hirt*. Zakazanog datuma u Budimpešti je započeo II kongres SDPM; on se odvijao u znaku bespoštedne borbe između oportunističkog rukovodstva Blagajne i *Engelmanove* grupe koja je želela da pokretu vrati borbeno klasno obeležje. U raspravi povodom frakcijskih razmimoilaženja, od Subotičana je najpre tražio reč *Lipot Hirt*. Po kongresnom zapisniku,¹¹³ »on je u ime subotičkih drugova pozdravio Kongres i upoznao ga sa žalosnim stanjem zarada«. Posle *Hirta* je slično govorio i *Hornjak*. Inače su gotovo sve delegacije iz unutrašnjosti bile naklonjene oportunističkom rukovodstvu Blagajne, pa su nadglasale *Engelmanovu* borbenu grupu tako da je ona u znak protesta napustila Kongres. *Lipot Hirt* i *Endre Hornjak* su na IV opštoj radničkoj konferenciji u Subotici održanoj 5. marta 1893. podneli izveštaj o svom učešću na Kongresu, o događajima koji su se zbili i odlukama koje su donete na njemu. Prisutni su uz odobravanje prihvatili izveštaje i tako više nesvesno nego svesno potvrdili svoje nesnalaženje, ili čak ignorisanje suštinskih radničkih pitanja. Uostalom, to je i bila namera da se celokupan mađarski radnički pokret gurne u jalove oportunističke vode. Jedini događaj vredan pažnje sa ovog martovskog skupa jeste činjenica da je prvi put u Subotici istupila javno pred političkim auditorijem i pobrala frenetično odobravanje jedna subotička radnica — Jevrejka *Estera Kramer*.

Političke prilike sredinom devedesetih godina u Bačkoj bile su takve da su se svesniji i nezadovoljniji radnici plašili da se izjasne kao socijalisti. Uostalom, subotički radnici nisu stvarno i zvanično ni imali svoju revolucionarnu organizaciju. Ali uprkos svemu, u Subotici su nicale radničke organizacije koje su ponekad pod pritiskom postojećih raspoloženja morale, prividno ili stvarno, da se odriču svog socijalističkog obeležja, na primer zidari prilikom osnivanja svog strukovnog udruženja 1886, kad naglašavaju kako »javnost zna ko su socijalisti, a naše društvo se formiralo za očuvanje interesa koji zadiru u našu struku«. Kako zaključuje *K. Petković*, policija nije nikad do tada zabranila više radničkih zborova kao te 1886. jubilarne godine, kad je Mađarska slavila svoje hiljadugodišnje prisustvo u Podunavlju.¹¹⁴

¹¹² Isto, 154—155.

¹¹³ Isto, 164.

¹¹⁴ Isto, 201—203.

I pored svih objektivnih okolnosti koje su sprečavale normalan tok razvitka radničkog pokreta u Subotici, on se ipak neprekidno razvijao i jačao, a posebno je jačao pokret agrarnog proletarijata. To je dovelo do toga da režim — u sklopu sveukupnih represalija koje je preduzimao protiv organizovanog radništva — u proleće 1897. pokrene u Bačkoj, pa i Subotici, pravu lavinu antiradničkih mera: hapšenja, pretresi stanova i zastrašujući teror odvijali su se širom Bačke. Međutim, radnici su se ponovo uskomešali već od Nove godine. Vlasti su pretpostavljale da se zakazuju tajni organizovani skupovi. One su onemogućavale da se Opšte udruženje za obrazovanje radnika javno konstituiše, ali je ono ipak delovalo, pa makar i u okviru još uvek razjedinjenog radničkog pokreta usled frakcionaških borbi. A onda je 16. februara 1898. došlo do »eksplozije«: ogromna, dotad neviđena masa ogorčenih, gladnih i na sve spremnih poljoprivrednih radnika preplavljuje subotičke ulice poput lavine. Međutim, vlasti su najpre uveravanjima, a zatim i policijskim snagama uspele da ovladaju situacijom.¹¹⁵ Sve se to dešavalo u celoj Mađarskoj, a subotički slučaj je bio jedan od značajnijih.

Vlasti su upotrebile drastične mere u nastojanju da uguše radikalni radnički pokret. *Banfijeva* vlada je 1898. donela zakon za koji je narod ubrzo našao odgovarajući naziv »robovski zakon«. Vlada se okružnicom obratila svim svojim potčinjenim organima i navela mere koje treba preduzeti u smislu novog zakona. Još pod svežim utiskom februarskih događaja, gradonačelnik i policijski kapetan u Subotici razrađuju teze tzv. »robovskog zakona« na subotičke prilike, a Gradski savet jedno-glasno usvaja te teze sredinom marta. Taj potez nije nimalo neočekivan pošto je on i formalno i suštinski odražavao klasni sastav Gradskog veća koje je brojalo 328 članova. Od njih su 166 bili tzv. »virilisti« koji su na osnovu ukupnog godišnjeg poreza imenovani u virilistički deo Gradskog veća.

Članovi Gradskog veća, među kojima su sa 58 posto delegata preovladavali zemljoposednici, svojim jedinstvenim držanjem su još jednom potvrdili da nema razlike između bunjevačkih, mađarskih i srpskih zemljoposednika, te bogatih jevrejskih industrijalaca, bankara, trgovaca i intelektualaca koji su u znatnom broju bili zastupljeni u Gradskom veću (i poznati književnik i zemljoposednik *Izidor Milko*). I ovog puta se u neposrednoj političkoj praksi potvrdilo poznato marksističko načelo »da klasno biće određuje klasnu svest«, odnosno da su, najblaže rečeno, nenaučne i neozbiljne one postavke koje su lansirali džentrija i njeni socijal-hrišćanski jednodušljenici, a po kojima su pretežno Jevreji¹¹⁶ bili odgovorni za celokupna društvena kretanja u Mađarskoj, između ostalog i za uvoz stranog socijalizma. Takvu neistinu pre svega opovrgava činjenica da su zemljoposednici ne samo u Subotici, sa 58 posto predstavnika u Gradskom veću, nego u celoj Mađarskoj činili preovladavajuću društvenu snagu sa odgovarajućim političkim uticajem. Istina je da su Jevreji posredstvom virilističkog cenzusa bili srazmerno zastupljeniji u strukturi vlasti

¹¹⁵ »To što se o ovim događajima zna može se pre svega zahvaliti listu K. Čilaga »Bácskal hírlap«. Ostali subotički listovi — ne bez razloga — ili prećutkuju ili negiraju ovaj događaj. Arhivski izvori su manjkavi i obaveštavaju isključivo sa stanovišta kapitalističkih klasnih interesa« (K. Petkovics, *nav. delo*, 219).

¹¹⁶ U bunjevačkom kalendaru »Danica« za 1909. izd. Katoličkog pučkog saveza, katolički sveštenik Ivan Petreš piše o obeležju tadašnjeg bunjevačkog lista »Naše novine«: »NAŠE NOVINE su zvanični glasnik rodoljubivih kršćanskih socijalista... Najglavnije je ono pitanje, da li je slobodno da neprijateljski tabor nazovem Jevrejskim socijalizmom ili ne? ...«

nego pripadnici drugih narodnosti, ali su isto tako bili prisutni i među pripadnicima radničkog pokreta. U svemu tome je bila presudna činjenica da se među njima, u uslovima kapitalističkog privređivanja, najbrže vršila klasna diferencijacija na izrabljivače i ugnjetene.¹¹⁷

I pored toga što je nastojao da što doslednije sprovede odredbe »robovskog zakona«, režim nije uspevao da razreši postojeće društvene protivrečnosti koje su stalno zaoštavane. Razvojem proizvodnih snaga jačala je svest radničke klase o potrebi da se organizaciono poveže i da se strukovno i klasno organizuje. Tako je u maju 1899. došlo do osnivanja Zemaljskog sindikalnog veća, što je doprinelo da sindikalni pokret stalno jača između 1900. i 1907. Tome su išle u prilog i neke okolnosti: sve uspešnije organizovanje štrajkova, izvesno smanjenje represija od strane režima, te prevladavanje hiperprodukcione krize koja je vladala između 1900—1903. Početkom XX veka, u Subotici su osnivane mesne grupe pojedinih zemaljskih organizacija, a 1902. zvanično je obrazovana strukovna organizacija grafičara na čijem je čelu bio Jevrejin *Lipot Rajh*. Iste godine je osnovano prosvetno društvo »Szabad-ság« (»Sloboda«), a dve godine kasnije nastale su strukovne organizacije metalaca i obučarskih radnika. Tokom 1904. na Suboticu se sručuje prava lavina štrajkova: štrajkuju krojači, obučari, zidari, stolari i radnici fabrike gvođenog nameštaja *Rotman*. Oni između ostalog traže desetočasovno radno vreme, satnicu u iznosu od 26—40 fillira (do tada je iznosila 10—15 fillira), legalizovanje radničkih poverenika i slično. Režim uzvraća brutalnom silom i proširuje odredbe »robovskog zakona«.

U međuvremenu se tokom 1906. osniva u Subotici filijala Radničko-invalidskog penzionog društva Mađarske oko kojeg su tokom sledećih godina vođene žustre rasprave. Za radničke interese se dosledno i ustrajno borio Jevrejin *Jene Kalmar* preko svog lista *Munkásbiztosító*. On je izrastao u Istaknutog tribuna socijalističkog pokreta u Subotici, doduše umerenog opredeljenja, koji je imao posebno zapaženu ulogu u izgradnji socijalne zaštite radnika u gradu. Na osnovu njegovog predloga, Zemaljska blagajna socijalnog osiguranja je odobrila 60.000 kruna za izgradnju ili kupovinu pogodne zgrade za Dom osiguranja radnika u Subotici. Iste godine je organizovano subotičko radništvo zatražilo da se otvori čitaonica u kojoj bi bilo središte kulturno-prosvetnog obrazovanja radnika. Vlasti su izišle u susret ovom zahtevu, pa je već tokom godine pored Zelene pijace otvoren novi Radnički dom (on se posle nekoliko godina preselio u veću zgradu u Petefijevoj ulici). Tada je radnički pokret u Subotici bio već snažan društveni činilac koji su vlasti i protiv svoje volje morale uvažavati. Tog leta započinje u Subotici nov talas štrajkova; 17. avgusta štrajkuju mlinski radnici¹¹⁸ koji zahtevaju kraći radni dan. U septembru prestaje rad

¹¹⁷ Iz navedenih razloga je između onih 3.213 građana u Subotici koji su 1875. na osnovu imovinskog cenzusa ostvarivali pravo glasa, i 3.671 koji su to pravo ostvarivali 1880, ili onih 4.172 glasača iz 1890. odnosno 5.529 iz 1900. godine, u odnosu na druge narode bilo srazmerno više Jevreja. Međutim, u okviru apsolutnog broja Jevreja bilo je neuporedivo više onih koji na osnovu istog cenzusa nisu imali pravo glasa, što znači da je bilo sve više Jevreja koji su se zbog svoje klasne pripadnosti opredelili za radnički pokret.

¹¹⁸ U svom broju od 15. juna 1906. »Szabadkal közlöny« povodom ovih štrajkova donosi uvodni članak Ernea Gereaa: ... »Kao da se danas u Mađarskoj ponavlja stanje pre francuske revolucije. Tako reći, nekoliko stotina ljudi drži zemlju u svom vlasništvu. Oni skidaju plodove sa državnih oranica dok su preostalih 19 miliona samo sredstvo i predmet za oporazivanje, oni koji pasivno postoje u državi, ali aktivno ne žive ... Oni sve češće ponavljani društveni nemiri i masovni štrajkovi koji su se odvijali pred našim očima u pojedinim delovima zemlje, označavaju pojave koje govore o teško bolesnom stanju našeg društva ...«

u *Leviševoj* fabrici štirka, a istog dana farbarski radnici bojkotuju svog preduzimača *Šterna* »jer nečovečno izrabljuje svoje radnike«. ¹¹⁹ Sledeće godine štrajkuju građevinski radnici.

U oštroj političkoj borbi koja se odvijala između vodećih feudalnih struja u Monarhiji, SDPM umesto da svoju političku aktivnost usmeri na doslednu borbu za demokratski preobražaj zemlje, ona je usmerava na borbu za opšte pravo glasa. Tom pitanju je okrenut gotovo celokupan rad XII kongresa SDPM koji je održan u aprilu 1905. U tom duhu su održani i kongresi socijal-demokrata pojedinih narodnosti u Mađarskoj, između ostalih i Srba 7. i 8. januara 1906. u Novom Sadu. Za razliku od mnogih istaknutih aktivista SDPM koji nisu na istovetan način ispoljavali razumevanje za pitanja poljoprivrednog proletarijata i probleme vezane za rešavanje nacionalnog pitanja u Mađarskoj, u Subotici u vezi sa tim postaje sve zapaženija revolucionarna aktivnost sve popularnijeg radničkog vođe Jevrejina *Dežea Forgača*. Njegova načelna istupanja sa klasnih borbenih pozicija zaokupljala su pažnju širokih radničkih slojeva, i to ne samo u Subotici nego i u zemaljskim okvirima. On je rukovodio »Odborom jedanaestorice« koji je u okviru SDPM osnovan 1907. sa zadatkom da izradi agrarni program i rukovodi agrarnim pitanjem u zemlji. Međutim, ovaj odbor nije bio efikasan uprkos zalaganju *Forgača* koji ga je zbog toga podvrgao oštroj kritici: »Smatram da je potrebno i u redovima naših nacionalnih manjina razviti političku agitaciju. Treba ih po svaku cenu organizovati i ekonomski i politički. Oni su dozreli podjednako kao i mađarsko radništvo, iako su uglavnom poljoprivredni radnici i pomoćna radna snaga u fabrikama. Kod njih nema sitnih posjednika kao kod nas.« ¹²⁰ U takvoj političkoj situaciji, SDPM se trudi da radništvo organizaciono usmeri prema nekim manje bitnim aktivnostima: na proteste protiv skupoće i slično. Prvomajske proslave su više kulturne smotre nego sveopšta mobilizacija radnika za neke revolucionarne zadatke. Međutim, socijalistički pokreti i pored toga beleže i određene uspehe. Zabeležen je izvestan broj uspešnih akcija organizovanog radništva protiv prodora hrišćanskih socijalista među radnike. Propagira se stvaranje socijalističkih običaja ¹²¹ i socijalističkog morala.

I pored određenog privrednog napretka, štrajkovi se retko organizuju u to vreme. Kako beleži subotički *Függetlenség* u broju 74 iz 1908, jedan od tih je štrajk subotičkih lekara, među kojima je već tada bilo više od polovine Jevreja. Dve godine kasnije zabeležen je štrajk radnika *Rotmanove* fabrike koji su zahtevali »minimalno

U istom broju lista, Đula Štajner piše o štrajku mlinarskih radnika i aludira na ranije štrajkove kad su mlinarski radnici izvojevali pobjedu nad vlasnicima malih mlina: »Međutim, sada je izuzetno bio pobeđen krupni kapital, milioneri, što opet znači veliki napredak za radnika, jer su do tada samo vlasnici malih radnji i zanatlije morali da pokleknju pred voljom radnika... Poraz mlina je, dakle, ujedno i znak poraza vlasti i krupnog kapitala.«

¹¹⁹ K. Patkovics, *nav. delo*, 238.

¹²⁰ Forgača su u I svetskom ratu zarobili Rusi, pa je u zarobljeničkom logoru prešao na stranu boljševika i uređivao list na mađarskom »Fáklya«. Pobunu protiv prisutnih belogardijaca organizovao je 1919, ali ona nije uspeła, pa su ga češki legionari streljali 1. avgusta iste godine.

¹²¹ Antiklerikalizam subotičkih radnika odrazio se u neizvršavanju nekih čisto verskih običaja koji nisu zakonom bili obavezni, ali su snagom tradicije uporno održavani u narodu. Nastojanjem prosvetljenih lokalnih radničkih rukovodstava, glavni događaji u čovekovom životu obavljani su bez prisustva sveštenika i verskog obreda, ali ipak svečano. Novorođenčta bi bilo položeno preko crvene zastave i mnogo sveća i dobijalo ime. Slično su na odgovarajući svečani način obavljani stupanje u brak, sahrana i drugi događaji (J. Mirnić i K. Čehak, »Radnički pokret u Vojvodini u početku XX veka, 1900—1914«, separat iz knjige *Jugoslovenski narodi pred I svetski rat*, Beograd, 681).

povećanje plata, odnosno minimalno sniženje radnog vremena.¹²² U isto vreme su u Subotici štrajkovali i stolarski radnici. To je vreme koje neposredno prethodi I svetskom ratu u kojem je i SDPM slično većini evropskih SDP, poklekla pod pritiskom svojih vladajućih faktora i podržala svoju vladu u vezi sa ratom, što su osudili *Lenjin* i manji broj SDP u Evropi, među kojima je bila i srpska. Subotička organizacija SDPM je čak »priložila kao ratni zajam svoje novčane uštedevine sakupljene za izgradnju Radničkog doma«.¹²³

Mesto Jevreja u opštedruštvenim i klasnim kretanjima u Subotici i antisemitizam

U sledećih šest i po decenija posle sloma mađarske buržoaske demokratske revolucije, subotičko jevrejstvo je kao deo jevrejstva Mađarske prolazilo kroz ceo niz društveno-ekonomskih faza, od potpunog bespravija do zavidne društvene i političke emancipacije. Naporedo s podizanjem ekonomske moći ostvarivana su i prava Jevreja da punopravno učestvuju u kulturnom, političkom i javnom životu.

Mađarska je u tom razdoblju, uz zakašnjenje od desetak i više decenija u odnosu na pojedine zapadnoevropske zemlje, ubrzano izrasla i razvila se u srednje razvijenu evropsku industrijsko-poljoprivrednu silu. Društveni odnosi su saobrazno tom burnom razvoju prošli kroz sve njegove faze, od feudalnih, preko najsurevijijskih oblika prvobitne akumulacije, do odnosa koji su se na kraju ustalili na liberalističkim osnovama privrednog, kulturnog i političkog života. Nekadašnji, uglavnom siromašni subotički Jevreji — torbari, mali trgovci i sitne zanatlje — bili su tokom tog burnog razvoja najviše izloženi promenama i socijalnom raslojavanju. Dok su dedovi, na primer porodice *Bek*, još sakupljali životinjske otpatke po đubrištima i pod otvorenim nebom kovali sapun u običnim kazanima, dotle su njihovi unuci kao industrijalci i izvoznici sapuna predstavljali rodonačelnike subotičke buržoazije. Predstavnici do juče obespravljenih i prezrenih Jevreja iz Subotice, po poreskom i izbornom osnovu ulaze tokom osme decenije XIX veka, pa i kasnije, u glavna predstavnička tela vladajuće oligarhije.

Nasuprot njima, Jevreji koji su se proletarizovali kao zanatlje i sitni trgovci, a kasnije uz njih i neki napredni intelektualci, došli su u dodir sa socijalističkim idejama i opredelili se za stvar radničke klase. S obzirom na to da su Jevreji iz već poznatih razloga bili više od ostalih narodnosti upućeni na određena zanimanja, među njima je jače i brže vršena klasna diferencijacija, pa su se i proporcionalno brže i u većem broju od ostalih uključivali u socijalistički pokret. U tom procesu diferencijacije (a ponajviše je bilo onih koji su ostali u sredini), oni su stvorili srednje društvene slojeve, a shodno tome se formirala i njihova malograđanska svest. Na osnovu spiska virilnih članova Gradskog veća¹²⁴ iz 1906. mogu se utvrditi imovinski odnosi najbogatijih građana u Subotici. Ta godina je uzeta kao najprikladnija

¹²² J. Mirmić i K. Čehak, *nav. delo*, 662.

¹²³ Mišan Dubajić, *Radnički pokret u Subotici od kraja 1918. do 1921*, Subotica 1966, 18.

¹²⁴ S. Malušev, *nav. delo*, 41—42.

zato što su se ti odnosi nakon sveopšteg procesa privrednog razvoja, pa i subotičkog, na izvestan način stabilizovali. U to vreme je odbor Gradskog veća sačinjavalo 169 poreskih obveznika virilista koji su na osnovu svoje pokretne i nepokretne imovine plaćali porez u iznosu od 25.752,90 krune (prvi po redu) do 911,79 kruna (169. po redu), kao i 15 dopunskih članova čiji se raspon uplaćenog poreza kreće od 906,76 do 320,20 kruna. Tih 184 članova koji su plaćali ukupno 405.099,57 kruna poreza činili su osnovni deo lokalne vlasti. Među tom grupom najbogatijih ljudi u gradu, koji su na osnovu svojih poreskih obaveza ušli kao virilisti u odbor, nalazila su se i tridesetorica najbogatijih Jevreja, što je činilo 16,3 posto najbogatijih u gradu:

1. Mikša Kraus	19.022,54 krana	(od njega je jedino Gabor Vermeš jači sa 22.752,90 krana)
2. Adolf Halbror	6.230,75	krana
3. Mor Đerd	5.005,40	krana
4. Ignac Kunec	4.981,52	krana
5. Rafael Hartman	4.147,34	krana
6. Vilmoš Tausig	2.239,89	krana
7. Lipot Levi	2.079,15	krana
8. Dr Adolf Vilhajm	1.606,38	krana
9. Adolf Klajn	1.511,40	krana
10. Šimon Dominus	1.436,50	krana
11. Antal Kramer	1.427,77	krana
12. Dr Mačaš Klajn	1.325,10	krana
13. Geza Blau	1.306,00	krana
14. Karolj Rajter	1.193,01	krana
15. Mano Šugar	1.175,66	krana
16. Dr Mikša Demeter	1.060,92	krana
17. Adolf Vajnhut	1.048,60	krana
18. Mor Kon	1.035,08	krana
19. Dr Laslo Blum	1.013,82	krana
20. Lajoš Rajner	1.003,06	krana
21. Ignac Horovic	998,04	krana
22. Mor Kunec	994,95	krana
23. Geza Klajn	984,67	krana
24. Kalman Kunec	962,41	krane
25. Lipot Kral	951,02	krana
26. Jožef Šosberger	911,92	krana
27. Henrik Klajn	896,74	krana
28. Henrik Copf	876,18	krana
29. Dr Filip Sillaši	875,32	krana
30. Bertalan Banjal	733,20	krane

Ova tridesetorica su ukupno plaćala oko 70.000 krune poreza, što je predstavljalo 17,6 posto ukupne poreske mase. S druge strane, 154 odbornika virilista nejevreja plaćala su ukupno 335.506,25 krana. Po popisu stanovništva iz 1910, od ukupno 96.610 stanovnika, Jevreja je bilo 3.539 (3,66 posto ukupnog broja stanovništva). Upoređenja pokazuju da su jevrejski virilisti plaćali prosečno 2.715,55 krana godišnje po glavi jevrejskog stanovništva, dok su nejevreji virilisti plaćali 3.611,50 krana po glavi nejevrejskog stanovništva. Međutim, kad se masa godišnjeg poreza upo-

redi sa brojem virilista, onda se vidi da su jevrejski virilisti plaćali u proseku 2.303,44 kruna (69.103,32 kruna na 30 obveznika), a nejevrejski odbornici su prosečno godišnje plaćali 2.181,20 krunu (335.996,25 kruna na 154 odbornika). To znači da su jevrejski odbornici plaćali prosečno godišnje više poreza po glavi obveznika za oko 6 posto. Iz navedenih pokazatelja je vidljivo da su Jevreji zahvaljujući mnogim činiocima (o kojima je bilo reči) zauzimali srazmerno značajno mesto među najbogatijim pojedincima u gradu, a shodno tome i u institucijama vlasti. Uz to je potrebno naglasiti da brojni pokazatelji izvedeni na osnovu uplaćenih poreza nisu uvek i na najadekvatniji način odražavali stvarne imovinske vrednosti. Naime, pretežan deo je kroz poreze na registrovanu imovinu odražavao vrednost zemljoposeda sa proizvodnjom koja je tek zakoračila prema kapitalističkoj proizvodnji.

Nasuprot vlasnicima zemljišnog kapitala u Subotici stajao je onaj manji deo oporezovanih bogataša koji su pretežno sačinjavali Jevreji. Oni su svoju imovinu uglavnom ostvarili s jedne strane akumulacijom trgovinskog i kamatarskog kapitala, a sa druge eksploatacijom već razvijene manufakturne proizvodnje. Na drugoj su u manjem procentu predstavnici mlade buržoazije, većinom Jevreji, koji ne samo da stalnim i brzim obrtanjem kapitala stvaraju nova bogatstva nego time unapređuju i društvene odnose, šire pismenost, zdravstveno i kulturno prosvetličanje, ostvaruju uslove za nastupanje radničke klase i začetke klasne borbe. Zahvaljujući bržem i većem klasnom raslojavanju, Jevreji će u tom procesu opet biti natprosečno zastupljeni u odnosu na ostale narodnosti s obzirom na to da se njihov srazmerno mali broj nalazio u redovima krupne buržoazije, dok je velika većina svojim imovinskim cenzusom spadala u red srednjih društvenih slojeva ili proletarijata. Srednji društveni slojevi obuhvatali su širu lepezu srednje imućnih građana čiji je poreski cenzus bio niži od 730 forinti, tj. koliko je plaćao najniži član virilističkog odbora, i prostirao se do cenzusa građana koji su posedovali trosoban stan ili imali godišnji prihod od 105 forinti podložan porezu. To su bile imovinske granice srednjih slojeva koje su ih odvajale od proletarizovanih radnika i siromašnih seljaka; oni po poreskom cenzusu nisu imali pravo glasa. U obe ove grupacije bilo je Jevreja, ali ne postoje pisani dokumenti na osnovu kojih bi se mogli iskazati brojčani odnosi i pokazatelji.

Postoji još jedan izvor podataka za rekonstrukciju društvenih odnosa, ali je na žalost i on, nasuprot namerama zakonodavca, više orijentisan prema najbogatijem sloju građana. Naime, zakonodavac je pored virilističkog dela Gradskog veća predvideo i deo veća čiji su članovi birani na opštinskim izborima, tj. većinom od srednjih slojeva. Međutim, u praksi se ta prividno demokratska namera najčešće pretvarala u farsu izborom najbogatijih ljudi u gradu. Celokupan »demokratizam« izbora sastojao se u tome da su Jevreji birali i bili predstavljeni u pojedinim kvartovskim odborima proporcionalno ukupnom broju svojih birača. Tako su te 1906. godine u subotičkom i kvartu od 17 predstavnika birana tri Jevreja: pisac i rentijer *dr Izidor Milko*, advokat *dr Hugo Bilic* i advokat *dr A. Piler*. U II, III, IV i V kvartu nije biran nijedan jevrejski deputat pošto u tim kvartovima nisu živeli Jevreji. Od 16 deputata u VI kvartu biran je samo jedan Jevrejin: *dr Adolf Klajn*, lekar i predsednik JVO. U VII kvartu je takođe od 16 članova biran samo jedan: direktor banke *Mor Lanjl*. Od 18

deputata, VIII kvart je delegirao u Gradsko veće železničkog činovnika *M. Vajnhardta*, *Ž. Frojdenberga* i advokata *J. Fišera*. Kvartovi IX, X i XI nisu birali jevrejske deputate u gradsko izborno telo. Od 166 izabranih deputata, osmorica su bili Jevreji, što je činilo 4,8 posto svih izabranika. To je procent koji je nešto veći od ukupnog procenta Jevreja u Subotici (3,66 posto). Svi Jevreji koji su bili izabrani za deputate u Gradsko veće, a birao ih je srednje imućan građanski sloj, bili su isključivo bogati advokati, lekari, viši činovnici i veleposednici, drugim rečima ljudi koji su imali i novac i ugled.

Položaj srednjih slojeva je upravo u to vreme bio neizvestan i neodređen. To se najslikovitije ispoljilo u napisu subotičkog novinara *Đula Štajnera* u listu *Szabadkai közlöny* od 15. juna 1906. pod naslovom »Srednja klasa u našoj domovini«. Autor analizira posledice štrajkova mlinskih radnika tog leta u Subotici i otvoreno opravdava zahteve radnika koji su tražili prekid rada nedeljom i 15-postotno povećanje nadnica. U vezi sa tim, on prilično smelo konstatuje: »Budućnost pripada organizovanim radnicima. Oni predstavljaju veliku snagu čiju naklonost podjednako treba da traže i ministri i političari...« Međutim, odmah zatim izblja na površinu pravi smisao rečenog, koji je inače poslužio samo kao povod da bi se izneo stvarni problem. To je gledanje na stvari očima predstavnika srednje klase, a reflektovano kroz njihove interese. Po njima su ti interesi, kroz divovsku borbu između države krupnih kapitalista i proletarijata, sada ozbiljno dovedeni u pitanje. Uostalom, to i *Đula Štajner* nedvosmisleno naglašava: »Nalazimo se pred velikom katastrofom čiji je početak jasno obeležen pobedničkim završenim štrajkom mlinarskih radnika.« Nešto kasnije, on razmišlja ovako: »Uveliko rasprostranjena i zastrašujuća skupoća u Mađarskoj, kao i sa njom povezani radnički zahtevi koje je radnička klasa sa uspehom ostvarila, veoma glasno opominju mađarske srednje slojeve kako je već nastupilo krajnje vreme da počnu misliti na sebe i da se s najvećom energijom organizuju protiv opasnosti... Jer kao da su se država i radnička klasa ujedinile pod geslom *neka propadne srednja klasa*.«¹²⁵ Iako je bio očevic i raslojavanja i propadanja srednjih društvenih slojeva, *Štajner* nije mogao kroz svoju građansku klasnu svest da ih sagleda u kontekstu prelomnog istorijskog trenutka subotičke privrede. Ta svest je bila zamagljena idiličnim predstavama tek stasalog i još neživljenog manufakturnog razvoja u gradu, koji se inače u većim industrijskim središtima Monarhije uveliko raspadao. Međutim, taj proces u Subotici nije bio prevaziđen sve do početka I svetskog rata.

Iz opisanih društvenih odnosa nameće se zaključak da je kroz sistemska rešenja austrougarskog društvenog poretka prožetog liberalističkim idejama — slično kao i u ostalim zapadno-evropskim zemljama — bila relativno uspešno ostvarena emancipacija Jevreja. Antisemitizam je kao društvena pojava bio potisnut i postao protivzakonit. Međutim, u psihologiji izvesnih deklasiranih slojeva, pre svega džentrije, kao i krajnje reakcionarnih i raznih drugih elemenata potisnutih u liberalističkom društvu, antisemitizam je i dalje egzistirao u prigušenom obliku. Među njima je bio i *Jaša Tomić*, tadašnji vođa srpskih radikala u Vojvodini, koji po svemu sudeći

¹²⁵ T. Kolozsi, *A középosztály siralmai (Jadikovanje srednje klase)*, subotički nedeljnik »7 Nap« od 29. decembra 1973.

nije mogao oprostiti Jevrejima što su potisnuli Srbe iz nekad povlašćenog položaja u mađarskoj trgovini. Stoga je optuživao postojeće »loše društveno uređenje koje godi Jevrejima, jer pod tim stanjem oni, ali i samo oni napreduju«. Drugim rečima, za propadanje feudalnih recidiva u privredi i razvoj novih kapitalističkih društvenih odnosa, koji su se u to vreme odvijali kroz oblike liberalističke »mančesterske škole«, krivi su Jevreji, kako kaže *Jaša Tomić*, jer »propovedaju slobodoumlje prvo zato da drugi ne diraju njih, a zastupaju i neko nadrislobodoumlje u ekonomskom pogledu«. To znači da treba ukinuti slobodoumlje i sve ono što se pod njim podrazumeva: demokratiju, opšte obrazovanje, opšte pravó glasa... Treba zaustaviti društveni progres i ukinuti ekonomske zakonitosti.¹²⁶ Dakle to su bile ideološke osnove *Tomićevog* i svakog drugog tadašnjeg antisemitizma: zbrka mračnjaštva, laži, pakosti... što je na svu sreću predstavljalo psihološke ćorke bespomoćnih političara. Kad *Jaša Tomić* kaže da je »antisemitska struja ponikla baš u prostom narodu, i da je prost narod daleko pre vikao na Jevreje no što su to činili književnici i novinari«, to izgleda kao da se stavlja pod okrilje sveštenstva, prvenstveno katoličkog klera. To takođe podseća na dolazak sekešfehervarskog biskupa *Otokara Proháske* (16. oktobra 1908) u Suboticu, dotad relativno imunu od antisemitizma, da bi pokrenuo ravnodušnu katoličku pastvu: da organizuje pokret hrišćanskog socijalizma i pokrene listove koji će pomoći da se »izvrši ujedinjenje svih hrišćana radi uništenja Jevreja«.¹²⁷

Sa takvim reakcionarnim strujama su veoma uspešno u Subotici vodili borbu organizovani radnički pokret i liberalistički krugovi među Jevrejima, pogotovo kad je na čelo radničkog pokreta došao *Deže Forgač*. Uz to je u Subotici bila neobično snažna liberalistička štampa na čelu sa *Fenjvešom*, *Emilom Havašom* i drugima, koja je žestoko i uspešno istupala protiv nazadnih snaga. Tako je Subotica, izuzevši onaj više cirkuzanerski nego realno značajan antisemitski istup što ga je u proleće 1887. pokušao nametnuti sin bivšeg subotičkog gradonačelnika *Karolj Mukić*, ostala izvan antisemitskih strujanja. Čak i u zemaljskim okvirima, Subotica je u pogledu međusobne tolerancije svojih narodnosti bila relativno kompaktna društvena celina. Bunjevci, Mađari, Jevreji i Srbi živeli su bez ozbiljnijih trzavica i uz pristojno međusobno uvažavanje. Jedni drugima su išli u goste na zabave i zajedno posećivali pojedine kulturne manifestacije.¹²⁸ Za razliku od ostalih zemaljskih i bačkih gradova, u Subotici nisu nikad bili zabeleženi ozbiljniji međunacionalni sukobi, a za razliku od drugih vojvođanskih mesta, odnosi između Srba i Jevreja bili su sasvim korektni. Subotički Srbi se nisu povodili za političkim aspiracijama vojvođanskih radikala i antisemite *Jaše Tomića*. Ovde nije bilo antisemitskih pamfleta kao u Novom Sadu i Somboru. Postojali su doduše ostaci izvesne netrpeljivosti i zaziranja između viđenijih Srba i bunjevačke zemljoposedičke oligarhije koji su vukli koren još iz

¹²⁶ Koliko je nerazumevanje osnovnih elemenata ekonomskog razvoja kapitalističkog društva jednog obrazovanog građanskog ideologa, najbolje ilustruje slučaj *Jaše Tomića* u njegovoj knjizi *Jevrejsko pitanje*, Novi Sad 1884.

¹²⁷ J. Tomić, *nav. delo*, 39; T. Kolozsi, *nav. delo*, 304, 327.

¹²⁸ To je posebno uočeno posle 1918, kad je po kazivanju vajara Nandora Glida ostvarena veoma plodna saradnja i međusobno ispomaganje jevrejskog sinagogalnog hora i Srpskog pevačkog društva »Graničar«. Tada su redovno tokom mnogih godina kad su priredivani veći koncertni poduhvati uskakali u program pevači gotovo celog »Graničara«, na primer prilikom velikog sinagogalnog koncerta u Subotici koji je prenosio Radio-Beograd.

doba njihovog graničarskog raskola. Naime, odnarođena bunjevačka oligarhija gledala je s nepovrnom na napore prosvetljenog dela Srba da među Bunjevcima podstaknu ideje nacionalnog preporoda.¹²⁹

Takođe su postojale izvesne protivrečnosti između malog broja Jevreja, ekonomski veoma snažnih i zadojenih liberalističkim idejama, i konzervativnih zemljoposjednika Bunjevaca. Te protivrečnosti su bile osobene za čitavo tadašnje mađarsko društvo. Međutim, čisto pragmatični ekonomski interesi zemljoposjednika potisli su onaj deo njihove konzervativne svesti koja je bila pothranjivana iskonskim antisemitizmom, pretežno na verskim osnovama. I na kraju, i samo mađarsko polufeudalno društvo je bilo manje antisemitski nastrojeno nego austrijsko, u kome su kapitalistički odnosi bili neuporedivo razvijeniji nego u Mađarskoj.¹³⁰ U Subotici je to bilo još jače izraženo. Zemljoposjednici Bunjevci su u ekonomskom, pa i političkom pogledu više zazirali od Srba nego od Jevreja, ali su zato i jednima i drugima želeli da svale na pleća teret javnih obaveza. To je donekle uslovlilo da Srbi i Jevreji budu postavljeni u isto ekonomsko i psihološko stanje, da solidarno nađu zajedničke interese i zajednički istupaju u raznim privrednim, društvenim i drugim aktivnostima (na primer pri formiranju subotičkog »Lloyda«, ili u Savezu trgovačke omladine kad su se *Sanko Manojlović* i *Mor Gajger* 1886. zajedno našli na rukovodećim položajima). Slično kao Bunjevci, i Mađari su više bili opredeljeni na obradu i korišćenje zemlje, a iznad svega na držanje političke vlasti u gradu.

Sve navedeno je uticalo da se vlastite slabosti i prednosti četiri dominantne narodnosti u Subotici potiru međusobno. Čak su u izvesnom smislu podsticale upućenost jednih na druge uslovljavale zavisnost jednih od drugih, a nasuprot trećima. Ova neobična, na subotičke prilike primenjena aritmetika u međunacionalnim i međuljudskim odnosima doprnela je oblikovanju stanja među ljudima kome je bio stran svaki ozbiljniji oblik antisemitizma. S obzirom na to da u širem društvu nisu bila odstranjena prirodna žarišta ovog zla, pa ukoliko se i susretao na ovom tlu, on se kao imanentan deo društvene svesti pojavljivao u blagim oblicima, najčešće s primesama »salonske« anegdote kojoj će tek izgubljeni i svetski rat, na jedan više nego surov način, ali obilazeći Suboticu u širokom luku, vratiti sva svojstva verskog, ekonomskog i rasnog antisemitizma.

SUBOTIČKI JEVREJI I PRVI SVETSKI RAT

Pomamna ratnohuškačka galama koja je nastupila posle atentata *Gavrila Principa* na austrougarskog prestolonaslednika *Franju Ferdinanda* u Sarajevu 1914, slično je kao i u ostalim delovima Monarhije zapljusnula i Suboticu. Ne jednom su događaji koji predstavljaju velike istorijske prekretnice bili praćeni protivjevrejskim

¹²⁹ Vasa Stajlić, *Mađarizacija i preporod Bunjevaca*, separat u »Glasniku Istorijskog društva«, knj. VII, str. 66—76, Novi Sad 1935.

¹³⁰ Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, I, Beograd 1978, 132—135.

izgredima. To bi se utoliko više moglo tako shvatiti posle pogibije nadvojvode *Franje Ferdinanda* čiji je agresivni antisemitizam bio poznat isto toliko koliko i njegovo protivmađarsko raspoloženje. Međutim, pobornici rata u Austro-Ugarskoj i Nemačkoj su kao povod za rat iskoristili *Ferdinandovo* ubistvo, ali rat nisu vodili u ime njegovih političkih uverenja. Antisemitizam nije korišćen kao ideološko pokriće za ostvarivanje ciljeva Centralnih sila. Za njih je rat, uostalom kao i za njihove protivnike, imao šire, imperijalističke ciljeve. Što se tiče Jevreja u Monarhiji i šire, u okviru postojećih političkih alijansi, onako kako su to već odražavali konkretni klasni i društveni interesi, oni su izražavali svoja raspoloženja prema ratu. Ogromna većina ih je bila pokrenuta i povučena sa ostalom malograđanskom stihijom koja je svoja raspoloženja izražavala bučnim emocionalnim izlivima. Međutim, Jevreji koji su bili u interesnoj sferi krupnog kapitala imali su pred sobom trezvenije pobude. Bili su obuzeti tada aktuelizovanom vizijom koja bi u slučaju nemačko-austrijske pobjede (u koju niko nije sumnjao) prerasla u projekt »evropskog zajedničkog tržišta«, poznatog kao projekt »Miteleurop«. Taj projekt je bio suštinski spiritus movens rata u koji su verovali krugovi iza kojih je stajao krupni kapital u Nemačkoj i Austro-Ugarskoj, pa shodno tome i Jevreji oslonjeni na njega.¹³¹

Na drugoj strani, pak, da bi se mađarski Jevreji u celini što organizovanije uključili u rat, sva postojeća psihološka raspoloženja i politička strujanja među njima bila su pomno praćena i registrovana, a zatim ih je stručno obrađivalo jedno centralizovano telo poznato kao »Ratni arhiv mađarskih Jevreja«. Na čelu ovog visokostručnog tela nalazio se odbor od 24 člana; bila su to najpoznatija imena mađarskih Jevreja iz javnog, kulturnog i privrednog života. U širem Zemaljskom odboru ratnog arhiva mađarskih Jevreja, koji je usmeravao rad među jevrejskim zajednicama u provinciji, Subotičane je predstavljao nadržabin *dr Bernard Singer*. Ratni arhiv je izdavao publikacije, među kojima se kao najznačajniji po tematskom izboru i ideološkoj usmerenosti isticao *Almanah ratnog arhiva mađarskih Jevreja*. Subotički Jevreji se tih prvih ratnih dana, ali i docnije, nisu posebno izdvajali od svoje malograđanske sredine, koja se inače po malo čemu razlikovala od ostalih provincijskih sredina zavedenih ratnom propagandom. Najsposobnijim godištimama za ratne napore navučene su uniforme i otpremljena su na frontove, među njima i Jevreji. Ali umesto kratkotrajne šetnje, rat se otegao u nedogled; on više nije bio isprazna čast nego najteže razočarenje. Rat se uz neobično teške posledice odrazio na život ne samo na bojištu nego i dubokoj pozadini koja je bila izložena svakojakim ograničenjima, rekviziciji i bedi. Jevrejska zajednica je hrabro podnosila ratne napore, svesna da su takvi trenuci oduvek nosili klice opasnosti, antisemitske pojave, pogrome... U Subotici je u toku četiri godine mobilisano 527 Jevreja, ili 13,72 posto svih Jevreja, od kojih su poginula 62, ili 11,76 posto svih mobilisanih.¹³² Među velikim mnoštvom odlikovanih, najveće moguće ratno odlikovanje, Zlatni viteški orden (što bi odgovaralo

¹³¹ Magyar zsidó hadtörténeti almanahja (Almanah mađarskog jevrejskog ratnog arhiva), 1914—1916, BP, 1916; članak Jenea Polnaja »Világosság« (»Svetlost«).

¹³² Márton Hegedüs, *Magyar hadviselés zsidók aranyalbuma az 1914—1918-as világháború emlékére*, BP, 1942 (Zlatni album mađarskih Jevreja boraca 1914—1918, dopuna za Bašku).

ralo našem ordenu Narodnog heroja), dobio je *Mikloš Halbror*, špediter iz Subotice. Isto odlikovanje nižeg stepena dobili su bankarski činovnik *Rudolf Lauš* i *dr Aladar Šafer*. Teret ratnih nedaća su sa ostalim građanima podjednako snosili i Jevreji, a možda čak i više. Uostalom, o tome najrečitije govori procent od 13,72 posto mobilisanih subotičkih Jevreja, koji se smatra za jedno od najvećih mogućih takvih opterećenja.¹³³

Nesrećno završen rat po Austro-Ugarsku krajem 1918. bio je praćen revolucionarnim vrenjima u pobeđenim zemljama, pa i Mađarskoj. Raspale su se stare društvene strukture poretka, a vlast su preuzimale revolucionarne organizacije radnika i vojnika. Stara Monarhija je nestala. U redovima nove revolucionarne vlasti u Mađarskoj bili su srazmerno prisutni i Jevreji, ali takođe i na strani kontrarevolucije koja se digla uz pomoć pobedničkih sila. Rasplamsala se prava klasna oružana borba za vlast. U njoj su na obe strane učestvovali i podneli znatne žrtve predstavnici svih naroda koji su živeli na teritoriji sentištvsanske Mađarske. Svaka nacija se podelila — već prema tome kako je razvojem proizvodnih snaga bila izvršena unutrašnja klasna diferencijacija: na ugnjetene i eksploatastore, vatrene pobornike revolucije ili njene protivnike. S obzirom na to da je klasno raslojavanje bilo najsnažnije izraženo među Jevrejima, onda je sasvim prirodno (kako u celoj Mađarskoj tako i u Subotici) da su oni neobično snažno bili eksponirani sa obe strane barikade. Antisemitizam kojeg u toku rata nije gotovo ni bilo, ponovo se razmahao među malograđanskim i deklasiranim elementima, a takođe kod uvek nezadovoljnih pripadnika džentrije. Po njima je svet-ski rat bio izgubljen usled ovakvog ili onakvog delovanja Jevreja. »Čak je i svet njihovom zaslugom gurnut u svetski rat... Da su oni bili ti koji su dali ubiti nadvojvodu *Franju Ferdinanda*, rukom masona i Jevrejina, *Gavrila Principa*.«¹³⁴

SUBOTIČKI JEVREJI U NOVOJ JUGOSLOVENSKOJ DRŽAVI 1919—1941.

Jevreji i nova vlast

Posle raspada svih frontova Centralnih sila, u drugoj polovini 1918. u Subotici je vođena uporna i ogorčena borba, otvoreno i zakulisno, između zagovornika očuvanja dotadašnjih državnih okvira i politički i nacionalno zainteresovanih Srba i Bunjevaca koji su želeli da ostvare svoje uključenje u novu južnoslovensku državnu zajednicu. Na drugoj strani su mađarski integralisti, a na inicijativu *Emila Havaša*, progresivnog novinara i prvaka Radikalne stranke, 31. oktobra uveče sazvali narodnu skupštinu u bioskopu »Korzo«, pa su u duhu opštih tadašnjih političkih stremljenja u Mađarskoj obrazovali Narodni savet grada Subotice »koji je na svom redovnom sastanku doneo odluku da pruži potpunu po-

¹³³ Koliko se u tom pogledu išlo daleko, najbolje govori slučaj udovice Edena Donata kojoj su od devet sinova nastradala u ratu osmorica, pa kad su hteli da joj i devetog sina otpreme na front otišla je u Beč da od samog cara traži pravdu («Bácsmegeyel napló» od 4. januara 1917).

¹³⁴ Hitlerov zvanični partijski organ »Völkischer beobachter« od 29. januara 1936. donosi V. Dedijer u nav. delu, 30.

litičku i moralnu podršku svom legitimnom predstavniku, Nacionalnom savetu Mađarske, s tim da se ova odluka putem proglasa stavi na uvid javnosti.¹³⁵ Za predsednika je izabran mađarizovani Bunjevac *dr Šimon Mukić*, za potpredsednika Jevreji *dr Emil Havaš* i *Jene Kalmar*, a za sekretara *dr Jene Ač*, takođe Jevrejin. Od 17 članova Narodnog saveta, Jevreji su pored navedenih bili *dr Lajoš Rajzner*, *dr Ferenc Fenjveš*, *Jožef Vajsenberger* i *Lenke Kraus*. Bio je to prvi slučaj posle 175 godina neprekidne i po razvoj Subotice zlosrećne lokalne vlasti, koju su držali prvaci zemljoposedičke oligarhije, da je oni nekom ustupe, i to bez promene klasno-svojinjskih odnosa.

Budući da se stara vlast raspala, to nije bilo ni regularne vojne sile koja bi branila društvene interese. Stoga je Narodni savet u Subotici pristupio obrazovanju Vojnog saveta i građanske »Crvene garde« radi očuvanja javnog reda. Crvena garda je brojala oko 400 naoružanih ljudi koji su nosili mađarsku vojnu uniformu. Na desnom rukavu su imali crvenu traku s natpisom »Radnička straža« na mađarskom jeziku. Na čelu straže se nalazio pukovnik *Pal Sokolji*, a njegov pomoćnik je bio *Mačas Rakoši*, kasnije poznati vođ KPM. Radnička straža je bila neprekidno angažovana u borbi protiv svih javnih izgređa, pa i protiv mestimično oživljenog, dotad latentnog antisemitizma. Desetak godina kasnije, o tim haotičnim i nesigurnim vremenima govori tadašnji predsednik JVO *dr Adolf Klajn*:¹³⁶ »... Potrebno je da bacimo pogled na prošlih deset godina. Povučeni u svoje kuće, sa dobro zabravljenim kaptijama čekali smo šta će da bude. Dobijali smo vesti iz sela o pljačkama i paljevinama. A naročito o proganjanjima naše braće Jevreja. U Subotici, kako u predgrađu tako i u unutrašnjosti grada, čuli su se pucnji i održavali tajni sastanci. Spremale su se crne liste. S verom u Boga čekali smo da nastupe događaji, koji su se očekivali. Tada, 12. novembra 1918. pronela se vest, da će u grad ući pobedonosna srpska vojska. Preživljavali smo časove užasa i strepnje. Nagadali smo šta nas čeka sa strane pobedonosne srpske vojske. U našim maštama pojavljivale su se osvete, retorizije i krvoprolića pobedioca, kao što je zabeleženo u istoriji svih ratova. Vrlo često su i očajne molbe pobedenih, koji su pali na kolena pred pobednicima, naišli na gluve uši. Već drugi dan posle srpske vojske je stanovništvo ovoga grada bilo izvešteno jednom proklamacijom, u kojoj se reklo, da srpski narod i oslobodilačka vojska, koja je prešla preko teških iskušenja i borbi, pružaju bratsku desnicu, bez obzira na veru i narodnost, svima koji žive u ovim oslobođenim krajevima. Proklamacija je najavila mir, red i opšte poštovanje tuđe imovine i časti...« U okviru takvog stanja potrebno je prikazati i sam čin ulaska i dočeka srpske vojske u grad. Kao najprikladnija ličnost ispred Mađara da pozdravi srpske jedinice koje su ulazile u grad određen je jedan Jevrejin, *dr Emil Havaš*, poznati novinar i političar progresivnih stremljenja. On se posle dobrodošlice koju su izrekli slavenski predstavnici obratio komandujućem oficiru sledećim rečima: »Braćo, sa ovlašćenjem Mađarskog narodnog saveta pozdravljam vas u ime mađarskog naroda iz Subotice.«¹³⁷

¹³⁵ Danilo Kečić, *Građa za istoriju Subotice, 1918—1921*, tom I, Subotica 1973, 35.

¹³⁶ Nedeljni list »Židov«, glasilo za pitanje židovstva, br. 13/1931, Zagreb.

¹³⁷ T. Kolozsi, *nav. delo*, II tom, 8.

Duboko u društvenom biću jevrejstva bio je od iskona usaden podsvesni strah od naglih društvenih promena, a pogotovo od posledica izgubljenih ratova i dolaska nepoznatih zavojevača. Sada su se u susretu s novom državnošću susretali s nerazvijenijom ekonomikom, ali bez feudalnih recidiva u životu i svesti ljudi. Bio je to susret sa više građanske demokratije i građanskih sloboda, sa vlašću koja nije srasla s državnom religijom koja bi bila netolerantna prema svim drugim religijama, i čije verske dogme nisu opterećene »većitim jevrejskim grehom«. Sve te okolnosti su pružale subotičkim Jevrejima široke mogućnosti za privredno i kulturno prilagođavanje novoj sredini, kao i za zasnivanje relativno snošljivih egzistencija, u uslovima jedne nerazvijene kapitalističke privrede u odnosu na predašnje stanje. Međutim, iako su načelno pokazale prilično tolerantnosti prema Jevrejima, nove vlasti su u oslobođenim vojvodanskim krajevima nerado gledale na njihovu mađarsku nacionalnu svest i društvenu opredeljenost. Stoga su raznim privrednim, kulturnim, administrativnim, a posebno merama na planu školstva, nastojale da se pomadareni Jevreji nacionalno i kulturno udalje od mađarstva i postepeno privedu slovenstvu. Oko Jevreja i za jevrejsku dušu je otvoreno i prikriveno vođena borba. To je Jevreje zbunjivalo i dezorijentisavalo, jer do promene države, sem površnih i više verbalnih dodira, nije ni postojala neka čvršća i organizovanija međusobna povezanost između njih u bivšoj Mađarskoj. Pod uticajem asimilacije, oni su se sve manje osećali Jevrejima, a sada im je usled promenjenih istorijskih i društvenih prilika omogućavano, čak i traženo, da se osećaju kao Jevreji. Međutim, istovremeno su osećali i izvesnu izolovanost budući da još nisu bili ostvarili neposredne veze sa ostalim Jevrejima u Jugoslaviji, na koje su inače bili imperativno upućeni novim istorijskim okolnostima.

Nasuprot tome, veći broj Jevreja iz nove države, posebno deo mlade generacije, smatrao je da su nastali uslovi za brže, organizovanije i progresivnije okupljanje i afirmisanje Jevreja. »Ta nova generacija bila je nošena entuzijazmom do tada nepoznatim u tim regionima... Izdavala je već dva nedeljna lista (»Židov« u Zagrebu i »Židovska svijest« u Sarajevu) i tako bila u mogućnosti da utiče na formiranje javnog mišljenja. No, to je bilo vrlo težak zadatak, jer je valjalo, gotovo u svim krajevima, voditi borbu protiv zastarelih shvatanja. Negde i protiv zaostalosti i ućmalosti i asimilatorskih tendencija raznih vidova i sl. Sve je to nalagalo oprezno i strpljivo pristupanje postavljenim zadacima.«¹³⁸ Najzad je ova generacija mladih jevrejskih entuzijasta uspjela da u Osijeku 1. jula 1919. održi Osnivački kongres glavnih predstavnika jevrejskih opština Jugoslavije. Međutim, nepovoljno stanje u jevrejskim vojvodanskim opštinama, koje su po broju i gustini dejstva (u kojima se posebno izdvaja subotičko) činile trećinu jugoslovenskog jevrejstva, uslovlilo je da nijedan vojvodanski predstavnik nije izabran u Privremeni glavni odbor Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Osnovni motiv za sazivanje kongresa bio je da se u jevrejske opštine unese duh obnove i progressa, a da se pri tom ne izgubi iz vida jevrejstvo u celini. Na tim načelima su se delimično pokrenule iz svoje letargičnosti i vojvodanske jevrejske opštine. Ponegde,

¹³⁸ SPOMENICA 1919—1969, Izdanje SJOJ, Beograd 1969, 27—28.

kao na primer u Subotici, ta učmalost je bila veoma vidljiva, a stanje se najslikovitije odražavalo u sociološko-političkoj i nacionalnoj diferencijaciji i podeljenosti Jevreja u Subotici.

Krupna buržoazija koja je držala JVO u svojim rukama, po svoj prilici je iz čisto klasnih interesa imala više sluha i poverenja u buržoaske institucije mlade i početne srpske kapitalističke klase, iza koje su stajali pobednička srpska vojska i sile Antante, nego prema dezintegriranoj i revolucijom destabilizovanoj mađarskoj državi. Bila je opredeljena za novu južnoslovensku državu, odnosno tražila je dodir sa velikosrpskom buržoazijom, pa se shodno tome i opredelila za SJO.¹³⁹ Srednji slojevi — trgovci, zemljoposednici i pretežan deo jevrejske inteligencije — po inerciji su bili okrenuti mađarskoj kulturi, to jest ostali su duhovni i stvarni nosioci mađarstva¹⁴⁰ u novoj državi, i protivili se uključanju mađarskih Jevreja u SJOJ.¹⁴¹ Radnici i deo inteligencije opredelili su se za revolucionarni radnički pokret, dok je većina srednjoškolske, a zatim i fakultetske omladine bila sve više okrenuta prema ideologiji i praksi cionističkog pokreta.

Društveni potresi među Jevrejima kao posledica promene vlasti

Mlado i slabašno bunjevačko građanstvo koje je bilo dosta podložno hrišćansko-socijalističkim idejama smatralo je posle 1918. da mu se pružila istorijska prilika da istovremeno ostvari dva formalno različita, ali u suštini istovetna cilja: prvo, da od Jevreja preuzme društveno-ekonomske pozicije u gradu; drugo, da duhovni život očisti od slobodoumnih »jevrejskih ideja«. Zagovornik takvih shvatanja bio je list *Neven*, pokrenut još 1884, koji je objavljivanjem članka »Čivutsko pitanje« od 13. marta 1919, intoniranog srednjovekovnom inkvizitorskom frazeologijom, pokušao da se na mračnjački i primitivan način obračuna politički i ideološki sa jevrejstvom. Bilo je sasvim logično da je ovaj beskrupulozan protivjevrejski izgred uznemirio ne samo subotičke Jevreje nego i veći deo demokratski raspoložene javnosti. Međutim, napad na Jevreje u *Nevenu* ostao je bez očekivanog odjeka kao prilično bezbojna i prolazna pojava u nastalim istorijskim promenama. Tome je najviše doprinela činjenica da mlada, agresivna i ekonom-

¹³⁹ U »Szombatu« od 25. decembra 1925, Fridrih Pops govori o tome: »Za nas tvorce SJOJ bilo je vrlo prikladno da se najviše eksponirala JVO Subotice i prva se javila još u vreme kad nije bio zaključen ugovor o miru s Mađarskom, kad je bilo sporno da li će Subotica pristupiti nama, da oduševljeno pozdravi stvaranje Saveza i pristupi Savezu...«

¹⁴⁰ Mađarstvo se izražavalo u širokom rasponu osećanja, opredeljenja i angažmana, od lojalnosti prema novoj državi, zatim apolitičnosti, pa do iredentizma. O tome J. Presburger kaže: »Jevreji su jezično i u pogledu na kulturu, sport i druge vidove života imali više afineteta za ono što je dolazilo iz Pešte nego iz Beograda. Ali im je u to vreme ekonomski išlo dobro, osnovni interes je bio što uspešnije koristiti povoljne prilike za rad i zaradu...« Međutim, poznato je da su se hortijevci prilikom ulaska u Suboticu 1941. okomili veoma okrutnim merama na subotičko i bačko jevrejstvo zato što je ono tobože izražavalo neuporedivo veću lojalnost prema Beogradu nego što su nalagali podanički obziri. U knjizi *Aprilisti i novembraeri*, Subotica 1973, str. 90, K. Petković navodi pismo Uprave »Mađarske čitaonice« u Subotici iz maja 1941. upućeno vojno-političkim vlastima: »U Udruženju je bilo 90—100 Jevreja i onda kad su ih zbog toga proganjali...« Mada Petković nigde izričito ne pominje iredentizam, ipak na 90-oj strani upućuje na to kroz jedan službeni dokument: »Trebalo bi pomenuti da je predsedništvo »Mađarske čitaonice« dobijalo od mađarskog poslanstva u Beogradu, bolje rečeno od poslanika Bešenjelja, te Sandora Hofmana i Đule Balae, neposredna uputstva u pogledu sastava rukovodstva, izbora ličnosti i aktivnosti.«

¹⁴¹ To se između ostalog vidi iz jednog od mnogih sličnih napisa koji su objavljeni u »Szombatu« od 4. avgusta 1925. pod nazivom »Savezu, gde si?«

ski relativno slaba velikosrpska buržoazija nije bila zainteresovana za to da se jevrejski privredni potencijal i kapital u Bačkoj dezintegrirše. Naprotiv, ona ga je želela integrisati i usmeriti na područje svojih interesa i iskoristiti ga za oživljavanje i jačanje svojih ekonomskih potencijala.¹⁴² Stoga su razumljive sve mere koje su na tom planu učinili predstavnici nove vlasti u školstvu, ekonomici i uopšte. U okviru tih mera, antisemitizmu nije bilo mesta. Tako su vlasti između ostalog donele odluku »o bezuslovnoj potrebi da se novo školstvo u narodnom duhu i pravcu usavrši«.¹⁴³ Shodno tome su naredile da se u školskoj 1922/23. godini svi jevrejski učenici prevedu iz mađarskih škola i ogranaka u odgovarajuće škole, ogranke i odeljenja sa srpskohrvatskim nastavnim jezikom. Pregled broja upisanih jevrejskih učenika u subotičkoj gimnaziji od 1919. do 1928. pokazuje da je ta mera u početku nailazila na slab odjek zbog pasivnog otpora i drugih poteškoća. Ali već u školskoj 1927/28. godini počeli su se pokazivati znaci izrazitog porasta upisa Jevreja u odeljenja sa srpskohrvatskim nastavnim jezikom, pa je te godine od 876 učenika upisanih u srpskohrvatsku gimnaziju bilo 126 đaka Jevreja. Sve ove okolnosti: diskriminacija Jevreja i numerus klauzus u Mađarskoj, prinudna preasimilacija u zemlji, kao i sve izrazitija pojava fašističkih pokreta u Evropi, uslovili su da se jevrejska omladina u Subotici u sledećem razdoblju sve više okrene cionističkom pokretu.¹⁴⁴ Pored navedenog se na subotičko jevrejstvo slično kao i na ostalo jevrejstvo u novoj državi krajem 1919. nadvila opasnost od izгона. On se odnosio na sve strance koji pre I svetskog rata nisu imali zavičajno pravo u Monarhiji, pa i novoj državi, a među njima je bio značajan procent Jevreja. Stoga su Jevreji vršili stalan pritisak na odgovorne faktore kako bi se izmenio propis o progonu stranaca. Slična posredovanja su dolazila i sa drugih strana, pa je zahvaljujući njima prekinuta na vreme ova nehumana akcija. Nije moguće tačno utvrditi broj proteranih pošto je ta akcija u Subotici obuhvatila i znatan broj nejevreja, a organi koji su sprovodili tu akciju nisu ostavili nikakvih dokumentovanih podataka o njoj kao ni jevrejske opštine.

Rad jevrejskih društvenih organizacija i prvi oblici cionističkog pokreta u Subotici

Na čelu Jevrejske opštine se još od 1904. nalazio *dr Adolf Klajn*, a za glavnog rabina je posle *Bernarda Singera*, koji je umro 21. juna 1916, postavljen *dr Jožef Geršon* koji je uveden u nadržbinsku dužnost u septembru 1925. Osnovno obeležje i ton društvenom životu subotičkih Jevreja u navedenom vremenu davalala su dobrotvorna i kulturna udruženja. Među njima je najznačajnije bilo »Jevrejsko žensko udruženje i narodna kuhinja«, ali tu su i »Herva kadiša« i patronažno udruženje, te razna devojačka društva koja su imala za cilj da pomognu siromašnim devojkama da dođu do miraza kako bi ostvarile materijalnu osnovu

¹⁴² O tome govori i članak »O Jevrejima« koji je napisao D. Đorđević, veliki župan grada Subotice, u »Szombatu« od 8. decembra 1925; zatim članci Milana Kosića u Letopisu Matice srpske: »Politika i pri vreda u Vojvodini«, knj. 306, sv. 2—3, str. 5—8, »Privredna kriza i naša ekonomska politika«, knj. 306, sv. 1—2, str. 84—86 i »Privredni poslovi u Vojvodini«, knj. 307, sv. 1—2, str. 137—140.

¹⁴³ IAS, KZPS, 16, jul 1920, br. 11916-11, 125/1920.

¹⁴⁴ A Szabadkal m. kir. általáni flugimnázium évkönyve az 1940—41. ténenélmi Iskola évről (Izveštaj Mađ. kr. drž. muške gimnazije u Subotici za školsku 1940/41. godinu, 21—25).

za udaju. Sva ta udruženja su imala izvore prihoda u visokim članarinama, posebnim fondovima raznih darodavaca, a takođe i preko organizovanja ekskluzivnih dobrotvornih zabava, koncerata i sličnih društvenih manifestacija. U okviru takvog društvenog života nalazi se i Dom kulture sa čitaonicom, bibliotekom i pevačkim horom.

Tih posleratnih godina se kao odjeci jednog svetskog procesa, a zatim i kao izuzetna novost koja većini nije baš bila po volji, javljaju prvi oblici cionističke misli, pa tako i začetci cionizma u Subotici. On teži za tim da preokrene i revolucionišne postojeću, u suštini ustajalu i konzervativnu jevrejsku stvarnost. Od cionizma se u Subotici osećaju ugrožene gotovo sve jevrejske građansko-klasne, verske, školske i asimilacijom prožete društvene strukture. Protiv njega grmi i zagovornik mađarske asimilacije i Iredente list *Egyenlőség* iz Budimpešte koji je već decenijama bio glavno štivo u jevrejskim domaćinstvima. O prvim pojavama pobornika cionizma u Subotici, o njihovim početnim istupanjima, pa i okršajima, gotovo da i nema istorijskih izvora zato što ih je potpuno ignorisala štampa u kojoj je jevrejski uticaj bio veoma snažan. Uz pojedina izbleдела memoarska zapazanja i crtice, najznačajniji dokument o tom pionirskom vremenu u razvoju cionističkog pokreta u Subotici predstavlja članak *dra Šamua Bošana*, jednog od pionira i ideologa subotičkog cionističkog pokreta, objavljen u jubilarnom broju procionističkog nedeljnika *Szombat* br. 21—22 od 8. decembra 1925. Njegovi navodi su više nego indikativni:

„U prosuđivanju situacije krajem 1919. bilo je već izvesno da će se dotadašnja demarkaciona linija pretvoriti u državnu granicu... Ovakvo rasuđivanje okupilo je nas 24 u Subotici na I konferenciju na kojoj je želja za razmenom mišljenja pobudila u nama težnju da u okviru nastalih promena i mi zauzmemo svoje mesto na tlu jevrejskog nacionalnog preporoda... Na ponovno otvorenom skupu u proleće 1920. upoznali smo se sa planom stvaranja nacionalne organizacije. A pošto su zainteresovani pozitivno prihvatili pokret obavili smo odgovarajuće organizacione pripreme. Posle nekoliko meseci izišli smo pred javnost s našom odlukom da osnujemo subotičko jevrejsko nacionalno (cionističko) udruženje. Na putu razvoja našeg udruženja stajale su velike prepreke. Nismo mogli naći odgovarajuće prostorije... Ali kamo sreće da je svaki naš neuspeh bio ograničen samo na nedostatak prostorija, i da nismo prisiljeni izreći tužnu istinu kako se nasuprot našem organizovanju, sve besomučnije postrojavalu iza barikada reakcija: JVO, škola, štampa, koje su se ujedinile u jednoj čudnoj harmoniji — u zajedničkom stavu protiv našeg udruženja. Ove teške optužbe su još teže kad se uzmu u obzir naše plodotvorne inicijative. Pokrenuli smo redovito prikupljanje šekela, dobili smo predstavništvo od palestinskog ureda, te u okviru verskih priloga obezbedili udeo za palestinski fond (KKL); uključili smo se u slične regionalne i zemaljske organizacije. Veliku posetu smo obezbedili prilikom značajnog predavanja *dra Handlera*. Na našim predavanjima prilikom Hanuke i Purima, takođe smo uvek to isto obezbeđivali. Vodimo brigu o radu amaterske literarne sekcije; omogućili smo preduzirljivoj *Šariki Kon* da organizuje jevrejske žene za dobrobit nacionalnog pokreta. Temeljito smo se uključili u nastojanja da se otvori jevrejsko za-

bavište. Razotkrili smo ono neugodno stanje u vezi s patronažnom decom koja nisu bila smeštena kod porodica određenih u tu svrhu; zalagali smo se da se za njih izgradi dom sa dnevnim boravkom. Prikupljali smo novac za pomaganje izbeglica i useljenika, a u mnogim slučajevima smo pružili značajnu pomoć našoj potlačenoj i nesrećenoj braći. Za sav ovaj napor, plan i program treba danas reći: da se kreće! U celom svetu se u velikim talasima širi oduševljenje prema Cionu. Na žalost, ti talasi su se zaustavili na granicama Subotice. Da li je to krah ideja? Ne! ...»

Po podacima koje navodi *Mirko Sekelj*,¹⁴⁵ prvu cionističku organizaciju u Subotici su 1921. osnovali *dr Šamu Bošan*, *dr Mihalj Brodi*, *dr Imre Vidor*, *dr Zoltan Loranc* i drugi. Sasvim je izvesno da su ta lica činila jezgro one dvadesetčetvorice koji su po rečima *dra Bošana* udarili temelje razvoju cionističkog pokreta u Subotici. Uticaj cionističkog pokreta počeo se prvenstveno osećati među jevrejskom omladinom u Subotici. On se na tom plodnom tlu sve intenzivnije razvijao do samog početka II svetskog rata. Tada je cionistički pokret izrastao u vodeću snagu subotičkog jevrejstva. U takvim okolnostima je, doduše sa relativnim zakašnjenjem u odnosu na jugoslovenske, pa i vojvođanske prilike, u Subotici 23. septembra 1923. na inicijativu *Lasla Bergera*, učenika VII razreda gimnazije, osnovana prva procionistička omladinska organizacija »Hakoah«. Najpre je obrazovana šahovska sekcija, a kad se broj članova društva počeo rapidno povećavati, 14. januara 1924. osnovana je i fudbalska sekcija, a zatim sekcije za mačevanje, tenis, rvanje, kuglanje i druge. Tako je subotička jevrejska omladina dobila dovoljno široku javnu tribinu preko koje je tokom sledećih godina negovala najpre sportsku aktivnost, a zatim kulturnu, pa i društvenu delatnost. Od tada se u društvu počeo razvijati i tzv. palestinski rad. Mladi koji su svesrdno prihvatili taj rad postali su beskompromisni borci protiv svih mogućih predrasuda, i svojih i roditeljskih. Bez podrške roditelja, a često i protiv njihove volje, neumorno su učili, delovali, propagirali, zapravo bavili se pravim cionističkim radom. Ustanovili su i kasicu za šekel i prikupljali novac. Pod rukovodstvom *Abrisa Vadnaia*, u okviru »Hakoaha« je obrazovan i hor od 30 članova koji je održao više koncerata. Njihov orkestar je 25. maja 1925. održao koncert u Staroj Kanjiži pred oko 150 slušalaca. *Mikloš Boroš* je organizovao pozorišnu sekciju koja je s velikim uspehom izvodila predstavu s jevrejskom tematikom *Golem*, a zatim i komad *Lion lea* od *Lajoša Biroa*. Na inicijativu ovog društva sazvana je konferencija jevrejskih udruženja iz Bačke: »Ivria« i »Juda Makabi« iz Novog Sada, »Ivria« iz Starog Bečeja, Jevrejsko omladinsko udruženje iz Sombora, »Ivria« iz Stare Kanjiže i druga u cilju da se povežu u zajedničkom radu. »Hakoah« je ispoljio i znatnu preduzimljivost na aktiviranju ženske omladine, pa je tako osnovan tim ženske hazene koji je uspešno vodio *Laslo Fišer*.

U međuvremenu je još tokom 1920. godine, kako saznajemo iz lista *Bacsmegyei napló* od 30. oktobra 1920, u Subotici povedena akcija da se pokrene jevrejski nedeljni list pod nazivom *Judea* koji bi uređivao poznati subotički novinar *dr Ka-*

¹⁴⁵ *Mirko Sekelj*, Učešće subotičke jevrejske omladine u borbi protiv okupatora, Jevrejski muzej u Beogradu, K-19-7-1/2/2.

rolj Handelsman-Havaš. Ali pošto Ministarstvo unutrašnjih poslova nije odobrilo izlaženje ovog lista, to su subotički i bački Jevreji i dalje bili prepušteni defetističkom i nezdravom uticaju svog saplemenskog lista *Egyenlőség* iz Budimpešte. Pored toga što je morala pohađati osnovnu i srednju školu na nemačarskom jeziku, jevrejska omladina je imala i izvesne teškoće i sa obrazovanjem na visokim školama. Državnim granicama i antisemitskim progonima bili su odvojeni od budimpeštanskih fakulteta, pa su bili primorani da odlaze na fakultete Sveučilišta u Zagrebu, gde su dobili pravo da polažu ispite na nemačkom pošto nisu znali nijedan slovenski jezik.¹⁴⁶ Ta okolnost je kasnije urodila veoma plodnim posledicama jer je Zagreb sticajem raznih okolnosti odmah posle I svetskog rata postao organizaciono i političko središte omladinskog cionističkog pokreta u Jugoslaviji. U to vreme u Zagrebu se između ostalih školovao i intelektualno stasao i *Moše Švajger*, jedan od najzapaženijih jugoslovenskih cionističkih rukovodilaca, čiji je uticaj na razvoj cionističkog pokreta u Subotici postao vrlo značajan, ako ne i presudan. Zahvaljujući prirodnoj inteligenciji, bogatom predškolskom i školskom obrazovanju, kao i urođenoj sposobnosti za organizacioni rad, *Švajger* je već tokom 1924. bio izabran za predsednika jevrejskog narodnog akademskog društva »Judea« u Zagrebu. U »Judea« je vladao duh koji je njegove članove vezao za društvo i posle završetka studija i odlaska u rodna mesta.

Istovremeno je i jevrejska zajednica u Vojvodini sve više shvatala da je njen položaj u državi unazađen i da u kreiranju opštedruštvenih pitanja ne dobija mesto koje joj pripada po onome što daje društvu u materijalnom, kulturnom i drugom pogledu. U vezi sa tim je »Jevrejski narodni savez Vojvodine« posle prethodnog međusobnog savetovanja održao konferenciju 20. i 21. februara 1923. u Novom Sadu. Na njoj su učestvovali predstavnici iz Subotice, Novog Sada i Vršca, dok su jevrejske organizacije iz Bečkerek, Pančeva i Sente dostavile svoje pismene predloge. Posle dvodnevne rasprave prihvaćena je rezolucija koju je predložio *Đula Dohanj*. Rezolucijom je zaključeno da jevrejstvo iz Vojvodine ne učestvuje na parlamentarnim izborima koji treba da se održe 18. marta 1923. godine »jer izborni Zakon ne pruža nikakve mogućnosti da jevrejstvo srazmerno broju svojih glasova u zemlji dobije odgovarajući broj predstavnika u Skupštini«.¹⁴⁷ Uz to treba napomenuti da su pripreme za izbore sprovedene u znaku policijskih mera protiv opozicionih stranaka. Rezolucija je s druge strane istakla da se ova odluka ne odnosi na opštinske i sreske izbore koji su bili predviđeni za 19. avgust 1923. zato što je po Izbornom zakonu bio omogućen i izbor odgovarajućeg broja Jevreja u ta predstavnička tela.

Subotička JVO je u to vreme brojala 1.300 redovnih poreskih obveznika. Opštinski budžet je iznosio 2.720.000 kruna (još je bio u opticaju stari novac), a opština je raspolagala sa 36 legata od kojih je većina poticala iz predratnog razdoblja, pa oni nisu donosili znatniju imovinsku korist. JVO je te godine dobila na korišćenje još jedan legat od deset jutara zemlje. Opštinsko predstavničko telo bilo je

¹⁴⁶ »Židov« br. 14/1920.

¹⁴⁷ Isto, br. 10/1923.

sačinjeno od 71 člana. Značajan datum u kulturnoj istoriji subotičkog jevrejstva predstavlja 15. avgust 1923, kad je otvorena bolnica »Udruženje i dom jevrejskog milosrđa *dr Bernard Singer*«, posvećena uspomeni na znamenitog humanistu i subotičkog nadrabina. Bolnica je između ostalog bila podignuta i od doprinosa ostalih jugoslovenskih JVO. Ona je u sledećem razdoblju ne samo u Subotici nego i celoj Bačkoj odigrala ulogu zdravstvene institucije najvišeg ranga i ostvarila značajne uspehe u istoriji zdravstva Subotice i Bačke.

Tokom 1923. godine, JVO u Subotici je pokazivala sve više razumevanja za stvar Palestine, pa je Obnovnom fondu jevrejske agencije, poznatom kao Keren hajesod (kraće KH) stavila na raspolaganje 25.000 dinara. S obzirom na imovinsko stanje subotičkih opština, ta suma nije predstavljala neko značajnije opterećenje, ali je taj gest imao izvesnu težinu jer je značio presedan i zaokret u dotadašnjim shvatanjima i politici, u stvari značio postepenu afirmaciju cionističkog pokreta u Subotici. Ova akcija je pokazala »da jevrejska narodna ideja kao i interes za Palestinu rastu«. To ističe *Židov* u svom broju 53/1923, te na kraju dodaje: »Ova akcija subotičke JVO je nastala kao plod razumevanja predsednika JVO, *dr Adolfa Klajna*, koji je i pored toga što nije cionista, često dokazivao svoje simpatije za cionističke ciljeve, kao i spremnost da kod izgradnje Palestine sarađuje sa cionističkim pokretom, jer taj pokret postepeno prodire u redove jevrejske omladine i pored toga još uvek prisutne ravnodušnosti i otpora većine članova Jevrejske zajednice prema cionističkim idejama.« Po svemu sudeći, pre će biti da je *dr Adolf Klajn* kao razuman i iskusan rukovodilac pribegao prividnoj »saradnji« s cionističkim pokretom, i to iz razloga da bi izbegao otvorenu konfrontaciju unutar subotičkog jevrejstva, koja je mogla dovesti do nepotrebnih lomova između mlade, veoma razložne i revolucionarne generacije i starije komformističke i konzervativne, računajući — kako se tada govorilo — da će se ta omladinska »ludost i vratolomija« sama po sebi ugasiti. Koliko je takvo mišljenje bilo prisutno kod starijih generacija u Bačkoj, najslikovitije govori referat dra *Eule Dohanja* na Saveznom veću SCJ od 26. maja 1923: »U Vojvodini se jevrejski i cionistički pokret tako reći raspao... A ako bismo tom stanju tražili uzroke, onda bismo ih našli u činjenici da Jevreji u Vojvodini još uvek žive u uverenju kako se nalaze u središtu nekog sredenog života. Oni smatraju da smo mi, koji u takav život unosimo nešto novo i revolucionarno, zapali u jednu opasnu vratolomiju.« Doduše, i sam cionistički pokret je po opštoj oceni izvesnih cionističkih krugova upao u izvesnu političku krizu još od 1920, pa se među rukovodećim aktivistima sve češće govorilo o potrebi da se preduzmu radikalne mere za oživljavanje i reformisanje pokreta.

Povremene popratne krize koje su zahvatale cionistički pokret u celini nisu mogle a da se na određen način ne odraze i na sredine kao što je subotička, u kojoj je taj pokret činio tek prve korake. Tako se u izveštaju SVSCJ od 23. maja 1923. posebno obrazlaže: »Ove godine se pokušalo da veća mesta pristupe organizovanju obližnjih i manjih, stvarajući tamo male mesne grupe. Ovaj oblik organizovanog rada pokazao nam je dosad najbolje rezultate u ovogodišnjoj šekelskoj ak-

ciji.« Tokom 1924. godine, šekelskom akcijom je u Subotici, kaže se dalje u izveštaju, bilo obuhvaćeno 86 šekelima (nasuprot 253 u Novom Sadu, 836 u Beogradu, 760 u Zagrebu, itd.), što u izvesnom smislu govori o tegobama i razmerama razvijenosti ovog vida cionističke aktivnosti u Subotici. Posle dužeg prekida, u Subotici su obnovljene i akcije KH; akcija za jugoslovensku halučku farmu, hahšaru u Vilovu, nije uspela u onoj meri kako je očekivano. Pored tih akcija radilo se i na KKL... Delovanje Subotičana na tom planu doživelo je potpun neuspeh jer nije bio prikupljen nijedan dinar. Pored tih neujednačenih i početnih koraka što ih je u svom razvoju činio cionistički pokret u Subotici, izvesnu zbunjenost među vojvođanskim jevrejstvom, a posebno severnobačkim, gde je za jugoslovenske uslove zabeležena najveća i najgušća koncentracija neoloških i ortodoksnih jevrejskih skupina, pobuđuju neke prilično nespretne i nepopularne mere u vezi sa organizacionim i ritualnim sređivanjem odnosa unutar vojvođanskog jevrejstva. Država i izvesni krugovi unutar jevrejstva preduzeli su rizičan korak da na svoju ruku pokrenu pitanje unifikacije vojvođanskih jevrejskih opština.¹⁴⁸ Međutim, sem trenutačnog uzbuđenja koje je pobudilo u pojedinim jevrejskim skupinama, to pitanje se više nigde ne pominje niti su pokretane slične inicijative. Tako su sve do zvaničnog ozakonjenja postojeće podele, među vojvođanskim Jevrejima i dalje naporedo egzistirali SJVOJ sa sedištem u Beogradu i Udruženje ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština sa sedištem u Senti.

Nastanak prve cionističke omladinske organizacije »Ahdut haolim« u Subotici, 1925. godina

Radikalni cionistički omladinski pokret je za svoj razvoj veoma teško nalazio plodan teren u Subotici. Postojeći omladinski pokret nije uspeo da pronade dovoljno duhovne i organizacione snage i tako nadgradi svoju inače veoma bogatu društvenu, kulturnu i sportsku aktivnost. Međutim, Jevreji iz Novog Sada, kao i nekih drugih mesta u Vojvodini u kojima je srpski jezik bio dominantan, brže su se preorijentisali na njega i preko njega se uključivali u cionistički pokret. Pokret se snažno razvijao u središtima srpskohrvatskog govornog područja, za razliku od Subotice koja je jezičkom barijerom bila odvojena od njih, pa tako i od cionističkih ideja. Pošto je bilo svesno postojanja ovih činjenica, rukovodstvo Saveza židovskih omladinskih udruženja, SŽOU, u kome je tada već aktivno delovao Subotičanin *Moše Švajger*, odlučio je da tom delu jevrejstva obrati posebnu pažnju. Radi toga su u severnu Bačku i Suboticu upućeni ideološki i intelektualno najpremniji rukovodioci SŽOU. Među prvima koji su po tom zadatku došli u Suboticu tokom 1925. bili su *Lavoslav Kadelburg*, današnji predsednik SJOJ, i *Dragutin Engl*, omladinski rukovodilac iz Vukovara. Oni su upućeni kao već iskusni rukovodioci afirmisanih jevrejskih omladinskih organizacija. Naime, te godine je *L. Kadelburg* postao predsednik jevrejske omladinske organizacije »Ahdut haolim« u Vinkovcima. On i *Engl* su dobili zadatak da obišu Sombor i Suboticu, da ispituju stanje i pomognu pri organizovanju tamošnje jevrejske omladine. Pre nego što

¹⁴⁸ »Bács megyei napló« od 5. januara 1924.

su stigli u Suboticu, *Kadelburg* i *Engl* su uspostavili vezu sa subotičkim cionističkim omladinskim aktivistom *Emerikom Šporerom* i dogovorili se sa njim da doputuju u grad kako bi preneli iskustva iz rada sa cionističkom omladinom. Ova poseta je prilično uspešno ostvarena. *Engl* koji je bio posebno muzikalan i znao veći broj jevrejskih svetovnih pesama, tom prilikom je u *Šporerovoj* kući uvežbavao subotičke omladince u pevanju. Zahvaljujući *Kadelburgovim* i *Englovim* nastojanjima izvršene su takođe sve organizacione pripreme za osnivanje ogranka »Ahdut haolima«, koji je potom uz neumorno zalaganje *Emerika Šporera* stalno jačao organizaciono i kadrovski,¹⁴⁹ tako da je veroučitelj *Abraham Vadnai* već sledeće godine poveo na zajedničko logorovanje njegove članove.

Pokretanje jevrejskih nedeljnih listova »Szombat« i »Izrael«, 1925—1928.

Naporedo sa oživljavanjem omladinskog cionističkog pokreta, u redovima već oformljene jevrejske inteligencije, koja je donekle prožeta cionističkim idejama, u Subotici se javlja interesovanje i želja da se pokrenu jevrejski listovi koji bi popunili nedostatak raznih informacija u vezi sa teoretskim i praktičnim pitanjima vezanim za tekuću jevrejsku i cionističku problematiku. Nedeljnik na mađarskom jeziku *Szombat (Subota)* osnovan je na inicijativu *dra Imrea Vidora*, starog pobornika cionističke ideje i sekretara JVO u Subotici, kao i širokog kruga njegovih istomišljenika. List je počeo izlaziti 26. juna 1925, a ugasio se dvobrojem 21—22 od 18. decembra iste godine. Njegov glavni i odgovorni urednik bio je *dr Vidor*, a štampan je u štampariji »*Fišer i Kraus*«. Bavio se društvenim pitanjima Jevreja, verskim pitanjima i jevrejskom književnošću. Uvodna reč glavnog urednika je na izvestan način opredeljivala uređivačku politiku i objasnila ime i zadatke lista: »Iz paklenih peći i svetskog rata, zajedno sa istopljenim i užarenim strastima ponovo je u svet izbačena avet mržnje. Ponovo je u prvi plan postavljeno jevrejsko pitanje, drugim rečima: mržnja prema Jevrejima. Budući je nekadašnje jevrejstvo iz geta bilo homogeno dušom i telom, ono se čvrsto i sigurno nosilo sa udarcima koji su ga obasipali sa svih strana. Međutim, neumoljiva logika svetske istorije je iznova prekrojila svet. Postavlja se pitanje da li će neprijateljska bujica progutati male razbacane oaze jevrejstva. Jer, na žalost, današnje jevrejstvo je nehomogeno; jedni drugima su stranci, gotovo neprijatelji, iscepkani na sitne grupe koje se i dalje ospajaju. Ako verujemo i ako smatramo da naš narod ima svoju mislju, mi moramo — dok svetom hara mržnja, pate progonjeni i vape opljačkani — da pronađemo naš zajednički put koji će biti dovoljno širok da jedan pored drugog, a nikad jedan protiv drugog, koračamo u susret našoj lepšoj budućnosti. Do nje će sigurno doći, u to smo čvrsto uvereni. Ovaj narod koji je shvatio božansku ideju, shvatiće i svoju dušu. Pa ako to shvati, naći će u sebi i jezik razumevanja. Pre svega u sebi, a zatim u odnosu na druge treba da ostvarimo prastaru ideju szombata (subote): Mir i ljubav. Naziv, cilj, pravac i sadržaj ovog lista je radi toga Szombat.« U drugom broju lista, *dr Vidor* je u odgovoru čitaocima, u članku pod naslovom »Dva pisma«, izneo kako pojedinci u pogledu pro-

¹⁴⁹ Po kazivanju koje je *dr Lavoslav Kadelburg* dao autoru 17. avgusta 1980.

grama lista koji je objavljen u prvom broju ne nalaze da je on dovoljno borben s cionističkog gledišta. Drugi pak zameraju listu da sprovodi cionističku propagandu. U tom pogledu je posebno zanimljiva polemika koja se u pojedinim brojevima odvijala između onih koji su za cionistički pokret i onih koji su protiv njega. Poslednji dvobroj 21—22 je delimično štampan i na srpskohrvatskom jeziku.¹⁵⁰ *Szombat* se ugasio zato što se kao procionistički list nije sam mogao boriti sa materijalnim teškoćama, iako je bio okružen bogatom jevrejskom opštinom.

List *Israel* je imao nešto duži vek. Prvi broj se pojavio 3. jula 1925. u Bačkoj Topoli, a već sledeće godine je doneo podatak da izlazi u Subotici i Novom Sadu, s tim da se redakcija i dalje nalazi u Bačkoj Topoli. Glavni urednik je bio *M. Fridman*. Bavio se jevrejskim društvenim i cionističkim pitanjima. Povremeno je donosio tekstove na hebrejskom, pogotovo naslove i oglase, a s vremena na vreme bi se pojavio i poneki napis na srpskohrvatskom. Poslednji broj je izašao 3. juna 1928. godine.

Oba lista su pokrenuta sa istim ciljem: da služe interesima jevrejskog nacionalnog preporoda. I bez obzira na vek njihovog trajanja i poteškoće sa kojima su se svakodnevno susretali, nesumnjivo je da su ti listovi doprineli porastu jevrejske nacionalne svesti u severnoj Bačkoj i dali poseban doprinos jačanju jevrejskog omladinskog cionističkog pokreta.

Zasedanje Saveznog veća saveza cionista Jugoslavije u Subotici, 1927. godina

Jedna od sledećih mera koje su nadležni cionistički krugovi preduzeli u cilju daljeg aktiviranja cionističkog pokreta u severnoj Bačkoj bilo je organizovanje zasedanja SVSCJ u Subotici. Ono je na veoma svečan način održano 4. i 5. decembra 1927. u velikoj većnici monumentalne Gradske kuće. Na zasedanju je konstituisan radni odbor SCJ, a zatim su raspravljana tekuća pitanja u organizacionom radu SCJ. Ova radna manifestacija cionističkog pokreta u Subotici imala je veliki značaj za pokretanje i mobilisanje subotičke jevrejske javnosti u vezi sa svestranijim interesovanjem za stvar cionističkog pokreta. Jedan od tih rezultata bio je taj da je u neposrednoj fazi priprema za ovaj skup obrazovana prva mesna cionistička organizacija u Subotici, na čijem čelu su bili *dr Šamu Bošan* i *dr Ferenc Hirt*.¹⁵¹ Prostorije MCO nalazile su se u Pozorišnoj ulici broj 2. Jedna od najznačajnijih uspeha ovog kongresa bila je činjenica da cionizam nije više bio ideološki tuđ pojam Jevrejima u Vojvodini. Propagandna putovanja najodgovornijih cionističkih agitatora u Vojvodini bila su posebno važna u nedostatku drugih izvornih materijala jer su predočavala stanje među tamošnjim Jevrejima, a posebno u cionističkom pokretu koji je još uvek činio svoje prve korake. Tako *Pavao Verthajm* beleži: »Kad sam polazio na propagandno putovanje u Vojvodinu pribijavao sam se da ću naići na omladinu koja nije povezana s cionističkom idejom onako

¹⁵⁰ Primerak lista mogu se još jedino naći u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, Sečenjiljevoj biblioteci u Budimpešti i u privatnoj zbirci Mirka Vajcenfelda, sadašnjeg predsednika JVO Subotica.

¹⁵¹ »Zidov« br. 48, 49/1927.

kao naša hrvatsko-slavonska. . . Zanimljivo je i to da je mađarski jezik bio još uvek najbliži toj omladini. Srpskohrvatski se širio preko škole i kontaktima u našem omladinskom pokretu. Nepoznavanje nemačkog jezika je izraženije nego kod nas, što je takođe prepreka za jačanje kulturnog cionističkog rada. S obzirom na shvaćanje šta je prvenstveni zadatak našeg pokreta pokazuju se razlike u radu udruženja. Opšte je obeležje vojvođanskih udruženja da ona polažu najviše važnosti na kulturni, KKL i sličan rad, a malo na život. Osim malih izuzetaka, ovde se uglavnom gaji radna zajednica koja je prvenstveni cilj. Životne zajednice nastaju tek u novije vreme pod uticajem »Ahdut haolima«. Ukratko, ovo saznanje potvrđuje da su upravo u našoj sredini ponikle ideje o stvaranju životne veze unutar omladinskog pokreta, dok nam je Vojvodina dala ivrijanski sistem *Meira Veitmana* za kulturni rad jevrejskih udruženja. Pa ipak sam već danas mogao zapaziti kako je vojvođanska omladina na najboljem putu da našem pokretu podari vrednote. . . Najbolji primer su Subotica i Novi Sad (život kvuce nije možda u Novom Sadu tako razvijen kao u Subotici). U Subotici deluje kibuc »Ahdut haolima« sa oko 60 članova. Tokom tri dana koliko sam proboravio u njihovoj sredini oduševio sam se njihovim radom, ne toliko onim što je ostvareno, neo ponajviše zbog mogućnosti što ih pruža zajednica koja ima članove i mahnige s velikim oduševljenjem i voljom za delatnost. U šest kvuca se sistematski radi po tečajevima; svaka kvuca je životna zajednica, a kibuc okuplja sve kvucot. Na jednom izletu kibuca — kam smo celi dan, počev od osmogodišnjeg mališana do 20-godišnjeg mladića, pevali hebrejske pesme, igrali havu i horu, te razgovarali o našim stvarima — jasno sam uvideo da će iz ove sredine poteći vredan potencijal za naš pokret. Svi oni vole svoju kvucu, svoj kibuc i glavnog mahniga *Emerika Šporera*«. ¹⁵² završava svoj izveštaj *Pavao Verthajm*.

Desetak dana posle *Verthajma*, gotovo istom marš-rutom kreće na put po Vojvodini i *dr Cvi Rotmiler*. Tokom prvog boravka u Subotici 11. aprila 1929, *Rotmiler* je pripustvovao sednici komisije KKL, kojoj su tada na čelu bili *dr Zoltan Lorant* i *Lajoš Breder*. Pošto je *Rotmiler* ponovo došao u Suboticu 19. aprila bila je sprovedena bolja organizacija kojoj je, uz lično zauzimanje članova komisije KKL, posebno doprinela pomoć koju je u organizovanju i planiranju *Rotmilerovog* nastupa pružio subotički list *Bácsmegyei napló*. U petak, subotu i nedelju posle podne, *Rotmiler* je održao čitav niz susreta sa omladnom okupljenom u »Ahdut haolimu«. U subotu pre podne, *dr Cvi Rotmiler* je prisustvovao bogoslužjenju, pa je i tom prilikom mogao ustanoviti kako se dobro organizovanim radom može postići solidan uspeh. Naime, komisija za KKL je dobila pravo korišćenja Šabat hagadola, odnosno pravo da određuje i poziva ljude Tori. Svi prozvani su uz ostale obaveze dali prilog i za Geulat haarec; tom prilikom je za KKL prikupljeno 1.600 dinara. Istog dana posle podne, *Rotmiler* je krugu subotičke grupe cionistkinja (WIZO) održao predavanje o aktivnosti žena u Erec Izraelu. U nedelju pre podne je u velikoj sali gradskog bioskopa, uz prisustvo 900 posetilaca, prikazan film o Izraelu koji je uvodnim komentaram pratio *dr Rotmiler*. Tako su višednevni boravci *Pavla Verthajma*, *dra Cvija Rotmilera* i drugih rukovodilaca cionističkog pokreta u Su-

¹⁵² »Židov« br. 15/1929.

botici i njihovi susreti sa predstavnicima gotovo svih društvenih struktura subotičkih Jevreja doprineli boljoj razmeni ideja, utisaka i iskustava između izvršnih tela cionističkog pokreta i njegove baze u Subotici. Od periferije cionističkog pokreta u Jugoslaviji, Subotica se sve više pomerala ka njegovom središtu.¹⁵³

Ono što je posebno važno jeste činjenica da je tokom nekoliko godina kao plod svestranog zalaganja nekolicine izuzetnih pregalaca, pre svih *Emerika Šporera*, izrasla generacija mladih i sposobnih rukovodilaca zadojenih cionističkom idejom: *Bela Herlinger*, *Andrija Gams*, *Šandor Štajner-Dov*, *Tibor Sabadoš*, *Andraš Šlezinger-Sragaj*. Oni su imali sposobnosti i snage da subotički cionistički pokret obogate širim i dubljim sadržajem, da mu dadu jedan nesumnjivo kvalitetniji značaj. Istovremeno su u ličnosti *Moše Švajgera*, koji je u maju 1928. izabran u Zagrebu za člana radnog odbora SCJ, dobili najneposredniju idejno-političku i akcionu vezu sa svim kretanjima u cionističkom pokretu u zemlji i svetu.¹⁵⁴ Kao jedan od neposrednih rezultata posete i razgovora vođenih između *Rotmllera* i predstavnika omladinskog cionističkog pokreta u Subotici — što inače nije zabeleženo u zvaničnim izveštajima o njegovom putovanju, niti istaknuto na drugi način — bio je gotovo masovan prelazak rukovodstva iz članstva dotadašnje omladinske organizacije »Ahdut haolim« u »Hašomer haair«, čiji je jedan od istaknutijih članova i osnivača na jugoslovenskom tlu bio upravo *dr Cvi Rotmiller*.

U međuvremenu je subotička MCO održala izbornu konferenciju 17. marta 1929. i izabrala rukovodstvo svog novog odbora. Takođe je ponovo konstituisan i odbor KKL čiji je predsednik postao *Zoltan Lorant*.¹⁵⁵ Na konferenciji je pohvaljen rad *Lajoša Bredera*, dotadašnjeg poverenika KKL, ali je takođe istaknuto da bi rezultati bili i bolji da su članovi odbora KKL, članovi MCO i članovi sekcije WIZO prišli ovom važnom zadatku s više razumevanja. Stoga je odlučeno da članice sekcije WIZO preuzmu sakupljanje novca iz kasica KKL koje su raspoređene po gradu. Za šekelsku aktivnost i savezni doprinos rečeno je da za njih još nema dovoljno razumevanja u Subotici. Te aktivnosti su vezane za odricanja, ali to su korisna dela. Naglašeno je da na tom planu »nije nikad bilo sistematskog rada« i da bi tu akciju u početku trebalo usmeriti na članove opštine. S druge strane je pohvaljen primer nadrabina *dra Geršona* koji je čak i na bogoslužjenju govorio o davanju šekela kao sredstva za obnovu Palestine, te da je to dužnost svakog Jevreja jer se na taj način doprinosi stvari jevrejske obnove. Ovom prilikom je prvi put zabeleženo da pored cionističke omladine koja deluje u okviru »Ahdut haolima« postoji i deo omladine koji je pristupio jednoj novoj omladinskoj cionističkoj organizaciji — »Hašomer haairu«. Na kraju je naglašeno da će MCO i dalje podupirati stremljenja subotičkih omladinaca, što je u stvari jedina svetla tačka delovanja MCO u proteklom razdoblju, kako je samokritički istaknuto. Izražena je i nada da će oživeti polet koji je u nekim strukturama cionističkog i omladinskog rada donekle splasnulo, što se prvenstveno odnosi na sportsko i kulturno društvo »Hakoah«.

¹⁵³ Isto, br. 18/1929.

¹⁵⁴ Isto, br. 18/1928.

¹⁵⁵ Isto, br. 28/1928.

Sve teškoće na koje je nailazio cionistički pokret na putu svog afirmisanja u Subotici su sasvim prirodne. Naime, cionistički pokret se svim svojim organizacionim oblicima i suštinom razlikovao od dotadašnjih ekonomskih, nacionalnih, političkih, psiholoških, etničkih i drugih društvenih normi i manifestacija. Cionizam je težio za tim da se napuste sva ostvarenja koja su postignuta asimilacijom na tekovinama mađarske, srpske, hrvatske ili neke druge nacionalne kulture i jezika. Tražio je afirmisanje jevrejskog nacionalnog identiteta, reafirmaciju hebrejskog jezika i kulture, napuštanje dotadašnje rodne grude, promenu profesije, naseljavanje i pretvaranje jedne zaostale pustinjske i močvarne zemlje u Palestini u jednu novu, plodnu i bogatu »obećanu zemlju«. I dok su starije generacije bile prisiljene da savladaju razne spoljne i unutarnje otpore, da cionizam ili ne prihvate u okviru građanskog društva i političkog koncepta, plaćaju jedino članarinu, doprinose za KKL, KH, šekel i drugo, uporno čuvajući ostvarene egzistencije, porodice i tekovine asimilacije, te prema cionističkom pokretu bile nejednako, manjkavo, negativno ili rezervisano raspoložene, dotle su njihova deca, uostalom kao svaka omladina koja je obuzeta romantičarskim zanosom i ciljem, bila spremna da prihvate sve revolucionarne zadatke koji su postavljeni pred nju. Bila je spremna da se odrekne malograđanskog komfora, respektovanih egzistencija i prihvati kolektivistički hašomerski, ili bilo kako da se već zove, cionistički moral, običaje, hebrejski jezik i kulturu. Bilo bi pogrešno da se dostignuća subotičke cionističke omladine na tom planu mere tadašnjim građanskim ili današnjim socijalističkim merilima. Njihov rad je bio sublimacija svih dotadašnjih teoretskih ostvarenja na planu pokretanja, buđenja svesti, mobilizacije, revolucionarne transformacije i davanja konkretnih i odgovornih istorijskih zadataka jednoj dotad amorfnoj, odnarođenoj i malograđanskom komforom umrtvljenoj omladini. Takav oblik života i rada omladine u Subotici, bez obzira na greške i propuste koji su pratili taj rad, bio je za ono vreme nešto novo i nevideno, te kao istorijski fenomen dosad nepravedno zaobiđeno.

Pola godine posle konferencije, predstavnici subotičkog »Ahdut haolima« su učestvovali na sastanku zemaljskog rukovodstva organizacije koji je održan 24. novembra 1929. u Vinkovcima.¹⁵⁶ Tokom diskusije došlo je do sukobljavanja gledišta u vezi s tumačenjem poslovnika »Ahduta«. Jedno shvatanje je imao radni odbor SŽOU, a drugo, suprotno, imala su rukovodstva »Ahduta« na terenu. O radu subotičkog »Ahduta« referisao je *Andrija Gams*, koji je izrazio »puno uvažavanje za ahdutske ideje«, ali su one sticajem raznih okolnosti, prvenstveno zbog postojećeg poslovnika, ostale nepristupačne za većinu članova. Subotički kibuc je preživljavao krizu, a sudbina njegovog opstanka je bila izvan »Ahduta«. Ako »Ahdut« svojim organizacionim i idejnim okvirima stoji na putu daljem razvitku cionističkog omladinskog pokreta, kako to prikazuje radni odbor SŽOU, onda ga treba ukinuti i okrenuti se onim društvenim organizacijama koje su perspektivnije za rad sa jevrejskom omladinom; na primer »Hašomer haair«. *Gams* je naglasio da time što je rekao izražava mišljenje većine u svojoj omladinskoj organizaciji. Pretežan broj diskutanaata je podržao *Gamsovo* izlaganje, pa kako se nisu mogle pre-

¹⁵⁶ Isto, br. 50/1929.

vazići postojeće protivrečnosti između radnog odbora SZOU i rukovodstva »Ah-duta« na terenu, to je odlučeno da se on raspusti. Njegovu ulogu je u Subotici i zemlji preuzela vitalnija i u svetu već afirmisana organizacija »Hašomer haca-ir«. Ta organizaciona promena se sasvim neosetno dogodila i u Subotici, uključujući široko članstvo i rukovodstvo u svoje redove.

Ortodoksna veroispovedna opština u Subotici

Od jevrejskog kongresa 1868, ortodoksija je postepno bila potisnuta iz gotovo svakog oblika javnog života. Tek 1903. godine, nekoliko članova subotičke JVO koji se nisu slagali s reformom verskog učenja i nisu bili spremni da svoju viševjekovnu veru, tradiciju i kulturu zamene jednom tuđom verom i običajima, te ignorisali misiju »izabranog naroda«, osnovali su »Ortodoksno pobožno društvo«. U međuvremenu je duh reforme temeljito desetkovao broj »pravovernih« tako da su prvom osnivačkom javnom zboru u hotelu »Nemzeti« prisustvovala samo tridesetdvojlca. Osnivanje je bilo vezano za teškoće i zahtevalo je mnogo napornog rada, pri čemu su posebnu ulogu imali *Herman Dajč*, *Vilmoš Glid* i *Jakab Berger*, koji su se docnije međusobno smenjivali pri obavljanju zaduženja u ortodoksnoj opštini. Rad na konsolidaciji njihovih zajednice odvijao se uz prilične poteškoće. Bogoslužjenja su naizmenično održavana u zgradi neološke JVO ili u nekoj privatnoj kući. Tek kada je tokom 1915. otkupljena zgrada »Hevra kadiše« u Frankopanskoj br. 14, koja je od tada proširivana nekoliko puta, subotička ortodoksija je konačno rešila pitanje svog hrama.

Što se tiče širenja i jačanja ortodoksnog učenja, važna prekretnica je nastupila 8. oktobra 1921. kad je ortodoksna veroispovedna opština dobila svoju autonomiju. Prvi živototvoran korak je učinjen u decembru iste godine kad se pokazala potreba da se izabere nadržabin i uvede u dužnost. Ortodoksi su ostvarili najveći uspeh kad su uspeli da angažuju *Mozeša Dajča*, tadašnjeg nadržabina iz Komarna, sina *Gaona Bonjhadija*, u svetu poznatog hebreiste, koji je uz to poticao iz veoma ugledne i stare rabinske porodice. Ta porodica je doprla čak do srednjovekovnih gradova Poznanja i Frankfurta, odnosno do velikih rabina *Hatama Sofera* i *Rabija Akive Egera*, najznačajnijih ličnosti i tumača ortodoksijske uopšte.¹⁵⁷ Posle toga je 21. februara 1923. svečano u krugu ortodoksnih vernika promovisan prvi ortodoksnik sveštenik u zvanje nadržabina u Subotici. Shodno svojim verskim ubeđenjima, kao i doslednom zauzimanju novog nadržabina *Dajča*, u ortodoksnoj sredini se razvila svestrana i bogata duhovna delatnost. Sposobniji mlađi ljudi koji su se posebno isticali u verskom učenju, između ostalih i nadržabinovi sinovi, upućivani su na usavršavanje u poznate evropske ortodoksne centre, Montre, Švajcarska. Zahvaljujući vodećim ljudima subotičke ortodoksijske, njihove zajednice u Jugoslaviji su se okupile i udružile u jednu zajedničku organizaciju. Zakonom o verskoj zajednici Jevreja u Jugoslaviji iz 1929. ozakonjeno je postojanje dveju verskih jevrejskih zajednica unutar jugoslovenske države: neološke i ortodoksne.

¹⁵⁷ Pismo Peal Vajs, ćerke nadržabina *Mozeša Dajča*, upućeno autoru iz Tel Aviva u januaru 1981.

Tako je pored SJVO postojalo i udruženje ortodoksnih jevrejskih verskih opština, a obe zajednice su bile jednake i ravnopravne pred zakonom.¹⁵⁸

Unutar ortodoksije nije postojala naklonost niti je bilo interesovanja za cionistički pokret. Međutim, podržavan je pokret »Agudas Jizrael« (»Savez Izraelićana«), odnosno svetska organizacija pravovernih Jevreja koja je delovala u okviru ortodoksnih opština, vodila određenu palestinsku politiku i bila važan činilac verskog konzervatizma. U okviru ortodoksne jevrejske veroispovedne opštine delovale su sledeće kulturne, prosvetne i dobrotvorne organizacije:¹⁵⁹

TALMUD TORA je održavala školu u kojoj je ortodoksna omladina iz Subotice, ali i sa strane, kroz obavezno školovanje upoznavala osnove iz opštih jevrejskih učenja. Dva nastavnika su tokom svakog dana održavala osmočasovnu nastavu za četrdeset učenika

JEŠIVA (Viša škola za izučavanje Talmuda), škola za srednji uzrast učenika; na njoj je izučavana složenija verska nauka. Školom je lično rukovodio nadržabin *Mozeš Dajč*.

MENORA, udruženje osnovano u aprilu 1923. s ciljem da subotička ortodoksna omladina zbije svoje redove. U delokrug rada su ulazili izučavanje stare i nove jevrejske književnosti, širenje jevrejskih učenja, rad na obnovi Palestine. Dugo godina je jedino ovo jevrejsko udruženje u Subotici imalo svoju pozajmnu biblioteku sa obilnom jevrejskom građom.

HEVRA ŠAS, društvo u kome su obrazovanija lica izučavala Talmud po jedan sat dnevno, a uz to se jednom godišnje okupljala na tzv. »sijumskoj« svečanosti.

BIKUR HOLIM, opšte dobrotvorno društvo koje je svake godine izdavalo značajna sredstva u dobrotvorne svrhe.

HEVRA CEDOKA, opšte dobrotvorno društvo koje je tokom cele godine prikupljalo i raspodeljivalo značajna sredstva u dobrotvorne svrhe.

HEVRA MESONOT, društvo koje se brinulo o ishrani učenika JEŠIVE.

MORIA, društvo koje je predstavljalo ortodoksne Jevreje u Jugoslaviji, a osnovano je 1924. s ciljem da jugoslovenski ortodoksni Jevreji osnuju jednu koloniju u Palestini, pa je u tu svrhu tamo otkupljen veći kompleks zemljišta.

Pored intenzivnog verskog i društvenog života, ortodoksna opština je i pored toga što je imala samo stotinak poreskih platiša davala nemalnu materijalnu pomoć pri

¹⁵⁸ U Udruženje ortodoksnih jevrejskih opština bilo je učlanjeno 12 opština, a poslovlma je rukovodilo Upravni odbor.

¹⁵⁹ »Szombat« br. 21—22 od 8. decembra 1925, str. 30—31.

ostvarenju najdelikatnijih ritualnih potreba. Tako je 1925. izrađeno i moderno ritualno kupatilo koje je odgovaralo najstrožim higijenskim i drugim ritualnim zahtevima. Tehničku opremu i nacрте za ovo zdanje izradio je *Bernat Glid*.

Udruženje TALMUD TORA

U vreme dok su organi JVO, hederi i ješive, institucionalno vodili brigu o tome kako da se pruži odgovarajući duhovni odgoj, i dok su roditelji bili sposobni da pružaju tradicionalno jevrejsko versko vaspitanje nije ni bilo potrebe za posebnim izučavanjem TALMUD TORA. Ali kad je versko osećanje oslabilo posle određenog stepena emancipacije i pod njenim uticajem i kad su jevrejske škole postale narodne, tada se nametnula potreba da udruženje preuzme versko vaspitanje omladine. Na javnom zboru 14. februara 1879. začela se ideja i bila donesena odluka da se osnuje udruženje TALMUD TORA na čijem se čelu nalazio nadrabín *Mor Kutna*. Program rada nije tada još bio definisan u potpunosti; pored verskog vaspitanja predviđena je i dobrotvorna delatnost. O radu društva ne postoje podaci do 1. januara 1919, pa se taj datum praktično smatra početkom njegove delatnosti. Posle smrti *Mora Kutne* 13. novembra 1919, društvo je dobilo ime »Mor Kutna — udruženje TALMUD TORA«, a na čelu mu je bio nadrabín *dr Jožef Geršon*. Iste godine je unutar udruženja obrazovana i omladinska sekcija čiji je rukovodilac postao nadkantor *Jožef Baser*. Talmud tora je izučavana u osnovnim i srednjim školama, a časove su držali *dr Geršon*, *Bela First* i *Šamu Rozenštajn*. Svake godine je priređivala svečanost povodom praznika Hanuka i tako nastojala da neguje jevrejski duh i tradicije. Njena pažnja je bila usmerena i na održavanje veza sa zanatlijskom i trgovačkom omladinom koja je posle napuštanja škole ostajala bez verskog odgoja.¹⁶⁰

Jevrejsko patronažno udruženje u Subotici

Na inicijativu nadrabína *Bernarda Singera*, 1913. je osnovano Patronažno udruženje subotičkih Jevreja, kad se u udruženje učlanilo oko 150 lica. Imalo je za cilj da jevrejsku siročad koja su se dotad nalazila u državnim patronažnim ustanovama smesti po pojedinim jevrejskim kućama, gde je trebalo da dobiju odgovarajući jevrejski odgoj i obrazovanje. Na konferenciji 1917. odlučeno je da se radi poboljšanja brige oko dece ustanovi jevrejski dečji patronažni dom. Međutim, do ostvarenja te odluke došlo je tek 4. marta 1923, a dom je započeo da radi 19. aprila iste godine. Nalazio se na Zrinjskom trgu broj 23. Pored JVO, znatnim svotama i raznim materijalnim dobrima pružali su pomoć ovoj humanitarnoj instituciji i »Hevra kadiša« i mnogi bogatiji Jevreji u gradu. Patronažnom negom bilo je godišnje obuhvaćeno više desetina devojčica i dečaka koji su pohađali razne škole, odnosno izučavali pojedine perspektivnije zanate.¹⁶¹

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ Isto.

Jevrejsko omladinsko kulturno društvo »Reus«

Na inicijativu nekoliko mladih entuzijasta, u proleće 1923. osnovano je omladinsko društvo »Reus« sa osnovnim ciljem da se na kulturnom planu bori protiv asimilacije, odnosno da kroz negovanje jevrejskih kulturnih tradicija okuplja mlade Jevreje i na taj način neutrališe sve intenzivniju aktivnost cionista. Te zadatke je ostvarivalo tako što je prilikom godišnjice nekog značajnijeg datuma iz istorije jevrejstva organizovalo prigodne informacije o tekovinama iz istorije, tradicije i kulture jevrejstva. Pored toga su za članove jednom sedmično održavani raznorazni sastanci, predavanja i koncerti. Pri realizaciji ovih najčešće veoma zanimljivih programa, neretko su učestvovali i sami članovi društva sa odabranim priložima iz jevrejske istorije, književnosti, umetnosti, a posebno muzike. Za svestranije upoznavanje i produbljanje ovih znanja, članstvu je stajala na raspolaganju dobro opremljena biblioteka, snabdevena savremenim naučnim tekovinama. Na čelu društva bio je advokatski pripravnik *Đerd Klajn*, jedan od njegovih osnivača.¹⁶²

Zakon o verskoj jevrejskoj zajednici i stanje među subotičkim Jevrejima 1929—1930.

Monarhofašistička diktatura kralja *Aleksandra Karađorđevića* od 6. januara 1929. nije ozbiljnije uticala na život i rad postojećih jevrejskih ustanova u državi. Čak je i Zakon o verskoj jevrejskoj zajednici donet 13. decembra 1929. predstavljao deo neprekidnih napora što su ih tokom nekoliko proteklih godina činile jevrejska zajednica i država. Bitan element ovog Zakona označen je već u prvom paragrafu: »Pripadnici jevrejske zajednice imaju punu slobodu javnog ispovedanja svoje vere«, odnosno u drugom paragrafu, stav 1, u kome stoji: »Pripadnici verske zajednice Jevreja organizovani su po veroispovednim opštinama, koje imaju za zadatak da se brinu za verske i kulturne potrebe svojih članova. Sve veroispovedne opštine, osim ortodoksnih, obrazuju Savez jevrejskih veroispovednih opština. A ortodoksne obrazuju Udruženje ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština.« To znači da je zakon podelom jevrejstva sankcionisao već postojeće stanje u subotičkoj jevrejskoj zajednici, u kojoj je pored velikog broja neologa bilo koncentrisano i srazmerno najviše ortodoksnih Jevreja Jugoslavije.

U to vreme je u Subotici zapažen proces laganog opadanja jevrejskog stanovništva. Do toga je dolazilo uglavnom zbog iseljavanja usled opadanja privredne delatnosti u Subotici kao pograničnom mestu. Po Jevrejskom almanahu za 1926—27, u Subotici je bilo 6.000 neologa i 600 ortodoksnih Jevreja. Gimnaziju je u to vreme pohađalo 186 jevrejskih učenika, dok je ukupno 237 Jevreja bilo upisano u sve srednje škole. Istodobno je 28 Jevreja obavljalo lekarsku praksu, 27 advokatsku i dvojica inženjersku. Među Jevrejima je bilo deset pisaca, odnosno novinara, zatim 50 gradskih i državnih činovnika, 202 privatna činovnika, 16 veletrgovaca, 336

¹⁶² Isto.

trgovaca, 26 fabrikarata, 364 zanatlije, 10 preduzimača, 34 poljoprivredna proizvođača, 17 privatnika, 35 radnika i 40 koji su se bavili drugim zanimanjima.¹⁶³ U javnom životu su imali posebno istaknutu ulogu *dr Adolf Klajn*, *dr Imre Vidor*, javni radnik i pisac, lekar *dr Armin Terek*, publicisti *dr Ferenc Fenjveš*, *dr Emil Havaš*, *Janoš Detre*, *Karolj Sirmaj*, *Janoš Hubert* i drugi. Takođe se znatan broj subotičkih Jevreja afirmisao svojim radom čak i u inostranstvu. To su pre svih pisac *Izidor Milko*, prof. klasične filologije *dr Jožef Gereb*, vajar *Ede Telč*, zatim slikarka *Klara Gereb*, vajarka *Boriška Špiccer-Sinko* i slikar *Marcel Fišer*. Pored njih, znatan ugled u svetskim marksistički opredeljenim krugovima stekao je književnik i esejist *Ervin Šinko (Ferenc Špiccer)*.¹⁶⁴ U gradskoj privredi imali su veoma značajnu ulogu *Rafael Hartman*, fabrikant mesa, *Kalman Štajner*, glavni akcionar fabrike »Ferum«, zatim fabrikanti *Armin Rot*, *Imre Rotman*, braća *Goldner*, braća *Rozenfeld*, braća *Bek*, braća *Ruf* i drugi.

Subotički Jevreji su u socijalističkom, nacionalnom i klasnom pogledu bili podeljeni na nekoliko izrazitih samosvojih grupacija. Tako je još uvek bila brojno nadmoćna grupa koja je emancipacijom kroz prethodne generacije prihvatila mađarski govorni jezik i kulturu. Koliko je to bila nezaobilazna stvarnost potvrđuje činjenica da su dve najuglednije ličnosti iz redova subotičkih Jevreja, progugoslovenski opredeljeni predsednik opštine *dr Adolf Klajn* i sekretar opštine i procionist *dr Imre Vidor*, čak i u uslovima vojne diktature i Zakona o verskoj jevrejskoj zajednici, prihvatili da kao predstavnici mađarskih Jevreja izvan Mađarske uđu 1929. u glavni redakcijski odbor *Mađarskog jevrejskog leksikona*, odnosno da *dr Imre Vidor* napiše za taj leksikon »Istoriju subotičkih Jevreja« koja je u *Leksikonu* objavljena sažeto i u izvodima. U sociološkom pogledu, pretežnu većinu subotičkog jevrejstva uz neznatne izuzetke predstavljala je prilično kompaktna grupa pripadnika relativno dobrostojećih srednjih slojeva građanstva, ili čak i viših slojeva te klase, i to u trećoj ili četvrtoj generaciji. Oni su se u prvoj generaciji borili za materijalna bogatstva, u drugoj tražili društveni prestiž, a u trećoj nazivali zadovoljstva u umetnosti, prvenstveno u muzici kao najvišem izrazu duhovne kulture. U to vreme je bila retka subotička jevrejska kuća koja nije imala klavir i privatnog učitelja muzike. Koncerti su smatrani za vrhunske društvene manifestacije. Čak su i za nadkantore raspisivani javni konkursi na srednjoevropskom nivou i birana lica sa najvišim konzervatorijskim diplomama. Bogoslužjenje u hramu je predstavljalo nenadmašan muzički doživljaj.¹⁶⁵ Zahvaljujući svojoj reputaciji, subotički nadkantor *Ferdinand Jura* je krajem 1930. bio angažovan za Veliku sinagogu u Pragu, a pre Subotice je bio nadkantor u Zagrebu.¹⁶⁶ U takvoj sredini razvili su izvanredne sposobnosti mladi talentovani muzičari kao *Endre Hauzer* i *Imre Kramer*. Koliki je domet na tom polju postigao *Hauzer* govori činjenica da je 30. januara 1930. održao koncert u Eolin-holu u Londonu pred odabranom publi-

¹⁶³ »Jevrejski almanah« 1926—1927, Vršac 1926; Zsidó leksikon, 815—816.

¹⁶⁴ »Szombat« br. 21—22/1925.

¹⁶⁵ *Dr Presburger ističe*: ... »Petkom uveče dolazile su najuglednije građanske i vojne ličnosti grada u sinagogu da slušaju jevrejsku duhovnu muziku. Oni su sedeli u foteljama ispred prvog reda klupa...«

¹⁶⁶ Subotički list »Dnevnik« od 30. marta 1930.

kom i sa ekskluzivnim repertoarom dela muzičkih klasika.¹⁶⁷ Na sličan način je i violinist *Imre Kramer* dobio priznanje slušalaca u Subotici i Beogradu.

Bisere umetničkog života u Subotici činile su hanuka-svečanosti. Jevreji su svake godine tom prilikom posvećivali jedan dan istorijskom sećanju na prastari jevrejski ustanak i prvu zabeleženu pobeđu pod vođstvom *Jehude Makabija* nad grčkim Selekuidima u II veku pre n. e. U čast toga dana, u svim krajevima sveta u kojima su živeli Jevreji pripređivane su hanuka-svečanosti. Takvu svečanost je 28. decembra 1929. priredila subotička MCO u kafani »Srpski kralj«, a na programu su bili balet, horske i solo-pesme te pozorišni komad na hebrejskom.¹⁶⁸ Sve takve manifestacije, na primer bal Jevrejske ženske zadruge koji je održan 25. januara 1930, imale su već uđodanu tradiciju, a sada su dobile samo novu nacionalnu jevrejsku dimenziju. Negovanjem jevrejskih duhovnih i kulturnih vrednosti ostvarena su i znatna sredstva za KKL i druge jevrejske fondove.

Jačanjem cionističkog pokreta, dotad svestrana zainteresovanost Jevreja za svetovnu muziku biva postepeno potisnuta jevrejskom duhovnom i svetovnom muzikom. Na taj način se nastojalo da se ostvari kulturna cionizacija subotičkih Jevreja. U vezi sa tim je nesvakidašnji doživljaj imala kulturna javnost 21. marta 1931, kad je u organizaciji Jevrejskog ženskog udruženja priređeno veće jevrejske muzike koje je održala *Alisa Jakob-Levinson*, poznata pijanistkinja i jedan od najvećih stručnjaka za jevrejsku sinagogu i svetovnu muziku.

Godina 1931. kao godina prelomnih događaja u istoriji subotičkog jevrejstva

Radi suzbijanja čestih napada i podmetanja koji su dolazili iz hortijevske Mađarske i tamošnjih Jevreja na Jevreje u Vojvodini, u Subotici je već početkom 1931. započeo rad na pripremama za veliki manifestacioni i protestni zbor vojvođanskih Jevreja. Naime, preko severne granice je uporno i stalno širena propaganda kako je za Mađarsku velika sreća što u Vojvodini žive Jevreji jer su oni svesni Mađari i nosioci mađarstva, građani na koje hortijevska Mađarska može uvek računati. Kao najistureniji deo vojvođanskih Jevreja prema mađarskoj granici i kao Jevreji koji su se gotovo u celini služili mađarskim jezikom, subotički Jevreji su se, po nekim gledištima, smatrali obavezima da se ograde od takve propagande, od naturanog im iređentizma, i da izraze lojalnost prema jugoslovenskoj državi. Na velikom zboru koji je 25. marta 1931. pripremila JVO u Subotici na čelu sa svojim dugogodišnjim predsednikom *drom Adolfom Klajnom*, pored vrhovnog rabina Jugoslavije iz Beograda *dra Isaka Alkalaja* okupili su se predstavnici JVO, rabini i delegati iz Bačke, Banata i Baranje. Suštinu i motive ovog velikog istorijskog skupa vojvođanskih Jevreja, bez obzira na to ko ga je i iz kojih pobuda sazvaio, i bez obzira na intimna uverenja mnogih prisutnih,¹⁶⁹ nastojao je da izrazi referat *dra Adolfa Klajna* koji bi se uglavnom mogao svesti na reči: »Neka niko ne stiče

¹⁶⁷ Beogradski muzički kritičar *Rafallo Blam* kaže u svom osvrtu u »Jevrejskom pregledu« br. 1—2/1981: »Najveći umetnik violinist u Beogradu bio je svakako *Andor Hauzer*, koncertmajstor radio-orkestra i filharmonije, solist na mnogim kulturnim priredbama i u radio-emisijama. U Beograd je došao iz Subotice . . .»

¹⁶⁸ »Dnevnik« od 30. decembra 1929.

¹⁶⁹ U to vreme je diktatorski režim zahtevao i od ostalih nacionalnih manjina u Vojvodini (Mađara, Nemaca i drugih) da mu izraze kolektivnu lojalnost («*Napló*« od 30. marta i 7. maja 1931).

zasluge tamo preko pozivajući se na nas, i neka niko i ne pokuša da nas skrene sa puta kojim smo pošli sa ciljem da zasnujemo svoju konačnu sreću i budućnost u Jugoslaviji sa srpskim narodom...» MCO u Subotici je istog dana organizovala veliki propagandni zbor u velikoj sali Gradske kuće na kome je *Moše Švajger* »kao ideal jevrejskoj omladini u pogledu odnosa prema državi naveo *Mošu Amara*«, Jevrejina iz Srbije, srpskog ratnika i uglednog građanina.¹⁷⁰

Subotica je ponovo bila u središtu događaja 12. aprila 1931, ovog puta vojvodanskog omladinskog cionističkog pokreta. Tog dana su se sastali omladinski rukovodioci iz Starog Bečeja, Stare Kanjiže, Novog Bečeja, Novog Sada i Beograda, kao i omladinski instruktor *H. M. Košicki*. Kad se na zboru prešlo na raspravljanje o konkretnim pitanjima, *Andrija Gams* je govorilo o važnosti halučkog odgoja dece, a *Tibor Sabadoš* o ideološkim i organizacionim načelima »Hašomer haclair«. Potom se razgovaralo o hebreizaciji i odlasku u Palestinu, kao i pripremama za taj odlazak kroz hahšare.

Jedan od istorijskih međaša za subotičke Jevreje bio je 5. juli 1931, kad je posle 27 godina predsednikovanja i posle dugog i snažnog otpora njegovih pobornika, *dr Adolf Klajn* podneo ostavku.¹⁷¹ Svojevremeno je *dr Klajn* došao na čelo opštine kao pobornik demokratizacije i reformisanja uprave u opštini. Sada mu se nakon gotovo tri decenije vršenja te dužnosti zameralo da nema ni sluha ni razumevanja za savremene tokove kojima je izloženo jevrejstvo u svetu i Subotici. U borbi za rukovođenje opštinom, uspešno se afirmisala frakcija u kojoj su bile okupljene sve opozicione grupe na čelu sa cionistima. Za predsednika JVO izabran je vođa opozicione grupe *dr Elemer Kalmar*, jedan od najviđenijih advokata u Subotici i pionir cionističkog pokreta. Dopisnik *Židova* iz Subotice, u broju 28/1931, izražava svoje zadovoljstvo: »I opet će se pokazati kao geslo našeg velikana *Teodora Hercla* da treba osvojiti verolspovedne opštine, što je preduslov i za svaki uspešan rad u opštini.« Važno je istaći da posle smene rukovodstva i odbijanja članova bivšeg rukovodstva da učestvuju u poslovima JVO, to nije značilo i kraj njihove javne delatnosti. Naprotiv, oni su se organizovali kao opoziciona grupa i ispoljili snažnu aktivnost protiv politike i mera zvaničnog rukovodstva JVO. Shodno takvim kretanjima u JVO, omladinci cionističkog pokreta u Subotici odlučili su da najkasnije do kraja 1931. angažuju jednog učitelja za hebrejski jezik, pripadnika cionističkog pokreta, koji bi im pomogao da izvrše hebreizaciju pokreta.¹⁷²

Početkom leta 1931, šest razvijenijih mesnih organizacija »Hašomer haclair« iz Beograda, Zagreba, Slavenskog Broda, Osijeka, Sarajeva i Subotice formirale su svoju jedinstvenu organizaciju »Histadrut hašomer haclair« koji je 29. i 30. avgusta 1931. za svoje pripadnike organizovao »mahane« (logorovanje) u Gozdu, a istovremeno u Slavanskom Brodu svoju prvu »veidu« (savetovanje). Objedinjavanjem i ulaskom subotičke organizacije »Hašomer haclair« u »Histadrut«, omladinski pokret u Subotici je na prvoj zajedničkoj veidi sagledao kako sadržaj i teškoće svog rada, tako i njegove metode i ulogu pri ostvarivanju halučke ideje.

¹⁷⁰ »Židov« br. 14/1931.

¹⁷¹ »Napís« od 18. aprila 1931. i 15. juna 1931.

¹⁷² »Židov« br. 32/1931.

Da bi taj rad postao još sadržajni i dobio levičarsko obeležje doprinela je sretna okolnost — pokretanje i štampanje lista *Hašomer hacair* u Subotici 1931. Nije poznato ko je bio inicijator i kako je došlo do ostvarenja zamisli o pokretanju lista. To delimično rasvetljava *Tibor Koloži* u II tomu Istorije subotičke štampe gde ističe da je do pokretanja lista došlo kad je rukovodstvo SKOJ-a u Subotici na čelu sa *Šandorom Štajnfeldom* i *Laslom Grosom* odlučilo da se Jevreji skojevci ubace među članove »Hašomer hacaira« i da kroz tu organizaciju propagiraju ideje komunističkog pokreta. Svakako da je kao jedan od rezultata takvog postupka bio i nastanak levičarski opredeljenog »cionističkog omladinskog lista«, subotičkog ogranka »Histadruta«, odnosno da je »Hašomer hacair« u Subotici bio prokomunistički orijentisana organizacija sve do svoje zabrane 1935. Prvi i jedini broj *Hašomer hacaira* izašao je u junu 1931. na mađarskom. Uređivao ga je hanhaga (rukovodstvo) u sastavu: *Tibor Sabadoš*, *Andrija Gams*, *Aleus Andar* i *Dov Štajner*, a odgovorno lice za uređivanje i izdavanje bio je *Frideš Hercher*. Štampan je u štampariji »*Fišer i Kraus*«. *Hašomer hacair* nije bio samo omladinski list niti isključivo glasilo cionističkog omladinskog pokreta, nego je nastojao da omladinima pruži mnogo progresivnija i perspektivnija obaveštenja. O tome najbolje govori članak mladog marksističkog teoretičara *Janoša Atlasa* »Prošlost i budućnost jevrejske žene«. Na žalost, *Hašomer hacair* nije mogao ostvariti svoje namere jer se odmah posle prvog broja ugasio iz nepoznatih razloga.¹⁷³

Sinagodalni koncert u emisiji Radio-stanice Beograd i prva alija subotičkih omladinaca, 1932—1934.

MCO je održavala svoje redovne skupštine obično krajem svake kalendarske godine, kad je polagala i račun o svom radu za proteklo razdoblje. Tako je 20. i 27. decembra 1931, bez ozbiljnijih primedaba protekla skupština na kojoj je iskazano poverenje starim odbornicima. Za predsednika je ponovo izabran *Mihalj Brodi*, za potpredsednika *David Furman* i dr *Žiga Berger*, a za sekretara dr *Moše Švajger*, poznati subotički i zagrebački omladinski aktivist. Organizaciju purimske proslave za tu sezonu preuzeli su zajednički »Hašomer hacair« i literarno društvo cionističke omladine »Makabea«. Svečana priredba je održana 20. marta 1932, a čist prihod je bio namenjen za Keren aliju. Nepun mesec dana posle toga, dobrotvorno udruženje »Patronaž« je 17. aprila priredilo sinagodalni koncert na najvišem umetničkom nivou, a prenosila ga je i Radio-stanica Beograd.¹⁷⁴ Istovremeno su savezni rukovodioci vršili posete i obilaske radi uvida u delatnost jevrejskih opština i cionističkih udruženja. Obilasci su sve više poprimali obeležje ustaljenog metoda rada na relaciji između najviših izbornih rukovodilaca i širokog članstva. Shodno tome, subotički JCO i MCO je 20. jula 1932. posetio *Fridrih Pops*, predsednik SJVO, u pratnji *Karla Fridmana* i *dra Alberta Vajsa*.

¹⁷³ Ovaj prvi i jedini broj lista čuva se u Zagrebu u Sveučilišnoj biblioteci.

¹⁷⁴ Nadkantor *Leopold Edelštajn* je izveo molitvu »Haškivenu«, jednu žargonsku pesmu, *Aranjka Ilal* je pevala *Hajtmanov* »*Gettoliedchen*« i ariju iz *Goldfadenove* opere »*Sulamit*«, *Imra Kramer* je izveo na vokalni *Ahronovu* »*Jevrejsku melodiju*«, zatim je kvintet u sastavu dr *Kunec*, *Frehlih*, dr *Pirnčar*, *Kramer* i dr *Nej* izveo *Beethovenovu* »*Sonatu u A duru*«. Sledile su i druge veoma uspele tačke, od kojih je pojedine pratila na orguljama *Ilona Šlezinger* (»*Zidov*« br. 17/1932).

Na drugoj strani, subotička jevrejska omladina je nastojala da u okviru dozvoljenih iseljeničkih kvota i sama sa određenim brojem svojih najpreduzimljivijih omladinaca učestvuje u aliji u Izrael. Pošto su prošli pripreme u hahšarama, 6. septembra 1932. sa grupom od devetoro omladinaca odlaze u Palestinu i Subotičani *Bela Herlinger, Andraš Šlezinger-Šragaj, Eden Kornštajn i Tibor Sabadoš*.¹⁷⁵ Napredu sa »Hašomer hacaïrom«, u to vreme su u Subotici osnivane neke srodne organizacije koje su bile srazmerno kratkog veka. Tako je između 1932—35. postojao dačko-studentski literarni klub »Jerubal« koji je docnije promenio ime u »Makabea«, a njime je rukovodio *Andrija Gams*. Ideološka i politička osnova svih tih organizacija bio je najčešće marksistički pogled na svet.

Kao što je navedeno, purimske svečanosti su već godinama izazivale pažnju subotičke kulturne javnosti; one su bile jedan od dva ili tri glavna kulturna događaja u sezoni. Udruženje žena cionista WIZO kao organizator svečanosti poklanjalo je uvek izuzetnu pažnju tom činu, a čist prihod je bio namenjen KKL-u. Tako je 11. marta 1933. bio održan bal na koji je iz Zagreba bio pozvan *Karlo Fridman*, generalni sekretar KH, koji je i tom prilikom održao prigodan govor ispunjen cionističkom problematikom. *Fridman* je iskoristio svoj boravak u Subotici da okupi članice WIZO i da se sa njima dogovori o bitnim organizacionim pitanjima. Kroz temu »Zadaci i odgovornost žene u obnovi jevrejskog naroda«, *Fridman* je upoznao subotičke cionistkinje sa suštinom navedenog pitanja. Posle toga su žene zaključile da je njihovo udruženje organizaciono toliko sposobno i snažno da iz svog tela izdvoji i osamostali jedno posebno sestrinsko udruženje cionističkog pokreta »Organizaciju devojaka cionista — YOUNG WIZO«.

Organizaciono jačanje i međusobno povezivanje cionističkog pokreta u Vojvodini

Razvoj cionističkog pokreta u Subotici i Vojvodini nalazio se u stalnom usponu poslednjih desetak godina. Kadrovski, organizaciono, sadržajem rada, postojeće mesne organizacije su savladale prve početničke slabosti i tražile nove oblike za što efikasnije ostvarenje postavljenih zadataka. Jedna od potreba bilo je međusobno povezivanje sa drugim sličnim mesnim organizacijama u cilju da se izmene iskustva i obogati sopstveni rad. Tako je 25. decembra 1933. na inicijativu MCO u Novom Sadu sazvana konferencija predstavnika MCO sa šireg područja Vojvodine. Cilj konferencije je bio da se obrazuje radna zajednica MCO sa područja Vojvodine koja bi organizovala, objedinjavala i usmeravala rad, te davala uputstva već prema mesnim potrebama. Kako je izložio *Feliks Štajn* iz Vrbasa, u manjim mestima, na primer kod njih u Vrbasu, cionistički pokret nije mnogo popularan, što je slučaj i u drugim manjim mestima. *Šenberger* je kao predstavnik MCO iz Sombora izjavio da kod njih stagnira cionistički rad i da bi bilo potrebno da se programom radne zajednice obezbedi da se prvenstveno obrazuju jači centri sa zadatkom da potpomažu i usmeravaju rad po manjim mestima. Pošto je Subotica

¹⁷⁵ »Zidov« br. 35/1932; poslednja dvojica su se kasnije vratila i rešenja svojih ideoloških preokupacija usaglasila sa ideologijom KPJ.

bila relativno snažna organizaciono i kadrovski, to su oni od nje očekivali odgovarajuću pomoć.¹⁷⁶

Poštujući preporuke ove konferencija, u Subotici je već 3. marta 1935. održana konferencija KKL za Vojvodinu. Na njoj je ponovno istaknuto kako u nekim mestima u okolini Subotice, na primer, u Vrbasu i Bačkoj Topoli, jedini oblik cionističke aktivnosti predstavlja rad na prikupljanju KKL, te da se taj rad i pored svih teškoća obavlja sa priličnim uspehom.¹⁷⁷

Napori nove opštinske uprave u Subotici na sređivanju stanja u JVO

Nova opštinska uprava JVO na čelu sa *Elemérom Kalmarom*, od samog početka je ozbiljno nastojala da u što skorijem roku ostvari za ono vreme prilično ambiciozne i srazmerno teške ciljeve. Na nekoliko paralelnih koloseka trebalo je istovremeno uložiti ne samo stvaralačko htenje i entuzijizam, nego i najveće organizacione napore, kao i neuporedivo veća materijalna sredstva nego što su postojeće prilike dozvoljavale. Cionizacija sveukupnog društvenog života u JVO, sa izgradnjom odgovarajućih jevrejskih kulturnih, socijalnih, zdravstvenih i drugih ustanova na savremenim naučnim dostignućima trebalo je da kvalitetnijim sadržajem obogati društvenu sredinu ne samo subotičkih Jevreja nego i ostalog građanstva na širem jugoslovenskom prostoru. Taj rad je pored ostalog tražio reorganizaciju finansijskog poslovanja JVO, reformu opštinske uprave i, kao veoma važnu stvar za ono vreme, svestranu demokratizaciju društvenih odnosa u opštini. Sav taj napor je trebalo ostvariti uz velike teškoće, od kojih su bile najprisutnije: još neizlečene posledice velike svetske ekonomske krize, sve izrazitiji odliv kapitala iz Subotice kao dela pogranične zone, naglo pogoršavanje položaja Jevreja u srednjoj i jugoistočnoj Evropi, što je sve uznemirujuće delovalo na jugoslovensko jevrejstvo. Međutim, najveći otpor je dolazio iz samog subotičkog jevrejstva. Taj otpor je proizlazio iz ekonomski snažnog, ideološki konzervativnog i u odnosu na cionizam pasivnog jevrejskog građanstva koje je tokom proteklih decenija suvereno vladalo opštinom. Ove snage su nastojanjem dinamičnih i naprednih cionista bile primorane da napuste opštinsku upravu, ali se one nisu pomirile sa tim nego su se svim mogućim sredstvima suprotstavljale politici i merama koje je sprovodilo rukovodstvo JVO. One su organizovale opozicioni pokret, pa se gotovo sva dostignuća u sledećem razdoblju mogu dobrim delom smatrati za materijalizovan izraz odnosa snaga u borbi između nove opštinske uprave i opozicije.

Prvi ozbiljniji poduhvat kome je već sredinom 1932. pristupila opštinska uprava bilo je osnivanje jevrejskog liceja u Subotici, prvog te vrste u Jugoslaviji. Mada je u obrazloženju za širu javnost rečeno da se osnivanjem liceja prvenstveno žele intenzivisati jevrejska verska učenja, a zatim temeljitije upoznavati sa jezikom

¹⁷⁶ »Zidov« br. 1/1934.

¹⁷⁷ *Isto*, br. 10/1935.

i kulturom Jugoslovena, ipak je neosporna činjenica da su osnivači namenili liceju dalekosežnije zadatke, tj. da na naučnoj osnovi, počev od najmlađih školskih naraštaja, vrši cionizaciju subotičkog, pa i ostalog jevrejstva u Vojvodini, ali i šire. Licej je trebalo da ima osnovnu i srednju školu zajedno sa internatom. Bilo je predviđeno da mu u početku, dok ne postane sposoban da se sam izdržava, JVO u Subotici obezbedi potrebna sredstva. Nastava je trebalo da započne osnovnim obrazovanjem školskom 1933/34. godinom. Sledeće nastavne godine bio bi otvoren internat i započela prva godina srednje škole, a svake sledeće godine bi se otvarao viši razred. Tako bi jugoslovensko jevrejstvo posredstvom subotičkih Jevreja stalo uz bok jevrejstva u drugim kulturnim zemljama. Ovu ambicioznu akciju je svesrdno prihvatio deo jevrejskih građana u Subotici. Međutim, pokrenule su se i neke druge, u to vreme još nevidljive snage kojima nije bilo u interesu ostvarenje ovog projekta. Posle toga je JVO jednim neodređenim saopštenjem javnosti ostavila otvorenim pitanje osnivanja liceja, navodeći prilično neubedljivo »da zbog posledica ekonomske krize i teških ekonomskih prilika nije moguće započeti i uspešno realizovati ovu veliku akciju«. ¹⁷⁸

Kroz sledeća nastojanja JVO da izbornom platformom ostvari postavljene zadatke, postepeno se razotkrivalo sledeće: prvo, da se iza anonimnih protivnika većine postavljenih zadataka nalazila opozicija; drugo, da je ona miniranjem tih zadataka želela diskreditovati i srušiti opštinsku upravu; treće, da se opozicija nije suprotstavljala samim projektima JVO pošto su oni bili veoma popularni u jevrejskim masama, nego se protivila njihovom finansiranju tvrdeći da ih ti projekti isuviše poreski opterećuju; četvrto, budući da je bilo nepopularno suprotstavljati se cionističkom programu, određeni broj imućnih Jevreja je nalazio svoje interese u desničarski obojenom žabotinskijevom neocionističkom pokretu; neocionisti su između ostalog bili protiv »preteranog« oporezivanja svojih sugrađana; ¹⁷⁹ peto, pošto opozicija nije unutar jevrejstva mogla naći potrebne snage za obaranje legalno izabrane opštinske uprave, ona je izabrala najperfidnije moguće sredstvo: tražila je i dobila podršku monarhističkih jugonacionalista, pa je sa njima, koristeći se režimskom štampom i beskrupulozno izvrćući činjenice, optužila cioniste da su mađarski iredentisti, tj. Judeomađari. U toj podloj raboti išli su tako daleko da su na brzinu osnivali nekakva sterilna udruženja jugoslovenskih Jevreja. Međutim, pažljivom analizom svih tih nastojanja opozicije postaju jasni oni stvarni motivi toga nečasnog obračunavanja. Kao i uvek, u pitanju su vlast i sa njom povezani uski klasni interesi, porezi i zahvatanje u kapital.

Sledeća oblast u kojoj je vođena sada već otvorena borba između opštinske uprave i opozicije bila je Jevrejska bolnica. Naime, JVO je želela da zastarelu i neuglednu Jevrejsku bolnicu osnovanu 1923, sa maksimalnim kapacitetom od 32 kreveta, modernizuje i proširi, te da je iz Kertvaroša preseli u neko savremenije zdanje. Po ugledu na najsavremenije slične medicinske ustanove na Zapadu, to je trebalo da bude moderna bolnica, pa je JVO želela da otkupi zgradu bivšeg

¹⁷⁸ »Napló« od 16. oktobra i 29. decembra 1932

¹⁷⁹ »Židov« br. 27/1936.

sanatorijuma »Park« koja se nalazila u samom jezgru grada, a ipak izvan gradske buke. Imajući iskustvo sa licejem, JVO je ozbiljno regulisala sva materijalno-imo- vinska pitanja vezana za kupovinu i opremanje bolnice. Obezbedila je ne samo moralnu i materijalnu podršku Jevreja iz cele zemlje nego i nejevrejskog građan- stva. Naime, projektom je bilo određeno da će ta zdravstvena ustanova, oprem- ljena najsavremenijim medicinskim sredstvima, pružati usluge ne samo Jevrejima nego i svim građanima bez obzira na njihov društveni položaj, rasu, nacionalnost i veru. Ovaj projekat je pobudio različito interesovanje i reagovanje među subo- tičkim jevrejstvom.¹⁸⁰ Opozicionarski nastrojen deo jevrejskog građanstva pokreće mašineriju koja je i otvoreno i anonimno, kuloarski, preko režimske štampe i ka- fanskih intriga, traženjem administrativno-pravnih začkoljica, pokušala da onemo- gući ovaj humani projekt, i to sve zbog navodnog dodatnog oporezivanja bogatih i »bezobzirnog bacanja« mukom stečenog novca. Predsednik JVO *Elemér Kalmar* je bio prinuđen da preko štampe odgovara i pobija zlonamerna podmetanja, navo- deći »da ne odgovara istini tvrdnja da opština razrezivanjem novih poreza želi osnovati bolnicu, ili da će to ubuduće činiti radi njenog održavanja. To nije svrha opštinskog poreza. JVO ima na zakonu osnovan budžet čija su sredstva strogo namenski ograničena, pa se ni iz sredstava formiranih iz javnih prihoda neće odvajati novac za kupovinu bolnice«. Na kraju je pitanje u vezi sa kupovinom zgrade sanatorijuma »Park« i otvaranjem bolnice u njoj dospelo pred opštinski forum JVO. Posle rasprave u kojoj su iznesena sva suprotstavljena mišljenja i ubeđenja, glasanjem je 1935. uspešno okončano pitanje otvaranja nove Jevrejske bolnice u Subotici; 56 predstavnika je glasalo za kupovinu, a 23 protiv.¹⁸¹

U međuvremenu, a uporedo s borbom oko sprovođenja programskih načela koja je nastojala da oživotvori nova opštinska uprava, opozicija je pokušala da svom pokretu dade opštejugoslovensko političko i nacionalno-rodoljubivo obeležje, od- nosno da vodi borbu i »definitivno izvrši raskid s judeomađarizmom«,¹⁸² što je značilo da potisne cionistički pokret. Posle nešto dužih priprema, 25. februara 1934. u velikoj sali trgovačkog »Lojda« održana je osnivačka skupština udruženja Jugoslovena Mojsijeve vere kojoj je prisustvovalo oko 80 uglednih Subotičana, pripadnika tog udruženja. Pročitana su pravila novog udruženja¹⁸³ i izabrana up- rava da bi udruženje, kako se navodi u saopštenju, »s pravom moglo računati na moralnu potporu svakog dobrog Jugoslovena i moglo započeti rad, te biti korisno jugoslovenskoj zajednici«. U Upravni odbor su izabrani za predsednika *Mirko Kon*, za potpredsednike *Vladislav Hercog* i *A. Blum*, za sekretara *Nikola Halbror*. Pošto se konstituisalo, udruženje je u čvrstoj sprezi sa režimskom štam- pom (u koju se indirektno uključio i hitlerovski Ferkers-biro iz Beograda korum-

¹⁸⁰ Subotički list »Jugoslovenski dnevnik« od 3. februara 1934.

¹⁸¹ »Naplo« od 29. jula i 7. avgusta 1935.

¹⁸² »Jugoslovenski dnevnik« od 9. i 17. februara 1934.

¹⁸³ Ciljevi Udruženja bili su: 1. rad na jugoslovenskoj nacionalnoj ideologiji i kulturi; 2. upoznavanje sa ju- goslovenskim obrazovanjem, književnošću i umetnošću i njihovo širenje; potpomaganje jugoslovenske štampe; 3. priredivanje predavanja; 4. saradnja sa mesnim jugoslovenskim društvenim organizacijama; 5. organizacija kurseva za učenje jugoslovenskog jezika za onu našu braću koja ga još ne znaju ili ne- potpuno znaju; 6. širok nacionalni rad među jugoslovenskim Jevrejima (»Jugoslovenski dnevnik« od 9. februara 1934).

pirajući *Radu Lungulova*, urednika *Narodne reči*),¹⁸⁴ na makijavelistički način pristupilo razračunavanju s cionističkim pokretom u Subotici. Najpre je nastojalo da ga prikaže u potpuno suprotnom svetlu od onog u stvarnosti, a zatim je želelo da ga od izrazito jevrejskog nacionalnog i socijalnog protivklasnog pokreta preimenuje u prirepak i recidiv istorijski prevaziđenog mađarskog feudokapitalizma. Ukoliko je među Jevrejima i bilo »judeomađarizma«, pošto se on kao istorijska pojava nije mogao tokom jedne ili dve generacije iskoreniti raznim dekretima i proklamovanjem državnog jezika, onda ga je u svakom slučaju bilo neuporedivo više u psihologiji, u duhu jevrejske malograđanštine, upravo u redovima tih na brzinu i neprirodno poslovenizovanih Jevreja koji su se borili za svoje uske klasne interese. Cionizam je svakako bio njihova dijalektička negacija.

U isto vreme se dogodilo i otvaranje jevrejskog Kulturnog doma u Subotici, čije je pitanje stalno stavljano na dnevni red tokom mnogih godina i decenija unazad i pre dolaska ove uprave na čelo opštine. Uz to, održavanje Doma nije tražilo neka značajnija novčana sredstva, pa je taj događaj prošao gotovo nezapaženo u sklopu postojećih suprotnosti i borbi. Međutim, sukob koji se sve više zaoštavao okrenuo se sada prema poreskoj politici nove opštinske uprave. Izvršni odbor JVO je na sednici održanoj sredinom januara 1934. obratio posebnu pažnju novinskim člancima koje su pojedini lokalni listovi donosili o opozicionom pokretu subotičkog jevrejstva, kao i pritužbama koje su izvesni jevrejski građani uputili Ministarstvu pravde. Stoga je izvršni odbor odlučio da se u cilju raščišćavanja stvari obrati jednom deklaracijom javnosti sa sledećim bitnim zaključcima:

1. Sproveli smo izbore i izabrali novo rukovodstvo sa još javno neproverenim novim izbornim pravilnikom. Obecavamo — a to ćemo i ispuniti — da ćemo kroz godinu dana za 50 posto smanjiti porez za 90 posto obveznika.
2. Ukinućemo tajno oporezivanje.
3. Izmenićemo sistem trošenja, a prema postojećim uslovima regulisaćemo nagrađivanje naših nameštenika.
4. Osavremenićemo Statut JVO da jevrejskim javnim životom ne bi vladalo 20—30 ljudi. Nastojaćemo da niko ne bude nepravedno oporezovan, kao i da jevrejske stvari predstavljaju oni Jevreji koji će znati da saosećaju sa siromašnima. Iz tih razloga ćemo siromašnima vratiti izborno pravo.
5. Ukinućemo stanje po kome se na osnovu imovinskog cenzusa konstituiše izvršno telo JVO budući da je 12-im statutarim članom bilo oduzeto izborno pravo onim Jevrejima koji su plaćali manje od 120 dinara poreza, odnosno po kome su siromašni Jevreji bili isključeni iz javnih poslova u opštini...¹⁸⁵

¹⁸⁴ Po kazivanju dra A. Gamsa, a po izvorima koji su proistekli iz advokatske kancelarije dra Elemara Kalmarara, predsednika JVO, prvog cionističkog pokreta u Subotici bili su upoznati sa tim da je Rade Lungulov, novinar i glavni urednik »Narodne reči«, bio zavrbovan i da ga je plaćao Ferkersbiro iz Beograda, centar petokolonske agenture za Jugoslaviju, da bi u Subotici preko svog lista širio propagandu o judeomađarstvu cionističkog pokreta. Budući da je dr Kalmar odranije poznavao Lungulova, to mu nije bilo teško da ga diskretno zapita koliko mu Ferkersbiro plaća za protivjevrejsku radotu. Lungulov je rekao kao svotu, na šta mu je dr Kalmar predložio da će mu platiti više ako prestane da objavljuje besramne članke protiv Jevreja. Lungulov je to prihvatio, pa je kasnije čak i činio izvesne usluge dru Kalmaru.

¹⁸⁵ »Napió« od 30. januara 1934.

Ova deklaracija donekle razjašnjava političko stanje i nepomičnu borbu unutar JVO. Ona pre svega ukazuje na to da je podeljenost u opštini postojala ne samo između cionističkih i procionističkih predstavnika, s jedne strane, i građansko-liberalističke opozicije sa druge, nego da su i među cionistima vladala različita shvatanja i opredeljenja, te da je preovladavalo mišljenje da treba nastojati na sporazumu sa opozicijom. Međutim, opozicija se nije predavala. Svoj poraz je shvatila kao trenutačnu slabost, uzurpaciju grupe »prevratnika« koji nisu uživali poverenje ni subotičkog jevrejstva ni režima, i nadali se da će vlast ponovo preuzeti u svoje ruke. Tako se konsolidacija nove uprave obavljala uz brojne teškoće. Ona ih je prevazilazila u borbi sa opozicijom koja se u grčevitoj odbrani svojih pozicija, pored intriga, podmetanja (judeomađarstvo i slično), takođe i pravno zaklanjala iza još nepromenjenog i zastarelog statuta.¹⁸⁶

Posle uspešno završene procedure oko otvaranja nove bolnice, gotovo neobjašnjivo su počele da jenjavaju trzavice i borbe u JVO. Tome su svakako doprineli nasilna smrt kralja *Aleksandra* 9. oktobra 1934, iza toga nastalo zaoštavanje jugoslovensko-mađarskih odnosa, ukidanje monarhofašističke diktature i postepeno oživljavanje demokratskih institucija u državi. Posebno je zabrinjavalo jačanje hitlerizma u svetu, što je sve uticalo da suprotnosti između zavađenih i podeljenih Jevreja u Subotici počnu jenjavati. Nametala se potreba da se sagledaju značaj zajedništva radi suprotstavljanja sve agresivnijem nacifašizmu koji se ubrzano sa svih strana približavao jugoslovenskim državnim granicama. Sve manje se potalo i pitanje judeomađarstva. Tako se desilo da na redovnoj sednici prvog izvršnog odbora JVO u Subotici održanoj 29. decembra 1935. pod predsedništvom *dra Kalmara*, na kojoj je razmatran predlog budžeta za 1936. nije bilo »provokativnih« izdataka. U međuvremenu su zastupnici Državne hipotekarne banke 18. maja 1936. predali predstavnicima JVO zgradu bivšeg sanatorijuma »Park«, pa se moglo pristupiti i otvaranju bolnice.¹⁸⁷

Hitlerizam kao posredan i neposredan uzrok polarizacije unutar jevrejstva i cionističkog pokreta u Subotici

Krajem januara 1933. u Nemačkoj je došla na vlast Hitlerova Nacional-socijalistička partija koja je sebi kao neposredan zadatak i cilj postavila osvajanje sveta i istrebljenje Jevreja. Položaj jevrejskih zajednica u mnogim evropskim zemljama postao je sve teži. Agresivna Hitlerova mašinerija je uporedo sa sve žešćim progonom Jevreja u Nemačkoj vršila politički pritisak na zemlje van svojih granica da bi obezbedila svoj uticaj i pripremanje budućih agresija; taj uticaj se počeo osećati i u Jugoslaviji. U međuvremenu su Jevreji u strahu od uništenja, sve masovnije napuštali Nemačku, a put u izgnanstvo vodio je neke i preko Jugoslavije. Prve izbeglice su počele pristizati već u samom početku dolaska nacista na vlast krajem februara 1933. Pri prelasku preko mađarske teritorije, jedan broj

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ »Židov« br. 24/1936.

ovih izbeglica je bio prihvatani u Subotici, odnosno preko Zagreba bio u nju upućivan na smeštaj i oporavak. Posle kraćeg ostajanja i oporavka, izbeglice su iz prihvatnih centara upućivane u ekonomski snažnije jugoslovenske JVO. Njihovi organi su dalje preuzimali brigu oko izbeglica sve do trenutka dok se ne bi ostvarili uslovi za nastavljanje puta u Palestinu ili neku prekomorsku zemlju van Hitlerovog domašaja. Pri tome je jugoslovensko jevrejstvo moralo da savlađuje pasivan i aktivan otpor jugoslovenskih vlasti koje su pod pritiskom Hitlerove mašinerije izražavale sve veće neraspoloženje prema prisustvu izbeglih Jevreja.¹⁸⁸

Jačanje antisemitizma u svetu pod snažnim pritiskom i uticajem hitlerizma, kao i sve širi razvoj cionističkog pokreta uslovlili su da se unutar njega pojave različiti ogranci, ponekad srodni, ali i često međusobno suprotstavljeni: levi i desni, opšti i drugi. Jedan od prvih, a ujedno i najmasovnijih i najborbenijih ogranaka cionističkog pokreta u Jugoslaviji bilo je omladinsko udruženje »Hašomer hacair«. Pošto su ideološke osnove udruženja bile veoma bliske marksističkoj ideologiji, to su njegovi članovi sve više uviđali da će im biti korisnije da se za svoja dojučerašnja uverenja bore sa organizaciono čvršćih i prekaljenijih političkih gledišta KPJ i SKOJ-a. Ta organizaciona pomeranja postaju sve zapaženija s pojavom i porastom nacifašističke agresivnosti. Oni ne osporavaju cionizmu da je pravedan i opravdan kao ideja o stvaranju jevrejske domovine; ali takođe shvataju da taj zadatak pri postojećoj političkoj konstelaciji snaga u svetu predstavlja neostvarljiv cilj ukoliko bi u Evropi pobedio hitlerizam. Jer ako bi se to desilo, cionizam bi bio uništen zajedno sa svetskim jevrejstvom. Na sličan način je došlo do polarizacije i unutar redova »Hašomer hacaira« u Bačkoj, a posebno u Subotici gde se organizacija podelila na desne i leve, tj. prokomuniste. Posle toga su posredovali odgovorni rukovodioci iz Zagreba, ali bez uspeha. To je nekako saznala i policija, pa je »Hašomer hacair« tokom 1934. bio raspušten u svim mestima Bačke izuzev u Novom Sadu.

Pošto se »Hašomer hacair« ugasio, celokupna omladinska delatnost je zamrla, što se osetilo na svim područjima cionističkog rada. »Bilo je pokušaja da se omladinski rad oživi, no bez vidnog uspeha...¹⁸⁹ nostalgично zaključuje izvestilac Židova iz Subotice. Međutim, ta tvrdnja je samo uslovno tačna i ne odnosi se na veoma živ, sadržinski i formalno levičarski rad među jevrejskom omladinom, već prilično odomaćen u ovoj sredini. Nasilno odstranjivanje levičarskog »Hašomer hacaira« sa pozornice zbivanja u Subotici nije mnogo pomoglo njegovom najupornijem ideološkom suparniku unutar cionističkog pokreta: opštim cionistima koji su cionizmu dali jednu opštu vanklasnu platformu nasuprot hašomerskom levičarskom opredeljenju. Zajedno sa svojom omladinskom organizacijom »Akiba«, opšti cionisti nisu mogli — što su i sami priznavali — da se ukorene čak ni u jednoj, za jugoslovenske prilike natprosečno stuiranoj građansko-buržoaskoj jevrejskoj sredini: kao što je Subotica, i to posle zabrane »Hašomer hacaira«. Nije bio mnogo uspešniji ni pokušaj sa klasno nezainteresovanom omladinom

¹⁸⁸ »Naplo« od 25. januara 1939.

¹⁸⁹ »Židov« br. 19/1937.

Zgrada jevrejske škole u Subotici

בית חולים לחברת בית חסד דר' יששכר דוב זנגער בסוכניצא
УДРУЖЕЊЕ ЈЕВРЕЈСКЕ БОЛНИЦЕ
„Др. БЕРНАРД СИНГЕР“

OSNOVAO:
LAJČO POLLAK
(1921-23)
SUBOTICA
TELEFON: 4-50

UDRUZENJE JEVREJSKE BOLNICE
„Dr. BERNARD SINGER“

Broj 93 /1937

JEVREJSKA BOLNICA SUBOTICA

Gosp.

Dr. Sekelj Aron
Subotica

Čast nam je izvestiti Vas, da je Udruženje Jevrejske bolnice „Dr. SINGER BERNARD“, na glavnoj skupštini, održanoj 10. januara 1937. izabralo Vas za

člana Upravnog Odbora.

Pozdravljajući Vas sa jevrejskom bratskom ljubavlju prilikom Vašeg izbora na ovaj počasni položaj, ujedno molimo Vas, da Vaše interesovanje i gotovost za rad, koju je glavna skupština našeg udruženja sa izražavanjem svog poverenja uvažila, izvolite i nadalje staviti na raspoloženje našoj bolnici koja ispunjava jednu vrlo plemenitu misiju.

Subotica, januar 1937.

Sa jevrejskim bratskim pozdravom

Alfred
Udruženje Jevrejske Bolnice „Dr. Bernard Singer“ u Subotici

Izveštaj o izboru Arona Sekelja za člana Upravnog odbora Udruženja jevrejske bolnice „Dr. Bernard Singer“ u Subotici

Grupa subotičkog Hašomer Hacaira na Paliću 1934. godine

magh. spon. Lora. Aron

magh. spon. Lora. Aron

Prébis Filmos	9	14
Tauszig Ferde	13	28
Türkel Páni	14	53
Tauszig David	15	15
Tauszig János	18	42
Tauszig David	21	42
Tauszig László	"	43
Tosózi Lina	22	41
Tosózi David	"	42
Tauszig Filmos	22	62/63
Tauszig Filmos	22	62
Tolnai (foerl) János	26	64
Teichner Maria	37	37
Teichner Lora	30	36
D. Torók Armin	22	35
Trancsiner Eno	gyerm. oor.	
Tanner Fridr.	29	25
Trafikant Sami	35	1
D. Torók Armin	22	34
Tarnai Lotti	40	15
Triebel Proszessé	36	50
Török Lipót	35	34
Traub M. János	38	27
Teltsch Mihor	37	18
Tolnai János	37	23
Traub László	38	28
Trafikant Gábor	Kriptá	

Prébis Robert	29	25	gyerm. oor.
(Kálmán Mészáros)	29	25	
Tanner Fridome	49	42	
Tatarsi Robert	32	1/2	
Tascher János	32	1/2	
Tauszig Mihor	42	90	
ör. Trafikant János	42	90	Kriptá
Triebel Oskár	43	41	
ör. Tolnai János	26	17/2	
ör. Tolnai Sándor	44	88	
Telts János né	24	Kriptá	
D. Torók Béla	15	1937	Kript. Köz. II.
Dr. Tordai János	1851		1. díj
Tornik Mária	1892		2. díj
Traub. Mária	1926		D. 30 1

skom organizacijom »Kadima«, koja je na inicijativu *Mirka Sekelja* i pod njegovim rukovodstvom osnovana 1935. u Subotici i kratko postojala.¹⁹⁰ Naime, »Kadima« je u subotičkoj sredini i vremenski i društveno bila prevaziđena stvar, anahronizam, s obzirom na to da je relativno snažna cionistička halucijutska svest prožeta levičarskom klasnom borbom bila neosporna realnost, pa bi prihvatanje »Kadimine« ideologije bio korak unazad.

Međutim, u to vreme se nasuprot ovim vanklasnim cionističkim pokretima, ali ne i kao posledica odsustva dotad snažnog »Hašomer haair«, u Subotici javlja izrazito desničarski pokret *Vladimira Žabotinskog*, često nazivan revizionistički ili neocionistički (NZO). I *Žabotinski* je u svojim ideološkim osnovama zacrtao međuklasno jedinstvo,¹⁹¹ s tim što je otvoreno davao prednost imućnim slojevima, a oni su mu uzvraćali istim simpatijama. Da bi propagirao svoje ideje, u avgustu 1935. posetio je Jugoslaviju, odnosno Novi Sad u kojem ga je dočekaо veliki broj istomišljenika i iz Subotice. U takvim okolnostima su optičar *Laslo Krishaber* i advokat *Sandor Perl* te iste godine osnovali u Subotici neocionističku organizaciju »Brit trumpeldor«, poznatu kao »Betar«. Ovoj desničarskoj jevrejskoj organizaciji darovala je zastavu poznata subotička bogatašica i udova *Rafaela Hartmana*. Ova organizacija je bila zamišljena kao borbena i agresivna, a sebi je postavila za cilj: oružanu i bespoštednu borbu pri osvajanju Ciona, pa je u tom duhu vaspitavala i obučavala svoje članove. I dok je »Hašomer haair« u galutu, pa i Jugoslaviji, na hahšarama pripremao svoje članove za izučavanje pojedinih zanata, zemljoradnje i ribarstva, dotle je »Betar« sa svojim članovima, onoliko koliko su mu dozvoljavale mogućnosti, izvodio vojnu borbenu obuku i pripremao se prvenstveno za diverzantske akcije. Uz postojeću i još živu tradiciju naprednog »Hašomer haair«, »Betar« nije zabeležio vidniji uspeh na planu okupljanja jevrejske omladine u Subotici. Manji broj konzervativno vaspitane i politički dezorijentisane jevrejske omladine (oko 30—40 lica) ulazio je u sastav subotičkog »Betara«. Nosili su smeđe uniforme, nastojali da im držanje bude vojničko, a dom im se nalazio u današnjoj Tucovićevoj ulici, u dvorišnoj zgradi pored male sinagoge. Počev od samog osnivanja, revizionisti su dosledno svojim načelima stupili veoma agresivno u verbalni duel protiv cionističkih organizacija. Nastojali su da uđu u opštinske uprave i odatle istisnu cioniste.

Iz izlaganja *Mošea Švajgera*, potpredsednika subotičke MCO, na sednici Saveznog odbora SCJ održanoj 4. i 5. juna 1936. u Zagrebu, jasno je izražen stav subotičkih cionista prema revizionistima. »U samom revizionizmu *Švajger* ne vidi opasnost, već u onim cionističkim sredinama, gde se zbog nedostatka cionističke discipline čine nedopustive koncesije revizionistima. To se naročito odnosilo na rad u opštinama, koji mnogi cionisti pogrešno shvataju. Kao da su opš-

¹⁹⁰ M. Sekelj, *nav. delo*.

¹⁹¹ U vreme širenja fašizma u pojedinim evropskim zemljama, *Žabotinski* je uživao Musolinijevu podršku, zbog čega je morao doći u sukob sa ideologijom i politikom cionističkog pokreta, pa je istupio iz njega i osnovao »Novu cionističku organizaciju« (NZO). Ona se ideologijom i praktičnom politikom razlikovala od ostalih fašističkih pokreta jedino time što nije imala antisemitsko obeležje. Napredni cionistički aktivisti i komunisti u Subotici i Zagrebu nazivali su pripadnike ovog pokreta »*Žabotinskijevi fašisti*«. Današnja politička formacija Likud u Izraelu proističe neposredno iz ovog *Žabotinskijevog* pokreta.

tine mesta gde revizionistima treba činiti koncesije.¹⁹² Kad je govorio o koncesijama, Moše Švajger je prvenstveno imao u vidu subotičke prilike i obrazovanje tzv. »Mesnog akcionog odbora« krajem 1934. od predstavnika tada postojećih jevrejskih organizacija u Subotici. Međutim, uprkos svom uloženom naporu da se osnuje taj odbor, on je usled nesavladivih ideoloških i drugih protivrečnosti između pojedinih njegovih subjekata ostao organizaciono nedonošče. Nigde i nikad se više ne pominje, iako su u njega birane najuglednije jevrejske ličnosti u Subotici. Za predsednika »Akcionog odbora« postavljen je predsednik JVO *dr Elemer Kalmar*, za potpredsednike neološki nadrabini *dr Jožef Geršon*, ortodoksni nadrabini *Mozeš Dajč*, *dr Zoltan Lorant*, potpredsednik lože »B'nai brit matatjad«, i *Ignac Grosberger*, predsednik ortodoksne JVO, za sekretare *mr. ph. Karolj Vidrih* i *dr Imre Vidor*, sekretar JVO. Za članove su delegirani predstavnici svih tada postojećih jevrejskih organizacija u Subotici: MCO, WIZO, YOUNG WIZO, ženske zadruge, Jevrejske narodne kuhinje, Patronaža, lože »B'nai brit matatjad«, »Brit trumperldora«, udruženja »Talmud Tora«, udruženja Jevrejske bolnice »Dr Bernard Singer«, »Hevra kadiše« i sportskog društva »Hakoah«.

Društveni i kulturni život Jevreja u Subotici, 1933—1937.

Društveni život subotičkih Jevreja u to vreme bio je pod dvostrukim znamenjem: jedno je već ostvarena, bogata i uhodana tradicija; drugo proizlazi iz sve dinamičnijih i sadržajnijih društveno-političkih kretanja koja se odvijaju unutar jevrejstva. Kao izraz takvih kretanja, subotičko jevrejstvo je sredinom 1933. dobilo opšternistički opredeljeno glasilo pod nazivom *Viesnik Agudat Izraela*. Prvi put se pojavio 30. juna kao sedmični list *Agudat Izrael* na nemačkom, u malom formatu koji je uobičajen kod časopisa, a odgovorni urednik je bio *G. Vinkler*. Sa brojem 14 od 29. septembra 1933. ugasio se taj list koji je po svojim shvatanjima, nasuprot hašomerskoj i prolevičarskoj ideologiji, odražavao tada aktuelizovane opšte cionističke ideje i gledišta, ali oni nisu nikad nailazili na plodno tle u Subotici, pa je shodno tome i njihov zagovornik bio kratkog veka.

U međuvremenu se već afirmisani mladi subotički violinist *Andor Hauzer* sve više potvrđivao kao pripadnik najviše svetske klase reproduktivnih muzičkih umetnika. Muzicirao je na najreprezentativnijim muzičkim podijumima, pred najodabranijom publikom u svetu. Tako je i u Beogradu, uz sudelovanje mlade subotičke umetnice *Ivanke Manojlović* i uz pratnju orkestra Kraljeve garde, 5. marta 1934. održao koncert koji je prethodno izveo pred kraljicom *Marljom* i njenom svitom.¹⁹³ Sledeće sezone je 10. aprila 1935. u koncertnoj dvorani Gradskog pozorišta u Subotici održan tradicionalni koncert jevrejske sinagogalne muzike u izvođenju *Andora Hauzera*, *Ilonke Šlezinger*, nadkantora *Lipota Edelištajna* i *Pala Frajliha*.

¹⁹² »Židove« br. 28/1936.

¹⁹³ »Naplo« od 25. februara 1934.

Jevrejska obnova se stalno i organizovano odražava u svesti subotičke jevrejske zajednice, što je trajni zadatak svih jevrejskih društvenih organizacija. Taj zadatak je sredinom aprila 1936. ispunjen u Subotici prikazivanjem jevrejskog filma »Erec Izrael — Zemlja rada i budućnosti«,¹⁹⁴ a 9. juna iste godine održan je koncert jevrejske muzike u koncertnoj sali Gradskog pozorišta sa novom sadržinom i interpretatorima. U okviru plana o intenzivisanju i širenju duha jevrejske obnove spada i poseta Vojvodini *dra Nahuma Goldmana*, predstavnika Jevrejske agencije u Društvu naroda, koji je pri obilasku većih Jugoslovenskih središta posetio i Suboticu 5. i 6. novembra 1936. Tim povodom je uz prisustvo predstavnika vlasti, drugih veroispovesti, društvenog i javnog života održan impozantan zbor, takođe u koncertnoj sali Gradskog pozorišta.

Formiranje omladinskog cionističkog vaspitnog pokreta »Tehelet lavana«

Početkom 1936. godine, nekako istovremeno i uglavnom u mestima gde su vlasti zabranile »Hašomer hacair«, obrazuje se levičarski opredeljen omladinski vaspitni pokret »Tehelet lavana«, za koji bi se moglo reći da je ideološki naslednik »Hašomer hacaira«, šest meseci posle osnivanja »Histadrut tehelet lavana« u Jugoslaviji, »Tehelet lavan« je 6. avgusta 1936. organizovao svoju prvu cefejsku mošavu na Gozd Martuljku. Povodom toga, *Židov* beleži: »Na ovom skupu učestvovalo je oko 50 polaznika, većinom iz beogradskog, subotičkog i somborskog kena... mošava je, po opštem uverenju, omogućila da se ostvari čvrsto kadrovska jezgro pokreta, s tim što će oko sebe okupiti jevrejske omladinske mase, koje su se još u to vreme, u velikom broju nalazile u redovima asimilanata i revizionista.«¹⁹⁵ Godinu dana po osnivanju »Tehelet lavana« u Subotici, pokretom su rukovodili *Šandor Štajner-Dov* i šalijah *Aleks Biberštajn*. Nade probudene na prvoj mošavi, uspešno su se ostvarivale: u kenu je već bilo oko stotina članova koji su redovno izvršavali svoje obaveze, sihve, a njih je u toku svake sedmice bilo i po nekoliko puta. Prva javna priredba u obliku usmenih novina održana je u kenu 2. maja 1937. godine. U pogledu ideološko-političkog i organizacionog rada, pokret je u srazmerno kratkom roku održao nekoliko skupova, ali zbog kratkoće raspoloživog vremena, ovi skupovi su po oceni polaznika ostavili nepotpun i uglavnom propagandno-emosivan utisak na prisutne.

Nasuprot ovima, seminar »Histadrut tehelat lavana« Jugoslavije koji je održan početkom januara 1938. na Paliću, prvi put je sistematski i na naučno zasnovanoj metodologiji pristupio obradi osnovnih teoretskih i praktičnih pitanja pokreta. Seminaru je prisustvovalo oko 30 polaznika iz svih mesta u kojima su delovale organizacije »Tehelet lavana«. Ideološko i praktično polazište zasnivalo se na postavci da je potrebno prestrukturirati klasne osnove jevrejstva u galutu. Njegovi članovi su nastojali da pre odlaska u Palestinu ovladaju osnovnim znanjima iz poljoprivrede, pojedinih zanata i drugih sličnih zanimanja. U tu svrhu su tih

¹⁹⁴ »Židov« br. 14/1936.

¹⁹⁵ *Isto*, br. 33/1936.

godina u okolini Subotice, kao i drugim delovima zemlje, već po prirodi posla osnivani centri za obuku, tzv. hahšare. Omladinci su na Hajdukovu, 15 km udaljenom od Subotice, na imanju jevrejskog zemljoposjednika *Dule Ingusa* izučavali vinogradarstvo. Druga zemljoradnička hahšara se nalazila kod Podravske Slatine, a u Bakru na Hrvatskom primorju savladavane su veštine ribolova i plovidbe.

Društveni i organizacioni život »Tehelet lavana« odvijao se u kenu (društvenom domu). Taj rad je s jedne strane nosio snažno obeležje vlastitih načela, usvojenih na mošavama i veldama, a sa druge je bio pod uticajem društveno-političkih kretanja u svetu, pa i u Subotici. U kenu su održavana predavanja iz najrazličitijih društvenih tema, a među njima su u nemalom opsegu bile i marksističke. Negovan je demokratski, humanistički i revolucionarni odnos prema postojećoj stvarnosti. Članovi »Tehelet lavana« su usmeravani na saradnju sa drugim progresivnim i revolucionarnim krugovima u Subotici kao što su KIE (evangelistička napredna omladina), sindikati i njihova tribina »Odbor sedmorice«, redakcije naprednih časopisa i listova (*Hid, Népszava* i dr.), sa kojima su organizovali razne manifestacije, izlete, usmene novine i slično. U taj okvir spada i aktivnost koja je usledila 1940. po izvesnom dogovoru između pripadnika »Tehelet lavana« u Subotici i njegovog zemaljskog »Histadruta« da se za tu kalendarsku godinu obrazuje redakcijski omladinski odbor lista *Cofe*, jednog od glasila SŽOU. U redakciji su bili određeni *Ivan Blum* (koji nije bio aktivan u »Tehelet lavanu«, ali je bio jedan od najobrazovanijih, marksistički opredeljenih omladinaca u Subotici), *Đerđ Hajzler*, *Edita Špicer*¹⁹⁶ i *Đerđ Singer*. Do kraja svog mandata, redakcijski odbor je pripremio materijale i štampao jedan broj¹⁹⁷ u šapirografskoj tehnici, u štampariji »*Braća Fišer*« u Subotici. Krajem septembra ili početkom oktobra 1940, posredstvom *Koste Lakenbaha*, tada već člana Mesnog komiteta SKOJ-a u Subotici i aktiviste u »Tehelet lavanu«, cela redakcija je grupno stavljena pod uticaj SKOJ-a, a ubrzo zatim ušla u njegov sastav kao jedan skojevski aktiv na čelu sa *Đerdom Hajzlerom*. U tom aktivu su pored navedenih lica bili i tadašnji aktivisti »Tehelet lavana« *Ervin Špicer*, *Endre Deri*, *Ferenc Levi* iz Čantavira, te izvestan broj njihovih školskih drugova nejevreja, među kojima i autor ove monografije.

Iako je MCO u Subotici nastojao da kroz cionistički pokret obuhvati »sva ideološka strujanja, diferencijacije i nijanse kao zdrave i popratne pojave svakodnevnog razvitka«,¹⁹⁸ »Tehelet lavan« je svojim naprednim programom i doslednom aktivnošću za srazmerno kratko vreme svog postojanja izrastao u brojno najjači i ideološki prevladavajući faktor ne samo u Subotici nego posle »Hašomer hacara« i u celoj zemlji. Međutim, najveća slabost »Tehelet lavana« u Subotici bila je u tome što se gotovo isključivo oslanjao na srednjoškolsku jevrejsku omladinu. Po strani je ostala starija intelektualna, studentska, nameštinička i radnička

¹⁹⁶ Pisano od 4. juna 1974. koje je Editu Špicer-Hajzler poslala autoru i izjava Đerđa Hajzlera data autoru.

¹⁹⁷ Editu Špicer kaže u navedenom pismu: »Sećam se da je u okviru rubrike »Diskusije« u vezi sa rešenjem jevrejskog pitanja objavljeno gledište da se jevrejsko pitanje može rešiti jedino u socijalističkom društvenom uređenju, a ne iseljavanjem Jevreja u Palestinu.«

¹⁹⁸ »Zidov« br. 22/1939.

omladina kojoj do tada nije bila posvećena odgovarajuća pažnja. Pojedinačni pokušaji da se ova omladina organizuje, najčešće su se sukobljavali sa izvesnim objektivnim okolnostima, uglavnom sa angažovanošću ovih omladinaca u sindikatima, studentskim udruženjima ili nekoj drugoj društvenoj organizaciji, a neretko i sa otporom onih cionističkih krugova koji su zazirali od ubacivanja komunističkih ideja u cionistički pokret. U takvim okolnostima su neki pojedinci opet pokrenuli pitanje u vezi sa osnivanjem radničko-nameštenečkog cionističkog udruženja koje bi delovalo izvan postojećih udruženja, a unutar SŽOU. Ovoga puta nisu postojale nikakve prepreke za osnivanje udruženja koje je dobilo naziv DROR. Osnivačka skupština je održana 30. oktobra 1938, a u DROR je od samog osnivanja bilo učlanjeno 25 omladinaca.¹⁹⁹ Posle obaveštenja o osnivanju DROR-a koje je publikovano nakon skupštine, više se ni u jednom sredstvu javnih informacija nije pojavilo ime ovog udruženja.

Društvene aktivnosti subotičkih Jevreja u predvečerje II svetskog rata

Približavanje aveti II svetskog rata koji je pored uobičajenih ratnih opasnosti nosio i znak najstravičnijeg antisemitizma, razbuktalog u holokaustičnim razmerama, pretilo je apokaliptičnim uništenjem jevrejstva. Koncentracioni logori su u to vreme bili možda samo vizija najdalekovidijih, ali i masa izbeglih Jevreja pred nacističkom najezdom bila je jugoslovenska stvarnost. Iza nemačkih su pristizali austrijski, češki i poljski Jevreji, a strah i užas su bili gotovo jedini prtljag koji su oni nosili. Dolazili su onako kako se pojačavala i širila agresija. Ti svedoci užasa i taj ubrzani ritam nadiruće agresije, duboko su onespokojavali jugoslovensko jevrejstvo. Mađarska, od koje su mnogi Jevreji u Bačkoj podsvesno očekivali da će se ipak jednom vratiti francjozefskim vremenima, tokom aprila 1938. usvojila je antijevrejski zakon. Tako se prekinula i poslednja duhovna nit koja je deo bačkih Jevreja povezivala s Mađarskom preko jezika i kulturnih tekovina.

Nema sumnje da je takva onespokojavajuća atmosfera duboko uzdrmala sve jevrejske duhove u zemlji, pa i u Subotici. Umesto političkih razmirica i borbe oko vlasti u JVO, imperativno se nametao duh tolerancije i zbivanja redova pred nadolazećim opasnostima. Strah od opasnosti koja se približavala razrešio je i odbacio mnoge egzistencijalne, ideološke i političke premise, te ostavio samo dva čvrsta i realna opredeljenja; proverena i društvenom praksom: na jednoj strani je bio cionistički pokret sa svojom ideologijom, a na drugoj komunistički. Prvi je silom istorijske logike bio uslovljen borbom i opstankom drugog, koji se inače ostvarivao na ovom geografskom prostoru. Drugi je zahtevao više samoodricanja, napora i žrtava. Na toj ideološkoj osnovi biće ne samo među subotičkim Jevrejima izvršena deoba i prestrojavanje. Do izbivanja II svetskog rata, izvan tog okvira će ostati jedino revizionisti, a kad on započne, i oni će se potčiniti istorijskoj logici i dobrim delom opredeliti za NOR naroda Jugoslavije. U takvim okolnos-

¹⁹⁹ Isto, br. 47/1938.

tima je MCO u Subotici održala svoju poslednju redovnu skupštinu 29. januara 1939. Novoizabrana uprava je vršila svoju dužnost sve do okupacije, kad se njen rad praktično ugasio. Na čelu uprave se prvi put našao *dr Moše Švajger*, neosporo jedan od sudbinski najpozvanijih i najdoraslijih pregaoca koga je istorija predodredila za to mesto u najsudbonosnijem trenutku od dolaska Jevreja na ovaj geografski prostor.

Uprkos veoma teškim i neizvesnim vremenima koja su stajala pred jevrejstvom u celini, subotički revizionisti su umesto da traže — kao što je to prirodno u takvim slučajevima u ljudskim zajednicama — način za zблиžavanje, okupljanje i smirivanje međusobnih nesuglasica, koristiti svaku pogodnu priliku da i najmanju pukotinu između sebe i cionista prošire i pretvore u nepremostivu provaliju. Tako su početkom 1939. održali javnu priredbu na kojoj su sručili najodvratnije klevete na cionističku organizaciju i njene rukovodioce, izjavljujući da su za sve postojeće nedaće krivi jedino cionisti. Posle toga, a povodom sve češćih i sličnih ispada, subotička MCO je 14. februara 1939. priredila kulturno veče, pa je *dr Moše Švajger* upoznao prisutne sa suštinom i razlikama između dveju ideologija i dvaju političkih pokreta, te naglasio: »U ovo sudbonosno vreme, Jevreji moraju biti načisto sa svim razlikama koje razdvajaju cioniste i revizioniste. Oni treba da pruže svoju podršku onoj strani koja je u postojećim istorijskim okolnostima uzela u obzir sve pretpostavke i koja je na osnovu dosadašnjeg rada dokazala da se kreće jedino mogućim putem...«²⁰⁰ I dok su revizionisti paradirali sa svojom omladinom i nastojali da ispraznom galamom pokažu svoju snagu, dotle su se cionisti i dalje borili za to da se unutar jevrejstva neguje i učvršćuje osećanje jevrejskog duhovnog i društvenog zajedništva. Svakako da je na tom planu predstavljao vrhunski događaj veliki sinagogačni koncert održan 8. maja 1940. u subotičkoj sinagogi. Priredbu je na inicijativu MCO organizovala Jevrejska ženska zadruga uz sudelovanje najuglednijih predstavnika Saveza jevrejskih kantora Jugoslavije i pevačkog društva »Hašira« iz Novog Sada. Bila je to jedinstvena kulturna manifestacija tako zamašnog organizacionog dometa ne samo u istoriji subotičkih nego i jugoslovenskih Jevreja uopšte.²⁰¹

I dok se u Subotici muziciralo na najvišem umetničkom nivou, dotle su se istovremeno na drugom kraju Evrope rušile stare demokratske i kulturne državne tvorevine pod hitlerovskom najezdom. Nacistički uticaj je pojačano rastao i u Jugoslaviji i osećao se na svim stranama. Najzad je i najviše državno rukovodstvo zemlje pokleklo i počelo delovati kao produžena ruka politike i ideologije Hitlerovog Rajha. Na udaru su se pre svih našli Jevreji i demokratski pokreti u zemlji. Vlada je na protivjevrejskom planu donela dve posebne uredbe: nasuprot još nedavnim javnim uveravanjima usmerila je represivne mere na same

²⁰⁰ Isto, br. 8/1939.

²⁰¹ Po prikazima koji su se pojavili u lokalnoj i drugoj štampi, izvanredno uvežban hor je predstavljao harmoničnu i jedinstvenu celinu sastavljenu od najboljeg mogućeg glasovnog materijala, pa su kompozicije Almara, Sulcera, Šora i Levandovskog bile najsavršenije izvedene uz ogroman uspeh. Solisti su bili Leopold Edelštajn, nadkantori iz Subotice, s Rozenblatovom kompozicijom »Rom veniso«, Kačka Geršon, nadkantori iz Zemuna, sa Štajnbergovom kompozicijom »Habet mišomajne«, Arnold Grusman, nadkantori iz Beograda, s kompozicijom »Tikanta šabat«, Pal Frajljeh, nadkantori iz Osijeka, s Gotšalovom kompozicijom »Rece«, i Mavro Bernštajn, nadkantori iz Novog Sada, s Rozenblatovom kompozicijom »Omer rabi Eliezer«.

egzistencijalne osnove jevrejstva u Jugoslaviji, podjednako na privrednu i duhovnu sferu:

a) »Uredbom o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane«;

b) »Uredbom o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola«.²⁰²

S obzirom na proporcionalni odnos broja subotičkih Jevreja i ostalog stanovništva u gradu (oko 7 posto), zatim na još jače izražen odnos u privredi, pa i školstvu, subotički Jevreji su ovim uredbama bili neuporedivo snažnije i efikasnije pogodeni nego ostali Jevreji u zemlji.²⁰³ Međutim, to nije bilo ono najgore; inercija kojom su tekli istorijski događaji bila je neobuzdano snažna, društveni uslovi toliko složeni i neraspletivi, a vremena sve manje da bi se bilo šta korisno moglo učiniti i sprečiti nesreća koja je pretila ne samo Jevrejima nego i svim narodima Jugoslavije.

JEVREJI I RADNIČKI REVOLUCIONARNI POKRET U SUBOTICI, 1918—1941.

Posle vojnog sloma i propasti Austro-Ugarske Monarhije, u jesen 1918. godine »došlo je do tzv. ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca — Ističe predsednik *Tito* na V kongresu KPJ 1948. godine — pomoću obilne asistencije pobedničkih srpskih i francuskih trupa... te vojske su došle da bi obezbedile velikosrpskoj buržoaziji vladajući položaj, a čitavoj buržoaziji u državi, tj. i domaćoj buržoaziji u tim krajevima, nesmetano pljačkanje radnih masa i da bi onemogućile revolucionarni pokret u tim krajevima, koji se počeo naglo razvijati pod uticajem velike Oktobarske revolucije i usled događaja u Mađarskoj«.²⁰⁴ Taj trenutak je posebno uočljiv i u pomenutoj svečanoj rezoluciji vojvodanskih Jevreja na velikom manifestacionom zboru »odanosti i vernosti Jevreja Vojvodine državi i Dinastiji« koji je održan 1931. u Subotici. Tom prilikom je kao veliki istorijski čin isticana »Proklamacija srpske vojske« od 14. novembra 1918. koja je najavila: »Mir, red i opšte poštovanje privatne svojine...« Drugim rečima, srpska vojska i država koje su bile imune na antisemitizam, za razliku od »boljševičkom revolucijom zaražene« Mađarske, pojavile su se kao jemci neprikosnovenih kapitalističkih klasnih interesa. To je u datim okolnostima i te kako odgovaralo znatnom delu subotičkih Jevreja koji su u pretežnoj meri predstavljali subotičku buržoaziju i dobrostojeći

²⁰² Službeni list Kraljevine Jugoslavije, br. 229 od 5. avgusta 1940.

²⁰³ »Nap16« u broju od 25. oktobra 1940. obaveštava čitaoca da je realizovan *numerus clausus* u subotičkim srednjim školama i na Pravnom fakultetu. Zbog tih odredaba nije upisano 16 učenika u prvi razred muške gimnazije. U ženskoj gimnaziji su u prvi razred upisane četiri učenice, a osam je odbijeno. Na fakultet nije upisan nijedan student Jevreja s obzirom na to da Uredba o upisu omogućuje upis samo 0,45 posto svih jugoslovenskih Jevreja od broja novoupisanih studenata, što je po nekakvoj logici bio procenat Jevreja u odnosu na celokupan broj Jugoslavena.

²⁰⁴ V kongres KPJ, 21—28. juna 1948, stenografske beleške, Beograd 1949, 20.

srednji sloj građanstva. Takvih relativno snažno razvijenih kapitalističkih središta kao što je bila Subotica, gotovo da i nije bilo na teritoriji nove države, pa je i razumljiv bezmalo trajan i zajednički klasni interes pretežnog dela subotičke jevrejske buržoazije i velikosrpskih vladajućih krugova. Na drugoj strani, isto tako veoma brojan deo subotičkih Jevreja, radnika, siromašnog dela građanstva i inteligencije, upravo je u revolucionarnim vrenjima u Mađarskoj video dalji korak u pravcu potpunog rešenja jevrejskog pitanja, pa se shodno tome svrstavao iza onih snaga koje su na prisustvo srpske vojske u Subotici gledale kao na zaštitnike klasnog izrabljivanja, odnosno prolaznu i neprijatnu vojnu okupaciju. Shodno tome, najugledniji predstavnici i rukovodioci SDPM, jedine preživjele partije u gradu, među kojima se posebno isticao Jevrejin *Jene Kalmar*, nastupali su u duhu zakona i interesa mađarske države i vlade. U takvim okolnostima se radnički pokret Subotice kao integralni deo SDPM borio, nasuprot srpskim »okupacionim« vlastima, za integritet i jedinstvo stare mađarske države, sada zahvaćene revolucionarnim promenama. Takva politika je u ličnosti *Jene Kalmara*, upravnika Blagajne okružnog ureda i neformalnog vođe subotičke socijal-demokratije, imala svog najsposobnijeg i najdoslednijeg zastupnika i borca.²⁰⁵ Prerastanjem mađarske buržoasko-demokratske revolucije u socijalističku bile su prekinute veze socijal-demokrata iz Subotice sa Mađarskom. Tada su pod različitim okolnostima odlazili u Mađarsku mnogi Subotičani, među kojima su od Jevreja bili *Jene Kalmar*, *Arpad Verteš*, *Maćaš Rakoši*, *Ervin Šinko* i drugi, i uključivali se u tamošnje revolucionarne tokove. Međutim, pod uticajem nepovoljnih revolucionarnih kretanja u Mađarskoj, kao i u zemlji, potpuno se promenilo raspoloženje subotičkih socijal-demokrata u odnosu na nastale istorijske promene. Prihvaćena je stvarnost nove jugoslovenske države, pa je na Kongres ujedinjenja radničkih partija i pokreta Jugoslavije održan 23. aprila 1919. upućeno šest subotičkih delegata koji su istupili sa veoma borbenim govorima.

Od samog stvaranja SRPJ(k), odnosno Komunističke partije, buržoaski režim je nastojao da je uz pomoć međunarodne reakcije uguši svim raspoloživim sredstvima (hapšenjima, osudama, cenzurom). Ali i pored svih represivnih mera koje je nova vlast preduzimala protiv radničkog pokreta, »sindikalni pokret u Subotici postaje iz dana u dan sve jači i otporniji i biće jedan od najjačih naših pokreta... te je boreći se sa ogromnim poteškoćama... uspeo i nagnao opštinsku upravu na ustupanje jedne zgrade za Radnički dom u kome će partija i sindikati imati više mogućnosti da se pripremaju za borbu protiv današnjeg društva...« ističu *Radničke novine* od 27. decembra 1919. Tokom 1920. godine, režim ne smanjuje pritisak na napredni radnički pokret. Tako je policija 8. februara uhapsila *dra Sandora Bošana* zbog predavanja koje je održao u Radničkom domu, da bi nekoliko dana iza toga upala u Radnički dom i »prisutrima oduzela sindikalne knjižice i razjurila ih«. Međutim, radnički pokret je i pored toga bio u snažnom usponu, i to prvenstveno zahvaljujući mladoj i borbenoj grupi entuzijasta kojoj su na čelu bili povratnici iz mađarske revolucije: *Josip Zelić*, glavni sekretar

²⁰⁵ Jene Kalmar je u početku revolucionarnog kretanja u Mađarskoj ispoljavao relativno radikalna i prokomunistička gledišta, ali je posle kratkotrajnog boravka u revolucionarnoj Mađarskoj, gde je zauzimao prilično istaknutu ulogu, postao renegat i opredelio se za reformistički pravac u radničkom pokretu.

*Arpad Verteš i Lajoš Gemeri, svojevremeno sekretar KPM iz Budimpešte koji je u to vreme živeo u Subotici pod imenom Mor Vajs.*²⁰⁶

Naporedo sa ovim komunistima i pod njihovim uticajem, u Subotici od 1919. deluje mesna organizacija komunističke omladine sa oko 250 članova, na čelu sa Jevrejinom *Arpadom Fišerom*. Hroničar subotičkog radničkog pokreta *Milan Dubajić* beleži da »u Subotici ima organizovanih 250 šegrta za teror. Vođa im je neki mašinski bravar, dečko od 17 godina. Njegov stariji brat bio je za vreme mađarskog komunizma poverenik«.²⁰⁷ Sasvim je izvesno da je reč o *Ferencu*, bratu *Mačaša Rakošija*. Ovi skojevci su u bliskim događajima imali značajnu ulogu, a po nekim indicijama bili su čak protagonisti neuspelog tzv. »Zelićevog puča« od 14. aprila 1920. Iz tih razloga je njihova aktivnost bila kratkog veka. Njihova organizacija je bila raspuštena posle neuspele pobune, da bi oživela tek 1927. u ilegalnim uslovima. Tokom zatišja koje je nastalo u radničkom pokretu posle neuspelog »Zelićevog puča«, vlast je iskoristila zaoštreno stanje i slabost radničkog pokreta u Subotici da bi izvršila nemilosrdan obračun sa svim oblicima radničke aktivnosti. Međutim, ni režim nije bio još dovoljno konsolidovan, pa je sredinom leta došlo do oživljavanja izvesnih sindikalnih podružnica. Vlasti su ih prećutno tolerisale, pa su početkom avgusta čak izdale i dozvolu Sindikalnom veću da iznajmi jednu omanju zgradu u Tolstojevoj ulici za Radnički dom, koji je inače bio zatvoren još od 11. aprila. U oktobru je dozvoljen rad Komunističkoj partiji.²⁰⁸ Sve je to uslovalo da subotički radnički pokret pod rukovodstvom svojih klasnih organizacija tokom 1920. podigne 17 štrajkova, među kojima je po razmerama i posledicama bio najznačajniji opšti štrajk od 29. marta 1920. Pored navedenog, najvidniji uspeh postigla je KPJ na parlamentarnim izborima od 28. novembra 1920, kad je komunistički kandidat (ispred stranaka: Hrvatske seljačke, Radikalne i Demokratske) izabran za narodnog poslanika za subotički okrug.

Ovaj parlamentarni uspeh komunista ne samo u Subotici nego i u celoj zemlji presečen je 30. decembra 1920. najbrutalnijim nasiljem velikosrpske buržoazije, tzv. »Obznanom«. Posle »Obznane« i donošenja Zakona o zaštiti države, kao i besomučnih progona koji su usledili protiv svakog oblika revolucionarnog rada i organizovanja, u uslovima kad je KPJ ostala bez legalnog aparata, posebno su pogoršane mogućnosti za odvijanje partijskog rada. U takvim okolnostima je aktivnost u Vojvodini, pa i Subotici, bila izuzetno teška. Izvestan broj neotkrivenih komunista u Subotici je posebno nastojao da u svoje razređene redove uključi bivše učesnike u Mađarskoj komuni koji su posle poraza Republike saveta izbegli i bili donekle obespravljani. To su pre svih bili prof. *Žigmond Bodnar*, publicist *Šandor Harasti*, dr *Djula Nador*, dr *Šandor Doktor*, pisac *Mačaš Djerdj*, slikari *Bela Haješ* i izvesni *Hodi*, svi Jevreji. Zanimljivo je da su u to vreme ne samo Jevreji iz »preka« bili u znatnom procentu u redovima subotičkog revolucionarnog

²⁰⁶ D. Kečić, *nav. delo*, tom I, 175, 177—178.

²⁰⁷ M. Dubajić, *nav. delo*, 67.

²⁰⁸ Po evidenciji tajne policije za Bačku i Baranju, u spisku subotičkih komunista od 10. septembra 1921. evidentirano je 613 članova KPJ, među kojima i više desetina Jevreja: Arpad Fišer, Đula Holender, Jožef Frank, Ferenc Klajn, Istvan Klauher, Ignac Klajn, Mačaš Levi, Bela Levi, Jolan Rakoši, Sandor Spicer, Zoltan Salamon, Rene Vajs, Janoš Vig i drugi, (D. Kečić, *nav delo*, 426—439).

radničkog pokreta (što je i razumljivo s obzirom na to da su ih revolucionarna prošlost i klasna svest upućivali u tom pravcu), nego je taj proces bio veoma prisutan među subotičkim Jevrejima koji nisu stekli revolucionarno iskustvo u Mađarskoj. Revolucionarni rad se uglavnom odvijao u otežanim uslovima, pretežno kroz aktivnost u sindikatima. Rad Nezavisnih sindikata u Vojvodini koji su bili pod uticajem komunista nije se gotovo ni osećao usled gubitaka koje je radnički pokret pretrpeo posle »Obznane«, kao i zbog drugih slabosti nastalih kao posledica frakcionaštva u rukovodstvu KPJ. Sindikati se u nešto osetnijoj meri počinju javljati potkraj 1922. i početkom 1923. Subotica je međutim na tom planu bila izuzetak: u njoj se zahvaljujući tradicionalno maloj popularnosti reformista, već u februaru 1922. na inicijativu komunista osnivaju podružnice Nezavisnih sindikata, a takođe je obrazovano i mesno sindikalno veće. Od tada je u Radničkom domu (u to vreme se nalazio u Tolstojevoj ulici) revolucionarni radnički pokret u okviru Nezavisnih sindikata nastavio svoju plodnu kulturno-prosvetnu, političku i sportsku delatnost. U prvom planu su bile sekcije pevačkog društva i fudbalskog kluba »Radnički«. Subotička građanska štampa je posebno isticala uskršnji koncert subotičkog radničkog pevačkog društva koje je između ostalih tačaka izvelo prvi put »Himnu mira«, kompoziciju *Ernea Lanjija* (pokrštenog Jevrejina) pod rukovodstvom autora. U aktivan društveno-politički, kulturni i revolucionarni rad bila je uključena cela plejada izuzetnih pregalaca (teoretičara, konspiratora i praktičara) kao što su Jevreji *Endre* i *Anamarija Baš*, braća *Mikloš* i *Mihalj Fišer*, *Šandor Harasti*, *Djerdj Mačaš*, *dr Alfred Singer* i *dr Imre Ber*, zatim *Vasa Bogdanov*, *Karolj Hedrih*, *Đuro Pucar*, *Ferenc Tanka*, *Nandor Gubik*. U ovoj grupi je veoma primetna brojnost i snažna aktivnost revolucionara intelektualaca Jevreja. Najznačajniji rezultat toga rada tokom 1923. predstavlja isticanje kandidatske liste Nezavisne radničke partije (NRPJ) u subotičkom izbornom okrugu za parlamentarne izbore koji su raspisani za mart 1923. godine.

Takav razvoj revolucionarnog radničkog pokreta nije odgovarao režimu, pa on ponovo prelazi u protivakciju. Između ostalih mera, on je 12. jula 1924. zabranio rad NRPJ, Nezavisnih sindikata i Saveza radničke omladine. Međutim, pod pritiskom javnog mnjenja morao je popustiti, pa je 27. jula ponovo odobrio rad Nezavisnim sindikatima. Zapažena delatnost u podružnicama Nezavisnih sindikata u severnoj Bačkoj bila je pospešena pokretanjem lista *Szervezett munkás* (*Organizovani radnik*) koji je posle kratkotrajnog izlaženja u Beogradu, tokom 1925. ponovo počeo izlaziti u Subotici na mađarskom jeziku. Njegova redakcija koju su sačinjavali *Šandor Harasti*, *Endre Baš*, braća *Mikloš* i *Mihalj Fišer*, *Žigmond Bodnar*, *dr Šandor Doktor*, *Pal Šomodji*, *Karolj Hedrih*, *Lajoš Čebi* i drugi, tokom 1926. je pored čisto radničkih, društveno-političkih i organizacionih pitanja razvila i posebnu izdavačku delatnost: pokrenula je »Radničku biblioteku«. Redakcija je uz to svake godine štampala *Radničko-seljački kalendar* u kojem su na enciklopedijski način predstavljane najzanimljivije obavesti iz života i rada radničke klase. U koncipiranju ovog kalendara, posebno su došli do izraza široko obrazovanje i erudicija *Inž. Endrea Baša* i *prof. Arpada Lebla* (obojujica Jevreji). Organizovana aktivnost i intelektualni napor koji su ispoljeni kroz osmogodišnju delatnost Nezavisnih sindikata i gotovo četvorogodišnje društveno-političke i kulturne mislje

Szervezett munkása bili su dovoljno vremensko razdoblje da se u svest subotičkog i vojvođanskog radništva duboko usadi i razvije tradicija istinske revolucionarne političke i kulturne samosvesti zasnovane na radničkim interesima. U to vreme (1925) se u Suboticu vraća jedna izuzetno zanimljiva ličnost: *dr Adolf Singer*, humanist, revolucionar, lekar-specijalist, publicist. *Dr Singer* izrasta u svojevrsnu subotičku instituciju: za široke narodne mase predstavlja simbol i otelotvorenje humanosti i ljudskosti, a za imućni deo javnosti je nenadmašan šarmer, erudit, svestrano stručna ličnost bez koje se ne može. On je u revolucionarnom pokretu bio neumoran pokretač bezbrojnih inicijativa i njihov praktični realizator.

Negde između 1927. i 1928. godine, u krugu rukovodstva subotičkih komunista javlja se zamisao o stvaranju humanitarne organizacije »Radnička samopomoć«, a njen začetnik je *dr Imre Ber*. Zamisao je doneo iz Berlina u kome je tih godina studirao medicinu kao stipendist Međunarodne radničke organizacije »Crvena pomoć«. Po povratku u Suboticu, njegova ideja o organizovanju »Radničke samopomoći« oduševila je *dra Singera*, kao i ostalo rukovodstvo KP u Subotici koje je odabralo *Anamariju Baš* za najpogodniju ličnost da rukovodi tom organizacijom. Kroz ovu akciju trebalo je uključiti radništvo u svestran, širok i trajan kulturno-obrazovni proces. Sledeći korak u radu ove organizacije bilo je osnivanje obdaništa za radničku decu. Da bi se ostvarila takva zamisao trebalo je pre svega probuditi svest kod roditelja o takvoj potrebi. Trebalo se suprotstaviti tradiciji, školskoj psihologiji i shvatanjima da vaspitanje dece predstavlja glavnu obavezu za ženu-majku pored svih drugih porodičnih i kućnih obaveza. Takva shvatanja bila su najveća prepreka, a njihovo prevazilaženje glavni zadatak koji je zahvaljujući prvenstveno *Bašovoj* savladan sa uspehom. Preko organizacije »Radnička samopomoć« održavana su predavanja iz raznih društvenih oblasti, posebno iz socijalne medicine. Pored drugih, predavanja su držali neurolog *dr Miloš Šugar*, *dr Adolf Singer*, *dr Imre Ber* (svi Jevreji).²⁰⁹ Finansiranje aktivnosti »Radničke samopomoći« vršeno je sredstvima koja su ubirana kao članarina radnika i dobrovoljni prilozii građana, a zatim od priredaba koje su organizovane za građanstvo. U okviru »Radničke samopomoći« osnovan je i ženski ogranak, što je, po kazivanju *Anamarije Baš*, u izvesnom smislu bio prvi pokušaj da se u Subotici obrazuje nešto slično ženskoj sekciji radničkog pokreta.

Po svemu sudeći, najznačajnija uloga »Radničke samopomoći« bila je u tome da se preko nje održava ilegalna veza subotičke organizacije KPJ sa Berlinom, Bečom i Rumunijom. *Dr Ber* je održavao kurirsku vezu KPJ sa komunističkim partijama u tim zemljama.²¹⁰ Međunarodna organizacija »Radnička samopomoć« održala je svoj redovni i ilegalni kongres početkom 1929. u Berlinu, a kao delegat iz Jugoslavije prisustvovala je *Anamarija Baš*. Takav rad subotičkih komunista imao je određene pozitivne posledice koje se ogledaju i u sledećem događaju. Gotovo

²⁰⁹ *Dr Imre Ber* je rođen 1905. u Šenti; član KPJ postao 1924; stipendirala ga je na studijama međunarodna organizacija »Crvena pomoć«. Pored svestranog rada u zdravstvu obavljao je za više organa KPJ kurirsku službu između Subotice, Budimpešte i Beča. U SSSR je emigrirao 1932, a 1936. otišao u Španiju kao organizator sanitetske službe Republikanske armije i bio poznat kao doktor Gorjan; izvesno vreme bio načelnik saniteta divizije. U SSSR se vratio 1939. i stradao u staljinističkim čistkama.

²¹⁰ Izjava koju je *Anamarija Baš* dala Gradskom muzeju u Subotici 1953, br. 707/V1-53.

istovremeno sa rezolucijom zagrebačke organizacije KPJ, na kojoj je organizacioni sekretar Mesnog komiteta *Josip Broz* oštro istupio protiv leve i desne frakcije, tokom februara 1928. u Subotici je održana Okružna konferencija KPJ koja je zauzela gotovo istovetne stavove sa zagrebačkom organizacijom.²¹¹ Takav stav subotičkih komunista je proistekao iz niza osobenih i relativno povoljnih okolnosti koje su uslovile da u severnoj Bačkoj posle 1925 (tokom 1927. i 1928) dođe do organizacionog jačanja KPJ. Zasluga za takav plodotvoran rad pripada prvenstveno rukovodstvu i aktivistima KPJ iz grada, među kojima su bili i Jevreji *Endre* i *Anamarija Baš*, *dr Imre Ber*, *dr Adolf Singer*, braća *Mihalj* i *Mikloš Fišer*, *Jakab Bošan*, *Šandor Harasti*, *Žigmond Bodnar* i drugi. To rukovodstvo se nije bavilo jedino političkim, privrednim i kulturnim pitanjima na svom terenu nego je po potrebi pružalo pomoć partijskim organizacijama u drugim mestima u Bačkoj i Vojvodini.

U međuvremenu se reakcionarni režim na čelu sa kraljem otvoreno počeo pripremati za konačan obračun sa svim revolucionarnim i demokratskim organizacijama u zemlji i za uvođenje lične kraljeve monarhofašističke diktature. Ovaj čin je državnim udarom i raspuštanjem Narodne skupštine izvršen 6. januara 1929. Odmah zatim su širom zemlje nastale provale velikih razmera u redovima KP, a pratili su ih mučka ubistva i stravičan teror. I u Subotici je zamro gotovo celokupan društveno-organizacioni rad, raspušteni su sindikati, zabranjena je aktivnost »Radničke samopomoći«. Slično kao i iz ostalih delova zemlje, iz grada se pod pretnjom hapšenja i fizičkog likvidiranja sklanjaju i odlaze u inostranstvo najodgovorniji aktivisti, među njima *Bašovi* 1929. i *Imre Ber* u oktobru 1930. Stanje partijske mreže u Vojvodini je krajem 1929. i početkom 1930. bilo izuzetno teško posle provala i odlaska glavnih aktivista. U tom razdoblju je vredan pažnje bio napor grupe vojvodanskih komunista na čelu s *Jovanom Veselinovim* da se preko ilegalnog lista *Komunist*, koji bi izlazio na srpskohrvatskom i mađarskom, povežu partijske i skojevske organizacije u Subotici i Vojvodini. Zapaženu ulogu u tom poduhvatu imao je jedan neidentifikovan »doktor« iz Subotice, a po svemu sudeći to je bio *dr Ber* ili možda *dr Singer*. Prilikom rasturanja drugog broja ovog lista desila se nova provala sa određenim posledicama. U međuvremenu je *dr Singer* kao neposredni rukovodilac učestvovao u organizovanju akcija »Crvene pomoći« i predstavljao subotičku organizaciju 1931. na Međunarodnom kongresu »Crvene pomoći«. U isto vreme je nastojanjem *Đorđa Mitrovića* obrazovan u Subotici skojevski aktiv u kojem su uglavnom bili jevrejski omladinci: student medicine *Šandor Štajnfeld*, *Laslo* i *Ruža Gros*, *Erne Epštajn* i *Paula Malušev-Nador*. *Štajnfeld* je služio i kao veza sa Beogradom iz koga je donosio letke i druge ilegalne materijale.²¹² Pošto je *Đura Mitrović* bio prisiljen da emigrira u inostranstvo, izvešno vreme je (po sećanju *Arpada Lebla*) »na početku monarhofašističke

²¹¹ Gradski muzej Subotica, inv. br. 726, k. 3.

²¹² Po sećanju J. Presburgera: »Godine 1931/32. kao legalna forma ilegalnog partijskog rada bio je i rad malog šoferskog udruženja od svega 20–30 članova. Kao šofersko udruženje imalo je odobrenje za rad. Jedan od rukovodilaca bio je Bela Liber, šofer dra Kalmara, advokata i predsednika JVO. Sastanci ovog udruženja su održavani u jednoj krčmi na trgu ispred Franjevačke crkve. Kad je policija prozrela o čemu je reč donela je odluku da ne mogu postojati dva udruženja. Naime, udruženje motorbiciklista »Šampion«, čiji je predsednik bio industrijalac VIII Korun, a koje je imalo nekoliko stotina članova, progutalo je šofersko udruženje. Jedan od članova šoferskog udruženja je bio ruski emigrant; koliko se sećam, za njega je Liber rekao da je učestvovao u oktobarskoj revoluciji.«

diktature... na čelu partijske organizacije u Subotici bio *Mihalj Fišer*.²¹³ Usled nepovezanosti sa višim organima u zemlji, *Fišer* je nastojao da partijsku organizaciju poveže neposredno sa CK KPJ u Beču. Pri ostvarenju te odluke, odnosno umnožavanju jednog letka krajem 1931. i početkom 1932, u čemu su učestvovali *dr Karolj Bernat, Šandor Štajnfeld, Đula Šefer* (svi Jevreji) i drugi uhapšeno je više desetina komunista i njihovih simpatizera, među kojima i *Mihalj Fišer, dr Karolj Bernat, Đula Šefer, dr Adolf Singer* i *Šandor Štajnfeld*. Većina optuženih, među kojima i *dr Singer, dr Bernat* i *Mihalj Fišer*, bili su oslobođeni usled nedostatka dokaza. *Bernat* je posle toga emigrirao u SSSR, a *Fišera* su vlasti proterale u Mađarsku u kojoj je i stradao.

Tokom 1934. u Subotici je došlo do oživljavanja partijskog rada, obrazovano je i rukovodstvo SKOJ-a u kojem se nalazio i *Laslo Gros*, a među aktivnijim članovima bile su i mlade Jevrejke *Štefica Šefer* (supruga *dra Bernata*), *Ruža Šeher-Kovač* i *Ruža Gros*. U to vreme je među subotičkom revolucionarno opredeljenom omladinom postojalo posebno izraženo nastojanje da se marksistički samooobrazuje, što se želelo postići pokretanjem naprednih novina, časopisa, publikacija i slično. Na tom planu su bili naročito aktivni Jevreji *Janoš Atlas* i *Deže Hirš-Halas*. U svim tim nastojanjima su značajni akteri kao izdavači, pisci i distributeri bili većinom mladi intelektualci *Janoš Atlas, Deže Hirš, Adolf Singer, Marton Tarkei, Toma Nador, Andor Kaufman* (svi Jevreji), zatim *Ištvan Latak* i *Janoš Kovač-Apucl*. Naporedo sa ovim aktivnostima, u subotičkoj gimnaziji je već od 1933. delovao skojevski aktiv na čijem se čelu nalazio pomenuti *Janoš Atlas*, koji je bio podjednako aktivan i u gimnaziji i u naprednim organizacijama u gradu. Na sličan način se isticao i njegov školski drug *Zoltan Gros* koji je u martu 1934. uključio u skojevski rad i mladog grafičkog radnika *Tibora Gotesmana*. U takvoj relativno povoljnoj društveno-političkoj klimi konstituisani su Mesni komitet KPJ i rukovodstvo »Crvene pomoći«. Na osnovu preporuke KPJ obrazovana je organizaciona komisija za rad u URS-ovim sindikatima i pokrenuto ilegalno glasilo MK pod nazivom *Revolucionarni front radnika i seljaka*. Znatnu ulogu u pripremanju i uređivanju toga lista imali su *dr Šandor Štajnfeld* i *dr Adolf Singer*. Prilikom rasturanja trećeg broja lista došlo je do veće provale. Pored sekretara MK KPJ *Lazara Nešića, Krste Popivode, Petra Radovića* i drugih, među uhapšenima su bili i Jevreji *dr Šandor Štajnfeld, dr Klara First, violinist Andor Hauzer, Laslo Gros* i *Ferenc Polgar*. Svi otpušeni su 2. marta 1935. izvedeni pred Sud za zaštitu države u Beogradu i većinom osuđeni, a od Jevreja je samo *dr Štajnfeld* osuđen na 2,5 godine roblje.

Subotička partijska organizacija se sredinom 1936. relativno konsolidovala pod rukovodstvom *Ištvana Kizura*, ali je jedna provala većih razmera zahvatila i Suboticu. Tada je Sud za zaštitu države 2. juna 1937. pored *Kizura*, koji je osuđen na robiju, osudio još osam komunista na robiju od 6 meseci do 3 godine, a među njima *Tibora Gotesmana* na 1,5 godinu i *Zoltana Grosa* na godinu dana.

²¹³ Dr. Arpad Labl, *Klasne borbe u Vojvodini i revolucionarne veze Vojvodine sa Mađarskom*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, br. 31, Novi Sad 1959, 62.

Posle ove provale splasnuo je svaki partijski rad u Vojvodini, pa i Subotici sve do 1939. Međutim, paralelno sa tim aktivnostima, na Pravnom fakultetu u Subotici se od 1934. do 1939. pod rukovodstvom komunista odvijao veoma intenzivan antifašistički pokret koji je inicirao značajne akcije: tražio je priznavanje studentske autonomije, ukidanje cenzure, puštanje na slobodu političkih zatvorenika. Što se tiče Jevreja na ovom fakultetu, posebno je bila zapažena aktivnost studenata *Andrije Gamsa, Tibora Štajnica, Eržebet Švimer, Lasla Kaufmana, Mirka Sekelja* i još nekih. Na sličan način se već od 1930. odvijao rad na širenju naprednih ideja i organizovanju učenika srednjih škola. U subotičkoj gimnaziji su se na tom planu posebno zalagali *Janoš Atlas* i *Zoltan Gros*. Partija je preko tih aktivista presudno uticala i na većinu članova »Hašomer hacaira«. Od njih se u skojevsku organizaciju najpre uključila *Marija-Lola Klajn*, kasnije supruga violiniste *A. Hauzera*, preko koje je uspostavljena veza sa omladincima iz Jevrejskog patronažnog udruženja, a njihovim posredstvom sa omladincima iz »Hašomer hacaira«. To su bili *Eden Kornštajn, Emil Bader, Ferenc Balog, Ištvan Gros, Estera Gros, Lillka Dubovic, Ištvan Kon, Ferenc Polgar, Malvina Vajs-Humski* i drugi. Takav razvoj događaja je tokom 1935. doveo do oštre podeljenosti na desne i leve, tj. prokomuniste unutar »Hašomer hacaira«, što je dovelo do toga da policija još iste godine zabrani rad toj organizaciji u Subotici.

Snažan društveno-politički i kulturni rad se posebno od 1934. odvijao preko URS-ovih sindikata, u vreme kad se Radnički dom preselio u Zagrebačku ulicu. Nosioci tog intenzivnog i svestranog rada bili su članovi KPJ i njihovi simpatizeri. Od mnogobrojnih sekcija, najupečatljiviji trag je ostavilo telo poznato kao »Odbor sedmorice«, u kojem su od Jevreja aktivno sudelovali *Marton Tarkei, Andor Kaufman* i *Lola Vol*. Kako piše *Cvetko Malušev*, njegov tadašnji član:²¹⁴ »Ovaj Odbor je držao u svojim rukama sve vidljive i nevidljive niti kulturnog, agitacionog i ideološkog rada. A ovih je bilo podosta: amatersko pozorište, hor, knjižnica, omladinska i ženska sekcija, organizacija izleta, sindikalna škola, debatne večeri, organizacija sahrana... itd., itd.« U aktivnostima koje je u sindikatima usmeravao »Odbor sedmorice«, od subotičkih Jevreja su posebno bili zapaženi *dr Šandor Štajnfelđ, Ruža Gros-Klauber, dr Adolf Singer, Toma Nador, Ruža Šehter, Etelka Gros, Eden Kornštajn, Tibor Gotesman, Lola Vol, Mikloš Majer, Kosta Lakenbah*, a kao predavači *dr Adolf Singer, dr Olga Šomlo, dr Iren Frank, dr Đula Nador* i drugi.

Na formiranje naprednih shvatanja i prihvatanje ideja revolucionarnog radničkog pokreta među radništvom i inteligencijom, neosporno je snažan uticaj imala napredna štampa koja je između dva svetska rata bila uvek prisutna u Subotici. Međutim, najdublji trag ne samo u Subotici nego i na celom vojvođanskom području ostavio je *Hid (Most)*, za koji su i njegovi pokretači i većina njegovih istoričara pisali da »nije bio samo štivo nego i pokret«,²¹⁵ a *Oskar Davičo* kaže da se među predratnim revolucionarima govorilo da je *Hid* naša najbolje uređivana levičarska, progresivna, legalna mesečna publikacija za društvena i umetnička pi-

²¹⁴ »Hid«, 1934—1974, Novi Sad, br. 5-6/1974, str. 511—525.

²¹⁵ Pál Pap, Otmar Meyer, Karoly Cseh *Izabrani spisi*, Novi Sad 1978, 321.

tanja.²¹⁶ Časopis je pokrenut 1934. kao glasilo demokratski opredeljene subotičke mađarske i jevrejske omladine okupljene u Mađarskoj čitaonici. Časopis je tokom 1936. prešao u ruke komunista koji su i dotad imali u njemu znatniju ulogu i uticaj. Preloman trenutak je nastao kad je *dr Šandor Štajnfeld* krajem leta 1936. izdržao kaznu i pre napuštanja mitrovačke kaznionice dobio zadatak od *Moše Pijade* i *Pavla Papa* da »bez obzira na to što je slab govornik, ali zato dobar pisac, vrstan rukovodilac, organizator i Mađar, oformi jedan legalni časopis na mađarskom jeziku čiji će čitaoci i pretplatnici biti pokriće za ilegalnu partiju«. Kad je *Štajnfeld* preneo subotičkim komunistima direktivu najvišeg partijskog rukovodstva, oni su već imali rešenje: *Hid*. Sadržaj *Hida* činili su naučni članci, reportaže, studiozno obrađeni statistički podaci o najamnim odnosima, podaci o životnom standardu radnih ljudi, izveštaji, monografije, autobiografski obrađene sudbine radnika i poljoprivrednih proletera, te beletristika i socijalna poezija naprednih pisaca, među kojima je bio znatan broj Jevreja. Pored *Adolfa Singera*, *Šandora Štajnfelda*, *Arpada Lebla*, *Janoša Atlasa*, *Emila Šterna*, koji su bili u najužem redakcijskom krugu, tu su i *Pavle Pap*, *Mikloš Švalb*, *Tibor Štajnic*, *Laslo Gal*, *Emil Rotbart*, *Ivan Lebl*, *Mačaš Đerd*, *Lola Vol*, *Kata Šer-Minderović* i drugi.

Jedan od najznačajnijih događaja u *Hidu* bio je nesumnjivo članak *Pavla Papa* (koji se u to vreme krio u Subotici) pod naslovom »Protiv struje« u kojem se on beskompromisno obračunavao sa sentištvaškim idejama i revizionističkim hortijevskim iredentizmom. Isto tako, ne bez osnova, neki istoričari revolucionarnog radničkog pokreta pretpostavljaju da je *Pap* za vreme svog boravka u Subotici napisao i članak »Odnos Srba i Mađara u Vojvodini«. S obzirom na akutan i trajan značaj toga pitanja, *Papovo* polazište se zasnivalo na marksističkoj analizi istorijskog iskustva koje kazuje »da su se Srbi i Mađari u Vojvodini sukobljavali jedino onda kada narod nije upravljao svojom sudbinom, kada su neprijatelji naroda (Beč, reakcionarni aristokratski političari) uspeli da ih zavade. Mađarski i srpski narod nikad nisu bili neprijatelji jedan drugom«.²¹⁷ Ovom tematskom krugu je još jedino nedostajalo studiozno sagledavanje jevrejskog pitanja sa tadašnjeg marksističko-lenjinističkog gledišta pošto su sve tri teme predstavljale posebne delove jednog međusobnog i nedeljivog kompleksa u zajedničkoj istoriji naroda Vojvodine. Verovatno zbog važnijih revolucionarnih zadataka, *Pap* nije uspeo da dovrši ovaj i te kako važan idejno-politički krug pitanja. Trebalo je da prođe više od dve godine posle njegovog odlaska da bi *Arpad Lebl*, tako reći u poslednji čas, objavio u *Hidovom* nasledniku *Világképu* (br. 2/1941) članak »Jevrejsko pitanje«. Za pravo da pismenim putem dokumentuje ideološki i praktično ostvarivani proces koji se neprekidno odvijao u sagledavanju tog pitanja do publikovanja ovog istorijskog spisa. Kad je *Pap* otišao iz Subotice, pozitivan uticaj njegovog boravka osećao se u svim vidovima aktivnosti revolucionarnog radničkog pokreta. Partijska organizacija se postepeno sređivala i brojno jačala, tako da je krajem 1939. obrazovan Mesni komitet KPJ na čelu sa *Lazarom Nešićem*, a posle godinu dana formiran je i Okružni komitet KPJ za severnu Bačku. Među istaknutijim partij-

²¹⁶ *HID*, 1934—1941, Novi Sad 1964, str. 8.

²¹⁷ *P. Pap*, O. Mayer, K. Csah, *nav. delo*, 38—39, 121—132.

skim aktivistima Jevrejima bili su *Lola Vol*, *Mikloš Švalb*, *Ferenc Balog*, kao i *dr Singer* koji nije bio vezan ni za jednu organizaciju nego je delovao iz duboke pozadine.

U skojevskoj organizaciji je posebno zapažena aktivnost *Konstantina Lakenbaha*, člana MK SKOJ-a, koji je u to vreme okupio oko sebe oko pedesetak članova iz redova radničke, đачke, studentske i seoske omladine. *Edita Špicer*²¹⁸ piše u svojim sećanjima: »Da bismo što bolje delovali među srednjoškolskom omladinom, *Đerđ Hajzler*, *Ivan Blum* i ja smo pokrenuli list pod nazivom *Svesna omladina* od kojeg su izašla 4 broja umnožena na pisačkoj mašini... List je išao od ruke do ruke... Na najaktuelnije događaje reagovali smo tako što smo kredama u boji pisali parole po javnim zgradama: protiv špekulanata, skupoće, zabrane URS-ovih sindikata i slično. Kada je u zimu 1940—41. došlo do velike provale i usledilo hapšenje gotovo svih poznatih članova Partije i SKOJ-a, mi smo sakupljali pomoć, donosili im hranu u zatvor i materijalno pomagali njihove nezbrinute porodice...« Slično dopunjuje ove događaje i *Đerđ Hajzler*, jedan od najistaknutijih jevrejskih omladinaca te generacije: »Rat se brzim koracima približavao Bačkoj.²¹⁹ Fašizam je bio na pragu zemlje, a i u samoj zemlji, s profašističkom vladom Cvetković-Maček koja je to svojim prvim antisemitiskim merama i svojom propagandom dokazala praktično, pa je time tadašnje jevrejske omladince cioniste opredeljivala za SKOJ. Korišćenje Jugoslavije, a docnije i Bačke, za hranioca fašističkog režima i njegove vojske koja je nosila smrt Jevrejima, povezalo je pojedine kolebljive Jevreje omladince, radnike, srednjoškolce i studente sa narodnooslobodilačkom borbom, što je pojačalo posle stvaranja antihitlerovske koalicije. Deo jevrejske cionističke omladine koji je još pre ulaska okupatora prišao SKOJ-u, tim činom je zapravo napustio cionističko shvatanje o potrebi da se stvori zasebna jevrejska država. Komunizam, proleterska revolucija, izgradnja besklasnog i nacionalno ravnopravnog društva postaju ideali tog dela omladine pošto istovremeno predstavljaju konačno rešenje i za jevrejski narod, sigurnost od progona i slično. Pristupom SKOJ-u, odlaskom među radnike, u sindikat, rešene su intimne nedoumice oko životnog i političkog opredeljenja. To je bio početak masovnog prilaska jevrejske omladine, pa i starijih, SKOJ-u, KPJ i NOP-u koji je sredinom 1941. imao u svojim redovima u Subotici između 40 i 50 Jevreja. Sve većoj diferencijaciji i revolucionisanju subotičke omladine, posebno srednjoškolske, u znatnoj meri je doprinela okolnost da su se u subotičkim srednjim školama u godinama neposredno pred drugi svetski rat našla dva izuzetno marksistički obrazovana profesora Jevreja: *David Naftali* u Muškoj gimnaziji i *Arpad Lebl* u Trgovačkoj akademiji.²²⁰ Oni su uz druge levičarski opredeljene nastavnike znatno doprineli prodoru marksističkih shvatanja u redove subotičke omladine, uporno vodeći neravnopravnu i doslednu borbu protiv nastupajuće duhovne i političke reakcije.

²¹⁸ Neregistrovana sećanja Editte Špicer napisana za potrebe Istorijskog muzeja u Subotici.

²¹⁹ Pismo Đerđa Hajzlera od 10. aprila 1974. upućano autoru.

²²⁰ Pod uticajem tih stramljenja, u Trgovačkoj akademiji je izbio svojevrsan politički ispad: na pismenom iz srpskohrvatskog u II razredu, učenik *Janoš Kraus* je u slobodnom sastavu pod naslovom »O otličkim vrednostima u srpskoj narodnoj poeziji« uporedio stanje i ličnosti iz ciklusa o Marku Kraljeviću sa postojećim stanjem ropstva i bespravija, polistavećujući lik Marka Kraljevića sa KPJ, a tursku porobljivačku vladavinu sa nenarodnim režimom u zemlji. Epilog: Kraus je isključen iz škole.

JEVREJI I SUBOTIČKA PRIVREDA U RAZDOBLJU 1918—1941.

Ulaskom u novu južnoslovensku državu, Subotica je od relativno slabije razvijenog mađarskog provincijskog grada postala jedan od brojno najvećih i privredno najrazvijenijih gradova u zemlji. Međutim, ta značajna povoljnost je bila opterećena nepovoljnom činjenicom da se grad u novoj državi našao u položaju strateški loše isturenog centra na samoj državnoj granici, bez svog decenijama izgrađivanog prirodnog i privrednog zaleđa, sa prekinutim saobraćajnicama i privrednim vezama. Ovu suprotnost između relativne ekonomske razvijenosti Subotice i njenog geostrateškog položaja, nova vlast je u celom razdoblju između dva svetska rata nastojala uporno i trajno da razreši tako što je nameravala da izvrši postepeno preseljenje njenog industrijskog i trgovačkog kapitala, objekte, pa čak i radne snage u unutrašnjost Srbije. Istovremeno vojvođanska, subotička privreda je bila izložena snažnom uticaju dva protivrečna činioca. Kao prvo, odmah posle završetka rata, a zahvaljujući lokalnim Jevrejima, ostvarene su nove poslovne veze, obezbeđeni novi izvori sirovina, te na teritoriji nove industrijski nerazvijene i ratom opustošene zemlje obezbeđeno i relativno sigurno tržište za plasman robe. Uostalo kao i cela Evropa, i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca se sve do sredine dvadesetih godina nalazila u rastućoj privrednoj konjunkturi koja je, razume se, imala obeležje posleratne konjunktore i imala za posledicu i jednu relativno intenzivnu investicionu izgradnju, jedno snošljivo stanje zaposlenosti i korišćenja kapaciteta.²²¹ Kao drugo, velikosrpska gospoda koja nisu posedovala industrijski i bankovni kapital, odnosno glavne proizvodne snage u Subotici, niti su imala odgovarajuće organizacione sposobnosti da u novim i složenijim uslovima vode vlastitu ekonomsku politiku,²²² a uz to su nastojala da onemoguće druge nacije i narodnosti koje su živеле u Subotici da se istaknu u tim poslovima samim tim su favorizovala Jevreje. Oni su u postojećim uslovima za tu gospodu bili ono bogomdano, nešto bez čega se ne može, pa se shodno tome smatralo neracionalno da se u dogledno vreme bilo šta menja u tom pogledu. Smatralo se da oni treba da rade ono što su i dotad radili: da uspešno privređuju.²²³ Tako je uz postojeće privredne objekte izgrađene do 1918. došlo i do svojevrsnog »buma« izgradnje novih fabrika, većinom (sa izuzetkom koncerna FERUM DD) velikih ma-

²²¹ S. Mezel, *Stanje i početak razvika Industrije Vojvodine posle I sv. rata*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 28, Novi Sad 1961, str. 29—30.

²²² Mirko Kostić, predratni poznati vojvođanski ekonomist, piše: »Privreda Vojvodine je velikim delom izgubila stare veze pomoću kojih je dobivala uputstva i sredstva za razvitak i našla se pred novom saobraćajnom i tržišnom situacijom, upućena da se sama snađe u njoj. Pri tome u našoj nacionalnoj državi nisu mogli imati više onog odlučnog uticaja na zvaničnu privrednu politiku dojučerašnji vodeći elementi vojvođanske privrede, koji su mahom bili neslovenski. Slovenski privrednički element poznavao je donekle lokalne prilike i potrebe, ali nije bio upućen u složnije procese narodnog — privrednog razvijanja, a nije bio privredno-politički ni obrazovan ni orijentisan. Nije mogao odmah ni da uoči sva krupnija pitanja koja su tangirala njegov položaj, a ni snage koje su stvarale novu privrednu situaciju, jer su posleratna inflacionistička konjunktura i haotična agrarna reforma sa njega predstavljale (ovoljno obješnjene) svega novog. Tome je pridošlo, da je iz mase javnosti bio iskorbovan gotovo isključivo »čistom politikom« partijskog preganjanja oko ustavnih i plemensko-političkih pitanja, pa je na površinu našeg javnog života izbio jedan za stvarnu privrednu socijalnu i kulturnu politiku nepodan tip »politikan« (članak u Letopisu Matice srpske, knj. 306, sv. 2—3, str. 5—6, Novi Sad 1925).

²²³ O tome Presburger kaže: »Možda tu treba spomenuti da su Jevrejski preduzimljivi trgovci mnogo učinili za snabdevanje grada posle rata, kada je mnogo toga nedostajalo. Putovali su na primer u Trst da kupuju raznu robu na vagone (pomorandže i drugo) i u druge gradove u Italiji i Austriji. U to neluzvesno vreme, sami su spavali danima u teretnim vagonima da bi sačuvali robu. Kad bi doneli robu u Suboticu rasprodali bi je sitnim trgovcima.«

nufakturno-zanatskih radionica na osnovu jeftine radne snage, što je ujedno bio i osnovni ekonomski stimulan. On je između ostalog privukao u Suboticu i kapital »Židovske banke« iz Sarajeva, pa je ona u Subotici osnovala svoju filijalu kojom su rukovodili *Eugen Krishaber* i *Pal Fišl*. Sve te okolnosti su omogućile inostranom i domaćem kapitalu da uz pomoć ekonomske politike nove države i uz upotrebu dotrajalih i amortizovanih mašina postane suvlasnik, a neretko i isključiv vlasnik preduzeća koja su iskorišćavanjem jeftine radne snage ostvarivala velike profite. Među prvim takvim fabrikama podignuta je već 1919. godine »Fabrika štirka i konzervi — *Samuel Kop i sinovi*« za čijom je robom vladala velika potražnja u to posleratno vreme.

Nesumnjivo je da je u celokupnom ciklusu privrednog razvoja Subotice, pa i Vojvodine, između dva svetska rata imao snažan doprinos industrijski gigant FERUM DD koji je osnovan 1919. kao postrojenje za opravku starih i izradu novih vagona. Tada nije imalo neki poseban značaj pošto se bavilo livenjem zvona i izradom poljoprivrednih mašina. Postrojenje je 1921. preraslo u fabriku vagona pod imenom »Tvornica gospodarskih strojeva i ljevaonica — FERUM DD« čiji je generalni direktor bio *Kalman Štajner*, a poslovni direktor *Mor Donat*, obojica Jevreji. Početni kapital preduzeća u 1919. iznosio je 750.000 kruna, a već 1920. se popeo na 1,250.000 kruna (u to vreme je osnivač i jedini vlasnik bio *Štajner*). Sledeće 1921. godine, kapital je narastao na puna četiri miliona kruna. Tada je preduzeće dobilo pomenuti naziv i ušlo u finansijsku sferu Prve hrvatske štedionice. Zahvaljujući poslovnom uspehu, kapital se već 1924. popeo na osam miliona dinara. Fabrika se »u srazmerno vrlo kratkom vremenu vinula do položaja naših prvih i najvećih tvorničkih etablismana«.²²⁴ Ovaj koncern je obuhvatio sledeće osamostaljene fabrike:

1. FERUM DD, fabrika za izradu železničkih vagona i lokomotiva, osnovana 1919. kad je mesečno izrađivala 100 novih vagona i popravljala 350; zapošljavala je oko hiljadu radnika;

2. Livnica FERUM DD za izradu livenog metala od mekog i sivog železa, osnovana 1923, zapošljavala oko 500 radnika; izrađivala je razne poljoprivredne mašine, delove za mlinove, lokomotive, lokomobile i razne druge livene predmete; godišnji kapacitet 1923. iznosio je 34 vagona liva;

3. »SEVER«, fabrika električnih mašina DD, osnovana 1923; proizvodila je transformatore, dinamo-mašine, sa godišnjim kapacitetom od oko 500 komada električnih motora; zapošljavala je oko 140 radnika, a direktor je bio *Erne Irge*;

4. Fabrika »ADIS AD« za izradu saobraćajnih, rudarskih i poljoprivrednih mašina, osnovana 1923; proizvodila je delove za vagone, rudarske instalacije, poljoprivredne sprave, delove za mlinove, vagone, lokomotive i transmisije; godišnji kapacitet 60 vagona, broj zaposlenih oko 120 radnika; bila je pod neposrednim rukovodstvom *Kalmana Štajnera* i *Mora Donata*.

²²⁴ S. Mezei, *nav. delo*, 29—79.

Pored ovih Ferumovih kapaciteta, u Subotici su tih godina podignuti i sledeći fabrički objekti metalne struke:

— »Industrija železnog nameštaja i metala DD« (ne treba je poistovećivati sa istorodnom fabrikom *Imrea Rotmana*), osnovana 1919; proizvodila je železni nameštaj, peći, štednjake i niklovanu robu. Fuzijom ove fabrike sa fabrikom »*Braća Tatić i Janković*« iz Sremske Mitrovice 1923, nastala je najveća fabrika te vrste u zemlji, sa proizvodnjom od oko 120 vagona robe; zapošljavala je 120 radnika a direktor je bio *Mor Štamberger*.

— »Tvornica gvozdene i metalne robe, *Hercog i Glas*« osnovana je 1922, a već sledeće godine je prerasla u DD sa 40 zaposlenih radnika.

Dr Stevan Mezel u navedenom radu pominje i preduzeće »*Metalia*«, fabriku metala i galvano-tehničkih proizvoda, ali ne daje ostale podatke o ovom preduzeću.

— Fabrika nameštaja i trgovina drvne robe *Cigler, Kajić i drug*«, osnovana 1920, imala je oko 50 radnika.

— Zavod za proizvodnju seruma »*Patria*« osnovali su 1921. lekari Jevreji *dr Šandor Stigetl* i *dr Deže Erdeš*.

— »*Trikotaža Jene Beka*« osnovana je 1925. godine.

— Fabriku čarapa »*Fako*« podigli su 1926. veletrgovac *Arpad Hiter* i advokat *Eden Sileši*,²²⁵ obojica Jevreji; mesečno je proizvodila 1.500 tuceta čarapa i 1.000 mc trikotaže; zapošljavala je oko 130 radnika.

— »*Meka*«, fabrika tepiha, vunenih jastučića za mazalice vagona i štofova; osnovao početkom tridesetih godina Jevrejina *Šandor Ingus*. Na osam razboja radilo je oko 60 radnika; imala je primitivnu farbaonicu i jednu predilicu; godišnji kapacitet je iznosio 3.000 m² tepiha i drugih proizvoda.

— »*Merkur*«, fabrika trikotaže, vlasništvo Jevrejina *Henrika Leventala*, osnovana 1927; imala je godišnji kapacitet od 12.000 komada kupaćih kostima i 40.000 komada drugih pletenih proizvoda.

Od ranije podignutih postrojenja, koja su ujedno bila i najveći takvi objekti u zemlji, to su: 1. hemijska fabrika »*Zorka*« AD, osnovana 1904, zapošljavala oko 200 radnika; 2. kombinat mesnih prerađevina »*Hartman i Konen*« osnovan 1885, sa 250 zaposlenih, u koji su ulazile Fabrika sapuna »*Nica*« i Fabrika veštačkog

²²⁵ U vezi sa tim, J. Presburger kaže: »Za 'Fako' ja mislim da je njegov navodni kompanjon Sileši bio advokat, koji je možda imao neki udeo, ali se u gradu govorilo da su vlasnici Hiter i Ripner. Hiterov nećak Ladislav je bio tehnički direktor, a Ripnerov nećak je bio administrativni direktor. Ovaj drugi je posle bio hemijski inženjer kod 'Union carbide' i posle šest godina laboratorijskog rada uspeo da iz prirodnog gasa dobije sirovinu za perike, na čemu je 'Union carbide', dok je držao monopol, zaradio velike pare.«

leda; 3. fabrika železnog i metalnog nameštaja *Imera Rotmana*, osnovana 1888. Sve ostale fabrike su zapravo bile veće ili manje manufakturne radionice koje su zapošljavale manje od 200 radnika. Među njima je bila i novopodignuta fabrika »Kraljica peći — Zefir«, vlasništvo braće *Rozenfeld*, sa oko 80 zaposlenih.

Značajnije trgovine i zanatske radnje čiji su vlasnici bili Jevreji su sledeće:

Trgovina mešovite robe *Mano Šugara* osnovana 1885. godine.

Trgovina konopaca, užadi, vreća i šatorskih krila »*Bek i drug*«; firma je takode izrađivala pumpe i slično, a bila je predstavnik fabrike »Schlick-Nickolson« za područje Bačke.

Vilmoš David je posedovao firmu za izradu umetničkih i zlatarskih radova; osnovana je 1902. godine.

»*S. Ad. Engler*«, prodavnica šivaćih mašina, bicikla i motocikla, jedna od najznačajnijih te vrste u zemlji. Bila je predstavnik fabrike »Puch i Dükop«, a osnovana 1900. godine.

Zigmond Ajzler, trgovac drvenom građom; tu firmu je pre 1860. kao trgovinu kreča vodio *Ileš Vajs*, *Ajzlerov* ded po majci, a od 1894. preuzeli su je *Mano Ajzler* i njegov sin i prekvalifikovali je u trgovinu kreča i građevinskog materijala.

»*Ignac Engler i sinovi*«, kasnije »*Albert Engler*«, bila je jedna od najstarijih tekstilnih prodavnica u gradu, poznata kao »Kralj čarapa«; osnovao je *Ignac Engler* 1877. godine.

Trgovina ženske, muške i dečje odeće i tekstilne robe »*Šamu Feldeš*« osnovana je 1900. Istu robu su prodavala »*Braća Feldeš*« i *Šandor Presburger*.

Trgovinu uglja, ogrevnog i građevinskog drveta »*Franki i Levi*« osnovao je 1892. godine *Šalomon Levi*.

»*Erne Fišer*«, štamparija, knjigoveznica, cinkografija i radionica mašinskih presovanih kartonskih kutija, osnovana je 1907. godine.

»*Antal Goldštajn*«, pomodna krznarska radnja osnovana 1919; pri osnivanju je već bila na nivou dostignuća svetskih centara mode.

»*Jožef Grad*«, umetička stolarija osnovana 1890, jedna od najpoznatijih radionica u regionu za izradu ukrasnih predmeta i opremnih uređaja za trgovine, apoteke i slično.

Prodavnica kozmetičke robe i lekova *Jenea Hercla* koja je u celoj Bačkoj bila poznata kao prva i najopremljenija drogerija. Osnovao ju je 1890. godine *Jene*

Vahsman, a *Hercl* je proširio proizvodnim kapacitetima i skladištima i tako podigao na veletrgaderski nivo.

»*Arpad Hiter*«, trgovina i veletrgovina tekstilne kratke robe, osnovana 1917; poslovanje je započela sa šest nameštenika, da bi već 1926. zapošljavala više od 30 lica. Kad je *Arpad* osnovao fabriku čarapa, firmu je prepustio braći, pa je otad vođena pod nazivom »*Braća Hiter*«.

Firma »*Viktoria*« *Ištvana Horvata i druga* osnovana 1924, bila je poznata širom zemlje kao prodavnica gramofona, bicikla i šivaćih mašina.

»*Hajduška i Herman*«, veletrgovina začina, boja, kolonijalne robe i južnog voća; osnovali su je 1919. godine *Bene Hajduška, Mačaš i Vilmoš Herman*. Prodavnica i skladišta su se nalazili u velikoj firminoj zgradi. Uvozili su robu iz Engleske, Nemačke i Italije, posebno pirinač, kafu i južno voće.

Prodavnica rukotvorina *Adolfa Janovića* osnovana je 1900. godine.

»*Armin Krishaber i Šandor Špicer*«, trgovina začina i kolonijalne robe osnovana je 1907. godine.

Trgovina stakla i porculana *Jožefa Kona* osnovana je 1895. godine.

»*Geza Kereši*«, trgovina mirođija i delikatesne robe.

Firma »*Bertalan Nađ*«, najstarija apoteka u gradu, osnovana je 1790, a osnivač je bio izvesni *Ferenc Corda*. Po jednom latinskom dokumentu, Magistrat je zabranilo da se u gradu osnivaju druge apoteke; dalje stoji da će biti pomagana besplatnim darovima, da će joj biti dodeljen besplatan plac i da će biti oslobođena od nameta kako bi svoja dostignuća razvijala na dobrobit grada. *Bertalan Nađ* je otkupio apoteku 1902. i opremio je najsavremenijim uređajima i artiklima.

»*Braća Lehner*« (*Mikša Lanji-Lehner, Šandor i Aladar Lehner*), trgovačka radnja ženske i muške pomođne robe, po asortimanu jedna od najpoznatijih u Vojvodini, osnovana 1919. godine.

»*Marton Landauer*«, drogerija i apoteka; pored velikog i najsavremenijeg asortimana raspolagala je i ogromnim skladištem robe u kojem je držala proizvode najpoznatijih svetskih firmi.

»*Mikša Nemenji i drug*«, prodavnica začina i delikatesne robe; osnovala je 1850. godine porodica *Stojković*, a 1905. je otkupio *Mikša Nemenji*.

»*Bela Šugar*«, trgovina pomođne muške i ženske robe; postojala od 1885, a u lansiranju modnih noviteta zauzimala vodeću ulogu u Subotici.

»Lajoš Špicer«, trgovina krzna; osnovao je pre 1875. godine Lajošov otac Šamu Špicer i vodio je oko 40 godina. Šamu je u razvijenim evropskim zemljama usavršio krznarsku struku, što mu je u tom zanatu obezbedilo privilegovan položaj. Nastojao je da njegovi krzneni kaputi od persijanera, nutrije, zlatne i bele lisice budu po kvalitetu izrade na nivou najsavremenijih svetskih dostignuća.

»Jožef Švarc«, trgovina ženske i muške pomodne robe.

»Đula Rothauzer«, trgovina kože i materijala za izradu obuće.

»Henrih Šlager«, trgovina kožne galanterije, kožnih kofera, ženskih tašni osnovana je 1905; zauzimala je posebno mesto među proizvođačima te robe u Subotici. Postojala je i veletrgovina kožom »Braća Štajner«.

»Herman Vajnert«, ženski krojački salon osnovan je pre 1900; vlasnik je uz dobijenu državnu stipendiju završio modističku akademiju u Drezdenu, odatle je otišao u Pariz na stručno usavršavanje, a tek potom je došao u Suboticu da otvori salon.

»Jožef Vajs«, prvi veletrgovac južnim voćem u Subotici; radnju je otvorio 1910. godine.

»Henrik Vajs«, trgovina šešira otvorena 1907; vlasnik je uvezio robu neposredno od proizvođača iz Engleske, Italije i Čehoslovačke, a u skladištu je na najsavremeniji način imao sortirane šešire od najskuplijih do najjeftinijih.

Prodavnica cipela *Janoša Vilhajma*, koji je smatran za utemeljivača subotičkog obućarskog zanatstva zato što je svoju radnju vodio neprekidno još od 1886. godine.

Među značajnije optičarske radnje koje su bile vlasništvo Jevreja spadale su radnje *Imrea Tenera*, *Lasla Krishabera* i radnja »Dajč«.

Tu su zatim galanterijske i manufakturne prodavnice *Imrea Litmana*, »Dajč i Polaček«, *Mikše Rona*, trgovina krojačkih potrepština *Ignaca Grosa* i trgovina »Hauer«.

Od obućarskih radionica isticala se posebno prodavnica *Armina Rota* koja je bila zastupnik švajcarske fabrike cipela »Bally«. Takođe su po proizvodnji kvalitetnih cipela bile poznate fabrika »Marica« *Armina Koha*, trgovina cipela »Braća Lang« i trgovina cipela *Marka Presburgera* koji je prodavao samo obuću vlastite proizvodnje.

Među zapaženije prodavnice kože spadale su trgovina *Hermana Kaufmana* i radnja »Braća Štrajzinger«.

Knjižare i papirnice u gradu su uglavnom držali Jevreji. To su pre svih »Veletrgovina hartije«, na početku nekadašnjeg Halaškog puta, *Hajmanova* »Jevrejska knjižara«, dve knjižare *Lajoša Viga*, *Štrausova* knjižara »Papirus« i knjižara *Benea Hajduške*.

Što se tiče prodaje gvoždarske robe, prvenstvo su imale prodavnice »Barzel« *Sandora Rozenfelda* i gvoždara *Kalmana Seneša*; kapital obeju firmi nastao je deobom imovine porodica *Senešovih* iz Baje i *Rozenfeldovih* iz Janošhalme koje su posle povlačenja granica iz 1918. godine bile razdvojene.

Od trgovina špeceraja i kolonijalne robe, vredne su pažnje prodavnice *Šimona Hercla* preko puta sinagoge, *Jožefa Hercla* u Petefijevoj, *Krausova* kod »Kakaš« škole i *Đule Konora*.

Veletrgovine u gradu su gotovo u potpunosti bile vlasništvo Jevreja. Tako je *Lazar Holender* vršio otkup i prodaju perja, *Simon Miller* (čiji je sin *Đorđe* stradao u NOR-u) držao je zastupništvo emajliranog posuđa »Westen« iz Celja, veletrgovine *Geze Klajna* i porodice *Ignaca Grosbergera* su svojim skladištima kratke i mešovite robe gotovo u potpunosti pokrivale potrebe cele severnobačke regije, a jedna od najstarijih veletrgovina špeceraja bila je *Rajterova*.

Trgovinom boja i lakova su se takođe pretežno bavili Jevreji, a bila je skoncentrisana u jednoj ulici: *Cara Jovana Nenada* (do fratarske crkve). To su radnje *Zoltana Vašvarija*, braće *Kalmar* i porodice *Nemenji*.

I trgovina ogrevom i drvima se gotovo u potpunosti nalazila u rukama Jevreja: važnije trgovine i skladišta bili su *Herclova* drvvara i drvare *Đule Frankla*, *Isidora Potesmana* i *Otona Dohanja*.

To se odnosi i na špeditere, među kojima su najvažniji bili *Lipot Brener*, *Mikloš Halbror*, *Deže Vajcenfeld* i *Karolj Beinhauer*.

Od većih zanatskih radnji, tu su pre svih fotograf *Imre Timar* i Foto »Ereš«, zatim pekare porodice *Majer* (čija su dva sina obešena 1941) i *Šamuela Gomboja*, zlatarske radnje »Piu«, te *Imrea Adama* i *Martona Bartoša*.

Pri završetku ovog spiska, koji je daleko od toga da bude i najreprezentativniji i najpotpuniji pošto je rađen po reklamnim oglasima iz tadašnje štampe, te sačinjen po sećanjima preživelih Jevreja i drugih subotičkih građana, potrebno je takođe pomenuti radnje i proizvodne činioce²²⁶ u Subotici koje su održavali Jevreji ili su bili njihovo vlasništvo: parno kupatilo i fabrika sode »Heler«, *Hermanova*

²²⁶ Pored navedenih fabrika, trgovina i preduzeća, J. Presburger ističe: »Nije pomenuta jedna za Suboticu važna grana: Izvoz svinja i goveda. Čitava kompozicija su danonoćno transportovale stoku u Prag, Beč, Milano i druge gradove. U Subotici su bila tri poznata izvoznika: Janoš Presburger, kasnije sin mu Ernest, Janoš Sakel i jedan Srbin čijeg se imena ne sećam, ali znam da je kod njega bio zaposlen Jevrejin Emil Felner, zvanj Kobl. Isto tako, u Subotici su postojale Vajsova fabrika četaka u kojoj su radili zatvorenici, zatim fabrika celutolda »Fio tjan« u Nušičevoj ulici, kao i Krausova pivara u Šenolnoj ulici.«

radionica za izradu špriceva za injekcije, plesna škola *Juliške Landau*, *Gabelsbervova* škola za daktilografiju, korespondenciju i stenografiju koju je vodila *Tereza Faber*.

Iz navedenog pregleda industrijskih i manufakturnih objekata kao i trgovačkih i zanatskih radnji u Subotici mogu se zapaziti sledeće osobenosti:

— da su navedene privredne objekte gotovo isključivo držali Jevreji²²⁷ čak i onda kad su preduzeća bila vlasništvo akcionarskih (dioničarskih) društava (ciglana *Mačković*, »Ferum« i dr.), odnosno kada su se nalazila u domenu anonimnog dočaćeg ili inostranog bankarskog kapitala, što se najvidnije odražava iz činjenice da su Jevreji držali istaknuta rukovodeća mesta u proizvodnom procesu akcionarskih društava (*Kalman Štajner* i drugi);

— da je u subotičkoj industrijskoj proizvodnji preovladavala laka prerađivačka proizvodnja, uglavnom prehrambena, ili industrija izgrađena na bazi tih proizvoda, a tek zatim metalna, tekstilna, hemijska, građevinskog materijala;

— da je kao osnovno merilo kapaciteta u proizvodnji uziman broj zaposlenih radnika, da nisu postojali standardi i naučno zasnovani kriterijumi po kojima bi se povukla kvantitativna granica između zanatske i fabričke proizvodnje; tako se pojam »fabrike« tumačio slobodno i proizvoljno, pa se dešavalo da su pojedini pogorli sa jedva tri ili četiri radnika proglašavani za fabriku.²²⁸

Navedeni prikazi i ocene u vezi s razvitkom privrednog mehanizma grada i procene o učešću Jevreja u tom procesu opterećeni su nedostatkom relevantnih naučnih elemenata: nesređenom ili uništenom arhivskom građom (JVO, privrednih objekata u vlasništvu Jevreja i sl.) i nepostojanjem analitičkih zahvata u pojedina privredna područja Subotice. Sve što je na tom planu učinjeno pre i posle oslobođenja svodi se na nepotpune i površno napisane novinske članke²²⁹ u lokalnoj štampi, ili prikaze bez posebnih naučnih pretenzija povodom kakvog jubileja i slično.²³⁰ Koje su mesto zauzimali Jevreji u socijalnoj strukturi, na to pitanje je teško odgovoriti s tačnošću i naučno potvrđenim činjenicama. Sve to iz razloga što je okupator u Subotici između 1941. i 1944. pored ostalih antijevrej-

²²⁷ K. Petkovića, *Aprilstol novembarig*, Subotica 1973, str. 98, navodi iz jednog službenog pisma: »Obzirom na to da je 90% industrije i trgovine u rukama Jevreja, čak u pojedinim strukturama i 100%, zato . . .»

²²⁸ Taj kvalifikativ su nekritički prihvatili i poznati savremeni istraživači i autori istorije bačke privrede: dr Stevan Mezei, dr Josip Mirmić, Kalman Petković, kao i ing. Kosta Petrović u predratnom delu koje, mada pisano bez nekih posebnih pretenzija, ipak predstavlja dosad najupotrebljiviji zbirni prikaz subotičke industrije.

²²⁹ »Naplo«, članak Ferenc Fenjveša od 25. decembra 1940; takođe i jubilarni »Szombat«.

²³⁰ Srazmerno mali i ovlaš dotaknut opus iz istorije subotičke privrede u radovima najistaknutijih vojvođanskih istoričara dra Stevana Mezeija, dra Josipa Mirmića, Kalmana Petkovića i Milana Dubajića nije obradio ovo pitanje; njime se nu bavi ni jubilarno izdanje (mada je imalo izvesne naučne pretenzije) *O proizvodnim snagama Subotice*, Subotica 1954. I dugogodišnji potpredsednik grada Subotice, dipl. ek. Božo Milanković, koji je u svom diplomatskom radu nastojao da na naučnim marksističkim osnovama razradi osnovna pitanja razvoja subotičke privrede, odgovorio je na pitanja autora ove monografije da je pri razradi te problematike imao poteškoća zbog nedostatka neophodne arhivske građe. Međutim, ipak se našao jedan izuzetan i za kulturnu javnost gotovo anonimno pregledac Gašpar Ulmer, saradnik istorijskog arhiva u Subotici, koji je u jednom, za ličnu upotrebu uređenom elaboratu, prilično iscrpno razradio osnovne elemente razvoja subotičke privrede i doprineo neupoređivo više nego svi pre njega.

skih mera nastojao (u čemu je prilično i uspeo) da uništi znatan deo arhivske i druge građe koja bi omogućila da se dobije tačniji uvid u to pitanje. A zatim, po svemu sudeći, određenim nacionalnim, političkim i privrednim strukturama, pa i samim Jevrejima, iz određenih pragmatičnih razloga nije tada bilo u interesu da se objektivno i naučno odgovori na pitanje u vezi sa učešćem Jevreja u razvoju kapitalističkih odnosa u Subotici. Tako je ne samo bilo ignorisano to pitanje nego je ostala nenapisana i istorija ekonomskog razvoja grada. Međutim, zahvaljujući krugu marksistički opredeljenih pregalaca oko predratnog *Hida*, na ta pitanja se pokušalo odgovoriti u okviru tadašnjih mogućnosti. Po jednoj tada obavljenoj analizi o socijalnoj strukturi Bačke koju je u *Hidu*²³¹ objavio *dr Šandor Štajnfel* proizlazi da je trećina bačkog stanovništva živeća u gradu, a dve trećine u većim ili manjim seoskim naseljima, odnosno na salašima. Strukturu van poljoprivrede zaposlenog dela gradskog stanovništva, pa i Subotice, činili su industrijski radnici 33 posto, zanatlije i sitni trgovci takođe 33 posto, intelektualci, službenici i slobodne profesije 20 posto, a ostalih 14 posto činili su veleposednici, industrijalci, bankari, odnosno najznačajniji predstavnici kapitalističke klase.

Koristeći se svim do sada poznatim podacima o zaposlenosti, odnosno socijalnoj strukturi subotičkih Jevreja,²³² možemo se izraziti *Štajnfel*ovom metodologijom i dati prikaz o mestu i ulozi Jevreja u socijalnoj strukturi zaposlenog gradskog stanovništva. Po tom prikazu, 3—10 posto svih zaposlenih Jevreja ulazi u grupu gradskog stanovništva koju čine veleposednici, industrijalci i bankari, 30—35 posto ulazi u grupu koju čine intelektualci, službenici i slobodne profesije,²³³ zatim 50—55 posto je u grupi zanatlija i sitnih trgovaca, dok se svega 1—5 posto nalazi u grupi industrijskih radnika koji čine trećinu gradskog stanovništva. Jevreji su preko uloženi kapitala i preko rukovodećih položaja u subotičkoj industriji, bankama i veletrgovini bili zastupljeni sa 80—90 posto. Sa 60—70 posto držali su trgovinu na malo, veće i srednje zanatske radionice, a sa oko 40—50 posto su sačinjavali grupu svih intelektualaca i lica slobodnih profesija, dok je njihovo učešće među radnicima bilo neznatno.

Oni subotički Jevreji koji su svoje životno opredeljenje vezali za privredu bili su pretežno orijentisani prema granama koje su u uslovima tadašnje nerazvijene kapitalističke privrede u Jugoslaviji ostvarivale najveći obrt kapitala, a to su industrija, trgovina i na kraju zanatstvo. Ovde je potrebno istaći da su i sami Jevreji prihvatili činjenicu da su podizanjem standarda života i razvojem opšte društvene kulture, i poneki od njih u Subotici počeli napuštati uskoprivredne

²³¹ «Hid», 1934—1941, str. 20.

²³² U imeniku subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije, koji je izdala Jevrejska opština u Subotici 1948, navedeno je oko 2.300 imena žrtava fašizma, kao i njihova zanimanja. Na osnovu tog imenika, autor je analitičkim proračunom došao do navedenih proporcija.

²³³ Dr Presburger o tome kaže: «Ne vidim gde spadaju trgovački pomoćnici. Njih je bio priličan broj, kao i poslovoda-direktora. To su bili vrlo sposobni, tako reći najsposobniji ljudi u svojoj struci, visoko plaćeni i po svom standardu na daleko višem stepenu nego samostalne zanatlije ili mali trgovci. Posebno ovi u «elitnim» trgovinama koža, gvožđa i slično. Direktori su bili na još višem nivou. Kod Rotmana je to Boroš; kod Hartmanovih Bek i još jedan čiljeg se imena ne sećam, ali znam da je, iako je bio samo činovnik, kupio pre rata 50 lanaca zemlje; Kod Kramera Gams; kod jednog od špeditera (možda Halbrora) Han; kod «Severa» Engler. Izgleda da su ovi radni profili uključeni među «službenike». Osim toga bio je priličan broj trgovačkih putnika koji su radili za veletrgovine, ali za proviziju. Oni su zapravo predstavljali «vezu» između Subotice i manjih gradova i sela i sitnih trgovaca u tim mestima.

grane, pa su nastojali da se opredele za naučne, humanitarne, kulturne i tehničke struke.²²⁴ Tu okolnost najvidnije prikazuje, pored uvedenog numerus claususa, broj upisanih jevrejskih učenika u subotičke srednje škole u školskoj 1940/41. godini: u Mušku gimnaziju²²⁵ bilo je 49 upisanih Jevreja na 1,086 učenika, ili 4,5 posto; u mešovitu Trgovačku akademiju upisano je 19 Jevreja i Jevrejki na 211 učenika, ili 10 posto. Disproporcija bi bila još izraženija u korist humanitarne gimnazije da su tamo navedene i učerice Ženske gimnazije.

Jevrejski kapital i angažovanost Jevreja u subotičkoj privredi, u preduzećima, zanatskim i trgovačkim radnjama, srazmerni su broju zaposlenih u njima. Panošanu te zaposlenosti predočava *Milan Dubajić*:²²⁶ »Aktivno zaposlenih u zanatstvu i industriji prema popisu od 1910. bilo je 6.808, i to: 2.448 samostalnih radnika, 53 zaposlenih članova porodice, 117 činovnika, 65 poslovođa, 2.566 radnika, 1.216 šegrta i 343 sluga.« Dalje se iznosi da je od 1,115 preduzeća, odnosno zanatskih radnji, bilo 18 sa više od 20 radnika, 12 sa 16—20 radnika, 27 sa 11—15 radnika, 84 sa 6—10 radnika, 48 sa pet, 68 sa četiri, 117 sa tri, 230 sa dva radnika i 521 sa jednim radnikom. Svi ukupno su zapošljavali 3.882 najamna radnika.²²⁷ Ovaj shematski prikaz sociološkog stanja subotičke privrede ima dva posebna gotovo zakonomerno izražena obeležja: prvo, uobličena u srazmerno dugom procesu od velikog mnoštva relevantnih i sporo promerljivih ekonomskih činilaca, ona se sve do 1941, bez obzira a trenutačne i neznatne uspone ili padove, zbog kriznih stanja neznatno pomerala od svojih ustaljenih trendova; drugo, izražena prisutnost jevrejskog kapitala i upravljanja u subotičkim preduzećima imala je izrazitu tendenciju sve većeg njihovog prisustva, od zanatskih radionica bez ijednog radnika, gde je ta prisutnost zanemarljiva, da bi se postepenim povećanjem broja zaposlenih u preduzećima sa više od 20 zaposlenih radnika približila stopostotnoj vrednosti. Imajući ovo u vidu, shvatljivi su navodi kojima je *M. Dubajić* propratio svoja ranija gledišta tvrdeći da je u sledećem popisu iz 1921, usled već istaknute posleratne konjunktura, u razvoju subotičke industrijske i zanatske proizvodnje došlo do neznatnog (2—3 posto) povećanja u broju zaposlenih.

Uprkos izvesnom zastoju za vreme velike privredne krize u svetu, industrija u Jugoslaviji, pa i Vojvodini, ispoljava trend blagog uspona u kome se broj industrijskih preduzeća u Vojvodini između 1927. i 1937. penje sa 528 na 680, to jest beleži godišnji porast od svega 1,68 posto.²²⁸ U isto vreme se u industrij-

²²⁴ Dr Présburger o tome kaže: »Koliko se ja sećam smatralo se normalnim da roditelji, posebno zanatlije, trgovački putnici, skupljači perja — a imali smo i slučaj jednog nosača — žele da im sinovi uče škole, da rade »lakši« posao nego oni. Čak i kod bogatih trgovaca, industrijalaca, posjednika, bilo je normalno da jedan od sinova nasledi očevo zanimanje, a drugi da bude lekar, inženjer i sl. Takvih primera ima mnogo.«

²²⁵ A Szabadkai m. kir. állami fiugimnázium évkönyve az 1940/41. tórténelmi iskola évről (Izveštaj mađ. kr. drž. muške gimnazije za školsku 1940/41. godinu), str. 117; kao i sličan izveštaj za tu školsku godinu iz Trgovačke akademije.

²²⁶ M. Dubajić, *nav. delo*, 30, 119.

²²⁷ Sergije Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918—1941*, str. 128, navodi: »Zanatlije nisu figurirale samo kao žrtve krupnog monopolističkog kapitala, one su istovremeno, ukoliko su zapošljavale najamnu radnu snagu, predstavljali sitnokapitalističke elemente i kao takvi, oni su u odnosu na radničku klasu nastupali kao poslodavci... podržavali su reakcionarne režime i vodili antiradničku politiku.«

²²⁸ »Hida«, 1934—1941, Mirko Ispanović, *Vojvodanska industrija*, 113; iz navedenog prikaza nije jasno koje je kriterijume uzео autor kao kvalifikative za industrijska preduzeća, ali to u ovom slučaju i nije bitno jer iskazuje desetogodišnji trend porasta.

skom položaju Bačke na izvestan način vrši zamena uloge između njenog severnog i južnog dela: sve više rastu uloga i značaj Novog Sada i južne Bačke, dok Subotica i severna Bačka ekonomski nazaduju i gube vodeću ulogu koju su dotad imali sa svojih 87 preduzeća i 5.006 radnika. U razdoblju posle velike svetske krize, pa zatim sve do početka okupacije u II svetskom ratu, ne samo da u severnoj Bačkoj nije bilo podizanja novih industrijskih pogona ili proširivanja postojećih kapaciteta nego se zbog geografskog položaja, pa shodno tome i zbog ekonomske politike koju je država vodila u odnosu prema Subotici (pri čemu svakako nije zanemarljiva opravdana bojazan Jevreja od eventualnog pomeranja državnih granica), izvestan broj preduzeća preselio u unutrašnjost. Tako se poznata fabrika štednjaka i peći »Zefir« preselila u Beograd, a fabrika ormarića za led braće Goldner prešla u Rakovicu kraj Beograda. Fabrika vagona i lokomotiva »Ferum« je prestala da radi 1936, a neposredno uoči rata su i kolska radionica i blok-signalna stanica premeštene u unutrašnjost. Ista sudbina je zadesila Rotovu fabriku šešira koja je prešla u Jagodinu, zatim su se preselili fabrika bombona »Brumer«, trikotaža *Jenea Beka*, pa i najvredniji pogoni fabrike »Zorke«; njene instalacije za izradu plavog kamena prebačene su u Šabac, a takođe i svi amortizacioni fondovi fabrike.

Nasuprot industriji koja je imala obeležje manjih ili većih radionica koje su pod tadašnjim uslovima imale pretenzije da igraju ulogu prave industrije, zanatstvo je bilo ona privredna grana koja je u Jugoslaviji, a pogotovo u Bačkoj, od svih privrednih grana srazmerno najviše napredovala između 1918. i 1941. po obimu i tehnološki. Tri jugoslovenska u tehničkom pogledu izrazito napredna zanatska središta bili su Slovenija, Zagreb i Bačka;²³⁹ tako je samo u Subotici 1928. bilo u 2.092 zanatske radnje zaposleno 5.312 radnika. Kako ne postoje podaci za vreme između 1928. i 1941, to je veoma teško sagledati kretanje privrednih zakonitosti u tom razdoblju, ali je sasvim izvesno da i pored konjunkturnih uslova za razvoj zanatstva u severnoj Bačkoj, ni ta oblast privređivanja nije sve do početka II svetskog rata mogla izbeći pritiske kojima je bila izložena subotička privreda u celini.²⁴⁰ Slično stanje je bilo i u trgovini,²⁴¹ koja i pored nastojanja da u nekim oblastima²⁴² održi korak sa poznatim trgovačkim centrima u svetu nije

²³⁹ Miho Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941*, Zagreb, 109—112.

²⁴⁰ Subotički »Dnevnik« od 5. decembra 1929. na izvestan način slika ovo stanje, mada zbog nekih razloga izbegava da bude određen: »Subotički veletrgovci sele u Novi Sad. U poslednje vreme se primećuje jak pokret, da svoja preduzeća pranesu u Novi Sad. U nedavnoj prošlosti već se preselio jedan veletrgovac mašinske robe, a ostavio je u Subotici samo malu ekapozituru. Sada se govori među subotičkim trgovcima da će u najkraće vreme preći sa svojom radnjom u Novi Sad jedna poznata tekstilna veletrgovina, a sprema se i jedan veletrgovac gvoždarske robe. Odlazak ovih velikih trgovaca je znatan gubitak za Suboticu. Oni upošljavaju veliki broj nameštenika, a osim toga su najveći poreznici u gradu.« Đerd Hajzler u pismu od 10. aprila 1974. upućenom autoru iznosi sasvim određene i jasno motivisane podatke: »Strah od ulaska Mađara je neke Jevreje pokrenuo — iako kod starijih generacija to još uvek ne pretežno — sa čisto »mađarofilskih« pozicija ka jugoslovenskim. U kojoj meri? Ne mogu znati. Ali mi je poznato da je moj stric, suvlasnik jedne veletrgovine ugljem i drvima, preselio svoju firmu »Kraus i Hajzler Bene« u Beograd iz straha od dolaska Mađara u Suboticu, a pod uticajem sina Tibora koji je tada studirao u Beogradu i bio izričito jugoslovenski nastojan.«

²⁴¹ O tome dr Presburger beleži: »Taj problem ima i drugi aspekt. Neki uspešni trgovci (braća Dajč na primer) nisu reinvestirali kapital, koji se formirao u trgovini, ili u subotičku trgovinu ili industriju, već su kupovali kuća u Beogradu — ili negde drugde južno od Save — sa istom motivacijom, što je objektivno predstavljalo gubitak za razvoj subotičke privrede, i napuštali Suboticu.«

²⁴² Veliki krojački salon »Aantal Kramer« je po tekucim pomodnim pariskim krojevima i od engleskih štofova izrađivao odeću i uniforme, po čemu je bio poznat širom zemlje. Trgovina cipela Armina Rota, osnovana 1890, prerasla je od 1930. u specijalnu trgovačku kuću obuće; prodavala je najfinije i najmodernije švaj-

uspevala da izmeni bilo šta u sudbini ovog otpisanog grada sa granice. Na opšte onespokojavajuće privredno stanje u Subotici nije mogao uticati na »događaj sezone«, kako je nazvano otvaranje modernog parnog kupatila i lečilišta *dr Zoltana Hajzlera* 30. maja 1930. godine.²⁴³ Sa sličnim ambicijama je iste godine otvoren i sanatorij »Park«, čiji je vlasnik bio *dr Imre Vilhajm*; međutim, on je ubrzo pao pod stečaj, a njegova zgrada je docnije pretvorena u jevrejsku bolnicu.

Naporedo sa tim nimalo zavidnim stanjem potrebno je ipak naglasiti da je od svih regiona Kraljevine Jugoslavije »kapitalistički najrazvijeniju poljoprivredu imala Vojvodina«,²⁴⁴ a u njoj su sa relativno neznatnim udelom učestvovali subotički Jevreji. U Subotici je krajem 1941, živelo 58 Jevreja zemljoposjednika koji su posedovali ukupno 2.506 katastarskih jutara i 447 hvati² zemlje. Veličina njihovog zemljišnog poseda kretala se između 5 i 235 jutara.²⁴⁵ Ovaj više nego neznatan deo obradivog zemljišta u rukama Jevreja (1,5 posto u odnosu na ukupno zemljište u Subotici od 166.077 jutara) razlikovao se od ostale ekstenzivno obrađivane zemlje isključivo time što je kultivisan najintenzivnijim agrotehničkim merama (*Ingusovi* vinogradi na Hajdukovu), a njihove vlasnike uključivao u kapitalističke poljoprivredne robne proizvođače u gradu.²⁴⁶ I na kraju, sintetizovano izraženu vrednost celokupne jevrejske imovine po posleratnoj proceni sadrži dokument o proceni jevrejskih dobara što ih je konfiskovao hortijevski okupator,²⁴⁷ a koja su u Subotici obuhvatala 12 fabrika, 158 trgovačkih radnji, 18 veletrgovina i 48 zanatskih radionica, sve u približnoj vrednosti od milijardu predratnih dinara. Međutim, osnovni nedostatak ovog posleratnog dokumenta je u tome što ne govori o kriterijumima po kojima je okupator procenio i definisao jevrejsku imovinu, u čemu je on inače bio dokraja precizan i dosledan. Tim kriterijumom su pored navedenih bile obuhvaćene i sve vrste materijalnih vrednosti: akcionarski kapital, vrednosni papiri, štedni i bankarski uložci, vrednost zdravstvenih ustanova, advokatskih kancelarija, projektantskih biroa, stambenih zgrada, obradive zemlje itd. Pored toga su neposredno pre i u toku okupacije, do donošenja zakonskih uredaba o konfiskaciji jevrejske imovine, pod raznoraznim pritiscima obavljani razni aranžmani o fiktivnom prenošenju imovine na nejevrejska pravna

---

carske cipele marke »Bally« i »F. S. Poppel«. Tu su bili i ovlašćeni zastupnici čuvenih švajcarskih časovničarskih firmi, prodavci skupocenih engleskih štofova, italijanskih šešira, bečkih muzičkih instrumenata, zapadnoevropskih firmi gramofonskih ploča, bicikala i slično, svi pretežno Jevreji.

²⁴³ Zabeleška lokalnog »Dnevnika« od 10. juna 1930. ističe da je: »Pre 40 godina dr Jakob Hajzler otvorio prvu kupku hladne vode i time u to vreme otvorio put modernom lečenju. Iz ove kupke se rodio sanatorijum, koji već 10 godina radi pod upravom dr-a Zoltana Hajzlera i koji je postao zdravstvena ustanova i za širu okolicu. Parna kupka je pod nadzorom lekara i ima kupku od biata i ugljene kiseline uređenu na električnu struju. Dijaterma je pod nadzorom specijaliste. Kupatilo je rađeno po projektu građevinskog preduzeća Bede-Frelih, dok su uređaje izradila subotička preduzeća.« Frelih je inače bio jedan od pionira mačevalačkog sporta u Subotici, pa i Jugoslaviji.

²⁴⁴ S. Dimitrijević, *nav. delo*, 105.

²⁴⁵ IAS, br. 51615, poimenično navodi spisak zemljovlasnika sa površinom zemljišta koje je oduzeto od Jevreja po zakonskom članu XV, tak. 3/1942.

²⁴⁶ Po rečima dra Presburgera: »Za Jevreje zemljoposjednike tog vremena je karakteristično da se tu po pravilu radilo o drugoj generaciji. Ili su već očevi bili posednici, ili trgovci, industrijalci koji su stekli kapital i kupili zemlju. Obično bi jedan od sinova išao na praksu na neki veliki posed u Mađarskoj ili na Ledererovo imanje u Čeki. Ti mladi posednici bi se najčešće trudili da imaju i neku industrijsku proizvodnju: alkohol, lepilo, mlečne proizvode i sl. A obično bi se bavili i stočarstvom.«

²⁴⁷ Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja*, Novi Sad 1964, 38—39.

lica, pa su bivši vlasnici deportacijom i fizičkim uništenjem definitivno izgubili vlasništvo nad svojom imovinom.

JEVREJI KAO PREDSTAVNICI MAĐARSKE MANJINSKE ŠTAMPE U SUBOTICI

Posle obrazovanja nove države, status Jevreja u Subotici se korenito izmenio u nacionalnom pogledu. Od pripadnika vladajuće partije, tj. Mađara jevrejske veroispovesti, i to njenog imućnijeg i prosvetljenijeg dela, njihov položaj se sveo na osporavane pripadnike jedne nacionalne manjine. Od Jevreja se tražilo da budu ako ne slavenizovani Jevreji, onda makar samo Jevreji, a nikako protagonisti mađarstva i prosveteni Mađari. Pored školstva, u kojem je dekretom bilo zabranjeno da jevrejska deca pohađaju mađarsku nastavu, subotička lokalna štampa je bila drugo strateški značajno mesto unutar i oko koga je vođena borba za ostvarenje navedenih ciljeva. Taj cilj je bilo utoliko teže postići što su se Jevreji tokom proteklih pet-sedam decenija poistovećivali sa osnovnim atributima štampe u Subotici: oni su predstavljali srazmerno najmnogobrojniji deo prosvetljenih subotičkih čitalaca na mađarskom jeziku, oni su zakupljivali najveći deo oglasnog prostora, oni su gotovo isključivo obezbeđivali kapital za pokretanje listova, činili najveći i najposobniji deo novinarskog i uređivačkog kadra, a sem toga posedovali najveći broj štamparija i distributerskih punktova (knjižare). Tako su se štampa i novinarstvo isprepleli, srasli i postali neraskidiv deo društveno-ekonomskog i kulturnog života grada, deo koji nije mogao da se eliminiše ili ukine i pored svih napora i želja nove jugoslovenske uprave, tako da su mađarski listovi koje su držali Jevreji uspevali u celom razdoblju između dva svetska rata — i pored prepreka kojima su nove vlasti pokušavale da onemoguće njihovo izlaženje — da brojem, kontinuitetom i kvalitetom nadmaše mesne listove na srpskohrvatskom jeziku. Na primer kad su nove vlasti na molbu izvesnih lica da pokrenu jedan list na mađarskom odgovorile »da za to nema potrebe, jer uostalom u gradu ima dovoljno mađarskih listova«,²⁴⁸ podnosioci molbe ipak nisu odustajali. Vlasti su svoje odbijanje pravdale činjenicom, koja je nešto kasnije i »potvrđena« prilikom popisa stanovništva od 31. januara 1921, da je od 101.709 stanovnika u Subotici bilo 70.737 Hrvata i Srba, a svega 27.561 Mađar. Uz svu rezervu u pogledu tačnosti ovih podataka, kao i uz sav protekcionizam i pomoć koju su dobijali od novih vlasti, u Subotici su tokom prve dve godine u novoj državi, ali i kasnije, uspevala da izlaze samo dva lista na srpskohrvatskom jeziku:²⁴⁹ *Neven* i *Narod*, dok je istovremeno.

²⁴⁸ T. Kolozsi, *nov. delo*, II tom, 11.

²⁴⁹ Joso Šokčić, poznati subotički novinar i istoričar subotičke štampe, tumači to okolnošću da je slovensko stanovništvo u Subotici bilo usmereno na velike listove iz Beograda i Zagreba i nije ga interesovala vlastita štampa (Josu Šokčić, *Sto godina štampe u Subotici, 1848—1948*, rukopis se nalazi u subotičkoj Gradskoj knjižnici). Međutim, subotički »Bécskaí hírlap« od 24. decembra 1921. ima sasvim suprotno gledište: »Uopšte se o subotičkoj slovenskoj štampi može reći samo to da još uvek nije izišla iz dečjih cipelica. U Subotici su još uvek partijski interesi i mehanička snaga bili isključivi motivi koji izbacuju novine u javnost. Prema tome, horizont im je uzan, rasuđivanje jednostrano, novinarskog stila jedva da imaju, pa kako bi o novinarskoj spremnosti i modernoj organizaciji štampe moglo biti reči... Novine su pre svega kulturni rad i zato bi mađarstvo volelo kada bi subotička slovenska štampa u svakom pogledu udovoljavala tim zahtevima jer bi se samim tim podizao i kulturni nivo Subotice.« Slično rezonuje i subotički nedeljnik na srpskohrvatskom jeziku »Naše slovo« od 1. marta 1938: »Dosađajna eksperimenti-

uprkos diskriminaciji i raznim preprekama, na mađarskom izlazilo ponekad čak i pet listova: *Bácskai hírlap*, *Hírlap*, *Sabadkai ujság*, *Bácsmegyei napló* i *Délvidék*. Od ovih pet listova, prva četiri su bila vlasništvo Jevreja, koji su ih i uređivali. Bili su prožeti ideologijom liberalističke kapitalističke privrede i zapadnoevropskom parlamentarnom demokratijom, odnosno borili se protiv feudalnih društvenih recidiva, klerikalizma i reakcionarnih antisemitskih političkih pokreta koji su nastajali u istočnoj i srednjoj Evropi posle I svetskog rata. Jedino je *Délvidék*, glasilo poraženih klerofašističkih hrišćansko-socijalističkih snaga, ostao veran svojoj desničarskoj reakcionarnoj opredeljenosti. *Tibor Koložl* piše: »Možemo načiniti zanimljivo poređenje ako uporedo postavimo tri vodeća bačka dnevna lista iz dvadesetih godina: subotički *Bácsmegyei napló* i *Hírlap* i novosadski *Délbácska* (*Južna bačka*), prethodnika *Reggeli ujsága*. U ovoj trojici, *Hírlap* je predstavljao nacionalistički opredeljene Mađare koji su se borili za reviziju granica. *Délvidék* je bio list konzervativno nastrojenih Mađara, a to usmerenje je preko *Reggeli ujsága* zastupao i kasnije na klerikalnoj podlozi. *Bácsmegyei napló* je bio dnevni list građansko-demokratski opredeljene inteligencije koja je u okviru nove države nastojala da ostvari napredak, pa su ga upravo radi toga desničarski krugovi obeležavali kao jevrejski list.« Uza sve političare, nacionalističke i druge razlike, većina ovih listova je bila jednosturna i složna samo u dva slučaja: prvo, u suprotstavljanju revolucionarnom radničkom pokretu; drugo, u prikrivenom ili otvorenom omalovažavanju, negiranju ili, u najboljem slučaju, u prećutkivanju cionističkog pokreta.

U tako složenim okolnostima, kad se subotičko novinarstvo na mađarskom jeziku oslanjalo na čvrstu i afirmisanu tradiciju u kojoj je jevrejstvo sticajem određenih i osobenih društvenih, kulturnih i privrednih kretanja zauzelo veoma istaknuta i privilegovana mesta, to jevrejstvo uprkos vladajućim velikosrpskim državnim interesima ne samo da nije prekidalo povezanost sa mađarskim jezikom, kulturom i mađarstvom uopšte nego se nekom čudnom logikom sve više razvijalo i potvrđivalo kao predstavnik mađarske štampe na jugoslovenskom prostoru. Na mesto starih francjoferskih uglednika štampane reči, sada se u novoj situaciji još više od njih ističu nova lica: *Janoš Hubert*, *Ferenc Fenjveš*, *Janoš Detre*, *Emil Havaš*, *Karolj Havaš*, *Imre Rado*, *Šandor Štajnfelđ*, *Laslo Gal* i drugi. Bez obzira na veću ili manju nacionalnu obespravljenost (slično kao u Rumuniji i Čehoslovačkoj), to i takvo novinarstvo se razvija na drugačijim društveno-političkim osnovama od onoga u hortijevskoj Mađarskoj. Ono je slobodoumnije i manje reakcionarno, okruženo slobodoljubivijim i borbenijim narodnim tradicijama. I pored zloglasne »Obznane« i monarhofašističke diktature, ono je opstojavalo bez numerus claususa i antisemitskih pogroma, pa je shodno tome bilo borbenije i revolucionarnije jevrejstvo i mađarstvo nego u hortijevskoj Mađarskoj.

Bácskai hírlap (*Bački vesnik*) je izlazio od 1897. Uoči ulaska srpske vojske u Suboticu 18. novembra 1918. umro je *Henrih Braun*, njegov vlasnik i jedan od naj-

sanja sa našom štampom su propala radi toga jer nisu bila ukorenjena u svim porama našeg naroda, jer su se oslanjale na različite veštački stvorene grupe i različita stanja... Ako naš narod i inteligencija u Pokrajini nije u stanju da sebi stvori ozbiljnu i anažnu štampu, onda ni ne zaslužuje, da se njenim potrebama pruži više pažnje, nego što se to sada čini...»

vršnjih subotičkih urednika, pa je uređivanje lista preuzeo *dr Emil Havaš*, takođe Jevrejin, inače poznat i cenjen novinar i društveni radnik. Usled nestašice novinske hartije, list je prestao da izlazi 18. februara 1919, ali je *Katalin Gotlib*, vlasnica i supruga pokojnog *Henriha Brauna*, posle izvesnih napora uspela da savlada teškoće i da list počne ponovo izlaziti 2. avgusta kao *Magyar újság (Mađarske novine)*. Tim nazivom je pokušao da se čvršće poveže sa obespravljenim mađarskim masama, ali s obzirom na unutrašnje i spoljne prilike u Mađarskoj — socijalistička revolucija, »beli teror«, Pariski mirovni pregovori — bilo je teško naći neki politički kompas. Uređivačka politika nije mogla imati perspektivu u takvim uslovima, a vraćanjem na staro ime 30. aprila 1920. nije se moglo ništa postići. Listu nije bio potreban nov čovek za odgovornog urednika kakav je bio *Adorjan (Štern) Stela*, nego nova i konstruktivna uređivačka politika koja bi bila saobražena promenjenim istorijskim i društvenim okolnostima. Najzad je *Bácskai hírlap* naredbom subotičke policije od 12. februara 1921. bio zabranjen. Posle sklopljenih mirovnih ugovora u Versaju bio je zadan poslednji udarac proiredentističkim aspiracijama mađarstva i jednog dela jevrejstva, pa je mađarstvo u Jugoslaviji moralo da traži nove puteve za svoju političku, društvenu i kulturnu afirmaciju. List kakav je bio *Bácskai hírlap* nije mogao tome odgovoriti tako da se njegov silazak sa istorijske pozornice subotičke štampe nije ni osetio.

Hírlap nema ničeg zajedničkog sa prethodnim listom sem osakaćenog imena. Pokrenut je 16. decembra 1921. kao glasilo vojvodanskih Mađara, prvenstveno sitnih posednika, zemljoradnika, zanatlija, tj. malograđanstva. Posle osnivanja Mađarske partije, čije je osnivanje proklamovano 11. februara 1922. na zboru u velikoj sali Népköra (Narodna kasina)²⁵⁰ u Subotici, a zatim posle dužih priprema i polemika što su ih potpirivale svakojake nacionalističke strasti, konačno utemeljena 17. septembra 1922. u Senti, *Hírlap* je postao njeno zvanično glasilo. Do osnivanja Mađarske partije, *Hírlap* se predstavio čitaocima kao »list jugoslovenskih Mađara, kao hroničar političkih, ekonomskih i kulturnih manifestacija mađarstva, te čvrst, beskompromisan i otvoren tumač prava i interesa mađarstva unutar zemlje. *Hírlap* ne vodi nikakvu politiku, ne strančani, stoji izvan svake politike na bilo kom mestu, uvek daleko od svake partije. Ništa druga ne želi da bude nego glasnik, rasadnik kulture i sredstvo ekonomskog jačanja. Jedan od pionira konsolidacije...« Ali nije trebalo da prođe ni puna godina od tog odlučno proklamovanog vanstranačnog opredeljenja, pa da se list u svojoj programskoj opredeljenosti potpuno okrene i postane zagrižen šovinistički predstavnik mađarske iredente u Jugoslaviji. List je u svom relativno dužem trajanju ne jednom zbog svoje opredeljenosti dolazio u oštre sukobe sa jugoslovenskom javnošću i nekako istrajao do šestojanuarske diktature, možda samo zato što je kao i nova vlast, ako ne i više, bio protivnik revolucionarnog radničkog pokreta. Kao malo koji list u ono vreme doživio je da mu nepoznati politički protivnici u januaru 1929. eksplozijom dignu u vazduh štampariju. Kao vlasnici lista pojavljuju se: *Janoš Pijuković* 1923; »Fortuna«, izdavačko preduzeće knjiga i novina, od 8. maja 1923; štamparija *Hírlapa* od 5. novem-

²⁵⁰ Ne bez svakog osnova, posle hortijevske okupacije ponovo oživljeni »Hírlap« u broju od 21. aprila 1941. piše da je Népkör (Narodna kasina), odnosno potonja Mađarska čitaonica, po ugledu na franklistički Alkazar bila »Alkazar« (neosvojiva tvrđava) mađarstva pod bivšom jugoslovenskom upravom.

bra 1923; evangelistički sveštenik *Robert Santo i drugovi* od 1. marta 1924; predsednik Mađarske partije *dr Đerd Šanta*, odnosno Mađarska partija, od 16. novembra 1924; izdavačko preduzeće «Hirlap» od 1926. Glavni i odgovorni urednik bio je *Lukač Vukov*, odgovorni urednik od 13. februara 1923. *Karolj Havaš*, zatim ponovo *Lukač Vukov*, od 13. juna 1923. *dr Emil Havaš*, od 5. novembra 1923. ponovo *Karolj Havaš*, od 8. januara 1925. provizorno *L. Vukov*, a od 25. februara 1923. pojavljuju se naizmenično *dr Robert Santo* i *dr Deneš Štrelicki*.

Szabadkai ujság (*Subotičke novine*), dnevni list pod nazivom *Szabadkai friss ujság* (*Subotičke sveže novine*) osnovan je 1901, a zabranjen posle ulaska srpske vojske u Suboticu u avgustu 1919, ali mu je već 6. septembra odobreno da izlazi pod novim imenom. Dužnost odgovornog urednika obavljao je *Janoš Hubert*, koji je po rečima *Tibora Koložija* bio «doajen mađarske štampe na jugoslovenskom tlu između dva svetska rata» (bio je potomak jedne od najstarijih i najuglednijih jevrejskih porodica u Subotici), a dužnost glavnog urednika su zajedno obavljali *Bela Pusta* i *Bela Švimer* (obojujica Jevreji). Iz kratkog posleratnog postojanja ovog lista ostao je mali broj primeraka na osnovu kojih bi se mogao sagledati njegov pravi lik. Međutim, i ono malo primeraka koji su razasuti po pojedinim bibliotekama u zemlji daju dovoljno elemenata da se zaključi kako se list uprkos svojim izvanrednim kadrovskim snagama nije mogao izdići iznad onog besadržajnog sivila koje je u to vreme bilo obeležje ne samo manjinskih listova u Bačkoj. Zabrana izlaska koja je usledila nakon «Obznane» prekratila je jedan proces koji je bio više agonija nego život.

Bácsmegyei napló (*Bački dnevnik*). Govoreći o mestu koje su zauzimali i ulozi koju su imali mađarski listovi izvan Mađarske, list *Erdelyi szemle* iz dela Rumunije nastanjenog Mađarima iznosi u broju od 7. jula 1938. relativno najtačniju ocenu o *Naplóu*: «Između svih ovih listova, nesumnjivo je da najuglednije mesto zauzima *Napló* koji je daleko nadvisio ostalu provincijsku štampu. Ni sa jednim erdeljskim listom ne bi se smelo izići pred *Napló*, čak se ni postaviti pored njega. *Napló* je sebi izborio izuzetnost time što je okupio mlade Mađare iz Jugoslavije, vaspitao ih i hrabrio, pa pošto su poleteli, sa brižnom ljubavlju vodio brigu nad njima.» *Napló* je počeo izlaziti 1903, a zabranjen je 1919. po ulasku srpske vojske zato što je uprkos vojnoj cenzuri objavio članak koji je ona izbrisala. Odobreno mu je da ponovo može izlaziti u februaru 1920. U vreme kad je opet počeo izlaziti, ali povremeno i kasnije, na čelu lista je nominalno uvek stajao njegov duhovni mentor i vlasnik *Ferenc Fenjveš*. Tu su zatim *Lukač Vukov*, *Mihalj Brodi*, *Janoš Hubert* i drugi, ali je van svake sumnje da se list nalazio pod *Fenjveševim* čvrstim uticajem, jer kako piše *Koloži*:²⁵¹ «*Fenjveš* je jedna od najistaknutijih ličnosti vojvođanskog novinarstva, pa je sasvim razumljivo što je uživao veliki ugled ne samo među svojim saradnicima nego i u krugovima gradskog stanovništva. . . Načelno možemo konstatovati da su *Bácsmegyei napló* i njegov naslednik *Napló* nastojali da pišu o svim osobenim pitanjima koja su zanimala vojvođanske mađarske čitaoce, a to im je u svakom slučaju podizalo popularnost. Iako je ostao na nivou građan-

²⁵¹ T. Koložsi, *nav. delo*, II tom, 53.

ske demokratije, politički nije nikad gajio lažne iluzije, nego je nasuprot *Hirlapu* zastupao ideju o uklapanju u stvarnost koja postoji umesto narodnosne izolovanosti. Ne jedanput su na njegovim stupcima zauzimala mesto napredna gledišta. Među njegove feljtoniste je spadao i *Sándor Harasti*, a preko njega su ponekad čak izražavana i komunistička shvatanja. Nemali značaj je imala odluka da se odmah posle ponovnog pokretanja lista u septembru 1920. raspiše konkurs za objavljivanje savremenog romana iz vojvođanskog života, što se na izvestan način može smatrati i začetkom mađarske književnosti na jugoslovenskom tlu. U konkursnu komisiju su određeni *dr Janoš Detre*, *Adorjan Stela* i *Imre Rado* (svi Jevreji), a na osnovu glasova čitalaca odabiran je najbolji roman kojem je pripadala nagrada od 4.000 kruna. Pored toga su pokrenute i druge aktuelne rubrike, a da bi bila ostvarena što čvršća saradnja i mogućnost da se prate listovi na srpskohrvatskom, već u oktobru 1920. raspisan je konkurs za mlađeg novinara po narodnosti Mađara koji u potpunosti vlada srpskohrvatskim jezikom.

U delu vojvođanske javnosti vladalo je uverenje da je *Napló* »nezavisan, kapitalistički list sa jevrejskim kapitalom koji je podržavao svaku vladu.«²⁵² Na takvo mišljenje odgovorio je *F. Fenjveš* 25. decembra 1930: »Najveći mađarski list ovog područja je *Napló*. Na njega može biti ponosan ne samo svaki Mađar nego i svaki kulturni čovek koji ima i priliku i mogućnost da se uveri kako se ovde s najsavremenijim tehničkim sredstvima, formom, artikulacijom i sadržajem stvara ugledan i veliki list. Najveći ponos za našu javnost jeste to da ona, i samo ona, podržava jedan ovakav list koji sadržajem i prostorom stalno jača i razvija se. Jer ovaj list — *Napló* — izdržavaju samo njegovi čitaoci. Njegov dohodak potiče isključivo iz onih sredstava koje čitaoci daju listu plaćajući 1,5 dinar po broju...« Redakcijsku programsku politiku posebno je izložio *Oskar Jasi* u broju od 10. marta 1922: »Mađarstvo kao nacionalna manjina ima mogućnost da se organizuje i napreduje isključivo kroz stvaran demokratski i socijalni program. Jedna nacionalna manjina koja na osnovu beskompromisne ljudske jednakosti ne insistira na napretku nacionalnih i kulturnih sloboda zasnovanih na ljudskim pravima protivreći sama sebi. Njene želje se ne mogu nikad ostvariti. Samo onaj narod koji ovo ne zahteva kao povlasticu za sebe, nego iz ubeđenja za traži za svakog čoveka, može tražiti za sebe prava i sigurnost u neometanom upražnjavanju tih prava. Jedino na taj način može otrgnuto mađarstvo pobuditi simpatije u svojoj novoj domovini prema svojoj kulturi i samo tako može zadobiti podršku naprednih i produktivnih slojeva za svoja nastojanja. I jedino politika koja je zasnovana na pravdi i zadahnuta idejom napretka može pobediti. Političari koji su vaspitani u duhu asimilacije i privilegija stare Mađarske nisu intimno kadri da usvoje jednu takvu politiku, pa je stoga i ne mogu uspešno zastupati. Ali ono što postoji u različitim pogledima na svet, to po nama postoji unutar izvesnih granica. O klasnim i interesnim razlikama ništa nije dalje od nas nego što je kruta teorija klasne borbe i njenih kategorija koje su odvojene od stvarnog života. Nastojanja da se teorija o klasnoj borbi po svaku cenu i silom prenese u praksu smatramo za nepravilnu i opasnu rabotu.« Drugim rečima, *Bácsmegyei napló* se

²⁵² Vučk Dragojević, *Srpska štampa između dva rata*, I, Beograd 1958, 252.

zalagao za liberalnu parlamentarnu građansku demokratiju kakva je po njegovoj oceni postojala u novoj jugoslovenskoj državi, ali koja zna i može pokazati zube da bi branila klasne interese buržoazije onda kad radnička klasa pokrene pitanje svojih opravdanih zahteva.

Bácsmegyei napló je i sledećih godina ulagao mnogo truda u svoj razvoj i stalno nastojao da uspostavi što tešnje veze sa čitaocima. Kako ističe *Koloži*: »Na njegov lik su svojim feljtonima posebno snažan uticaj imali budimpeštanski pisci *Frideš Karinti*, *Deže Kostolanji* (rodom Subotičanin), *Marsel Benedek*, *Janoš Koldanji*, *Žigmond Moric*, *Mihalj Babič* i drugi. Tu su i česti uvodni članci *Ištvana Tamaša* i humoristički prilozi *Adorjana Stele* i *Tibora Diosegija* (svi Jevreji) koji su izlazili u rubrici »Cirkus«. List je pored toga nastojao da proširi dopisničku mrežu. Između ostalih, za pariskog dopisnika je 1925. angažovao *Adorjana Stelu*... U ovaj bogat sadržajni mozaik ulazi »Nedeljni broj« koji je bio neuporedivo opsežniji, sa obimnim »Književnim prilogom« u kome su saradivali ne samo vojvodanski mađarski pisci nego i vodeće književne ličnosti iz Budimpešte. List je uveo nove rubrike i priloge, redovno je publikovao dodatke »Putovanje — banje« i »Vaspitanje«, subotom je štampan dodatak »Domaćinstvo«, nedeljom je izlazila rubrika »Knjiga — film — radio«, a četvrtkom »Privredni naplo«. Važno je istaći da je *Napló* redovno bio ilustrovan, što do tada nije bio slučaj u provincijskim listovima. U sve to spada i konkurs raspisan 1929. za istorijski roman. Žiri koji su sačinjavali *Jožef Debreceni*, *Izidor Milko*, *Imre Rado* i *dr Imre Vidor* (svi Jevreji) dodelio je prvu nagradu *Jeneu Aranjiju* za istorijski roman *Emlékezünk régilekröl* (*Sećajmo se starih*). Nagrada je iznosila 5.000 dinara, a roman je docnije objavljivan u listu u nastavcima pod nazivom *Sentandrejski sudija*.

Posle uvođenja diktature i ukidanja županija, list je 26. marta 1930. izostavio iz svog naslova »*Bácsmegyei*« (»Bačkožupanijski«) i nastavio da se pojavljuje kao *Napló*. Promenom imena zatvoreno je jedno celo razdoblje u istorijatu ovog lista, razdoblje u kojem su svojim snažnim individualnim prisustvom ostavili dubok trag pojedini istaknuti novinari. To je pre svih *dr Janoš Detre* koji je u velikoj meri doprineo osavremenjavanju lista, njegovom svestranom razvoju i stvaranju njegove neosporne reputacije. On je gotovo za sve vreme rada u *Naplóu* sa *F. Fenjvešem* bio glavni urednik i »Istinski spiritus movens lista«, kako navodi *T. Koloži*.

U razdoblju posle 1929, *Napló* je imao tiraž od 15—18 hiljada primeraka, a nedeljni brojevi, posebno božićni, izlazili su u neuporedivo većem broju primeraka. Sva nastojanja lista bila su trajno usmerena na stalno poboljšanje kvaliteta. Tome je svakako doprinela i činjenica da su uvodne članke u nedeljnim brojevima počev od septembra 1930, verovatno posredstvom neke uticajne inostrane ličnosti, pisale tako istaknute osobe kao što su bili prof. *Bernard*, glavni urednik jednog nemačkog lista, *Marsel Rej*, član francuske delegacije pri Društvu naroda, *Robert Sesil* i drugi. Nema sumnje da je daljem podizanju kvaliteta lista doprineo i dolazak *Karloja Havaša*, u *Napló* (1931), koji je posle zabrane glasila Mađar-

ske partije *Hirlapa* prešao u *Napló* i pisao uvodne članke obeležene sa dve zvezdice. Od decembra 1930. godine, odgovorni urednik je postao *Šandor Nad*, a *Ferenc Fenjveš* je preuzeo dužnost glavnog urednika od *Mihalja Brodija*. U junu 1933. nastale su nove izmene u redakciji, pa je glavni urednik postao *F. Fenjveš*, a odgovorni urednik *Janoš Hubert*. Međutim, posle smrti *Ferenca Fenjveša* 22. oktobra 1935. postavljen je nominalno za odgovornog urednika *Lajoš Fenjveš*, a u stvari su tu dužnost obavljali *Emil Segedi* i *Karolj Havaš*. Po pisanju *T. Koložija*: »*Napló* je prolevičarski orijentisan list. Ali to prirodno nije bilo u suprotnosti sa odbranom njegovih klasnih interesa — protiv radnika.« Pre bi se moglo reći da je *Napló* bio zapravo promasonska, odnosno veoma uspešna protivradnički organizovana kapitalistička radna organizacija. Njegovi vlasnici su nemilosrdno gušili štrajkove i obračunavali se s radnicima štrajkačima u svom preduzeću. Prilikom štrajkova, u režiji preduzeća su izazivane tuče, inscenirani skandali, angažovani štrajkbreheri, pri čemu se preduzeće služilo masonskim vezama, mitom i svim mogućim nečasnim sredstvima da bi odbilo opravdane zahteve radnika. Međutim, takvoj praksi lista nije protivrećilo kad su se na njegovim stranama počela sve više pojavljivati antifašistička shvatanja po *Hitlerovom* dolasku na vlast. Ali u tome nije bilo redakcijske doslednosti, što se prvenstveno ispoljilo kroz uvodne članke potpisane sa dve zvezdice (*Karolj Havaš*). Naime, *Havaš* je u jednoj seriji napisa o *Hitlerovom* pokretu upoređivao *Hitlera* sa bezdušnim *Napoleonom*, te načelno osuđivao njega i njegov nacionalsocijalistički pokret. Na drugoj strani, u vezi sa španskim građanskim ratom nije prikrivao svoje simpatije prema *Franku* i uopšte prema političkoj desnici, pa je svoje napise propraćao uverenjem da će desnica posle pobeđe ugraditi u svoj sistem i opšta ljudska načela. Drugi glavni urednik *Emil Segedi* je saradnjom u *Hidu* i svojim člancima dokazao da je nedvosmisleno bio na liniji antifašističkog okupljanja, na liniji Narodnog fronta, iako je pripadao masonskom pokretu, što mu je kasnije zamerano. Uostalom, masonima je pripadao i priličan broj ostalih uticajnih *Napló*ovih novinara, odnosno predstavnika lokalne buržoazije.²⁵³

Zbog svega navedenog, *Napló* je i pored visokog stručnog nivoa koji je dosegao u novinarstvu i pored svog liberalističko-demokratskog, pa i antifašističkog opredeljenja, zbog svoje građansko-klasne prirode služio zadovoljavanju interesa širokih narodnih masa samo onako i onoliko koliko je to odgovaralo interesima eksploatatorske građanske klase. Međutim, iako je *Napló* dosledno nastojao da udovolji zahtevima vladajuće građanske klase, ipak nije uvek uspevao da izbegne ekscen-sne situacije. Naime, pojedini jugoslovenski krugovi, zapravo oni koji su želeli da od cionista naprave »Judeomadare«, nisu mogli ravnodušno gledati kako intelektualno i ekonomski najjači jevrejski krugovi zastupaju stvar najširih mađarskih masa. Tako je krajem 1933. bilo više napada na stranicama monarhofašističkog *Jugoslovenskog dnevnika* protiv *Naplóa* i *Reggeli usjága* jer su navodno proizvodili mađarsku propagandu. *Naplóu* se između ostalog stavljalo u greh da je objavljivao netačne statističke podatke o pojedinim bačkim mestima, da je dvoiličan, da se javno zalagao za saradnju sa jugoslovenstvom, dok je u isto vreme

²⁵³ T. Koloziel, *nav. delo*, II tom, 65—66.

podmuklo i tajno proturao iredentističke ideje.²⁵⁴ Na sličan način ni hortijevske okupatorske vlasti nisu imale sluha za dodvoravanje redakcije novom režimu, pa je hortijevski režim zabranio *Naplóu* dalje izlaženje, a zabranu je obrazložio time da je list saradivao sa Beogradom više nego što su iziskivale okolnosti.

U jednom od mnogobrojnih okršaja između organizovanog radništva, koje se borilo za svoja ekonomska prava, i redakcije *Naplóa* u leto 1932, jedna grupa novinara na čelu sa odgovornim urednikom *Mihaljem Brodijem* i *Andorom Santoom* solidarisala se sa zahtevima radništva, pa kad je štrajk grafičkih radnika ugušen dovodenjem štrajkbrehera, ta grupa je istupila iz redakcije i osnovala novi dnevni list pod imenom *Jugoszláviai magyar usjág* (*Jugoslovenske mađarske novine*). S obzirom na okolnosti pod kojima je nastao, list je po velikom broju programskih pitanja, naročito u odnosu prema radničkom pokretu, stajao više ulevo od bivše matične kuće. U redakciji lista bili su pretežno angažovani saradnici Jevreji: *Andor Santo*, *Mihalj Šafer*, *Mikloš Švalb*, *Bela Hegediš*, *Frideš Farkaš*, te nejevreji *Tibor Koloži* i *Ištvan Tot-Bagi*, a odgovorni urednik je bio štamparski radnik *Bela Buljovčić*, koji je tu dužnost obavljao kao predstavnik Saveza grafičkih radnika. O budućoj redakcijskoj politici pisao je odgovorni urednik *M. Brodi* u broju od 5. januara 1933: »Mi ovdašnji mađarski novinari, često smo tokom poslednjih godina zajedno konstatovali kako i mi zbog stalnog pogoršavanja našeg socijalnog položaja snosimo deo krivice jer nemamo one čvrste svesti koja bi nas uprkos našoj potčinjenosti odbranila od određenih teških zloupotreba vlasnika listova. I ma koliko da smo se dogovarali o načinu na koji ćemo solidarno istupati, uvek bi nam splasnula borbenost, dotuklo nas poražavajuće saznanje da smo suprotstavljeni jednom monopolu koji s lakoćom lomi one koji mu protivreče. Zato su novinari godinama morali da trpe u krajnje ponižavajućim uslovima, a čitalačka publika se silom ili milom morala pomiriti sa određenim monopolskim uslugama.« Taj bezobzirni kapitalistički monopol bio je svakako *Napló* koji nije birao sredstva da uguši ovaj napredno opredeljen list. Novom listu su priskakali u pomoć samo oni pojedinci koji su očigledno bili povezani sa revolucionarnim radničkim pokretom i KPJ, a to su bili *Miloš Švalb*, dr *Adolf Singer*, *Otmar Majer* i drugi, a tu je i *Đorđe Beljanski*, saradnik beogradske *Politike*. Svi su oni zajednički ulagali snage da bi se ove novine razvile u moderan i savremen list. Da bi se to postiglo, njegovi saradnici su koristili iskustva koja su stekli u bivšoj matičnoj kući *Naplóu*. Na stranicama novog lista izlazili su prilozi »Književnost i umetnost« koji je uređivao poznati publicist i novinar *Karolj Sirmal*, zatim »Dečji dodatak« i »Radio-prilog«. List je raspisao i konkurs za napise o vojvođanskim gradovima i naseljima, doduše sa skromnim nagradama od 1.000 dinara. Oko lista se okupila cela plejada vrsnih i napredno opredeljenih književnika. Međutim, i pored svih napora i podrške dobrog dela demokratske javnosti, pa i obezbedene saradnje širokog kruga kulturnih i drugih radnika, list nije uspeo da se odupre teškim materijalnim prilikama i psihološko-propagandnim pritiscima kojima ga je i otvoreno, ali još više potajnim smicalicama, napadala snažna kapitalistička grupacija što je stajala iza moćne novinsko-grafič-

²⁵⁴ Isto, 193.

ke korporacije »Napló«. Posle šestomesečne borbe da se održi na površini subotičke informatike, list je 12. maja 1934. prešao u Novi Sad, da bi se 16. novembra potpuno ugasio.²⁵⁵

Az ujság (Novine) pojavio se odmah posle uvođenja šestojanuarske diktature iz novinskog mrtvorodenčeta *A bácskai ujság* koji se ugasio odmah posle izlaska svog prvog broja 5. septembra 1929. Prvobitno je bio zamišljen kao nedeljni list, pa se tako i najavio čitaocima u prvom broju od 10. novembra 1929, ali je već od 16. februara 1930. postao dnevni list koji se pojavljivao u prodaji srednjom svakog dana. List je na izvestan način trebalo da bude jeftinija verzija *Naplóa* koji ga je kao takvog i popularisao iz razloga što je nezaposlenost kao posledica velike ekonomske krize poprimila zabrinjavajuće razmere i u Subotici. Uostalom, tako je *Napló* od 6. jula 1930. i obavestio subotičku javnost: »Nov i jeftin list se od 3. januara 1930. ponovo pojavljuje u Subotici pod nazivom *Az ujság*. List želi da u Jugoslaviji odomaći novine novog tipa. Biće to ilustrovani list sa pojedinačnom cenom od svega 50 para . . . koji namerava da u kratkim crticama obaveštava javnost o svim važnijim događajima. Odgovorni urednik i izdavač biće *Albin Satmari*. . .« Naime, od pokretanja lista bio je za uređivačku i izdavačku delatnost odgovoran *Imre Fišer*, koji je posle izvršene reorganizacije uredništva zadržao položaj odgovornog izdavača. U to vreme su redakcija i administracija bile smeštene u zgradi »Minerve«, tj. *Naplóa*, pa se razume da je list štampala štamparija »Minerva«. *Az ujság* se u prvom broju najavio ne samo kao kvalitetan list sa uvek svežim informacijama: »Za sada će to biti list na svega četiri strane, ali će se u njemu nalaziti samo kvalitetno štivo. Oglase nećemo objavljivati. To ćemo činiti jedino za ona lica koja traže posao. List će na taj način nastojati da se uključi u borbu protiv nezaposlenosti, s tim što će na svojim stupcima besplatno vršiti posredovanje pri zapošljavanju. Svak ko traži posao ili potrebnu radnu snagu ima prava da mu se u listu besplatno objavi oglas do 10 reči. Molimo samo jedan dinar na time poreza za oglašavanje. . .« Kako piše *T. Koloži*: *Az ujság* je po svim znacima bio i sam zaokupljen materijalnim nedaćama, hvatajući se ukoštac s privrednom krizom, pa je time što nezaposlenima nije naplaćivao oglašavanje želeo da poveća svoj tiraž. To je bio razumljiv potez s obzirom na to da je stanje u gradu i svetu bilo veoma teško. . .«²⁵⁶ Sve je to narušavalo postojeće vidove građanskog poretka ko-

²⁵⁵ Isto, 211—217.

²⁵⁶ Isto, 184—190: »Nezaposlenost se u to vreme širila u zabrinjavajućim razmerama. Ne samo da se sa tom pojavom suočio »Bácsmegey napló« organizujući akcije radi ublažavanja bede nego je, kako je tada napisao subotički nedeljnik »Falu és város«, i gradski »krem« pokušao da nevoljnicima pruži prividnu pomoć, što je bilo jednako bacanju prašine u oči.« O tom pitanju izjasnio se i Mihajl Brodi sa uvodnim člankom u »Naplou« od 26. oktobra 1930: »Ova kriza koja se s ratom i njegovim posledicama sručila na čovečanstvo proizvela je dva zaprepasujuća ekstremna politička trenutka: jedan koji želi da bací na lomaču celokupan društveni poredak, drugi pak, baš u ime odbrane tog društvenog poretka, razbuktava klice nacionalne mržnje. Demokracija je budna. Ona će preduzeti sve potrebne protivpožarne mere protiv vatre, bilo da ona dolazi zdesna ili sleva, ali sa suštinskim delom defanzive, rešavanjem privrednih pitanja, ne ide baš kako treba: iz toga potiče tragedija čiji su se oblaci nadvili nad Evropom. U odnosu na mnoge druge zemlje, kod nas su ekonomske prilike, iako izvanredno teške, još podnošljive, što se pre svega može pripisati depolitizovanoj državnoj upravi. Sretno smo se izvukli iz gliba partijašenja, a naša ministarstva su postala radionice u kojima se neometano radi. . .« Iako zamagljen, uvodni članak M. Brodija nagoveštava slabe izgleda za razrešavanje ovog problema. U međuvremenu se stanje još više pogoršalo jer se broj nezaposlenih stalno povećavao. Iz »Naplóa« od 18. januara 1931. vidi se da je obustavljen rad u najvećem industrijskom pogonu u gradu u fabrici »Ferum«. I tako je preko noći ostalo bez hleba više od 600 novih ljudi. »Napló« piše da je u Subotici osnovano Društvo za pomoć nezaposlenim radnicima. Građanska uprava se takođe želela uključiti u dobrotvornu delatnost, pa je po hitnom postupku izglasala 100.000 din. za trenutnu pomoć, za osnivanje narodnih kuhinja. Kako piše »Napló«, u tri tako

ji je po svaku cenu i uprkos svemu trebalo uzeti u zaštitu. Biti list siromašnih slojeva pogodjenih krizom i politički obespravljenih, ali istovremeno braniti interese izrabljivačkih klasa bio je potpuno nerešiv poduhvat koji nisu mogli ostvariti ni tako poznati a međusobno oprečni glavni urednici kao što su besprincijelni *Karolj Havaš* i izuzetno savesni *Mihalj Brodi*, pa se list sasvim prirodno ugasio 6. jula 1930. Međutim, ponovo se pojavio 3. januara 1931, opstao dve godine i konačno nestao u februaru 1933. godine.

Pored navedenih dnevnih listova čiju su fizionomiju i sadržaj više ili manje kreirali subotički Jevreji, njihovo značajnije učešće je zabeleženo i u periodičnim listovima: *Képes vasárnap* (*Ilustrovana nedelja*), *Kalangya* (*Krstina žita*), *Örtüz* (*Logorska vatra*), *Vajdaság* (*Vojvodina*), *Tovább* (*Dalje*), *Hétről-hétre* (*Od nedelje*), *Kultura I Grimasz*.

Képes vasárnap je pokrenuo *Zoltan Čuka*, danas poznati prevodilac mnogih kapitalnih jugoslovenskih književnih dela na mađarski jezik, u to vreme pesnik i pisac koji se kao politički emigrant našao u Jugoslaviji. Prvi broj lista pojavio se 4. marta 1928, a budući da je Čuka bio strani državljanin, to je za redakcijsku i izdavačku delatnost odgovarao *Imre Fišer*, ali je te poslove u stvari obavljao Čuka. List je opreman u štampariji »*Fišer i Kraus*«, a inače je bio ilustrovani nedeljnik, prvi takvog značaja u mađarskoj štampi na jugoslovenskom tlu, čijih su prvih šest strana zauzimala ilustracije, a zatim je sledio tekstualni deo. Okupio je širok krug saradnika iz Subotice; to su bili *Ištvan Tamaš*, *Sándor Harasti*, *Floriš Mikeš*, *Jožef Debreceni*, *Karolj Havaš* (svi Jevreji), zatim *Janoš Berenji*, *Ferenc Laslo*, *Emil Segedi*, *Kornel Senteleki* i drugi. Među saradnicima su bili i najznačajniji književnici iz Mađarske, na primer *Ferenc Mora*, *Tamaš Kobor*, *Žolt Haršanji*, *Deže Somori*, *Menjhert Lendel*, *Janoš Kodolanji*, *Žigmond Moric*, *Frideš Karenti*. Od 17. marta 1929, u prilogu lista je objavljen opsežan program jugoslovenskih i mađarskih radio-stanica. Nasuprot tome javila se zamisao da se umesto reproduktivnog radio-programa pokloni više pažnje tekućim vojvođanskim društvenim i kulturnim prilikama, odnosno da se list svestranije angažuje na literarnom i zabavnom polju. I ukoliko je ta zamisao dobijala veći zamah, utoliko se više nametalo rešenje da se uredništvo preseli u Novi Sad kao političko, kulturno i privredno središte banovine, odnosno administrativni i teritorijalni centar jugoslovenskog mađarstva. Shodno tome, list je 5. maja 1930. prešao u Novi Sad, ali se već krajem godine ugasio zbog finansijskih nedaća koje su proistekle iz tadašnje ekonomske krize. O njemu *Koložl* piše: »Iako je pre vremena sišao sa pozornice žurnalističke istorije, *Képes vasárnap* je za sobom ostavio duboko uzorane brazde, zapravo od 23. septembra 1928. kad se pojavio s višebojnom naslovnom stranicom i objavio je kao književni prilog u listu *Vajdasági irás* (*Vojvođanski spis*), čime je skrenuo na sebe posebnu pažnju čitalaca. Ovaj književni prilog se kasnije razvio u samostalni književni časopis: bio je to kamen-temeljac mađarske književnosti na jugoslovenskom tlu. Pa iako taj prilog nije dugo opstao, on je ipak

osnovane kuhinje »do petka ujutro javilo se 580 nezaposlenih i druga sirotinja. U subotu se za ručak prijavilo novih 150. A prijetzanje drugih i dalje neprekidno traje... što čini aktuelnim osnivanje novih narodnih kuhinja...«

stvorio tradiciju. Njegov neposredni naslednik je docnije postao *Kalangya*.²⁵⁷ *Tibor Koloži* ispravno zaključuje: »*Zoltan Čuka* i *Kornel Senteleki*, zajedno sa *Ferencom Juhasom*, *Emilom Havašom*, *Karoljem Havašom*, *Belom Lampelom* i nastupajućom gardom vojvodanskih mađarskih pisaca²⁵⁸ želeli su da izdavanjem *Vajdasági Írása* dokažu kako se i ovde u Jugoslaviji u krugu Mađara nalazi u začecu književni život koji zaslužuje pažnju svih.«

Vojvodina i Bačka su tokom mnogih decenija bile daleka kulturna provincija mađarskog etnikuma. To duhovno nasleđe se još više produbilo u uslovima nacionalne obespravljenosti u novoj državi. Uza svu volju i entuzijazam nekolicine izuzetnih kulturnih pregalaca kao što su *Zoltan Čuka*, *Kornel Senteleki*, *Imre Rado*, koje je svesrdno podupirala plejada mladih vojvodanskih pisaca Mađara, nastale protivrečnosti nisu se mogle preko noći razrešiti. Porodajne muke mađarske književnosti na jugoslovenskom tlu, u koju su u znatnoj meri bili uključeni i subotički Jevreji, bile su izuzetno teške, duge i pune gotovo nesavladivih prepreka. Međutim, *Senteleki* se nije hteo pomiriti sa neuspehom, pa je već krajem 1929. prihvatio da u novosadskom listu *Reggeli újság* uređuje književnu rubriku. Iz te inicijative razvio se i izrastao najveći predratni građanski književni časopis na mađarskom jeziku *Kalangya*, ali on se nije pojavio kao subotički list. Za taj grad će biti vezan mnogobrojnim nitima sa čitalačkom publikom, prvenstveno preko pisaca, a izvesno vreme posle *Sentelekijeve* smrti (1933), u časopisu je zakratko imao vodeću ulogu *Imre Rado*.

Örtüz (Logorska vatra), časopis za negovanje beletristike, umetničke i kritičke reči. Njegov prvi broj pojavio se 1. jula 1932, odgovorni urednik je bio *Jožef Kiš*, a odgovorni izdavač *Deže Hirš-Halas*. Glavni saradnici su bili *Janoš Atlas*, *Jožef Bardoš*, *Geza Hajdu* i *Istvan Latak*, zatim *Zoltan Kovač-Striko*, *Imre Bek*, *Šandor Molnar*, *Arpad Polgar*, *Janoš Deak*, *Janoš Bator*, *Karolj Sabo*, *Tibor Koloži* i drugi. Izlazio je jednom mesečno, a opreman je u štampariji »*Braća Fišer*«. Ubrzo po pokretanju časopisa došlo je do razilaženja između *J. Kiša* i *D. Halasa*, pa se *Kiš* odvojio iz časopisa koji je od četvrtog broja nastavio da izlazi pod imenom *Tovább*.

U *Továbbu* se nije promenio samo naslov nego i podnaslov, koji se sada zvao »Umetnički i ideološki pregled«. »Pri odabiranju novog naslova našeg lista — piše *Geza Hajdu* u prvom broju — rukovodili smo se namerom da u njemu dođe do izraza ono što listu pre svega želimo dati: mi razmatramo socijalna pitanja današnjeg čoveka i tražimo put prema budućnosti... Neće nas zastrašiti prepreke.« Takav stav je u odnosu na režim bio provokativan, pa stoga nije ni čudno što je vek lista bio kratak. Vlasti su osetile da je reč o prokomunističkom listu, pa su ga zabranile posle dva broja.

Hétről hétre se pojavio 2. aprila 1934. s podnaslovom »Nedeljni magazin«. Glavni urednik je bio *Vilmoš Kiš-Magister*, a odgovorni urednik *Ferenc Tiller*. Pripreman

²⁵⁷ T. Kolozsi, *nav. delo*, II tom, 278—282.

²⁵⁸ Isto, 285—286.

je u štampariji »Braća Fišer« u Subotici. Magazin je u svom relativno kratkom veku menjao podnaslov više puta, već prema trenutnoj uređivačkoj koncepciji, pa je bio »Književni i društveni nedeljnik«, Literarni i društveni pregled«, zatim »Ilustrovani književni i društveni pregled«. Od 3. decembra 1934, dužnost odgovornog urednika i izdavača preuzeo je Mikloš Švalb umesto dra Ferenc Tintera. U to vreme ga je štampao Jugoslovenski dnevnik u Novom Sadu, da bi ga tokom 1935 (od dvobroja 3—4) ponovo preuzela subotička štamparija »Braća Fišer«. Tokom svog kratkog postojanja okupio je najširi krug u to vreme najpoznatijih stvaralaca na mađarskom jeziku.²⁵⁹ Ugasio se 24. marta 1935. godine.

Kultura je bio pokušaj da se preko književnog i estetskog časopisa, koji je uređivao i izdavao Mikloš Švalb uz stručnu podršku Dežea Hirš-Halasa, mađarskoj čitalačkoj publici predstave ostvarenja naprednih jugoslovenskih pisaca. Na taj način je uredništvo želelo da pruži svoj doprinos ideji o jugoslovensko-mađarskom zbližavanju na naprednoj političkoj osnovi. Pored toga, časopis je u svom prvom broju od 7—15. decembra 1935. obrazložio u uvodnom članku svoje buduće programsko opredeljenje »da će kroz predavanja na mađarskom jeziku ispoljiti delotvornu propagandu u interesu svoje kulturne politike... da će odmah po izlasku prvih brojeva početi da organizuje predavanja u Senti, Bačkoj Topoli, Bajmoku, Kuli, Novom Sadu, Staroj Kanjiži, Petrogradu, Kikindi, Temerinu, i da će kasnije doći na red i najmanje opštine gde žive Mađari koji su gladni kulture«. Prema tome, *Kultura* je pored jugoslovenske književnosti bila zaokupljena i opštim umetničkim i kulturološkim pitanjima, pa je obećavala da će na svojim stranama štampati najbolje jugoslovenske i mađarske prozne pisce i pesnike. Međutim, niti je uredništvo smoglo snage niti su postojali uslovi da se takav zamašan program i ostvari, pa je *Kultura* već posle drugog broja prestala da izlazi.

U okviru ovog pregleda o subotičkoj štampi između dva svetska rata potrebno je istaći i jedan čisto jevrejski prigodan list pod naslovom *Eleven ujség* (*Žive novine*) koji je bio zvanično glasilo »prošlih naklada«. Štampan je na mađarskom i srpskohrvatskom jeziku u štampariji Ernea Fišera, a povodom jednog bala Jevrejskog ženskog društva održanog 1922. Njegov jedini primerak nalazi se u biblioteci Matice srpske u Novom Sadu.

SUBOTIČKI JEVREJI I NARODNOOSLOBODILAČKI RAT JUGOSLAVIJE

Okupacija i okupacioni sistem

Napadom Hitlerove Nemačke na Jugoslaviju 6. aprila 1941, profašistička Mađarska je okupirala Bačku, Baranju, Prekomurje i Međumurje i po svemu ih tretirala kao integralni deo zemalja Krune svetog Stefana. Iako su sa Jugoslavijom potp-

²⁵⁹ Isto, 301—302.

sali pakt o večnom prijateljstvu i nenapadanju, hortijevci su kao povod za verolomnu agresiju iskoristili nemački napad na Jugoslaviju. Mađarska vojska je upala u Jugoslaviju 11. aprila 1941. i za nepuna četini dana okupirala navedene oblasti. Tako brza okupacija je bila moguća zato što je stara jugoslovenska vojska evakuisala Bačku još pre ulaska hortijevaca. Međutim, hortijevskim vlastodršcima nije odgovarao takav beskrvan i »poklonjen« uspeh, pa su izrežirali »osvajanje« uz borbe i žrtve. To je poslužilo kao povod da se izvrše odmazde, ubijanja, pljačke i sprovede poseban postupak prema Srbima i Jevrejima koji su bili hapšeni, internirani i uzimani za taoce. Naredbom hortijevskih vojnih vlasti od 18. aprila 1941. objavljen je spisak taoaca od 85 osoba, među kojima su bila i 34 Jevreja; oni su svojom imovinom i životima garantovali da će u gradu biti očuvani javni red i mir. Da je ta naredba²⁶⁰ bila izričito antijevrejska govori činjenica da se među taocima nalazio i nadrabim *dr Jožef Geršon*, duhovni predvodnik subotičkih Jevreja. Zatim su sledili i drugi najugledniji i najimućniji subotički Jevreji: veletrgovci *Ignac Grosberger* i njegova četiri sina, industrijalac *Arpad Hiter*, gvoždar *Šandor Rozenfeld*, zemljoposjednici-vinogradari *Lipot, Zoltan* i *Bela Ingus*, apotekar *Alfred Blum*, fabrikant čarapa *Henrik Levental*, trgovci kožom *Herman Kaufman* i *Jožef Dajč*, trgovci *Miloš Brener*, *Šandor Lipšic*, *Aladar Adam* i *Filep Hedi*, trgovac konjima *Leopold Breder*, direktor banke *Jožef Piliš*, fabrikant *Sigismund Kop*, trgovci drvetom *Laslo Hercog*, *Ižo Potesman* i *Geza Pilišer*, trgovac začinima *Đula Komor*, trgovac ribom *Šoma Gingold*, fabrikant *Mor Šporer*, zatim *Rudolf Lauš*, *Lajoš Šreger*, *Kalman Kaufman*, *Imre Kemenj*, *Šandor Alejn*, *Marcel Lebl*. Navedena lica su puštena 7. maja 1941. jer su se prilike »smirile« i nije bilo »inkriminiranih« radnji kojih se okupator pribojavao. Međutim, okupator je istog dana izdao naredbu²⁶¹ da se interniraju tridesetčetvorica najuglednijih nemađarskih subotičkih građana, a među njima i četrnaest Jevreja, koji su po shvatanju okupatorskih vlasti bili u nacionalnom pogledu nepouzdati i opasni po poredak. Od Jevreja su bili predsednik JVO *Elemer Kalmar*, *Ing. Ferenc Frehlih*, fabrikant sapuna *Andor Bek*, lekar *dr Andrija Klenić*, veletrgovac *Jožef Hartman*, vinogradar *Lipot Ingus*, veletrgovac *Ignac Grosberger*, trgovac kožom *Herman Kaufman*, gvoždar *Šandor Rozenfeld*, trgovac konjima *Lipot Breder*, trgovac *Mikloš Breder*, fabrikant čarapa *Henrik Levental*, trgovac začinima *Đula Komor* i trgovac ribom *Šoma Gingold*. Zanimljivo je da se u ovim spisakovima taoaca i interniraca nalazio neuporedivo manji broj onih Jevreja koji su se u vreme sramne kampanje u vezi sa »Judeomađarima« izjašnjavali kao Jugosloveni Mojsijeve vere nego onih koji su na čelu s predsednikom JVO *Elemerom Kalmarom* bili svojevremeno napadani kao »Judeomađari«.

Hortijevsko vojno rukovodstvo je imalo izrazito antisemitski i pogromaški stav prema Jevrejima. Oni su bili izloženi svim mogućim oblicima šikaniranja, fizičkog maltretiranja, otvorene pljačke i slično, i to navodno samo zato što su tobože potpomagali srpsku »okupatorsku upravu« od 1918. do 1941, pa su sada bili prisiljeni da daju ogromne »dobrovoljne« priloge za mađarsku armiju. Tako su subotič-

²⁶⁰ IAS, M. kir. Rendörközlönmény 1/1941.

²⁶¹ IAS, SGT. 220/1941.

ki Jevreji morali platiti u tu svrhu 126.000 penga. Uz to je subotička JVO po dolasku okupatora bila gotovo u potpunosti prekinula svaku aktivnost. Umesto nepoželjnog i interniranog *Elemera Kalmara*, za predsednika je postavljen *dr Zoltan Lorant*.²⁶² Tokom celog razdoblja okupacije Bačke, hortijevski vlastodršci su svim raspoloživim sredstvima nastojali da politikom sveopšte mađarizacije privrede, kulture i školstva izmene u potpunosti njenu etničku, privrednu i kulturnu fizionomiju. Pri ostvarivanju tog cilja koristili su vojnu silu, katoličku crkvu i sva ostala raspoloživa sredstva kao što su raseljavanje i ponovno naseljavanje, mađarizacija javnog informisanja i školstva, te raznim drugim merama. Pri tom je posebna pažnja bila posvećena privrednim kapacitetima koji su bili vlasništvo Jevreja i Srba. Fabrike, električne centrale, građevinska preduzeća, hladnjače, mlinovi, svilare, štofare, drvare, preduzeća za transport i saobraćaj, sanatorijumi, apoteke, proglašeni su za ratna preduzeća, odnosno za ratnu granu privrede, a za njihove upravnike bili su postavljeni poverioci vojnih vlasti Mađari ili Nemci. Na osnovu Zakona XV/1942, mađarska vlada je naredila da se izvrši eksproprijacija svih jevrejskih poljoprivrednih i šumskih gazdinstava, čime je u Subotici oduzeta zemlja od 58 zemljoposjednika Jevreja od ukupno 2.506 katastarskih jutara i 447 kvadratnih hvati.²⁶³ Pored toga im je konfiskovana sva kapitalna imovina: dva parna mlina, 12 fabrika, 158 trgovačkih radnji, 18 veletrgovina i 48 zanatskih radionica,²⁶⁴ sve u približnoj vrednosti od milijardu predratnih dinara. Pored toga je konfiskovan celokupan akcionarski i bankovni kapital, štamparije, listovi, sanatorijumi, lekarske ordinacije, apoteke, kafane, gostionice, živinarske farme i druga neprocenjena imovina.

Na dan 7. novembra 1941. izišla je zakonska odredba o tzv. »Merama za odbranu rasne čistoće« kojom su najstrože bile zabranjene bračne i seksualne veze između Jevreja i nejevreja. (Posle dve godine, 23. decembra 1943, glavni provincijski kapetan skrenuo je pažnju na veoma čestu pojavu da su žene koje su želele da žive u zajedničkom domaćinstvu sa Jevrejima vatile uverenje da su prostitutke pošto se zabrana seksualnog odnosa između Jevreja i nejevrejki prema tumačenju Mađarskog vrhovnog suda nije odnosila na žene koje su spadale u kategoriju »nemoralnih žena«). Po posledicama koje je imala, za Jevreje je bila najteža naredba Ministarstva domobranstva od 19. septembra 1941. kojom su Jevreji bez obzira na ranije stečene oficirske i podoficirske činove morali svoj obavezni boravak u rezervi služiti nadalje u pomoćnim radnim jedinicama, odnosno bili su mobilisani u radne jedinice za službu na frontu. Mobilizacija Jevreja u radne jedinice započela je 1942. sa obveznicima koji su prispeli za regrutaciju: godišta 1919, 1920. i 1921, a zatim se u aprilu 1943. proširila i na godišta 1906—1918, da bi u julu iste godine obuhvatila i Jevreje rođene između 1901. i 1905. Od mobilizacije su

²⁶² Inicijativa koju je tokom 1942. preuzeo dr Zoltan Lorant u cilju da okupi žensku jevrejsku omladinu u jedno kulturno društvo mogla bi se u izvesnom smislu smatrati izuzetnom. Osim kulturne delatnosti, devojke su izrađivale različite odevne predmete za Jevreje koji su bili na prinudnom radu. Društvo je bezuspešno nastojalo da na kulturnom planu ostvari saradnju sa sličnim telima u Segedinu, ali se ono ubrzo raspalo usled poznatih teškoća koje su proizašle iz sve okrutnijeg odnosa hortijevaca prema Jevrejima. Jedna od preduzetnijih članica ovog društva bila je Judita Bruk-Sandrei, današnji sekretar Jevrejske opštine, koja je autoru dala ove podatke.

²⁶³ JAS, br. 51615/1943.

²⁶⁴ Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora, *nav. delo*, 38—39.

bill (teoretski) izuzeti jedino oni koji su radili u vojnim preduzećima, ili su kao redovni mađarski vojnici proveli šest meseci na frontu, zatim oni koji su kao pripadnici radnih četa dobili odlikovanja, članovi porodica Jevreja poginulih na frontovima i najzad oni koji su prema propisima tretirani kao »izuzeti« Jevreji. Mađarski okupator je svim ovim merama protiv Jevreja ispoljio krajnju brutalnost, ali to još uvek nije bilo masovno fizičko uništavanje — holokaust. Ono je usledilo kad su Nemci krajem marta 1944. okupirali Mađarsku.

Naime, posle katastrofalnog poraza II mađarske armije na Donu početkom 1943 (kad su gotovo u potpunosti stradale sve radne jedinice sa oko 60.000 Jevreja)²⁶⁵ i ostalih poraza Sila osovine na svim frontovima u svetu, uverenje mađarskih vladajućih krugova u *Hitlerovu* pobedu bilo je poljuljano. Ti krugovi su krajem 1943. i početkom 1944. paralelno sa ublažavanjem pritiska protiv porobljenih naroda na okupiranim teritorijama, počeli diplomatskim kanalima tražiti mogućnost da izidu iz rata. To razdoblje rata je u današnjoj mađarskoj historiografiji poznato kao razdoblje »klackave politike«. Takva neodlučna i kolebljiva politika *Hortija* i njegove kamarile uslovlila je da Nemci u martu 1944. okupiraju Mađarsku i dovedu na vlast najreakcionarniji režim, a na kraju *Salašijeve* fašiste njilaše. Mada su i sami bili na rubu propasti, oni su kao prve mere na zahtev Nemaca preduzeli »potpuno i definitivno likvidiranje Jevreja u Mađarskoj«. To je razdoblje kad su sovjetske trupe porazile velike nemačke snage u Rumuniji i nezadrživo prodirale prema mađarskoj niziji i Bačkoj. U maju i junu započelo je masovno transportovanje Jevreja iz Bačke u nemačke logore smrti; iz Subotice je transportovano oko 4.000 muškaraca, žena i dece. Tokom oktobra 1944, cela Bačka je bila oslobođena, ali u njoj nije više bilo Jevreja sem ponekog pojedinca koji je uspeo da se prikrije. Tek po završetku rata počeli su se postepeno vraćati oni retki pojedinci i grupe, ukupno 1.057 lica, koji su nekako ipak uspeali da prežive, dok je oko 4.000 lica stradalo.²⁶⁶

Ustanak u Bačkoj 1941. godine

Već u prvom Mesnom komitetu KPJ koji je obrazovan posle ulaska hortijevske vojske u Suboticu bili su ravnomerno zastupljeni predstavnici svih nacionalnosti u Subotici. Pored *Otmara Majera* kao sekretara, od Jevreja su u njemu bila sle-

²⁶⁵ U nastalom haosu posle velikog poraza II mađarske armije početkom 1943. i neizdrživih sibirskih hladnoća, na površinu su unutar potučene armije izlazile podevesne, rasne, klasne i krajnje šovinističke strasti. Pogromi i samouništenja svake vrste bili su prisutni na svakom koraku. To je u pravom smislu bila džungla bez ikakvog zakona i reda u kojoj su nestajali Jevreji prisilni radnici. Najizrazitiji primer toga stanja je Dorošić u Ukrajini, gde je u jednom kolhozu bilo prikupljeno više od 700 pripadnika jevrejskih radnih jedinica, kaže u svojim sećanjima Vilmoš Nađ, tadašnji ministar rata, a citira ga Istvan Nemaškirti u svom izvanrednom delu o porazu II mađarske armije *Rekvijem jednoj armiji*, str. 193: »Smes-tili su ih na tavan jedne škole. Najveći deo je bolovao od pegavog tifusa; noću se senik zapalio, pa su iz užarenog tavana skakali nesrećni pripadnici radnih jedinica kao goruće bakije da bi se spasili smrti, ali ih je dole čekala mitraljevska vatra. Kasnije je rečeno da je goruće ljudje trebalo postreljati zato da se od njih ne bi zapalile ostale zgrade na tmanju. To je za njih bilo gašenje požara. Razume se da je zgrada izgorela do temelja, a unutra su goreli i u strahovitim mukama umirali nesrećni pripadnici radnih jedinica.« Po nekim nepotvrđenim izjavama, tom prilikom je stradao i Ivan Lebl, subotički Jevrejin i avijatičar u španskom građanskom ratu.

²⁶⁶ Sveobuhvatan, podroban i analitički prikaz učešća subotičkih Jevreja u NOR-u dat je u monografiji Dušana Jelića *Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije*, Zbornik 3, Jevrejski istorijski muzej u Beogradu, Beograd 1975, 52—212.

deća lica: privatna činovnica *Lola Vol* koja je zajedno sa *Magdom Rac* imala zadatak da organizuje omladince i žene, vodi finansijske poslove NOP-a i pripremi tehniku, grafički radnik *Tibor Gotesman* koji je dobio zaduženje da formira Mesni komitet SKOJ-a. Pored navedenih, od Jevreja predratnih članova KPJ, u to vreme su u Subotici živeli *dr Adolf Singer*, privatni činovnik *Mikloš Švalb* i *Eden Kornštajn*. Po *Gotesmanovom* kazivanju, od skojevaca su bili *Kontantin Lakenbah*, studentkinja *Magda Bošan* i bravarski radnik *Jožef Liht*.

Krajem maja, po primitku pisma od *Pavla Papa*,²⁶⁷ u MK je kooptiran *Laslo Gros* sa *Gezom Tikvickim* i *Josipom Merkovlćem*. Tokom maja formiran je i Mesni komitet SKOJ-a u kojem su pored *Gotesmana* kao sekretara, od Jevreja bili *Konstantin Lakenbah* i *Jožef Liht*. Posle nemačkog napada na SSSR, za sekretara MK SKOJ-a je umesto *Gotesmana* postavljen *Lakenbah*. Revolucionarni rad se sve više intenzivisao: u SKOJ i KPJ su uključivani novi aktivisti, već proverena lica i simpatizeri. U toku dva sledeća meseca, sekretar MK *Otmar Majer* je povezo grupu predratnih članova KPJ; to su bili *Eden Kornštajn* i *Lola Vol*, a preko njih su uključeni u pokret i *Mikloš Majer*, *dr Kalman Majer*, *Mikloš Švalb*, i još neki. Na jednom sastanku OK za severnu Bačku, u koji je prerastao dotadašnji MK KPJ Subotica, na Paliću je u prisustvu *Radivoja Čirpanova*, člana PK KPJ za Vojvodinu, izvršena analiza rada i zaključeno da se NOP postavi na šire nacionalne osnove i da se organizaciono pripremi za vojne akcije. *Čirpanov* je tada preneo odluku PK da se *Otmar Majer* postavi za komandanta Severnobačkog partizanskog odreda, a da se na upražnjeno mesto sekretara OK postavi *Laslo Gros*. *Gros* je pored ostalog koordinirao rad sa *Edenom Kornštajnom*, *Miklošem* i *Kalmanom Majerom* i *Adolfom Singerom*. Zatim su preko organizacije »Narodna pomoć« uključene u pokret napredne Jevrejke *dr Jolanda Hajman*, *Boriška Malušev*, *Magda Seneš-Presburger*²⁶⁸ i druge. U to vreme se broj članova Partije povećao sa 30 na 60 članova.

Gotovo na isti način i u isto vreme vršena je mobilizacija antifašističke omladine i simpatizera u SKOJ, pa se njihov broj kreće oko 60 članova. Među prvima su u SKOJ grupno uključeni članovi novi subotičkog »Tehelet lavana«, sa *Đerdom Hajlerom*, *Ivanom Blumom*, *Editom Špicer* i drugima. Preko njih se gotovo istovremeno uključuje u pokret i grupa jevrejskih omladinaca: *Laslo Gusman*, *Pal Šafer*, *Ferenc Caler*, braća *Endre* i *Laslo Deri*, braća *Imre* i *Oskar Han*, *Ervin Špicer*, *Lili Bek*, *Laslo Fišer*, *Janoš Kraus*, *Andraš* i *Pal Lang*, *Lajoš Krishaber*, zatim *Tibor Polak*, *Tibor Kaufman*, *Gelert Perl* i drugi koji su bili organizovani već na Beogradskom univerzitetu i Zagrebačkom sveučilištu. Od subotičkih đaka i hašomeraca, u Bačkoj Topoli je u SKOJ uključen *Đerd Singer*, a u Čantaviru *Ferenc Levi*. U navedeno vreme je *Lakenbah* dao *Hajlerovoj* grupi zadatak da za NOP pridobije što veći broj omladinaca iz »Tehelet lavana«, jer je to u onom trenutku bilo politički moguće i aktuelno

²⁶⁷ Vojislav Mišin, *Crveni Pavle*, Novi Sad, 256—257: »Dakle, ovo ti pisma za Subotičane. Kako ćeš uspostaviti vezu, već smo se dogovorili.« Grosovim odlaskom gubio je korisnog saradnika; pored toga što je bio član Jednog reonskog kmiteta, on je sa još nekim trgovačkim pomoćnicima bio veoma koristan i u snabdevanju ilegalaca tekstilom, a takođe je i njegov stan bio uvek na raspolaganju za razne sastanke i privremeni smeštaj drugova koji su po ilegalnim poslovima dolazili u Zagreb.

²⁶⁸ *Magda Rac* je sklonila razne štampane materijale kod *Magde Seneš Dušike*; kad je *Magda Rac* uhapšena, *Dušike* je sve to spalila. Takođe je bila u vezi i preko *dra Singera*, kome je davala znatne iznose za »Narodnu pomoć«.

s obzirom na razvoj vojno-političke situacije u svetu, pa shodno tome i Bačkoj. U tom smislu je *Lakenbah* sredinom juna organizovao sastanak između Jevreja skojevaca i Jevreja iz »Tehelet lavana«, koji je praktično bio okupio svu naprednu jevrejsku omladinu u Subotici izuzimajući one koji su već ušli u SKOJ. Posle okupacije Subotice, oni su se stalno sastajali, naročito tzv. rukovodeći kadar u kojem su bili *Janoš Dohanj, Đerd Kalman, Ivan Herman, Robert Erenfrajd i Đerd Pal*. Negde u drugoj polovini juna održan je sastanak u vili »Dajč« na Paliću kojem je po sećanju *Pala Đerđa* prisustvovalo 12 omladinaca; od skojevaca su bili *Lakenbah, Marko Monastirski i Jožef Liht*.²⁶⁹ Skojevci su predložili da članovi »Tehelet lavana« pristupe NOP-u i aktivno učestvuju u borbi protiv okupatora, u sabotажama, paljenju žita i slično. Razgovor je bio veoma dug i završio se dogovorom da se uskoro ponovo nađu na istom mestu, ali do sastanka nije došlo jer su navedeni skojevci za veoma kratko vreme bili pohapšeni. U istrazi nisu nijednom pomenuli ovaj sastanak, pa su članovi »Tehelet lavana« ostali neotkriveni. *Lakenbah* se sa nesmanjenom energijom i entuzijazmom²⁷⁰ okreće i na dojučerašnje mlade članove »Tehelet lavana« *Đerđa Hajzlera, Ivana Bluma, Editu Špicer* i druge. Ova grupa je u izvesnom smislu sačinjavala jezgro preko koga je u SKOJ uključena i povećana grupa nejevrejske omladine u Subotici.

Pojedini članovi MK KPJ i SKOJ-a su formirali ćelije, odnosno skojevske grupe od već izgrađenih komunista ili proverenih omladinaca. Pored toga je svaka partijska ćelija i skojevska grupa bila obavezna da od proverenih simpatizera oformi čitalačke grupe i osposobljava ih za predstojeće zadatke (prijem u Partiju ili SKOJ). Uporedo sa kadrovskim jačanjem Partije, SKOJ-a i porastom broja proverenih simpatizera radi se na njihovom daljem ideološkom i političkom osposobljavanju. Proučavana je aktuelna napredna literatura, prorađivan je Proglas CK KPJ od 15. avgusta 1941, koji je preveden i na mađarski, kao i veći broj drugih proglasa, uputstava i direktiva Pokrajinskog komiteta. Najvažnije od tih materijala bilo je Uputstvo PK KPJ za Vojvodinu za vršenje diverzija u kojem se govorilo o načinu na koji treba vršiti sabotaže, paliti žito, rušiti železničke pruge, izazivati sudare vozova i njihovo miniranje, uništavati stovarišta hrane, prihvatati sovjetske padobrance i slično. Uz to su vršene užurbane pripreme za predstojeću oružanu borbu, pa su shodno tome formirane udarne grupe, a žene su obučavane na sanitetskim tečajevima za pružanje prve pomoći. U vezi sa tim zadacima, preko »Narodne pomoći« prikupljana

²⁶⁹ Pismo od 7. juna 1974. koje je dr Đerđa Pal, primarijus iz Čakovca, uputio autoru. Marko Monastirski je u leto 1941. bio vezan za Jožefa Lihta; smrću Lihta, koji nije provalio nijednog od članova što ih je organizovao, mnogi su ostali bez partijske veze, pa tako i Monastirski.

²⁷⁰ U navedenom pismu, Hajzler kaže u vezi sa *Lakenbahom*: »*Lakenbah* je za tu omladinu, koja ga je zvala »Jacki rouge« («Crveni Džeki») delom zbog njegovih naprednih ubeđenja, a delom zbog jarko crvene kose i pega, imao snažan uticaj. Iako je često bio sklon rizicima i neukrotiv u svom ponašanju, on je nastupom delovao tako da je umeo da zapali, odnosno one opreznije da zaplaši, za pristup u NOP. O njegovoj ličnoj hrabrosti, neustrašivosti i odlučnosti je mnogo napisano. Za bačke prilike, *Lakenbah* je uz *Lolu Vol* bio primer teške sirotinje među Jevrejima. Po završetku male mature radio je kao gvozdarski šegrt, zatim kao trgovački pomoćnik u jednoj od najvećih gvozdarskih subotičkih trgovina. Njegovo socijalno poreklo usmerilo ga je na beskompromisnu revolucionarnu borbu.« Na sličan način piše o *Lakenbahu* i *Tibor Gotesman*: »Kad je nakon apokaliptičke katastrofe trebalo ponovo organizovati od pre nekoliko meseci teško stradali SKOJ, za *Lakenbaha* je bilo sasvim prirodno da ponovo stupi u bitku. Bio je mladački žustar, gotovo neukrotivog temperamenta koji se nikad nije iscrpljivao. Svu svoju snagu, volju, s punim srcem je unosio u obnovu organizacije mladih komunista. Nerešiv i nemoguć zadatak za njega nije postojao. Danju i noću, na ulici, u parku, u radnom mestu, u obližnjoj šumi, u gvozdarskoj radnji, uporno i otvoreno je propagirao svoja gledišta, nepojmljivom odvažnošću je agitovao po liniji Partije, a protiv fašističkih okupatora.«

su novčana sredstva od simpatizera da bi se organizovao rad na pisanju, umnožavanju i rasturanju letaka i drugih akcija. Po direktivi PK je na teritoriji subotičkog sreza vršeno izviđanje svih okupatorovih vojnih snaga i ekonomskih potencijala. Takođe se i OK angažovao na izradi i umnožavanju izvesnih materijala u svojoj tehnici, za šta je bila zadužena *Lola Vol*, koja je sem toga imala zadatak da organizuje kurirsku vezu s Pokrajinskim komitetom i opštinskim komitetima u Bačkoj Topoli, Senti, Adi i Čantaviru. Krajem jula je u MK SKOJ-a uz *Lakenbaha* kao sekretara ušla *Magda Bošan* umesto *Dimčeta Najdevskog* koji je otišao u Makedoniju.²⁷¹ Početkom avgusta formiran je Štab partizanskih odreda severne Bačke, a za njegovog komesara je postavljen *Laslo Gros*. Vršene su pripreme za neposredne akcije; svim pripadnicima NOP-a postavljen je zadatak da nabave oružje, prvenstveno gvozdeno poluge pošto nije bilo vatrenog oružja. Traženi su bivši ili rezervni oficiri simpatizeri NOP-a koji bi obučavali omladince u taktici i rukovanju oružjem. *Lakenbah* i *Mikloš Geršon* su razmatrali mogućnost da se otme oružje od jedne jedinice mađarske policije koja je brojala 50 ljudi, a bila je smeštena u prostorijama jevrejske škole, u krugu sinagoge gde je *Geršon* stanovao. *Đerd Hajzler* i njegovi omladinci su izviđali auto-parkove na Paliču i okolini Subotice. *Gelert Perl* i njegov brat *Lehel* razmatrali su mogućnosti da se sabotira u mlinu »Obilić«. Neki članovi NOP-a su pratili prolazak vojnih ešalona preko subotičkog železničkog čvora. Tako je skojevska organizacija početkom avgusta izvršila najpre pripreme za paljevinu žita, a odmah zatim stupila u akciju u kojoj je učestvovalo oko desetak grupa diverzanata. Od jevrejskih omladinaca učestvovali su *Lakenbah*, *Liht*, *Hajzler*, *Ivan Blum*, *Edita Špicer*, *Mikloš Geršon*, *Laslo Gusman* i *Gelert Perl*. Koliko se danas pouzdano zna, od predviđenih deset diverzija je iz raznih subjektivnih i objektivnih razloga obavljena uspešno samo jedna 11. avgusta 1941, a izvršili su je *Đerd Hazler* i *Ferenc Hegediš*. U jednoj grupi za izvršenje paljevine bio je izvesni *Ferenc Rac*, dovoljno neproveren simpatizer, koji se uplašio zadatka i o svemu obavestio policiju, pa je ona postavila klopke diverzantima. To su primetili neki pojedinci iz grupe i vratili se neobavljenog posla. Tako je *Mikloš Geršon* vozeći se sa *Racom* u tramvaju prepoznao jednog agenta i video jedna policijska kola koja su se kretala naporedo s tramvajem. To mu je bilo sumnjivo, šapnuo je *Racu* da se predomisli, pa je na prvom stajalištu iskočilo iz tramvaja i nestao. *Rac* je produžio vožnju do vašarišta kod Somborske kapije gde ga je čekao *Mikloš Kovačević*, ozloglašeni šef okupatorske političke policije. Zahvaljujući navedenoj izdaji i drugim nepovoljnim okolnostima, sutradan posle paljevine 12. avgusta uhapšeni su Jevreji *Mikloš Geršon*, *Đerd Hajzler*, *Ivan Blum*, *Pal Šafer*, *Jožef Liht* i *Edita Špicer*, kao i nejevreji *Ferenc Hegediš* i *Geza Budimčević*. *Lakenbah* se na vreme sklonio u Novi Sad.

Pred Prekim vojnim sudom Južne mađarske armije održano je suđenje 15. avgusta na kojem su svi optuženi pokazali relativno dobro i primerno držanje, iako su svi bili mladi i neiskusni. Kao najvažnije, uspeali su da zataje ulogu Partije u

²⁷¹ Izvesne skojevske grupe i pojedince koje je na vezi držala *Magda Bošan*, i do danas su sticajem okolnosti ostale najpre neotkrivene pod Istragom, a potom i nezabeležene u istoriji NOP-a Subotice. Iako je danima bila teško mučena, ona nije odala svoje veze; na primer nije priznala da je imala na vezi grupu u kojoj su bili *Klara Hirš-Singer*, *Marko Vukov* i još neki, niti je odala da ju je izveano vreme u ilegalnosti krila u svom stanu Kata Baš iz Subotice.

ovoj akciji i da akciju prikažu kao stvar mladih cionista, što se najbolje može videti iz izjave *Jožefa Lihta* pred sudom »da mu nije poznato od koga je *Lakenbah* dobio nalog za organizovanje paljevine, da mu je *Lakenbah* jedino rekao kako ima neke veze i da je preko tih veza dobio naređenje da se u ovim delovima zemlje unište izvesne količine žita. *Lakenbah* mu nije rekao odakle potiču te veze. Nije upoznat sa tim da li su dobijena uputstva poticala od KPJ ili koje druge organizacije. *Lakenbah* je takođe cionist i kao takav je bio dobro upoznat i sa njegovim idealima, duševnim stanjem i mržnjom prema Nemcima, pa mu je zato poverio organizovanje ove paljevine«. ²⁷² Čak i drugooptuženi, nejevrejin *Ferenc Hegediš* je u želji da prikrije svoju pripadnost SKOJ-u izjavio nespreno i naivno da je učestvovao u paljevini zbog svog siromaštva, odnosno da je za taj zadatak navodno dobio 20 penga od prvooptuženog. ²⁷³ Prva dvojica optuženih, *Jožef Liht* i *Ferenc Hegediš*, kao punoletni su osuđeni na smrt i streljani, a ostali na vremenske kazne. Jedino je *Geršonov* slučaj kao nedovoljno jasno formulisan tokom istrage upućen na nadležnost redovnog Vojnog suda. Posle paljevine žita i održanog suđenja, subotički Jevreji su morali isplatiti državnoj blagajni 100.000 penga i još 25.000 penga oštećenim vlasnicima spaljenog žita. Ovo suđenje je tretirano s posebnom pažnjom zato što se želelo sugerisati da su akcije pripadnika NOP-a u stvari delo neke međunarodne komunističko-cionističke zavere protiv »Novog evropskog poretka«. Posle ovog suđenja usledila su nova hapšenja (*Lasla Gusmana*, *Gelerta Perla* i drugih), a vojne vlasti su 11. avgusta 1941. izdale nalog da se izvrši preventivno hapšenje *dra Singera* i da bude držan kao taoc. Ali i Partija je postala opreznija; tako su neki istaknutiji rukovodioci kao *dr Singer*, *Laslo Gros*, ²⁷⁴ *Lola Vol* ²⁷⁵ i *Tibor Gotesman* prešli u ilegalnost. Kritičan dan za sudbinu Narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj bio je 20. avgust 1941. kad je s paketom letaka pao u policijske ruke *Imre Hajfert*, kurir Mesnog komiteta Bačke Topole. Odmah potom je pored mnogih drugih na prepad uhapšen i *Otmara Majer*, komandant Štaba partizanskih odreda severne Bačke. Istražni postupak nad uhapšenima iz svih delova okupirane Bačke vodili su organi kontraobaveštajne službe Mađarskog generalštaba. U to vreme je istraga za celu Bačku vođena u Bačkoj Topoli.

²⁷² Prepis zapisnika sa javnog pretresa.

²⁷³ Isto.

²⁷⁴ Po podacima Magde Gros-Engler i Mirka Sekelja, posle bekstva Lasla Grosa iz Subotice bio je uhapšen njegov otac Ignjac, ali on i pored najvećih mučenja nije izdao sinovljevo skrivilište. Kad su ga jednom poveli na saslušanje rekao je pred svim zatočenicima: »Mene možete mučiti i ubiti jer je sila na vašoj strani, ali mog sina nikad nećete pronaći i on će me jednog dana osvetiti.« Cela porodica Gros je inače znala da se Laslo nalazi u Budimpešti i preko jedne rođake mu je redovno dostavljavan novac. Gotovo sva braća i sestre Lasla Grosa (Roža Gros-Klauber, Magda Gros-Engler, Đerd Gros, Klara Gros) bili su prekaljeni komunisti ili simpatizeri NOP-a, tako da i pored svih pritisa i zamki koje im je postavljala policija nisu do kraja rata otkrili gde se krije Laslo.

²⁷⁵ Lolu Vol, nevenčenu ženu Otmara Majera, iz Subotice su sklonili Otmaraova sestra i zet Mikloš Engler. Posle Otmarovog hapšenja prespavala je jednu noć kod Englerovih, a zatim se prebacila negde kod Crkve sv. Roka. Sutradan su Engler i Emil Stern, predratni antifašistički aktivisti, odlučili da je sklone u letovalište Haršan u Baranji. Iznajmili su taksu do Bačalmaša da bi navodno jedna njihova rođakinja (u stvari Englerova žena) sačekala muža koji dolazi iz Baje i rekli šoferu i da će njihova rođakinja povesti i jednu svoju prijateljicu (Lolu Vol). Engler je u međuvremenu otišao u Bačalmaš i na stanici sačekao Lolu i svoju ženu koje su prethodno otpustile taksistu. Teko je Lola nesmetano stigla u Haršan i nastanila se u jednom hotelu. Kad je u oktobru završena banjska sezona u Haršanju, Engler joj je poručio da ode u neku eredeljsku banju, što je ona i učinila i odsela u jednom budimpeštanskom hotelu. Međutim, uhapšena je prilikom raolje negde oko 10. oktobra 1941. koja je izvršena po budimpeštanskim hotelima. Po podacima koje navodi dr Lajčo Klajn u rukopisu svoje neobjavljene knjige, Lola je uhapšena tako što je otkriven njen telefonski razgovor sa Suboticom.

Neznatnom broju aktivista, možda 5—10 posto, uspelo je da ostanu neotkriveni,²⁷⁶ ili da se trajno sklone van Subotice (*Gros Gotesman*). Ostali su pronađeni i pripremljeni za suđenje posle gotovo dvomesečne, više nego svirepe istrage koja je za reon severne Bačke prenesena u Suboticu, u tzv. »Žutu kuću«. Od 116 aktivista NOR-a i NOP-a iz subotičke grupe, 13. septembra 1941. izdvojeno je njih 24 kojima je suđeno pred Pokretnim prekim sudom načelnika Mađarskog kraljevskog generalštaba od 15. do 18. septembra. Od te dvadesetčetvorice optuženih, deseterica su bili Jevreji, a po redu optužbe su poredani ovako: *Eden Kornštajn* (drugi), *dr Adolf Singer* (treći), *Konstantin Lakenbah* (četvrti), *Lola Vol* (šesta), *dr Kalman Majer* (sedmi), *Mikloš Majer* (osmi), *Ferenc Balog* (deveti), *Mikloš Švalb* (deseti), *Mikloš Geršon* (dvanaesti) i *Gelert Perl* (trinaesti).²⁷⁷ Činjenica da su se uglavnom Jevreji našli ispred ostalih optuženih prilikom podizanja optužnice govori o određenom odnosu prema njima. To se uostalom zapaža i u obrazloženju teksta presude: »Većina optuženih su pripadnici strane nacije prema kojoj se u celoj Evropi najlojalnije postupa upravo u Mađarskoj. Zbog toga je njihova dužnost bila da u većoj meri poštuju interese mađarske vojske. Nasuprot tome, oni su...«²⁷⁸ Svi optuženi su osuđeni na smrt, s tim da su kazne za devetoricu nejevreja preinačene u vremenske, od kojih je samo jedan (*Balog*) po majci bio Jevrej. Devetorica Jevreja sa šestoricom svojih drugova su 18. novembra 1941. obešeni u vojnoj kasarni. Kasarna je 1944. avionskim bombama srušena sa zemljom, a na tom mestu se danas nalazi monumentalan spomenik »Balada vešanih«, delo *Nandora Glida* koji ga je izradio inspirisan stihovima francuskog proleterskog pesnika *Fransoa Vijona*. Četiri meseca kasnije, od 17. do 29. marta 1942. pred Pokretnim redovnim sudom Mađarskog kraljevskog generalštaba u Subotici održano je suđenje ostalim grupama optuženih iz Subotice, Bačke Topole, Sente i Novog Sada. Tako je 17. marta izvedena pred sud grupa od 75 optuženih, što je bio preostali deo od 116 uhapšenih Subotičana, a među njima se nalazilo i 37 Jevreja. Izrečene kazne su se kretale od 6 meseci do 16 godina roblje, s tim što godine starosti optuženih nisu imale nikakav značaj u smislu blaže kazne. To se najbolje videlo na sudskom procesu dvadesettrojici članova NOP-a održanom u Subotici 27. marta, kad je osuđen *Ervin Spicer* koji je bio rođen 29. avgusta 1926, a delo za koje je optužen izvršio je u julu i početkom avgusta 1941. kad još nije imao ni punih 15 godina. Uhapšen je 18. septembra 1941, te osuđen 7. marta 1942. To uopšte nije smetalo sudskom veću da *Spiceru* izrekne kaznu od četiri godine roblje i da u obrazloženju presude čak navede: »Maloletni optuženi *Ervin Spicer* je u momentu izvršenja dela raspolagao

²⁷⁶ Prema policijskom sumarniku od 13. novembra 1941. broj uhapšenih aktivista NOP-a u Subotici iznosio je 145 lica, kad su uglavnom pohapšeni gotovo svi aktivisti. Mada je broj Jevreja u NOP-u bio proporcionalno veći u odnosu na ostale narodnosti, ipak je on bio mnogo manji nego što je okupator navodio u svojoj propagandi kad je tvrdilo da 80 posto rukovodećeg kadra NOP-a u Subotici i uopšte čine Jevreji. Subotički dnevni list »Délvidéki magyarország« od 6. novembra 1941. u članku »Kako rade komunisti« piše između ostalog: »Osamdeset posto vođa su Jevreji, i onaj ko prijavljuje komunistu ne treba da se plaši da će ga oni ubiti. Niko ko želi da se oslobodi komunisti ne treba da se boji terorisanja ako su ga uvukli protiv njegove volje. Ne treba da strahuje ni od pretnji komunisti jer su oni suviše velike lukavice da bi to smeli ostvariti.« Držeći se te izmišljene računice, okupator se prilikom preduzimanja mera odmazde okomilo na Jevreje upravo s tom lažnom proporcijom. Sraznema veći procent Jevreja koji su pristupili NOP-u bio je uslovljen i neuporedivo nepovoljnim položajem Jevreja u okupiranoj Evropi. Njihovo opredeljivanje za NOP je pored klasnog imalo i antifašističko i narodnoslobodilačko obeležje, što je najlakovitije izrazio Jožef Lihl pred okupatorskim sudom kad je rekao da mrzi Nemačku, da od poraza Nemačke očekuje da se poboljša položaj Jevreja u Evropi. On je u stvari izrazio psihologiju i mišljenje većine Jevreja.

²⁷⁷ Arhiv muzeja socijalističke revolucije, Novi Sad, br. 23051/141—158.

²⁷⁸ Članak J. Mirmića u zborniku *Vojvodina 1941*, Novi Sad 1967, 88.

Nadgrobní spomenik dr. Jenea Kalmara, renomiranog društveno-političkog radnika

Spomenik Jevrejima iz Subotice koji su poginuli u revolucionarnim događajima 1848—49. godine

Nadgrobní spomenik dr. Adolfa Klajna, predsjednika Jevrejske opštine

Nadgrobní spomenik dr. Bernarda Singera i Kuneć Mora, predsjednika Jevrejske opštine

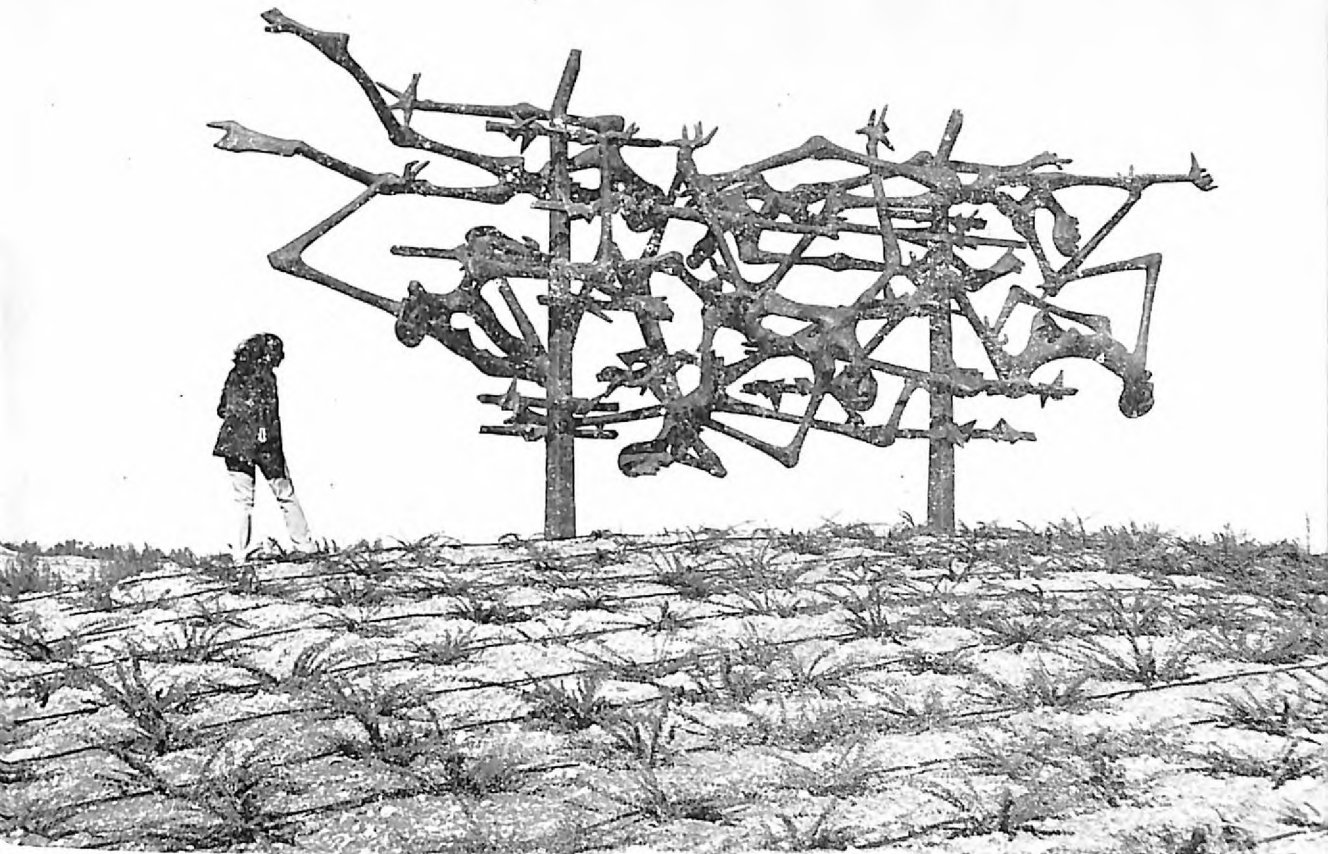

Osvećenje spomenika Jevrejima žrtvama fašističkog terora u Subotici. U pozadini jevrejski hor »Hakinor«

Dr Adolf Klajn, predsednik Jevrejske opštine

Nandor Glid, spomenik Jevrejima žrtvama fašističkog terora, Dahau 1979. godine

Dorde Bošan, portret mlade devojke

Kažnjenička radna jedinica iz Subotice Jevreja i nejevreja 1942. godine u Kiskun Halašu prilikom deportovanja u Ukrajinu

Magda Bošan, prvoborac iz Subotice

sa dovoljnom moralnom i umnom razvijenošću da bi uvideo težinu dela, čak raspolože inteligencijom kojom prevazilazi zrelost svojih vršnjaka.²⁷⁹

Kroz »Žutu kuću«, privremeni zatvor u kojem je vršena istraga, po današnjim podacima prošli su sledeći Jevreji: *Ferenc Balog*, stradao u Ukrajini; *Endre Derl*, izdržao kaznu zatvora u Subotici, sada živi u Izraelu kao učitelj; *Laslo Derl*, vratio se iz Ukrajine kao borac Crvene armije; *Laslo Fišer*, stradao u Ukrajini; *Mikloš Geršon*, obešen; *Šandor Grinberg*,²⁸⁰ stradao u Ukrajini; *Oskar Han*, posle izdržane kazne pušten kući, a zatim deportovan i stradao u nemačkim logorima; *Laslo Gusman*, stradao u Ukrajini; *Imre Han*, stradao u Ukrajini; *Pal Hirš* (ukoliko iza pojedinih imena nisu naznačeni nikakvi podaci, to znači da autor nije uspeo da ih prikupi); *Tibor Kaufman*, stradao u Ukrajini; *Eden Kornštajn*, obešen; *Janoš Kraus*, posle izdržane kazne pušten kući, a sada živi u Izraelu; *Lajoš Krishaber*, stradao u Ukrajini; *Konstantin Lakenbah*, obešen; *Pal Lang*, pobegao iz zatvora, živi u Izraelu; *Andraš Lang*, stradao u Ukrajini; *dr Kalman Majer*, obešen; *Mikloš Majer*, obešen; *Gelert Perl*, obešen; *Lehel Perl*, živi u Beogradu; *Laslo Pik*, stradao u Ukrajini; *Tibor Polak*, stradao u Ukrajini; *dr Adolf Singer*, obešen; *Đerđ Singer*, stradao u Šatoraljujhelju; *Imre Sulman*, stradao u Ukrajini; *Mikloš Štajner*, stradao u Ukrajini; *Mikloš Švalb*, obešen; *Naftali Vinkler*, stradao u Ukrajini; *Lola Vol*, obešena; *Magda Bošan*, suđena, ostala živa; *Lili Bek*, suđena, ostala živa; *Edita Hajzler*, suđena, ostala živa; *Jolanda Hajman*, suđena, ostala živa; *Mirko Sekelj*, suđen, umro posle oslobodjenja; *Đerđ Hajzler*, suđen, ostao živ; *Barbara Malušev*, suđena, ostala živa; *Ivan Blum*, suđen, umro posle oslobodjenja; *Pal Šafer*, suđen, ostao živ; *Franja Levi*, suđen, ostao živ; *Šandor Fogel*, deportovan u Ukrajinu i tamo stradao; *Ferenc Caler*, stradao u Ukrajini; *Tibor Urošević*, ostao živ; *Jožef Lang*, *Jene Lang*, *dr Imre Kon*, *dr Ištvan Deneberg*, *Jožef Lihtenštajn*, *Tibor Ladanj*, *Marton Šrajer*, *Laslo Vilhelm*, svi stradali u Ukrajini; *Ilona Balaž*, stradala u nemačkim logorima; *Ignac Gros*, stradao u nemačkim logorima; *Đerđ Miller*, stradao u Šatoraljujhelju; *Roži Kovač*, suđena, ostala živa; *Nora Cilag*, živi u Izraelu; *Kata Baš*, suđena, umrla posle oslobodjenja; *Ruža Klauber*; *Ištvan Kertes*, živi u Izraelu; *Magda Seneš*, suđena, ostala živa.

Severna Bačka od leta 1942. do aprila 1944.

U razdoblju koje je sledilo neposredno posle hapšenja i suđenja u 1941, severna Bačka je imala samo jedan značajan događaj. To je slučaj *dra Lehela Perla*, odvažnog i veoma snalažljivog lekara, naprednog društvenog radnika i humaniste, koji je sredinom 1941. prihvatio da leči teškog bolesnika od tuberkuloze *Stevana Dejanova*, člana Biroa PK KPJ za Vojvodinu. *Lehela Perla* je preporučio i pripremio za taj zadatak lično *Otmar Majer*, sekretar OK KPJ za severnu Bačku, a preporuku

²⁷⁹ Istorijski arhiv PK SK za Vojvodinu, Inv. br. 19878.

²⁸⁰ U razdoblju koje je neposredno prethodilo okupaciji Bačke, u Subotici se na popularisanju legalne i ilegalne marksističke literature isticao Šandor Grinberg zvaní Amoš. On je imao zvanično registrovanu pokućarsku antikvarnicu; pored velikog broja legalnih knjiga, posebnim kanalima je iz Čehoslovačke i Rumunije dobio marksističku literaturu na mađarskom. Zalazio je po kućama, ručio knjige i poverljivim osobama uručivao određenu literaturu (podatak je autoru dao dr Andrija Gams).

su potvrdili *Radivoje Ćirpanov* i *Toza Marković*, članovi Biroa PK KPJ za Vojvodinu. *Dr Perl* je svoj zadatak obavljao savesno i uspešno čak i onda kad su u severnoj Bačkoj usledile velike provale, hapšenja i procesi. Da bi stvar bila još teža, i on sam je bio uhapšen i zatvoren u »Žutu kuću« zbog svog brata *Gelerta*, koji je uskoro bio izveden pred sud, a zatim obešen. Iako je priličan broj uhapšenih aktivista, počev od *Otmara Majera* do *Gelerta Perla*, bio upoznat sa slučajem *Perl-Dejanov*, taj slučaj je ostao neotkriven. Po *Perlovom* hapšenju, *Dejanov* se sklonio u sanatorijum u Erdelju. Kad je izišao iz »Žute kuće«, *Lehel Perl* je uspeo da pronađe *Dejanova* i nagovori ga da se vrati na lečenje pošto je ostao neprovaljen. Potkraj 1942, *Dejanov* je posle savetovanja sa *Tozom Markovićem* prebačen u Bačko Gradište, što je iziskivala potreba da se aktivira u NOP-u Vojvodine, a *dr Perl* ga je i dalje lečio. U to vreme je *Dejanov* dao *Perlu* jedan odgovoran partijski zadatak: da među svojim poznanicima Jevrejima pronađe poverljivo lice koje bi moglo uspostaviti izgubljene veze sa neotkrivenim i preživelim članovima NOP-a u severnoj Bačkoj. *Lehel Perl* je ubrzo predložio svog starog poznanika *Bernarda Fišera* iz Subotice, ali je taj zadatak u međuvremenu, polovinom marta 1942, preko svojih veza obavio *dr Slavko Kuzmanović*, advokat iz Novog Sada. Krajem 1942, odmah posle hapšenja *Toze Markovića*, *dr Perl* je dobio poziv za mobilizaciju u jevrejske radne jedinice. Njegov predlog da ga zajedno sa *Dejanovim* prebace na slobodnu teritoriju nije prihvaćen iz njemu nepoznatih razloga. On je potom zamolio *Fišera* da hitno pronađe drugog lekara-specijalistu za grudne bolesti koji će u njegovom odsustvu preuzeti lečenje *Dejanova*. *Fišer* je razgovarao sa *Livijom Hercog*, simpatizerom NOP-a, inače lekarom-specijalistom iz Subotice. Ona je pristala, ali do povezivanja nije došlo zato što su i *Perl* i *Fišer* ubrzo mobilisani u jevrejske radne jedinice, prvi u Ukrajini, drugi u Bor.²⁸¹

Uspostavljena veza između NOP-a severne Bačke i NOP-a Vojvodine, postepeno se tokom 1942. sređuje organizaciono i omogućuje da se u NOP uključe mnogi napredni i patriotski nastrojeni ljudi iz Subotice. Preko *Ruže Dudašev*, omladinskog rukovodioca iz Subotice, za NOP su se od Jevreja vezale *Barbara Sekelj* i *Zita Perl* (*Lehelova* sestra). U novo rukovodstvo SKOJ-a za grad Suboticu ušla je *Barbara Sekelj*, a *Zita Perl* je dobila zadatak da organizuje rad sa studentskom omladinom. Jedna od njenih veza je trebalo da bude *Đerd Miller*, Jevrej iz Subotice, koji se nalazio na studijama u Budimpešti i tamo bio uključen u NOP preko jedne studentske grupe. Nezavisno od ove grupe, za NOP se ponovo vezuje *Kata Baš* preko starih veza pre hapšenja. U proleće 1943, grupa bivših osuđenika u kojoj se nalazila i *Kata Baš* odlučila je da zbog nesigurnih uslova za opstanak na bačkom terenu pređe u Srem. Međutim, plan je osujećen provalom akcije i pogibijom *Mirka Ispanovića*, takođe bivšeg političkog osuđenika, a tada vojnika graničarskih jedinica u Bačkoj Palanci koji je među vojnicima simpatizerima NOP-a organizovao grupu da zajedno sa navedenom subotičkom grupom pređe u redove partizana u Srem.

Početak marta 1943, u Vrbasu su se našli *Geza Tikvicki* i *Nikola Petrović*, preživeli članovi PK iz Bačke, pošto se *Petrović* krajem februara vratio iz Budimpešte.

²⁸¹ Autoru je te podatke dao *dr Lehel Perl*, penzioner iz Beograda.

Tom prilikom su odlučili da se svi komunisti Bačvani vrate iz Budimpešte i drugih gradova Mađarske u koje su se sklonili posle provala 1941. i da se u svojim krajevima ponovo uključe u NOP. Od Subotičana se pored ostalih uskoro vratio *Laslo Gros*²⁸² i zauzeo istaknuto mesto u rukovodstvu NOP-a za severnu Bačku. Po uputstvu *Nikole Petrovića*, člana Biroa PK KPJ za Vojvodinu, u Suboticu je u proleće 1943. iz Budimpešte došao i *Milan Džanić* sa zadatkom da uspostavi partijsko i skojevsko rukovodstvo, da osnuje narodnooslobodilačke odbore, razvije pokret, stvori baze i formira diverzantske grupe koje bi vršile napade na određene objekte.²⁸³ *Džanić* je i dalje održavao pismenu vezu sa jugoslovenskim grupama u Budimpešti među kojima su se nalazili pomenuti *Đerđ Miller* iz Subotice i *Antal Benja* iz Sombora. Vezu je kao kurlr održavala studentkinja *Renata Bažik*; ona je od aprila 1943. do *Džanićevog* hapšenja tri puta donosila i odnosila pisma u kojima su bila uputstva za rad i kojima je tražen razni materijal iz Budimpešte. *Džanić* je *Benji* pisao da pređe na rad u Suboticu, ali se pisma dokopala policija kad je iznenadno uhapsila *Renatu*. Na zakazani sastanak 4. jula 1943. u Subotici stigli su i policajci sa uhapšenim *Benjom* i lišili slobode i *Džanića*, koji je potom osuđen na smrt pa pomilovan, a *Miller* je osuđen na šest godina robije. U toku 1943. nezavisno i van uticaja NOP-a kojim je rukovodio *Džanić*, u Subotici je delovala jedna grupa od oko tridesetak omladinaca. To su pretežno bili stari drugovi koji su pre rata zajedno pohađali srednju školu: *Endre Deri* (koji je tek bio izišao iz zatvora), *Oto Kenig*, *Đerđ Flajšman*, *Šandor Šoš*, *Marko Monastirski*, *Zoltan* i *Imre Lebović* (svi Jevreji) i drugi. Do povezivanja je došlo spontano, razmenom napredne literature i radio-vesti. Neki od njih su kao nadničari tokom 1942. radili na rušenju graničnih utvrđenja Kraljevine Jugoslavije i samoinicijativno uzimali i donosili kućama znatne količine eksploziva. Mada sve do leta 1944. nisu bili vezani za NOP, oni su se dogovarali da stupe u oružane akcije. U nedostatku uputstava za ilegalni rad i diverzantske akcije, oni su ih sami planirali, služeći se primerima koje im je pružala napredna literatura, pa su pokušavali da to knjiško znanje prenesu u praksu. Oni su po mnogim svojim osobinama podsećali na neku subotičku varijantu »Mlade garde«, što uostalom i nije bio jedinstven slučaj u NOR-u Vojvodine (1942, Novi Sad).

U proleće 1943. po izdržanoj kazni robije izišli su na slobodu *Endre Deri*, *Oskar Han*, *Žarko Pecin*, *Milan Krkljuš*, *Dušan Jelić* i raznim kanalima se povezali sa NOP-om. Tada je *Jelić* dobio zadatak od *Duška Krnjanskog-Jovića*,²⁸⁴ sekretara MK KPJ za grad Suboticu, da sa pokretom poveže proverene omladince iz Subotice koji nisu bili provaljeni 1941. Između ostalih, on se posredstvom *Laze Merkovića* povezao s navedenom grupom, ne znajući da su se toj grupi priključili *Deri* i *Krkljuš*, i nastojao da ih usmeri na liniju NOP-a. Međutim, iako je ostvarila vezu sa NOP-om, ova ilegalna grupa se zbog nekih tada nedovoljno jasnih razloga i motiva nije

²⁸² Istorijski muzej Subotice, Inv. br. 22459, izjava *Lasla Grosa*: »Krajem 1943. povezao sam se preko *Lulića*, koji je takođe borevao u Peštini dok smo bili proveravani došao je već 1. april. *Geza Tikvicki* je poslao jedno pismo pod šifrom da bi me proverio. Postavio je pitanje ko je 1941. predložen za sekretara OK KPJ, a ko je izabran? Odgovorio sam: Ti i ja.«

²⁸³ Časopis »Rukovet«, Subotica 1984, M. Dubajić, *Pregled značajnih momenata iz NOP-a u Subotici*, 554—558.

²⁸⁴ *Živan Kumanov* u svom feljtonu »Severna Bačka pod zastavom revolucije« koji je izlazio u novosadskom »Dnevniku« od 7. do 23. septembra 1979. u broju od 21. septembra navodi: »*Dušan Jović-Krnjanski* je na svojoj vezi imao grupe *Dušana Jelića* i *Aleksandra Tikvickog*, partijsku organizaciju na *Bikovu*, grupu *Dojčica Mitrovića* na *Đurđinu*...«

u potpunosti poverila i oslonila na direktive NOP-a, nego je nastojala da samostalno ostvaruje svoju »beskompromisnu revolucionarnu« liniju. Kako ističe L. Merković, ove akcije bi po njihovom mišljenju ostavile dubok utisak i na okupatora i na građanstvo, pa verovatno i na rukovodstvo NOP-a. On dalje navodi: »Takođe smo sačinili i prvi plan diverzija. Za prvi objekat koji je trebalo da uništimo odabrali smo slagalište oružja i municije u »Leventeothonu« (bivšem Sokolskom domu), a zatim i nadvožnjak na Majšanskom putu. Posle dužih priprema odlučeno je da diverzija bude izvedena 23. oktobra 1943. Na žalost, do nje nije došlo jer je jedan član trojke koja je sa ostale tri trebalo da učestvuje u akciji bio ubačeni agent, provokator, koji je celu stvar provalio policiji. U toku 24 sata (22. i 23. oktobra) pohapšena je gotovo cela grupa od 23 omladinca i prebačena u zloglasnu »Armiju« u Novom Sadu.« Većina uhapšenih se dobro držala, a zahvaljujući odgovarajućim merama konspiracije, veza sa NOP-om je u istrazi zatajena, pa je cela akcija dobila obeležje poduhvata jedne »romantičarski zanesene omladine«. U proleće 1944. izvedeni su pred sud, ali su zahvaljujući tadašnjoj kolebljivoj »klackavoj« politici mađarskih vlastodržaca bili srazmerno blago kažnjeni.

Subotički Jevreji u radnim jedinicama — bekstva i uključivanje u oružane snage NOVJ

Korišćenje robovskog rada Jevreja imalo je više za cilj njihovo fizičko uništenje nego stvarni rad, koji je obavljan uglavnom na tri različita geografska prostiranja, a saobrazno tome i u tri različite vojno-političke i organizaciono-tehničke situacije: 1. na okupiranom području Sovjetskog Saveza; 2. na području matične Mađarske; 3. u Borskom rudniku.

Rad na okupiranom području Sovjetskog Saveza. U prvoj polovini 1942. u Mađarskoj je dopunom Zakona o narodnoj odbrani uvedena radna obaveza za sve »mađarskoj kruni nepoćudne narode«. Ta odredba se odnosila i na okupirane delove Vojvodine, i to uglavnom na Srbe i Jevreje. Radnoj obavezi podlegali su svi muškarci od 21—48 godina starosti. Do 1943. u radne jedinice je bilo uključeno i oko 4.000 bačkih Jevreja; svi su raspoređeni po četama od kojih je svaka brojala 200 do 250 ljudi. Tako je u razdoblju od 1. do 3. jula 1942. bio jedan broj bačkih Jevreja pozvan u Sombor, a zatim su od njih formirane radne čete: 105/5, 105/6, 105/7 i 105/8 koje su delimično popunjene Jevrejima iz matične Mađarske i okupirane prikarpatske Ukrajine, a svaka četa se sastojala iz četiri voda od po 50 ljudi. Čete 105/7 i 105/8 odvedene su u Erdelj, a zatim je četa 105/7 u septembru 1942. sa ostalim jevrejskim, srpskim i kažnjeničkim radnim jedinicama upućena na rad u Ukrajinu. Ukupno je iz Mađarske bilo upućeno oko 60.000 Jevreja, od kojih oko 1.500 iz Bačke; velika većina ih je tamo i izglnula do kraja 1942. Od bačkih Jevreja vratila se kući svega nekolicina:²⁸⁵ iz Subotice *Mikloš Engler*, iz 482.

²⁸⁵ Autoru je ove događaje ispričao vajar Nandor Glid. Jedno od najpotresnijih literarnih svedočanstava o tim događajima ostavio je subotički publicist Đula Lukáč, tada pripadnik kažnjeničke jedinice, u potresnoj istorijskoj reportaži pod naslovom »Policajštunde« (»Jevrejski almanah«, 1955—1956, str. 345): »Stigao sam iz Dubna u naše konačište Busk pošto me domobranska bolnica kao prinudnog radnika sumnjivog na

mešovite jevrejsko-kažnjeničke čete kao oficir II jugoslovenske tenkovske brigade, *Laslo Deri* iz 451. kažnjeničke jedinice kao podoficir Crvene armije, *Marton Baš* iz čete 105/7. Oni su pod veoma dramatičnim okolnostima uspjeli da prođu kroz onaj stravični haos i probiju se do Bačke (*Marton Baš* je to učinio sa konjskom zapregom kao kočijaš pod neverovatnim okolnostima).

Rad na teritoriji matične Mađarske. Preostali broj radnih jedinica koje nisu bile upućene na teritoriju okupirane Ukrajine, ukupno oko 2.000 ljudi, bio je angažovan na raznim radovima kao što su uređenje aerodroma, gradnja saobraćajnica i slično. Takve su između ostalih bile i čete 105/5 i 105/6. Nema podataka o tome da je u tim jedinicama bio razvijen neki oblik NOP-a, niti da su njihovi pripadnici uspjeli da uspostave veze s kakvim pokretom otpora u Mađarskoj, ali su oni samim svojim materijalnim i psihološkim položajem, obespravljenošću i ugnjetavanjem bili upućeni da budu antifašistički raspoloženi. Osnovna slabost bila im je u nedostatku borbene organizovanosti. Naime, bili su dosta udaljeni od područja Vojvodine ili Slavonije gde se odvijao NOR, pa shodno tome nisu ni pokušavali da se bekstvom priključe jedinicama NOVJ. Pritisnute okrutnošću okupatorske vojske, ove jedinice su postepeno nestajale, da bi njihovi pripadnici u februaru 1945. bili odvedeni u Austriju, gde su radili za poznatu hitlerovsku radnu organizaciju »Todt«. Tu su pod nesnosnim životnim i radnim uslovima većinom zauvek nestajali od gladi, pegavog tifusa i esesovskih kuršuma. O tom hodu po mukama ostavio je apokaliptički stravičan zapis Subotičanin *Laslo Fišer* u svom novinskom feljtonu »Ajzenerc« koji je objavljen u novosadskom listu *Magyar szo* od 23. maja 1952. a sada se objavljuje kao prilog ovom zborniku. Kući se vratilo njih oko dvadesetak.²⁶⁶ Po kazivanju onih retkih preživelih iz jevrejskih radnih i kažnjeničkih jedinica (*Mikloša Donata* i *Jenea Lipkovica* iz Subotice), kao i iz izvoda iz *Imenika subotičkih Jevreja, žrtava fašističkog okupatora, 1941—1945*, vidi se da su mnogi pojedinci i grupe spontano pokušavali da pobegnu iz svojih jedinica u vreme rasula nemačke i mađarske fašističke vojske, skrivali su se po tavanima, ostavama za stočnu hranu, u senicima, šumarcima ili sličnim mestima, ali su ih meštani fašisti najčešće prijavljivali nemačkim ili mađarskim fašistima, koji su ih zatim nemilosrdno ubijali. Iz mnoštva takvih slučajeva navodimo sledeće: *Imre Gams*, trgovački pomoćnik, pokušao je da pobegne zajedno sa jednom grupom prisilnih radnika, ali su svi uhvaćeni i streljani u okolini Sombathelja u Mađarskoj, *Jožef Husar* je ubijen u Đeru u Mađarskoj, *Ervin Kadelburg* u Budimu, *Geza Kaufer* u Đeru, *Erne Kemenj* i *Deneš Polak* u Fotu kod Budimpešte, *Edmund Kornhauzer*,

maleriju nije bila voljna primiti... Pre polaska naišao sam na zemljake... U tvrđavi... U podrumu iza zardžanih rešetaka nekadašnjeg kazamata sreo sam dva prinudna radnika: novinara Fenjveša i rabina Dajča. Ležali su na plesljivoj slami, blekli kao vosak, posuti čirevima kao gubavci... Gorko su se žalili. Nisu verovali da će se ikad vratiti svojim kućama... Novinar se učtivo nasmešilo... — 'Ne, haver, mi se Jevreji nećemo vratiti. Nas je Gospod osudio. Mi treba da budemo istrebljeni i ja ću još danas da odem zauvek. Neću više nikad videti svoj rodni kraj. Ti se možeš nadati. Ti ćeš možda stići kući, ali mi nikad... Nemoj se buniti protiv volje božje. Kad saznaš za moju smrt zagri sve moje prijatelje umesto mene u Subotici. Ja ću umreti... A sa mnom zajedno svi Jevreji!'

²⁶⁶ Dr Presburger upotunjuje imenik povratnika iz »Munkaša«, ali ne precizira sa kog dela ratišta: »Prebegao je i Balog (rođen 1911). Moj brat Laslo Presburger se isto vratio pod dramatičnim okolnostima. Imao je tifus. Dao izbiti zlatan zub da bi preživio i nekako uglavnom peške stigao do Budimpešte. Na sličan način se vratilo i Arpad Horovic, koji je imao teatralnu radnju u Gradskoj kući. Vratio se i Jožef Horvat, zvani Dodl, koji je nedavno umro u Izraelu. Vratili su se takođe i Imre Heller, Miklós Štraus (živi u Izraelu), advokat Grün...»

Leo Lazar, Tibor Mah, Bernat Pik, Laslo Pik, Ištvan Šor i Djerdj Zopf streljani su u Šopronju, Andraš Kereši u Kišberu u Mađarskoj, Antal Krauzer u Balfu, Laslo Mikler u Kapošvaru, Atila Perl i Mihalj Šiler u Budimpešti, Laslo Sehter u Nadjcenu u Mađarskoj, Jene Štraus u Austriji, Vilmoš Šugar u Trnavi u Čehoslovačkoj, Ferenc Ungar takođe u Čehoslovačkoj. Jedna od takvih radnih jedinica sastavljena od 400 ljudi, koja je u razdoblju mart-april 1944. bila formirana uglavnom od Subotičana (iz matične Mađarske bilo je znatno manje Jevreja), upućena je u Segedin gde je raščišćavala ruševine od angloameričkih bombardovanja iz vazduha. Pošto su Nemci okupirali Mađarsku, savezničke bombe su od 3. aprila 1944. počele danonoćno razarati glavne industrijske i druge privredne centre u Mađarskoj. Radeći na otklanjanju ruševina i osposobljavanju segedinskog željezničkog čvora, ovi nesrećnici su imali priliku da negde krajem maja ili početkom juna vide i samo očima isprate svoje majke, žene, nekaku braću i sestre koje je okupator transportovao u prenatrpanim vagonima u nemačke logore smrti.²⁸⁷

U nedostatku starešinskog kadra, hortijevci su za komandire u radnim jedinicama postavljali Jevreje nekadašnje austrouganske rezervne oficire, ili one koji su imali neka značajnija odlikovanja, ili ratne zasluge i uživali status »izuzetih« Jevreja. To su na primer bili poznati teniser Fodor, izvesni Forgač, Hirši i još neki. U vreme kad su se sovjetske trupe pojavile početkom oktobra u blizini Makoa, nedaleko od Segedina, stiglo je naredenje da se sve radne jedinice povuku zajedno sa ostalom okupatorskom vojskom. Tada je jedna grupa uglednih subotičkih Jevreja predložila komandantu radne jedinice da veću grupu mladih Jevreja iz jedinice prikrrije negde u Segedinu, gde bi oni mogli sačekati sovjetske trupe. Zauzvrat mu je ponuđeno sledeće: ako radnu jedinicu zarobi sovjetska vojska, oni će izneti njegov humani gest i tražiti da ga ne tretiraju kao ratnog zločinca. Komandant je pristao da se u ispražnjene i napuštene podrumne velike segedinske Gradske kuće prikrrije stotinak mladih Jevreja zajedno sa odgovarajućom količinom namirnica i jednim kamionetom. Ova grupa je bila tu prikrivena četiri dana, a u gradu su ostale neznatne nemačke snage koje su osiguravale povlačenje. Jedan od omladinaca koji je izviđao sa visokog tornja Gradske kuće primetio je kako rulja provaljuje u magacine nedaleko od geta u kojima su se nalazile stvari deportovanih Jevreja. Tada je grupa snažnih omladinaca (koliko ih se moglo potrpiti u kamionet), naoružana pijucima, toljagama i drugim priručnim sredstvima, pojurila i rasterala pljačkašku rulju. Kad su sovjetske jedinice ušle u Segedin, ova grupa Jevreja im je poslužila pri formiranju vlasti i drugih organa u oslobođenom Segedinu. Međutim, većina ih je želela da se vrati kući u Suboticu, ali tamo su ih čekali prazni domovi. Tada su njih sedmorica iz te grupe dobrovoljno ušli u VIII vojvođansku brigadu; to su bili Nandor Glid, Imre i Zoltan Lebović, Marton Dubovic, Nikloš Gros, Ištvan Krauzer, Ervin Frajman i Eugen Bek-Jutka. Posebno se istakao Mikloš Gros pri izvođenju teških i složenih zadataka; bio je u izviđačkoj jedinici i najpre je raspoređen u bataljonsku izviđačku grupu, da bi na kraju postao jedan od najboljih divizijskih izviđača. Nandor Glid, profesor

²⁸⁷ Podatke autoru dao je vajar Nandor Glid.

na Akademiji za likovne umetnosti u Beogradu i poznati jugoslovenski vajar, bio je tada mitraljezac. U veoma opasnim situacijama bio je teško ranjavan, potom zarobljen, pa je razmenjen, da bi kraj rata dočekaao u bolnici u Zagrebu. Iz ove grupe »segedinskih omladinaca« poginuo je *Imre Lebović* kao borac JNA.

Rad u Borskom rudniku. Još pre nego što su Nemci okupirali Mađarsku u martu 1944, u Borski rudnik je u julu 1943. bilo upućeno na prisilan rad 1.200 mobilisanih Jevreja. U martu 1944. upućeno ih je još 5.000 tako da se njihov ukupan broj povećao na oko 6.200, od kojih je na bačke Jevreje otpalo oko 10 posto. Bački Jevreji nisu bili izdvojeni u posebne radne jedinice, nego su izmešani s mađarskim Jevrejima i onima sa ostalih okupiranih teritorija (slovačkih i rumunskih). Ta okolnost je na izvestan način imala određen uticaj na tok događaja u Boru. Naime, veliki broj bačkih Jevreja koji su preživeli Borski logor, stekao je utisak da je veći deo njihovih drugova iz matične Mađarske bio manje borben, politički dezorijentisan i nespreman za borbene akcije. To je donekle i jasno kad se ima u vidu njihov različit društveni položaj i idejni uticaj kojem su bili decenijama podložni. Shodno tome, u masi su bili apolitičniji i manje borbeni od Jevreja iz Jugoslavije, što se i odrazilo na život i rad u toj sredini. Međutim, s druge strane, među tim Jevrejima se nalazio i manji broj veoma naprednih pojedinaca, na primer jedan od najvećih mađarskih predratnih pesnika *Mikloš Radnoti*, koji je u predratnom razdoblju bio među vodećim antifašističkim pesnicima i misliocima Evrope, a takođe i neki njegovi drugovi i istomišljenici. Pesme koje je *Radnoti* spevao u Boru i pri prisilnom povratku, dok su ga s masom logoraša terali peške na sever, pa do pogibije u Crvenki, spadaju u vrhunska dela ostvarena u II svetskom ratu koja i danas snažno deluje u Mađarskoj i kod nas pri antifašističkom odgoju omladine.

Pomenuta radna četa 105/8 koja je do 4. jula 1943. ostala u Mađarskoj dala je deo svog ljudstva za popunjavanje radnih četa 108/81 i 108/84, koje su dotad većinom bile popunjene Jevrejima iz prikarpatske Ukrajine, posle čega su ove jedinice upućene na prisilan rad u Borski rudnik. Tu su od subotičkih Jevreja bili *Bernard Fišer, Zoltan Biro, Ljudevit Rajić-Ronai, Šandor* i *Ipolj Perl* (braća *Lehela* i *Gelerta*), *Mihalj Izrael, dr Mikloš Semze, Đerđ Levi, Đerđ Nađ, Janoš Štraus, Šandor Ingus, Vilmoš Potesman, Tibor Lang, Šandor Šlezinger, Ferenc Šlezinger, Daniel Šlezinger, Zoltan Kinstler, Ištvan Han, Laslo Hirt, Albert Gotesman, Đerđ Horovic, Fillp Ajnhorn, Karolj Rozental, Janoš Štraser, Imre Šrajber, Đerđ Vajs, Ferenc Špicér, Jene Gros* i drugi. Od njih su se trinaestorica prvih vratili kući, a ostali su izginuli. *Ištvan Engler* i *Gabor Gal*, dva subotička Jevreja, su odmah po dolasku u Bor pobjegli iako nisu bili uspostavili vezu sa NOP-om van logora. Izvesno vreme su se krili kod nekih seljaka, ali su uskoro uhvaćeni i surovo kažnjeni. Vojni sud obrazovan u logoru osudio ih je obojicu na doživotnu robiju, a zatim su bili zatvoreni u posebnu zemunicu bez svetla i vazduha. Tu su proboravili sve do septembra 1944, kad je raspušten logor u Boru, i predati Gestapou, koji ih je zatim likvidirao po kratkom postupku.²⁶⁹ Takav okrutan i bezdušan postupak trebalo je da zaplaši ostale logoraše i odvрати ih od svake pomisli

²⁶⁹ Podatke autoru saopštio je Zoltan Biro, pravnik iz Beograda.

na bekstvo. Međutim, to je sasvim suprotno delovalo na *Bernarda Fišera*, mladog i napredno orijentisanog pravnika iz Subotice, koji je pomogao *Lehelu Perlu* u vezi sa lečenjem *Stevana Dejanova*. On je iz čitavog slučaja izvukao određene pouke. Naime, još u vreme kad je radna četa boravila u Karpatima, *Fišer* se zbližio sa dvojicom naprednih peštanskih Jevreja, *Peterom Vajdom*, članom KP Mađarske i cionistom *Đerđom Kuncom* koji je pod *Vajdinim* uticajem prešao na pozicije komunističkog pokreta, pa je *Fišer* sa njima činio progresivno jezgro u radnoj četi koja je u Bor stigla 17. juna 1943. Njih trojica su postepeno okupila nekolicinu napredno opredeljenih Subotičana i bivših hašomeraca: *Karolja Presburgera*, *Mihajla Milera*, *Janoša Dohanja*, *Vilmoša Potesmana* i još neke. Osnovni cilj im je bio da uspostave veze sa NOP-om van logora u Boru, zatim da pripreme i organizuju zajedničko bekstvo, za šta je grupa zadužila *Fišera*. Nedugo po dolasku (13. avgusta), *Karolju Presburgeru* je uspelo da uspostavi vezu s jednim građanskim licem koje je navodno bilo povezano s nekim partizanima iz okoline. Kad je to saznao, *Fišer* je ostao i u sledećoj smeni na gradilištu da bi razgovarao sa tim licem, pa je sa njim ugovorio da se beži sutradan, to jest 14. avgusta. Sledećeg jutra je odlučeno da još iste noći beže *Fišer*, *Vajda*, *Kunc*, *Presburger*, *Miler*, *Dohanj*, *Potesman* i još trojica, ali osim *Fišera*, *Vajde* i *Kunca*, svi ostali su od straha od odmazde odustali od bežanja. Ovde treba napomenuti jednu značajnu činjenicu: naime, da se u to vreme na širem području Bora nisu kretale partizanske jedinice. Timočki odred je bio prilično udaljen, a oko Bora su bile aktivne dve četničke jedinice koje su predvodile vojvode *Jovanović* i *Piletić*. Oni su uhvaćene jevrejske begunce vraćali Nemcima ili ih ubijali kako se ne bi zamerili Nemcima, što je činio vojvoda *Jovanović*. A *Piletić* je iz nekih svojih političkih razloga želeo da privuče Jevreje, pa je čak formirao posebne »jevrejske čete«, što je kasnije imalo određene posledice. Stoga se i desilo da su u noći 14. avgusta 1943. pobešla iz Bora samo trojica Jevreja umesto desetorice. Prihvatila su ih četiri zaostala partizana, pa su posle raznih nevolja, potera i skrivanja stigli u Timočki partizanski odred, koji se u to vreme našao na tom terenu, i ušli u njegov sastav kao borci.

Tokom maja 1944, sedmorica naprednih Jevreja je obrazovala ilegalnu grupu NOP-a u jednom od Borskih logora. To su bili *Ištvan Stgeti* iz Senteša (Južna Mađarska), *Zoltan Biro* i *Đerđ Levi* iz Subotice, *Laslo Fišer* iz Zrenjanina koji je izbegao u Suboticu, *Laslo Šefer* i *Laslo Ferenc* iz Senteša, te *Bernard Šperling* iz Kiškunfeledjhaze (Južna Mađarska). Oni su preko bolničkog ekonomista uspeli da se takođe povežu s NOP-om u Boru, pa su zatražili da se organizuje njihovo bekstvo u partizane. Međutim, to je bilo nelzvodljivo pošto se partizanske jedinice nisu u to vreme nalazile na tom terenu. Grupi je tek u septembru, tako reći uoči samog rasformiranja logora, uspelo da pobjegne i da se priključi jedinicama NOVJ.²⁸⁹

²⁸⁹ Po rečima *Bernarda Fišera*, begunca iz Bora i vojnog penzionera: »Jevreji koji su stekli neku ideološku i političku podlogu kroz rad u Hašomer hecalru, sindikatu ili kroz druge oblike ilegalnog rada imali su aktivan odnos prema otporu, borbi i suprotstavljanju okupatoru. Oni koji su bili odgojeni u verskom duhu ostali su pasivniji i imali pomirljiv stav prema zlu koja ih je snašla. Vaspitavani su da ne uzvraćaju udarce, da se mire sa sudbinom. Smatrali su da nije ni pošteno ni ljudski da napuste svoje drugove i da oni stradaju zbog njihovog bekstva ili nekog nedozvoljenog postupka...« *Magda Bošan* to na izvestan način objašnjava: »Mentalitet malograđanskih slojeva Jevreja poklapa se umnogom sa mentalitetom malograđana svih ostalih naroda. Međutim, ko god hoće da se lati otkrivanja istine na tom polju naići će na

Nešto ranije (14. jula), četnici vojvode *Piletića* su upali u logor i povelili sa sobom *Ljudevita Rajića-Ronaija*, *Šandora* i *Ipolju Perla*, *Mikloša Semzea* i *Mihalju Izraela* i uključili ih u svoju »vojsku«. Na sličan način su bili mobilisani u četnike *Karolj Presburger* i *Mandi Iric*.²⁹⁰ Po rečima *Bernarda Fišera*, sasvim je izvesno da logoraši koji su pošli sa četnicima nisu znali suštinsku razliku između četništva i NOP-a. Činilo im se da im četnici u izvesnom smislu pružaju lagodniji, prividno mirniji i bezbedniji život, nudili su im i oficirske položaje, što se veoma razlikovalo od one stravične logorske beznađežnosti. Međutim, uskoro su se u tom regionu pojavile jedinice NOVJ koje su razbile četnike kod Rtnja, pa je većina Jevreja prešla u NOVJ i do oslobođenja se borila u njenim redovima, a *Šandor Perl*, *dr Mikloš Semze* i *Ljudevit Rajić-Ronai* su postali oficiri. Nešto kasnije je iz logora pobjegao i *Janoš Štraus*, koji je radio kao zanatlija i imao veću slobodu kretanja. Tako je u septembru našao vezu sa aktivistima NOP-a u Boru, pobjegao, priključio se jedinicama NOVJ i sa njima stigao sve do Trsta, gde je bio ranjen i postao oficir. Usled nadiranja Crvene armije i jedinica NOVJ, Nemci su sredinom septembra 1944. počeli rasturati i evakuisati logore. Prva kolona od oko 3.600 lica krenula je iz Bora 17. septembra u pratnji od oko stotinu mađarskih vojnika. Sudbina tih ljudi je danas poznata i dobro istorijski osvetljena — malo ih je ostalo živih. Jedan od njih je *Đerđ Nađ* iz Subotice koji je u okolini Novog Sada uspeo da se skloni u kukuruze, a zatim se do oslobođenja prikrivao kod seljaka u Čeneju. Većina ostalih Jevreja je na putu, posebno u Crvenki, bezdušno pobijena. Drugi transport od 2.500 logoraša krenuo je 29. septembra. Iz straha od savezničkog bombardovanja, vojna pratnja je izbegavala redovne komunikacije, tako da se transport kretao sporednim poljskim putevima prema severu. Sudbinu te kolone je dosad najupečatljivije opisao u svom autobiografskom delu mađarski pisac, Jevrejin i logoraš *Laslo Palašti*.²⁹¹

Tako *Palašti* između ostalog piše: »Koliko su bili srećniji oni koji su pošli s drugom grupom od 2.200 ljudi, ili onih 200 koji su zbog nesposobnosti da se kreću ostali u bolnici logora »Berlin« . . . Oni su već dva dana posle polaska bili oslobođeni. Kasnije smo saznali da su 24. septembra [tačan datum je 29. septembar — prim. D. J.], dok su se još nalazili u blizini logora za gradnju železničke pruge,

---

pojačanu dozu solidarnosti i privrženosti porodici. Ta osobina Jevreja se posebno ispoljava u trenucima životne opasnosti, u progonima i slično, a razvijala se vekovima i hranila iskustvom da u trenucima kad u jednom društvu usled mnogobrojnih unutrašnjih protivrečnosti nadvlađuju antisemitske strasti ne vrede nikakvi razumni dokazi koji bi spasili Jevreja, i da predstavnici vlasti u takvim razdobljima jedva čekaju da se nemilosrdno osvete Jevrejima. Jedino tako se može objasniti pojava da su poneki mladi Jevreji ostajali sa svojim i onda kad bi im se pružila mogućnost da beže kako bi delili njihovu sudbinu, bojeći se svih vrsta odmazde. Ovo se posebno odnosilo na religiozne Jevreja . . . I nadalje, uhapšeni borci u »Zutoj kući«, »Armiji«, u zatvorima i logorima širom Bačke mogli su se uveriti da su i najbogatiji Jevreji, koje su pre rata smatrali kapitalistima, nastojali da pomognu zatočenicima, i to ne samo rodbini, dajući hranu, odeću, novac, angažujući advokate; da se nisu plašili da dolaze u zatvor u posetu i da se izlažu opasnostima koje su činili u korist uhapšenih drugova. Tako su se ponašali lekari, advokati, trgovci, zanatlije . . . Društvenu svest Jevreja severne Bačke, Tibor Gotesman svodi na njenu klasnu, malograđansku osnovu i kaže: »Svaka malograđanska svest je opterećena kolebljivošću i uverenjem da se novcem može sve kupiti i platiti . . . Društveni razvoj bačkih Jevreja u većini ih je formirao kao malograđane, što nije moglo a da se ne odrazi na njihovu svest.«

²⁹⁰ Autoru saopštio Zoltan Biro. O bekstvu logoraša iz logora i odlasku u partizane piše i mađarski pisac Jevrejin György István u svom delu *Halálra ítétek (Na smrt osuđeni)*, Budapest 1957, 145—150.

²⁹¹ O tom slučaju piše i mađarski pisac Jevrejin Palásti László u delu *A borl halálut regénye (Homon borsokog puta smrti)*, Budapest, 58.

primetili nekog čoveka kod jedne okuke na putu. Oni na čelu su se iznenadili jer je nepoznati imao mašinku.

— Partizan — došaptavali su se prisilni radnici.

— Odakle jedan partizan protiv celog pratećeg sastava — dvoumili su se drugi.

Međutim, to je zaista bio partizan. A povlačenje je toliko demoralisalo pripadnike nemačkog i mađarskog sastava da su bili prosto obeznanjeni kad su ugledali partizana. Na kraju su se predali; naime, srpski partizan se poslužio oprobanom varkom tako što se okrenuo kao da se obraća svojim drugovima koji idu iza njega. I tako se dogodilo da je jedan jedini partizan zarobio grupu naoružanih vojnika i istovremeno oslobodio mnogobrojno ljudstvo prisilnih radnika...«

Među onih nekoliko partizana koji su oslobodili drugu kolonu nalazio se i bivši logoraš *Ipolj Perl* iz Subotice. Logoraši su na licu mesta odmah obrazovali »Narodni sud«, pa su oni okupatorski vojnici koji su zbog nečovečnosti i surovosti obeleženi kao ratni zločinci bili kažnjeni po zaslugi. Onih 200 logoraša koji su ostali u bolnici u Boru imali su tu sreću da im se straža razbeži, pa su se uskoro našli na slobodi. Mnogi od njih su se priključili jedinicama NOVJ, na primer *dr Laslo Kon*, lekar iz Subotice.

Deportovanje subotičkih Jevreja u nemačke logore smrti

Kad je Nemačka okupirala Mađarsku krajem marta 1944, Ministarstvo unutrašnjih poslova nove kvislinške vlade je 7. aprila donelo naredbu br. 6163/1944 u kojoj se između ostalog kaže: »Mađarska kraljevska vlada očistiće uskoro državu od Jevreja. Jevreje treba preseliti u određene sabirne logore bez obzira na pol i starost... Istovremeno sa sakupljanjem i otpremanjem Jevreja, mesne vlasti će odrediti odbore koji će zajedno sa nadležnim policijskim i žandarmerijskim organima zaključiti i zapečatiti jevrejske stanove i radnje, a novac i vrednosti (zlato, stvari od srebra i slično) uzeće na čuvanje pomenuti organi. Jevreji koji će biti otpremljeni mogu poneti samo odeću koja je na njima, najviše dve prebuke veša, hranu za najmanje 14 dana po glavi, sve skupa najviše 50 kg računaju i težinu posteljine, pokrivača i madraca...«²⁹² Drugim dokumentom istog ministarstva od 19. aprila 1944, kojim je posebno objašnjeno prednje naređenje, određeno je da operacija »čišćenja države« od Jevreja započne 26. aprila 1944. U noći između 25. i 26. aprila plakativano je u svim mestima Bačke u kojima su živeli Jevreji da im je bez obzira na pol i starost zabranjeno da napuštaju svoje domove. Od tog naređenja izuzeti su samo Jevreji koji su kao stručnjaci bili zaposleni na mestima važnim za ratnu privredu, u industriji, rudnicima, na poljoprivrednim posjedima, ili su bili lekari-specijalisti i slično. Prema interniranim Jevrejima trebalo je postupati dvojako: oni za koje se smatralo da predstavljaju

²⁹² *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, izd. Saveza Jevrejskih opština FNRI, Beograd 1952, 168—169.

opasnost po društveni poredak upućivani su odmah u koncentracione logore; sve ostale je trebalo najpre izdvojiti u posebna stambena naselja, u geta, odakle će docnije biti izručeni Nemcima. Držanje nejevrejskog građanstva prema svojim dojučerašnjim sugrađanima bilo je različito: više saosećanja i spremnosti da se pomogne pokazali su radni ljudi, a ravnodušnost i hipokriziju ispoljili su pripadnici srednjih klasa i malograđana.²⁹³ U takvim okolnostima su mnogi subotički Jevreji pokušavali da nađu bilo kakav izlaz ili rešenje. Mnogi su se s lažnim legitimacijama sklonili u druga mesta, a neki su nastojali da se probiju do slobodne teritorije u Sremu ili Slavoniji. Najtragičnije u svemu bilo je to što većina Jevreja, kao ni većina rukovodstva NOP-a iz Subotice, nije bila dovoljno obaveštena ni pripremljena na stvarnost deportacije.²⁹⁴

²⁹³ Đula Kadar, *A Ludovikától Sopronköhldéig (Od Ludovike do Sopronkehide)*, Budapest 1978, str. 716, piše: »Recimo otvoreno da ni ponašanje stanovništva nije bilo za pohvalu. Doduše, nije bilo mogućnosti da se spreči odvođenje, ali je masa barem mogla da iskaže svoje saosećanje sa progonjenima. Mogla ih je podržati. Na sramotu nam služi opšta pasivnost.« Na str. 316 kaže: »Tokom 1944. za vreme vlade Stojajla, jedan moj poznanik je govorio s Laslom Endreom, sekretarom u Ministarstvu unutrašnjih poslova, i upozorio ga da to što se tako nemilosrdno postupa sa Jevrejima ne vodi na dobro. Endre je na to odgovorio: 'Čudim se tome što govoriš, jer našim postupcima aplaudira čitava mađarska srednja klasa'. U ovoj Endreovoj izjavi ima mnogo žalosne istine, iako se ne odnosi na čitavu srednju klasu i malograđanštinu.«

²⁹⁴ Po kazivanju Kate Budimčević-Sić, odbornice AFŽ iz ratnih i posleratnih dana u Subotici, početkom 1944. bilo je izvesnih nastojanja pojedinih rejonskih odbora AFŽ u Subotici da se pokuša spasavanje barem jevrejske dece. Tako je Zoltan Deneberg, sin dra Ištvana Deneberga, bio skriven kod izvesne Klare Bašić. Iz izjave Katarine Adanja, službenice iz Beograda, poznato je da je i njena kći Mira na sličan način bila sklonjena kod Lujze Mihajlić-Vlahović, manikirke rodom iz Bosne koja je radila u Subotici. U pismu autoru, Magda Bošan navodi slučaj svoje tetke iz Stare Moravice »koja je učinila sve da spase svoje muško dete. Hrabro se odvojila od njega i prihvatila ponudu prijatelja iz Subotice (srpske lekarske porodice) da ga uklone i othrane. Neko je pokazao ovu porodicu, dete je oduzeto i odveđeno u Aušvic sledećim transportom. Moja mati je isto tako bila spremna da se odvoji od moje braće i sve je učinila da im spase život; uspeła je da spase starijeg sina...« Međutim, po kazivanju Kate Budimčević-Sić bilo je slučajeva da su neki roditelji odbijali da se odvoje od dece, na primer trgovac Đula Frankl koji jednostavno nije verovao u ono što ih je očekivalo, pa je tako onemogućio da se spase životi njegove dece. Neki Jevreji nisu verovali da će biti deportovani, kaže Magda Gros-Engler koja je pobešla sa železničke stanice prilikom deportacije. Mnogi od bogatijih koji su uspeali da preko korumpiranih predstavnika vlasti nabave lažne isprave nisu mogli psihički da izdrže boravak van jevrejske društvene sredine, pa su se u uverenju da je kraj rata blizu vraćali dobrovoljno među svoje, u geto... Ibolja Grosberger je uspeła da se pomoću lažnih isprava skloni, ali nije uspeła da izdrži odvojenost od svojih i vratila se s malim detetom u geto. Magda Sefer iz Kanjiže takođe nije smogla toliko snage da ostavi dete na sigurnom i da se vrati u geto. U takvim okolnostima je i autor ovog teksta, u ono vreme u rukovodstvu NOP-a severne Bačke, bio zaokupljen tim problemom. Razgovarao je sa Oskarom Hanom, koji je 1941. bio u njegovoj skopskoj grupi, zajedno su bili uhapšeni i osuđeni, a zatim 1943. pušteni na slobodu. Razgovarao je i s njegovim roditeljima i nekim njihovim prijateljima. Interesovao se o tome da li razmišljaju ili preduzimaju bilo šta u vezi sa svojom daljom sudbinom. Nastojao je da se sklone, da potraže mogućnost da se prebace na slobodnu teritoriju, makar pojedinačno kako bi se barem neko spasio. Uvek se mogu naći veze. Međutim, oni su slegali ramenima. Da li je to bio plod poslovičnog realizma, urođenog fatalizma, ili jednostavno nisu verovali u ono što ih čeka. Autor je vodio slične razgovore sa rukovodstvom NOP-a u Subotici, s Dušanom Krnjanskim-Jovićem, Lajošem Dudašem-Kačom i Grgom Lulićem, ali sa gotovo istim neodređenim rezultatima. Slobodno se može reći da su i oni bili nespremni da se uhvate ukoštac sa tim problemima; nisu jednostavno verovali u stvarnost jednog Aušvica ili Mauthausena. Kad se Lulić, sekretaru SK KP Subotica, u aprilu 1944. obratila Kata Baš, koja je kao član SKOJ-a oduležala kaznu zatvora, i zamolila ga da je prebaci na slobodnu teritoriju pošto joj kao Jevrejki preti deportacija, on joj je odgovorio da su mogućnosti za prebacivanje na slobodnu teritoriju ograničene, pa ako nekog treba prebaciti, onda će to učiniti sa onim kome prete vešala, dok nju čeka samo logor. U razgovoru sa autorom, dr Teodor Kovač iz Novog Sada je rekao: »Ljudi nisu hteli ni mogli da veruju da se dešava ono što se dešavalo. Jednostavno nisu bili dovoljno pripremljeni na to da se može dogoditi ono što se dogodilo. Takva perfidna politika da nekoliko stotina esesovaca pobije nekoliko miliona ljudi je zaista nešto neverovatno za normalan ljudski razum... Ljudi su govorili: što da nas ubijaju, kome smo mi krivi, moj čukundeda je bio pod Košutom ovo i ono... Dobra Stevanov, istaknuti rukovodilac NOP-a u ilegalnosti između 1941. i 1944. u Subotici, u izjavi snimljenoj na magnetofonsku traku koju je 19. novembra 1979. dao autoru ističe da je tokom 1943. po direktivi Milana Đanića i posredstvom Eleda Perla (brata Lehela i Gelerta), veterinaru iz Subotice, stupio u vezu s većim brojem jevrejskih intelektualaca iz Subotice i predložio im da se pri izvlačenju Jevreja na slobodnu teritoriju izvuče najpre što više Jevreja lekara, veterinaru i drugog medicinskog osoblja i da se preko partizanskih veza poznatim »danavskim konvojima« prebace na slobodnu teritoriju u Srem i dalje (nedovoljan broj lekara bio je izuzetno težak problem za sanitetsku službu NOV i POJ, naročito u prvim godinama rata, pa je Tito u aprilu 1942. objavio članak u listu »Partizanski sanitet« kojim poziva lekare da se uključe u NOB). Međutim, ovi su to odbili iz neobjašnjivih razloga, što je po Stevanovu bila posledica relativno snošljivih prilika za Jevreje u razdoblju hortijevske tzv. »klackave politike« u Mađarskoj. Stevanov se nešto kasnije obratio svom poznaniku Đerđu

Analiza biološke i sociološke strukture deportovanih Jevreja iz Subotice ukazuje na to da je uglavnom bila reč o 3.000 do 3.500 lica, odnosno da ih je 2.500 do 3.000 na izvestan način mimošlo deportaciju, i to: da je oko 400 subotičkih Jevreja, što iznosi 5—7 posto, najvitalnijeg životnog doba bilo zarobljeno kao pripadnici stare jugoslovenske vojske; oni su sve do kraja rata ostali u zarobljeničkim logorima; 2. da je oko 1—2 posto Jevreja, pretežno mladih intelektualaca, odnosno stotinak subotičkih Jevreja i Jevrejki pripadnika NOP-a, bilo pozatvarano, osuđeno, povešano, ili su izginuli kao pripadnici kažnjeničkih radnih jedinica; 3. da je oko 10 posto ili 600 produktivno stasale populacije subotičkih Jevreja bilo obuhvaćeno prisilnom radnom službom između 1941. i 1944. godine i u toj službi bilo gotovo u potpunosti uništeno; 4. da se neodređen broj onih najsnajboljih, kojih u svakom slučaju nije bilo više od 500—700 lica, prikrilo i izbegao deportaciju. To objašnjava zašto je deportovano svega 3.000—3.500 subotičkih Jevreja (uključujući i pokrštene Jevreje na koje je bio primenjen Zakon o pripadnosti jevrejskoj rasi), a zna se da je u Subotici neposredno pre okupacije živelo 6.105 Jevreja.²⁹⁵ Predviđenih izuzeća Jevreja od deportacije, gotovo da i nije bilo u Subotici tako da su deportaciju uglavnom dočekali svi prisutni, i to pretežno deca, žene, starci i bolesnici.

Subotički geto. Oko 3.000 do 3.500 preostalih subotičkih Jevreja nisu bili internirani krajem aprila 1944. kao što se desilo sa ostalim Jevrejima iz Bačke. Njih su hortijevske vlasti početkom maja zatvorile u izdvojeni deo grada, u geto, neposredno pored železničke stanice i pruge,²⁹⁶ koji je u to vreme bio izložen snažnom i čestom bombardovanju savezničkih aviona. Slično kao i u ostalim delovima okupirane Evrope, oni su bili obavezni da nose žute Davidove zvezde i žutu traku na levom rukavu. Bili su smešteni u nekoliko višespratnica tako što je 15—20 osoba bilo zbijeno u malim dvosobnim ili trosobnim stanovima. Jevreji koji su dovedeni u geto morali su da ostave sve svoje stvari u ranijim stanovima, koje su odmah zaposeli ili opljačkali profašistički elementi. Geto je posle nekoliko dana ograđen bodljikavom žicom i tako izolovan od grada. Kretanje u getu bilo je dozvoljeno u vremenu od 9—18 časova, na pijacu su mogli odlaziti tek posle 11 časova, nedeljom i praznikom nisu smeli da izlaze iz geta, a ukoliko bi neko prekršio naredbu o kretanju bio je izložen najsurovijoj odmazdi. Geto je bio pod strogim policijskim nadzorom, a straža je budno motrila da neko od nejevreja

Bondiju, direktoru jedne banke u Subotici, i predložio mu da subotički Jevreji prikupe određenu sumu novca sa kojom bi se preko već angažovanih pripadnika NOP-a mogli otkupiti neki izdvojeni salaši na Tavankutu ispred Čikerljske šume, i da se na njima lakopa i izgradi sistem podzemnih katakombi u koje bi se za nuždu moglo smestiti više stotina izbeglica, a potom partizanskim vezama postepeno prebaciti u Srem. Takva akcija je s obzrom na »klackavu politiku« bila realna i ostvarljiva smatra Stevanov, ali je Bondi odbio plan kao nerealan i krajnje rizičan.

²⁹⁵ »Jevrejski pregled«, br. 9—10/1974, str. 20.

²⁹⁶ Subotički geto osnovali su mađarski fašistički okupatori u maju 1944, a nalazio se u pojedinim blokovima zgrada i posebnim izolovanim zgradama van blokova koje su se neposredno naslanjale na kompleks subotičke železničke stanice. Tako su se sa severozapadne strane stanice nalazile zgrade blokova koje uokviruju današnje ulice Lenjinov park, Đure Đakovića, Boška Vujića i Bose Miličević (fabrika šesira Rot). Sa jugoistočne strane oslanjao se blok zgrada koje uokviruju delovi današnjih ulica Moše Pijade, Jovana Mikića, Teslina i Majakovskog. Pored toga je u kompleksu geta ulazilo i nekoliko izolovanih zgrada istočno od teretne stanice, a uokviruju ih ulice Rade Končara, Bolmanska i Jakšićeva. U tom delu geta bila je smeštena i jevrejska bolnica. Po mišljenju preživelih stanovnika geta, on je prostorno bio smešten tako da u slučaju savezničkih napada (koji su se tada sve više proširivali i na mađarsku teritoriju, pa se pored industrijskih objekata obrušavali i na postrojenja železničkih čvorova) stradaju i Jevreji u getu.

ne uđe u geto. Svaki takav pokušaj je bio strogo kažnjavan. Rano u zoru 16. juna 1944, stanovnici geta su postrojeni, odvedeni na stanicu, saterani u stočne vagonne, koji su potom zapečaćeni, i prebačeni u sabirni logor u Bačalmašu, odakle su ih Nemci sproveli u zloglasni Aušvic gde je ogromna većina stradala.²⁹⁷

Subotički sabirni logor je bio formiran za prihvatanje novosadskih Jevreja i Jevreja iz srednje Bačke, a nalazio se u jednom napuštenom mlinu. U četvorospratnoj zgradi bilo je smešteno oko 4.000 lica, a spavalo se na golom betonskom podu bez slame. Logorske vlasti se uopšte nisu brinule za ishranu interniraca, pa su oni živeli od hrane koju im je subotička Jevrejska opština, i sama smeštena u getu, nabavljala i pripremala pod otežanim uslovima. Posle dvadesetak dana boravka u ovom logoru, Jevreji su prebačeni u sabirni logor u Baji, odakle su zatim sprovedeni u Nemačku.

Geto bolnica. O njoj piše *dr Olga Frenkel-Šomlo*: »Unutar geta je bila »Geto bolnica« koju smo morali osnovati kada su Jevreji iseljeni iz grada u geto. Ova bolnica je bila smeštena na teretnoj stanici, u za to određenim prostorijama. Ovde su se nagomilali bolesnici iz cele okupirane Bačke, koji su tada ležali u raznim drugim bolnicama. Veći deo lekara, naročito specijalista, bili su već internirani u Bačkoj Topoli, a bolnicu su vodili i radili u njoj svi oni koji su živeli u getu. Upravnik te bolnice bila sam ja. Ova bolnica je nakon našeg odlaska razorožena bombardovanjem.«²⁹⁸

POVRATAK SUBOTIČKIH JEVREJA, UKLJUČENJE U OBNOVU PORUŠENE ZEMLJE I ALIJA U IZRAEL

Posle pobedonosnog završetka narodnooslobodilačkog rata, oni retki preživeli subotički Jevreji koje je surovi hitlerizam razvejavao i razbacao po celoj Evropi, postepeno su se vraćali u ratom teško postradalu zemlju, već prema tome kako su saobraćajne i druge prilike dozvoljavale. U Subotici je u međuvremenu obnovljen rad

²⁹⁷ Buržoasko-malograđansko uverenje da se novcem može sve kupiti, delimično se potvrdilo i u odnosu na same esesovske vrhove u nacističkoj Nemačkoj. Pošto su okupirali Mađarsku, ti vrhovi su u martu 1944. preko Kurta Behera, ličnog Himlerovog opunomoćenika, nastojali da izigraju novu kvilinsku mađarsku vladu i stupe u neposredne pregovore s vlasnicima najvećeg mađarskog industrijskog koncerna »Manfred Vajs« koji su držali Jevreji. U zamenu za potpis na ugovoru kojim ovaj koncern prelazi u njihove ruke, esesovske glavašine su omogućile svim članovima porodica Vajs, Chorin, Kornfeld i Mauthner da se prebace na Zapad sa celokupnom pokretnom imovinom. Nakon što je potpisan ugovor sa esesovcima po kome oni preuzimaju navedeni koncern u dvadesetpetogodišnji zakup, 17. maja 1944, kako stoji u *Horthy titkos listi (Horthyjeva tajna dokumenta)*, Budapest 1965, str. 443—444, SS-oficiri su navedene porodice prebacili u Beč policijskim kolima. Dva dana pre toga (15. maja 1944) krenuli su iz Mađarske prvi transportni vozovi smrti koji su odvozili Jevreje u logore. U velikom specijalnom avionu »Lufthanze«, 25. juna 1944. stigla su u Lisabon 32 člana navedenih porodica sa prtljagom koji je bio težak 1.210 kg. Prema »Rojterovom« izveštaju, lisabonski carinici nisu u životu videli na jednom mestu toliku količinu nakita. U oproštajnom pismu koje je industrijski magnat Chorin uputio Hortiju 17. maja 1944. piše: »Opraštam se od vas preuzvišeni gospodine, hvala vam ako ste pročitali moje pismo, no posebno vam se zahvaljujem za blagonaklonost sa kojom ste tokom proteklih 20 godina štitali preko mene predstavljene težnje mađarske industrije, kao i za ono što ste prema meni u svakoj prilici bili spremni da učinite, radi čega sam vam uvek bio i ostaću zahvalan.« Na drugoj strani, istovremeno i sa istim SS-rukovodiocima Beherom i Ajhmanom, Mađarski komitet za spasavanje Jevreja je posredstvom dra Rudolfa Kastnera vodilo pregovore za protivvrednost milion jevrejskih života iz tadašnje Mađarske. Međutim, ti ljudi nisu spaseni zato što su esesovci postavili za ono vreme neostvarljive uslove: 10.000 vojnih kamiona, koji su bili više nego značajna stavka u strateškom potencijalu obe zaraćene strane.

²⁹⁸ »Jevrejski almanah«, 1968—70, Olga Frenkel-Šomlo, *Istorija jevrejske bolnice »Dr Bernard Singer« u Subotici*, 124—134.

Jevrejske opštine na čijem je čelu bio *dr Bela Singer*. Ona je nastojala da sa što više pažnje dočeka, smesti i reši goruća pitanja preživelih povratnika iz zarobljeničkih logora, logora smrti, radnih jedinica, demobilisanih boraca JNA i drugih. Među njima su bili veoma retki oni koji nisu izgubili celokupnu porodicu, gotovo svu rodbinu i većinu poznanika i prijatelja. Od predratnih 6.105 subotičkih Jevreja vratilo ih se 1.050 (17,3 posto), što znači da je u logorima smrti pomrlo, povećano, izginulo na prisilnom radu i slično 82,7 posto pripadnika jevrejske zajednice. U *Imeniku subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije 1941—1945*, koji je sredila i izdala Jevrejska opština u Subotici 1948, registrovano je približno oko 2.250 žrtava deportovanih u logore smrti, osuđenih na smrt, onih koji su stradali negde na prisilnom radu i slično. Drugim rečima, sudbina oko 2.800 lica je nepoznata ili je nestala iz sećanja preživelih.

Odmah po oslobođenju pristupilo se reorganizaciji Jevrejske opštine,²⁹⁹ pri čemu se naišlo na punu podršku narodnih vlasti. Još u toku sređivanja i konsolidacije posle najveće nesreće koja je zadesila evropsko jevrejstvo u njegovoj istoriji, u galutu je 1948. došlo do istorijskog, sudbinski značajnog i prelomnog trenutka u istoriji Jevreja: do osnivanja jevrejske države Izrael. Stvaranje slobodne jevrejske države koja je želela da pod svoje okrilje primi znatan deo Jevreja iz galuta predstavlja ugaoni kamen jevrejske religije i jevrejstva uopšte. Kako piše *David A. Alkalaj* iz Jerusalima,³⁰⁰ stoga »iseljavanje jugoslovenskih Jevreja predstavlja značajan istorijski događaj u njihovom životu. Jevreji jugoslovenskih zemalja nisu spadali u iseljenički elemenat kao što su na primer poljski i ruski Jevreji, koji su se iseljavali u druge zemlje u toku poslednjih stotinu godina. Bio je stabilan elemenat, vezan za rodnu grudu, koji se nije pokrenuo ni onda kada je *Hitler* bio na vratima Jugoslavije i kad je zločinački nacizam ugrožavao opstanak jugoslovenskog jevrejstva. Tu malenu preostalu zajednicu moglo je pokrenuti samo ono što je 1948. pokrenulo jevrejske zajednice Evrope, Azije i Afrike: osnivanje jevrejske nacionalne države. Stvaranje jevrejske nacionalne države u Izraelu pobudilo je latentni jevrejski nacionalizam, koji se vekovima taložio u jevrejskom čoveku. Jevrejska katastrofa za vreme nacizma je sigurno doprinela da se preostali Jevreji zbliže i skupe, i to je svakako bio jedan od snažnih motora za odluku na iseljenje u jevrejsku državu.³⁰¹ Gubitak najbliže porodice, bračnog druga

²⁹⁹ Predsednici i potpredsednici Jevrejske opštine u Subotici u proteklih 38 godina bili su: dr Bela Singer i dr Aladar Safer; dr Istvan Braun i Ing. Lajoš Dajč; dr Zoltan Lorant i dr Aladar Safer; Mikloš Halbror i Laslo Fišer; sadašnje predsedništvo: Mirko Vajcenfeld, Ladislav Lanji i Judita Sendrei-Bruk.

³⁰⁰ »Jevrejski almanah« 1955—56, David Alkalaj, *Jugoslovenska alija*, 190—191.

³⁰¹ Ali to nije bio i jedini uzrok za iseljavanje u Izrael; dr Presburger to sagledava u drugom svetlu: »Ja nisam bio kod kuće 1948, ali kad sam u leto došao na odmor čuo sam još neke razloge za iseljavanje koji mogu biti samo pojedinačni, pa prema tome za istorijsku objektivizaciju irelevantni, ali s druge strane istorijska studija treba da pruži punu sliku. Jedan razlog je u tome što neki koji su čitav svoj život proveli u atmosferi lične preduzumljivosti, ne veliki bogataši nego uglavnom pripadnici srednje klase, nisu videli za sebe perspektivu u socijalizmu; jedan razlog bio je i u tadašnjoj našoj politici prema Mađarskoj, a kao posledica toga i prema Mađarima u Subotici zbog njihovog pasivnog držanja, a neretko i aktivne podrške genocidu protiv Jevreja, privlaćanju jevrejske imovine i sl. Neki Jevreji »nisu mogli gledati« kako izvesni Mađari koji su se ekspanzirali za vreme rata i bili nekorektni prema Jevrejima, pa i otvoreni antisemiti, sada ne samo da nisu snosili nikakve posledice nego su se čak i isticali kao pobornici socijalizma. Za neke iz prve grupe radilo se o čisto pragmatičnom koraku. Za njih je Izrael bio samo prelazna stanica. Oni su krenuli sa namerom da se prebace u neku drugu zemlju, ponajviše u SAD, Kanadu ili Latinsku Ameriku. Pored toga, to je bilo vreme neposredno iza rezolucije Informbiroa, kada je naša zemlja bila izložena strahovitim pritiscima i pretnjama, i kad su neki Jevreji bili obuzeti strahom od nove okupacije i svega onoga što ona nosi.«

i dece, braće, sestara i roditelja, ostavio je duševnu prazninu koja se teško podnosila. U tom trenutku je proklamovana i nova država Izrael, koja je u izvesnom psihološkom smislu došla kao nešto što će da ispuni životnu prazninu nastalu kao posledica jevrejske katastrofe... Razume se po sebi da nacionalno osećanje nije u svakom čoveku bilo potpuno jasno formirano. Bilo je među iseljenicima dosta asimilana. Ono što je bilo jasno izraženo bilo je osećanje povezanosti sa sopstvenom nacijom... Jugoslovenske narodne vlasti zauzele su vrlo pozitivan stav prema aliji. Iseljenje jugoslovenskih Jevreja u Izrael dolazi u godini 1948. kao normalan izraz opšteg stava socijalističke Jugoslavije prema nacionalnom pitanju...“

Pošto se u izvesnom smislu stabilizovao priliv povratnika u Suboticu, 30. avgusta 1946. registrovano je 1.065 Jevreja u gradu. Taj broj se usled raznih uzroka, pre svega unutrašnje migracije, do početka prve alije smanjio na 981 lice, odnosno pokazivao je manjak od 84 Jevreja.³⁰² U toku alije, taj broj se sledećih godina rapidno smanjivao, tako da je u Subotici iznosio:

— 1950.	643 Jevreja
— 1951.	410 Jevreja
— 1952.	403 Jevreja
— 1958.	441 Jevrej
— 1964.	363 Jevreja

Najosetnije smanjenje nastalo je između 1946, kada je bilo 981 lice, i 1951. kad je broj od 981 pao na 410, što znači da razlika od 571 lica (58,2 odsto) približno pokazuje broj subotičkih Jevreja koji je bio obuhvaćen alijama.³⁰³ U Subotici se 1958. posle holokausta i alije ustalio broj Jevreja na 441 lice. Taj broj je tokom sledećih godina i decenija poprmio postojan trend blagog opadanja, a uzroci su u opštim i prilično dinamičnim demografskim kretanjima unutar Jugoslavije. Poznati društveni radnik *Marko Perić (Velimir Drehsler)*, tokom 1973. u okviru istraživanja demografskih kretanja jugoslovenskih Jevreja posle II svetskog rata, u vezi sa subotičkim Jevrejima konstatuje:³⁰⁴ »Od 298 evidentiranih članova³⁰⁵ Jevrejske opštine anketirana su 282 člana ili 94 posto. Od toga su bili 121 muškarci i 161 žena. Prema poreklu, odnosno pripadnosti roditelja, od 239 članova oba roditelja su Jevreji (u okviru toga, od 6 članova oba roditelja su Sefardi, a od 228 su oba roditelja Aškenazi). Od 32 člana, samo jedan roditelj je Jevrein

³⁰² »Jevrejski almanah«, 1969—70, Beograd 1971, u napisu Davida Perera »Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji u periodu od 1938—1965«, str. 135—147, to se ovako motiviralo: »U godinama neposredno posle rata, taj proces napuštanja manjih mesta i preseljavanja u veća gradove je očit, a uzroci su raznoliki. Među osnovnim uzrocima mogu se istaći: 1. težnja pojedinca da žive u jačim jevrejskim zajednicama; 2. težnja pojedinca da ne žive u mestima gde su preživeli najgrozniju tragediju i gde su izgubili najbliže rođake. — Na unutrašnju migraciju verovatno je uticala i činjenica da se osećala potreba za kadrovima u višim organima vlasti, privrede, prosvete, kulture itd.«

³⁰³ Prva alija u decembru 1948. obuhvatila je 4.098 lica, druga u junu i julu 1949. godine 2.490 lica, treća u martu 1950. godine 409 lica i četvrta u maju 1951. godine 658 lica, što znači da se ukupno 7.655 jugoslovenskih Jevreja iselilo u Izrael.

³⁰⁴ »Jevrejski pregled«, br. 7—8/1973, Beograd, str. 3—6.

³⁰⁵ Anketirana su 182 domaćinstva sa 396 lica, od kojih se 279 izjasnilo kao Jevreji, preostalih 117 se izjasnilo da su Mađari, Jugosloveni, Srbi, itd.

(od 5 članova su samo majke Jevrejke, a od 37 članova su samo očevi Jevreji). Od 11 članova, oba roditelja nisu Jevreji, što je posledica predratnog prelaska nejevreja u Mojsijevu veru... Od 282 člana, 146 su rođeni u Subotici, u ostalim mestima Vojvodine rođeno je 60, na užoj teritoriji Srbije 1, u Bosni i Hercegovini 4, u Hrvatskoj 6, u Makedoniji 1, u Inostranstvu 64. Prema jeziku: mađarski je maternji jezik 222 člana, kod 40 članova srpskohrvatski, jednog člana latinsko, 9 nemački, 2 jidiš, 1 makedonski i 3 ostali jezici. Od Jevreja koji su rođeni pre 1930, u toku II svetskog rata su bili: u NOR-u 5, u zatvoru 13, u logoru 139, u izbeglištvu 9, u zarobljeništvu 10, prikriveno 6, u pokretima otpora i savezničkim armijama 1, na prisilnom radu 29.³⁰⁶

Ova relativno neznatna etnička grupacija ljudi, koja je uglavnom visokoobrazovana,³⁰⁷ utopljena u demografski veoma pokretnu aglomeraciju drugih jugoslovenskih naroda i narodnosti, na putu je da se polako asimiluje. Na tom sa strane niko ne insistira, ali na to odlučujuće utiču mešoviti brakovi jer su sve ređe bračne zajednice u kojima su oba partnera Jevreji.

Preživeli subotički Jevreji su prema svojim stručnim sposobnostima i sklonostima imali znatnu ulogu u razvoju i izgradnji nove socijalističke Jugoslavije. Mnogi od njih su zauzimali i zauzimaju visoke položaje u raznim društvenim ustanovama, u privrednom, kulturnom i javnom životu u gradu i široj društvenoj zajednici. Pojedinci su prešli još mukotrpniji put u stranom svetu i stekli dostojan ugled i priznanja. *Rikard Štajner* je naučnik, pisac, diplomat, političar i dugogodišnji savezni funkcioner najvišeg ranga. *Dr Andrija Gams* je ne samo zapažen jugoslovenski pravnik nego i pravnik svetskog glasa. *Nandor Glid* je vajar bez čijeg se stvaralačkog opusa ne može više govoriti o savremenoj svetskoj skulpturi. *Ernest Dijamant*, pravnik i muzikolog, stekao je ogromne zasluge za svoj doprinos pri skupljanju jevrejskog muzičkog blaga, kao i muzičkog stvaralaštva drugih etničkih zajednica iz Subotice i severne Bačke. *Ervin Šinko*, publicist svetskog renomea, posebno se istakao u osnivanju Hungarološkog Instituta u Novom Sadu. *Žožef Bruner-Debreceni* i *Ištvan Braun-Kvazlmodo* spadaju u vrh mađarske književnosti na jugoslovenskom tlu. Pozorišni i filmski glumac, pisac i prevodilac, judaist svetskog ranga, *Eugen Verber* je veoma zapažen predstavnik jugoslovenske i evropske hebreistike. *Dr Josip Presburger* je decenijama obavljao odgovorne dužnosti u jugoslovenskoj diplomatskoj službi (generalni konzul SFRJ u Njujorku). *Dr Zoltan Biro*, *Mirko Sekelj* i *dr Lajčo Klajn* su zauzimali istaknuta mesta u republičkom, odnosno pokrajinskom pravosuđu. *Mira Polak-Adanja* je renomirana novinarka i voditeljka TV-Beograda. *Magda Bošan*, *Pal Šafer* i *Ištvan Lanji* su poznati novinari, urednici i snimatelji Novosadske televizije. Zapaženi

³⁰⁶ Pri tom su neka lica u toku rata bila na dva, pa čak i više navedenih mesta, tako da je zbir istaknutih brojeva veći od broja lica.

³⁰⁷ Po školskom obrazovanju su podeljeni: bez školske sprema 1, završena 4 razreda osnovne škole 25, osmogodišnja škola 77, škola za kvalifikovane i visokokvalifikovane radnike 12, gimnazija 50, škola za srednji stručni kadar 50, viša škola 16, visoka škola 40, ukupno 271. Po radnom mestu raspoređeni su: 2 poljoprivredna radnika, 22 industrijska i zanatka radnika, 9 trgovinskih radnika, 1 ugostiteljsko-turistički radnik, 24 finansijska, kancelarijska i srodna službenika, 5 rukovodećih radnika, 18 profesora, učitelja i drugih prosvetnih radnika, 16 lekara, farmaceuta i drugih zdravstvenih radnika, 2 građevinska inženjera i arhitekta, 7 pravnika i ekonomista, po jedan fizičar, hemičar, matematičar, po dva biologa, veterinara, agronoma, dva ostala zanimanja, ukupno 97 u radnom odnosu.

i uspešni republički i pokrajinski privredni rukovodioci bili su: *Laslo Gros*, *Đerd Hajzler*, *Ištvan Kon*, *Ivan Herman* i drugi. *Tibor Gotesman-Gajdoš*³⁰⁸ je neobično plodan pisac i likovni istoričar, revolucionar i povratnik iz Izraela. *Marko Monastirski*, posle oslobođenja rano preminuli omladinski aktivista iz NOR-a, uspešan državni reprezentativac u rvanju i svestran društveno-politički i kulturni radnik, smatra se za predstavnika ugleda koji je zauzeo jugoslovenski rvački sport u svetu. O *Editi Izrael*, modnoj kreatorci u Vranjanskom pamučnom kombinatu, beogradska »Politika« od 4. jula 1982. piše u svom ekonomskom osvrtu da je ona »najzaslužnija za sadašnji uspon konfekcijskog dela Kombinata od 4.000 zaposlenih... i da privređuje za stotinu radnika«. *Dr ing. Mačaš Bruk*, dobitnik Oktobarske nagrade grada Subotice, poznat je po rezultatima istraživanja koja je vršio u oblasti izrade sredstava za zaštitu bilja. *Dr Stevan Goldmat*, član Akademije SAP Vojvodine, društveno je priznat specijalist za plućne bolesti i šef Bolnice za grudne bolesti u Sremskoj Kamenici. *Dr Ivo Piliš* je ugledni specijalist u istoj bolnici. *Ing. Anton Donat* je pomoćnik sekretara Pokrajinskog izvršnog veća Vojvodine. Pukovnik primarijus *dr Ladislav Sonenfeld* je cenjen stručnjak na Vojnomedicinskoj akademiji u Beogradu. *Dr Geza Levi* je stručnjak za zakonodavstvo socijalnog osiguranja u saveznoj upravi.

Među onima koji su se otisnuli u svet, neosporno je da je *dr Moše Švajger* zahvaljujući svom dotadašnjem samopregornom radu, sposobnostima, hrabrom i poštenom angažovanju za stvar Jevreja, sve do svoje smrti bio izvanredno ocenjen i angažovan na najvišim društveno-političkim dužnostima u Izraelu. Nešto mlađi, hemičar *dr Ištvan Kertes* je po završetku Tehnološko-hemijskog fakulteta u Beogradu 1949. postao cenjen profesor na Hebrejskom univerzitetu u Jerusallimu i svetski stručnjak za primenu nuklearne energije u mirnodopske svrhe. Sin poznatog novinara *dra Emila Havaša*, *Laslo Havaš* koji živi u Parizu produžio je stopama svog oca i postao jedno od cenjenijih novinarskih pera na Zapadu. *Ivan Blum*, bivši politički osuđenik, umro je relativno mlad sa ugledom briljantnog zapadnoevropskog privrednika. *Đerd Ingus* je preneo bogato porodično iskustvo tekstilnih proizvođača u daleku Dominikansku Republiku, u kojoj je razvio snažnu industriju tekstilne robe. *Ing. Tibor Goldner* je pronalazač i visoki rukovodilac svetske firme »Revlon« u Njujorku. *Dr Mikloš Singer* je potpredsednik jedne od najvećih finansijskih kuća u SAD. Maestro *Endre Singer* je poznati kompozitor i profesor Muzičke akademije u Njujorku. *Marcel Biro* je profesor muzike na »Kolumbija« univerzitetu u Njujorku. *Ing. Leo Goldner* je arhitekt u Tel Avivu i projektant poznatog telavivskog aerodroma. *Dr A. Holender* je poznat i cenjen hirurg u Haifi. *Pal Hamoš* je visoki funkcioner u engleskom pravosuđu. *Dr Babo Denbert-Deneberg* je afirmisani patolog u Njujorku, a njegov brat *Zoltan* je ugledan zubar

³⁰⁸ Ponešen nacionalnim romantičarskim zanosom, Tibor Gotesman je 1949. krenuo sa ostalim sunarodnicima iz Subotice u Izrael. Međutim, on je bio i prekaljen borac jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta. Polazeći u Izrael zaboravio je na to da nova jevrejska država predstavlja građansku parlamentarnu državu sa svim protivrečnostima takvog društvenog uređenja; da se nacionalno pitanje, čak ni u državi svoga naroda, ne može rešavati bez potpunog rešavanja klasnog pitanja, a pogotovo ne ignorišući nacionalno pitanje tamošnjeg arapskog stanovništva; da društvo i čovek dolaze do kriznih stanja u okolnostima kad se nacionalno pitanje odvajala od klasnog. Kad ni posle sedam godina boravka u Izraelu nije mogao da u sebi pomiri društvene i intimne protivrečnosti, on se 1956. vratio u Suboticu, pa je o intimnom sukobu svojih osećanja i stvarnosti ostavio dokument u vidu romansiranoeg dnevnika pod nazivom *Hét szük esztendő (Sedam teskobnih godina)*, izd. »Forum«, Novi Sad 1972.

u Štokholmu. *Džon Sajmon (Ivan Šimon)* je jedan od najeminentnijih američkih filmskih kritičara koji je za svoju delatnost dobio Pulicerovu nagradu... To su samo najreljefniji primeri!

Bilans gotovo 200-godišnjeg prisustva Jevreja u Subotici i njihov kreativan doprinos sveopštem razvoju grada je više nego značajan i imponozantan, neuporedivo značajniji nego što to iskazuje njihova brojnost, koja i nije baš tako mala. Šest hiljada preduzetnih i samopregornih pregalaca koji su rasli zajedno sa Suboticom bili su ne samo izvanredan kreativni kvalitet nego i mentalni i stvaralački katalizator koji je pozitivno i snažno delovao na ostale društvene činioce u gradu čak i onda kad su nasilno istrgnuti iz njegovog organskog tkiva, iz grada čiji su nerazdvojan deo tako dugo bili.³⁰⁹ Neosporno je u pravu veliki jevrejski pisac i nobelovac *Isak Baševič Singer* kad kaže: »Ne možete uništiti kulturu tako lako kao što možete uništiti čoveka.«

³⁰⁹ Dvadesetak ulica današnje Subotice nose imena zaslužnih revolucionara, društvenih radnika, umetnika i književnika Jevreja: Moše Pijađe, revolucionara i državnika, Pavla Papa, člana CK KPJ i organizatora ustanka u Hrvatskoj, koji je u Subotici napisao klasično delo iz međunacionalnih odnosa u Vojvodini, Beje Kuna, vođe mađarske komune 1918, dra Adolfa Singera, revolucionara, borca, humaniste i lekara, zatim revolucionara i komunistu braće Mikloša i Kalmana Majera, Lole Vol, Gelerta Perla, Jožefa Lihta, Mikloša Geršona, Mikloša Švalba, Ferenc Baloga koji su oboje 1941, dra Deže Forgača i dra Janea Kalmara, vođa radničkog pokreta pre I u toku I svetskog rata, Izidora Milka, velikog mađarskog književnika, dra Imrea Bera, predratnog revolucionara i španskog borca, Ede Telča, istaknutog mađarskog vajara, vrsnog novinara Karolja Čilaga, pesnika i »hidovca« Lasla Gala, popularnog kompozitora i pokrštenog Jevreja Ernea Lanjlja, pesnika stradalnika u Borskom rudniku Mikloša Radnotija, zatim polujevreja Tibora Feleglja, poginulog zamenika komandanta partizanskih jedinica prilikom oslobođenja Subotice u oktobru 1944, dra Ing. Macaša Bruke, istraživača u oblasti izrade sredstava za zaštitu bilja.

REČNIK

korisćenih reči, pojmova i kratica iz hebrejskog jezika

AGUDA, pun naziv Agudas Jisroel (Agudat Jisrael) — svetska organizacija ortodoksnog Jevrejstva.

AH — brat, Ahot — sestra; tako se međusobno zovu članovi omladinskih organizacija. Ahdut — bratstvo.

AKIBA — slavni učitelj iz doba Bar Kohbinog ustanka; kratica umesto Agudat hanoar halvri »Akiba« (udruženje Jevrejske omladine »Akiba«), omladinski pokret opštih cionista. »Akiba« je pred drugi svetski rat imala za cilj da odgoji omladinu u nacionalnom duhu, za aktivno sudelovanje u izgradnji Erec Jisraela; bila je protiv klasne borbe, za opšti nedeljiv cionizam, što znači da je u svakom pogledu davala prvenstvo nacionalizmu. Iako mlada organizacija, tada je već imala nekoliko kibuca u Erecu.

ALIJA — uspon; preseljenje, useljenje u Erec Jisrael.

ASEFA — skupština, širi sastanak.

ASEFAT HANIVHARIM — skupština izabranih, skupština (parlament) izabranih predstavnika palestinskog Jšuva.

BNE BRIT — udruženja koja su se prvi put pojavila 1843; osnovao ih u Njujorku nemački Jevrej in Henri Jones, prvenstveno kao odgovor na antisemitske struje u nekim hrišćanskim masonerijama, a zatim kao organizaciju za zaštitu i međusobno ispomaganje Jevreja. U Jugoslaviji je prva loža Bne Brita osnovana u Beogradu 1911, pripadala je Velikoj loži u Carigradu i zvala se »Srbija«. Njen ideolog i glavni organizator bio je dr Bukić Pijade. Posredstvom beogradske lože, Bne Brit je formiran 1927. u Zagrebu i 1934. u Subotici.

BNE MIDBAR — sinovi pustinje, prva šihva (odred po životnom dobu) u omladinskim Jevrejskim organizacijama; u omladinskom sistemu, tom odredu odgovara uzrast vučica. Ime je uzeto da bi se označilo kako to prvo doba deteta predstavlja samo spremanje za ulazak u Erec Jisrael kao što su stari Izraelci iz pustinje ušli u Kenaan. Podeljeni su u plemena s plemenskim znacima.

BEVAKŠA — molim.

BET-HESEFER — škola.

BOGRIM — dozreli, treći stepen u omladinskim organizacijama; prošavši odgoj u prva dva stepena treba da ostvare omladinski cilj: hahšaru i aliju.

BORHOVIZAM — nauka Borohova koji je uspeo da nauku marksizma uskladi sa stvarnošću Jevrejskog života i da izgradi shvatanja predratne Jevrejske socijaldemokratske stranke Poale Cion.

BRIT IVRIT OLAMIT — Svetski savez za hebrejski jezik koji teži da okupi sve hebreiste u svetu i da pomaže širenje hebrejskog jezika, hebrejske književnosti i kulture u galutu.

COFIJUT — skup svih načela za odgoj koji provode Jevrejske omladinske organizacije, prilagođujući njihova načela Jevrejskim omladinskim zadacima; oblik ispunjen cionističkom sadržinom naziva se cofijut.

COFIM — Izvidnici, drugi stepen u omladinskim organizacijama; posle dečjeg doba nastaje ozbiljniji rad.

DIJASPORA — rasutost, raseljenost. Jevreji prognani iz Judeje i raseljeni po drugim zemljama.

EDA — zajednica, opština; ime odeljenja u Bne midbaru. Dok kvuca (kod cofim i bogrim) ima obično najviše oko 10 članova, dečja eda po pravilu ima 20—30 članova. Drugo ime je Ševet — pleme.

EMEK — dolina, obično skraćenica umesto Emek Jezreel koji je središte jevrejskog poljoprivrednog naseljavanja. U Izraelu su važne doline Emek Hefer južno od Karmela i Emek Zevulun (Haifa) između Halife i Aka.

GAFIR — pomoćni, privremeni policajac.

GALUT — vid. dijaspora.

GAN HAJELADIM — dečji vrt.

GEULAT HAAREC — prilog za oslobođenje zemlje.

HAGANA — odbrana. Hagana agnit — samoodbrana; jevrejska samoodbrana u predratnoj Palestini organizovana 1921. posle prvih arapskih nereda u Jafi.

HAHŠARA — osposobljavanje ili pripremanje, prvenstveno za radna zanimanja. Pri naseljavanju Palestine bili su pretežno potrebni manuelni radnici, stručno obrazovani i psihički stabilni kako bi mogli savladati sve zadatke u vezi sa izgradnjom. Provođena je u gradu (zanati), na selu (poljoprivreda) i moru (ribarenje), u grupama na većim dobrima, retko pojedinačno kod seljaka i baštovana, u poljoprivrednim školama i na vlastitim dobrima. U predratnoj Jugoslaviji je postojalo nekoliko hahšara.

HALUC — pionir koji se u galutu pripremao da postane radnik u Erec Jisraelu. Halučku hahšaru provodio je Svetski savez Hehaluc; on je okupljao omladinu iz svih redova koja je odgajana za rad u predratnoj Palestini.

HALUCIJUT — skup svih načela za halučki odgoj koji su sprovodile omladinske organizacije; težnja za promenom zvanja i stvaranjem zdravog omladince pionira koji će radom u poljoprivredi obnoviti jevrejstvo i jevrejskog čoveka.

HANHAGA — vođstvo. Hanhaga eljona ili hanhaga rašit — glavno vođstvo. Hanhaga arcit — zemaljsko vođstvo. Hanhaga mekomit — mesno vođstvo.

HANUKA — dan u godini koje Jevreji posvećuju sećanju na jevrejski ustanak i prvu za beleženu pobedu pod vođstvom Jude Makabija nad grčkim Seleukidima u I veku pre n.e.

HAPOEL — radnik; sportski savez predratnih palestinskih radnika (Histadruta).

HASKARA (tačnije: hazkara) — sećanje, pomen, godišnji pomen na nekog umrlog velikana.

HAŠOMER HACAIR — mladi šomer (stražar), jevrejski omladinski pokret između dva rata koji je povezivao vrednost engleskog skautinga i nemačkog vanderfogle s jevrejskom sadržinom iz prošlosti, sa ciljem da odgoji omladinu za učešće u izgradnji jevrejske Palestine. U njegovom duhu je delovalo nekoliko svetskih organizacija. Jugoslovenski Histadrut je stupio u matičnu organizaciju iz koje je potekao celokupan pokret Hašomer bacaira.

HATIKVA — nada; jevrejska himna u vreme naseljavanja Palestine; njen autor je pesnik N. H. Imber.

HAVA — prva reč pesme uz koju je jevrejska omladina igrala Horu, pa se jedna vrsta još i sada zove kod nas hava.

HAVA — samostalna poljoprivredna ekonomija koja služi kao ogledna poljoprivredna stаница ili za učenje poljoprivrede (havat limud).

HAYER — drug, prijatelj; **HAVERA** — drugarica.

HAVLAGA — samosvladavanje, samopregor, reč koja je postala opšta lozinka za vreme nemira 1936. u Palestini.

HAZAK (HAZAK VEEMAC) — biblijski pozdrav »Budi jak i snažan« kojim se pozdravljala predratna jevrejska omladina.

HEHALUC — Svetska halučka organizacija u koju su učlanjeni svi haluci spremni za aliju.

HEVRA — društvo, udruženje, skup.

HISTADRUT — organizacija Histadrut klalit šel poalim ivrim beerec Jisrael (Opšta organizacija jevrejskih radnika Palestine), sindikalna organizacija u kojoj se okuplja celokupno

jevrejsko radništvo. Histadrut olamit — svetska organizacija. Histadrut arcit — zemaljska organizacija. Histadrut mekomit — mesna organizacija.

HITAHDUT — udruženje; radnička nemarksistička stranka, većinom ujedinjena sa Poale Cionom; njezina omladinska organizacija je bila »Gordonija« (po A. D. Gordonu, radničkom vođi i ideologu Hitahduta); Hitahdut olej Jugoslavija — Udruženje jugoslovenskih useljenika u Izraelu.

HORA — igra (ples) palestinskih radnika preneti iz slavenskih krajeva, popularna među jevrejskom omladinom celog sveta.

HUG IVRI — hebrejski kružok, društvo hebraista koje neguje hebrejski jezik i kulturu; mesne organizacije Svetskog saveza (Brit ivrit olamit). U uslovima slabo razvijenog i dotad potiskivanog cionističkog pokreta u Mađarskoj, pa i Bačkoj, zaobilazeći Suboticu, pokret se odmah po završetku prvog svetskog rata proširio po Vojvodini i Bačkoj.

JEERAV LAHEM — Prijatno! Dobar teki, reči sa kojima je obično na logorovanju i drugim skupovima započinjao obrok.

JEWISH AGENCY — Jevrejska agencija, predstavništvo svih Jevreja u svetu (cionista i ne-cionista) koje zastupa jevrejski narod pred raznim svetskim organizacijama.

JIŠUV — jevrejsko stanovništvo u Izraelu. Stari jišuv — jevrejsko stanovništvo pre cionističkog naseljavanja. Novi jišuv — stanovništvo koje se počelo useljavati od početka nacionalnog i kolonizatorskog pokreta i koje je unelo nov život u Palestinu.

KAPAJ — kratica za Kupat poale Erec Jisrael, Fond palestinskih radnika osnovan 1912. koji je imao značajnu ulogu u izgradnji jevrejskih naselja, u održavanju kulturnog rada u školama, na stručnim i večernjim kursovima, kao i na socijalnom polju.

KAŠRUT — skup svega onoga što je ritualno dopušteno, čisto (kašer); čuvanje i vršenje ritualnih propisa o hrani.

KEHILA — jevrejska opština.

KEN — gnezdo; dom, mesna organizacija jevrejske omladine.

KEREN ALIJA — fond za finansiranje iseljavanja u Palestinu.

KH — kratica za Keren hajesod, obnovni fond Jevrejske agencije kojim ona sprovodi izgradnju jevrejske zajednice u Palestini, odnosno Izraelu.

KIBUC — kolektiv; u Izraelu postoji nekoliko vrsta zajedničkih ekonomija. Dok kvuca inimit predstavlja zatvorenu zajednicu u koju se ne prima niko stran i koja obuhvata 20—25 porodica, dotle je kvuca gedola (ili kibuc) otvorena za prijem većeg broja naseljenika i radnika. Kibuc je dakle ovače srazmerno otvoreno gospodarstvo na kolektivnoj osnovi. Kibuc aliya — zajednica onih koji su već u galutu odlučili da se zajedno nasele u Palestini i žive u kolektivu. Kibuc arcj — Zemaljski kibuc, skup palestinskih kibucim, članova Svetskog saveza Hašomer hacaira; njegovi članovi pripadaju Histadrutu, ali nisu članovi nikakve radničke stranke pošto je Kibuc arcj potpun odraz ekonomskog, društvenog i političkog života svojih članova. Kibuc meuhad — Ujedinjeni kibuc, skup palestinskih kolektiva u koje je mogao stupiti svaki radnik; članovi su Histadruta, a svojim članovima ostavljaju slobodu da se opredele u političkom životu.

KIBUCIJUT — kolektivizam; struja palestinskog radništva i jevrejske omladine koje je želela da se nastani u radničkim kolektivnim naseljima, za razliku od kapitalističke kolonizacije gde ima bogatih zemljoposjednika i proleterskih zemljoradnika, i za razliku od naseljavanja u individualnim radničkim naseljima Mošve ovdim u kojima svaki radnik raspolaže ekonomskom jedinicom, dok je u kolektivu zajednica vlasnik celokupnog naselja.

KKL — kratica za Keren kajemet lajIsrael, Jevrejski narodni fond za otkup palestinskog tla koje ostaje u trajnoj svojini jevrejskog naroda; osnovan je 1901. na V cionističkom kongresu.

KLAL CIONIZAM — opšti cionizam, centrum cionističke organizacije koji se između dva svetska rata borio za jedinstven i nedeljiv cionizam i bio protivnik stvaranja odvojenih partija unutar cionističke organizacije. Bio je protiv klasne borbe, ali i protiv fašističkih usmerenja krajnje desnice.

KNESET JISRAEL — između dva svetska rata organizacija celokupnog Jisruva u Palestini izuzev Agudas Jisroela. Posle formiranja države Izrael — Parlament zemlje.

KUPAT HOLIM — bolesnička blagajna, zdravstvena organizacija Histadruta.

KVUCA — zajednica, grupa, zadruga; njeni članovi su živeli zajedno, išli na izlete, u pozorište, na predavanja, sastajali se radi zajedničkog učenja i razgovora u vezi sa svim životnim pitanjima.

LEHITRAOT — do viđenja.

MAHANE — logor, kamp (vid. mošava). Mahane ceirim — logor mladih, uzrasta od 8 do 13 godina.

MANHIG — vođa, glavna ličnost zajednice u kvuci, uzor u životu i radu, omladinski savetnik koji mora biti dobar psiholog i čvrst karakter.

MAPAJ — kratica za Miflaget poale Erec Jisrael (vid. miflaga).

MASKIR (tačnije: mazkir) — sekretar.

MASKIRUT (tačnije: mazkirut) — sekretarijat.

MEDURA — logorska vatra.

MERKAZ — središnjica, centrala.

MESEK — ekonomija.

MIFLAGA — partija, stranka. Miflaget poale Erec Jisrael — ujedinjena stranka palestinskih radnika koja je učlanjena u II internacionalu.

MISPAT — sud, suđenje; raspravljanje o nekom pitanju u obliku suda kojim su se naročito služile omladinske organizacije pri raščišćavanju svojih unutrašnjih ili uopšte cionističkih pitanja.

MOECA — veće, većanje, sastanak; institucija, odbor.

MOHEL — knjižica-registar u koju su unošeni podaci o obrezivanju dečaka.

MOŠAV — naselje malih zemljoposjednika koji uglavnom sami obrađuju svoje zemljište. Mošav ovdim — radničko naselje.

MOŠAVA — naselje; u jevrejskoj kolonizaciji naziv za nekolektivan oblik, gde svaki pojedinac ima svoje zemljište; u omladinskim organizacijama — logor, kamp. Između dva svetska rata, taj izraz je potpuno istisnuo naziv mahane (Mošavat hakajic — letnji logor).

NECAH (NCH) — kratica za Noar cofi haluci, halučka omladinska organizacija koja je na liniji kibuc meuhada i Mapaja; po načinu rada i organizaciji bila je slična Hašomer haalru.

PEKUDA — zapovest, naredba kod omladinskih organizacija.

PLUGA — veći odred omladine sastavljen od nekoliko kvocut.

POALE CION — predratna cionistička socijalistička stranka na bazi borohovizma.

PURIM — dan posvećen spasenju jevrejskog naroda od istrebljenja u Persiji koje je planirao doglavlak Haman za vreme persijskog kralja Ahašveroša u V veku pre n.e., a bio je onemogućen zahvaljujući kraljici Esteri.

ROŠ — glava, poglavica, vođa.

SELA — članski doprinos; legitimacija Brit brit olamita.

SIFRIJA NODEDET — putna biblioteka, veoma značajna za manja udruženja.

SIHA — razgovor, sastanak, deo kursa; za omladinski pokret bio značajan oblik rada koji je između dva svetska rata zamenio svojevremana predavanja. Karakteristična po tome što je traženo aktivno učešće svih prisutnih.

SNIF — filijala, podružnica; obično podružnica neke organizacije.

SOHNUT JISRAEL — predratni naziv za jevrejsku agenciju.

ŠALIJAH — poslanik, izaslanik; u cionističkoj ideologiji — instruktor omladine (množina: šilijim).

ŠALOM (ŠALOM ALEHEM) — mir, mir s vama; biblijski pozdrav koji se i danas rado upotrebljava kod Jevreja.

ŠAMES — poslužitelj u hramu.

ŠEDULA — kvota certifikata za useljavanje Jevreja u Erec koju je pre osnivanja Izraela određivala palestinska vlada.

ŠEHUNA — predgrađe; naselje neke organizovane grupe u blizini gradova. Šehunat poalim — radničko gradsko naselje.

ŠEKEL — između dva svetska rata članski doprinos cionističkom pokretu iz kojeg su finansirane centralne cionističke institucije. Po osnivanju države Izrael postao novčana jedinica države.

ŠIHVA — odred; u Hašomer hacairu naziv za svaki od tri odreda u koje su bili razvrstani šomrim prema životnom dobu (Bne midbar, Cofim, Bogrim). Drugo ime je Pluga.

ŠOMER — član Hašomera; čuvar, stražar. U Palestini je danju radio, a noću čuvao naselje od arapskih napada. Kad je u jevrejskoj omladini nastao jedan od omladinskih pokreta po tom izrazu, on je nazvan Hašomer hacair — mladi stražar.

ŠOTER — policajac.

TEHELET LAVAN — organizacija halučke omladine u sklopu kibuca meuhed.

TEHEZAKNA — prva reč omladinske himne »Birkat am« (»Blagoslov narodu«) od velikog jevrejskog pesnika H. N. Bjalika.

TIJUL — šetnja, izlet; omladinski pokret uzdigao je izlete do glavnog vida omladinskog života.

TOCERET HAAREC — domaći proizvod; odnosi se na industrijske i poljoprivredne proizvode koji su proizvedeni u Palestini.

TODA — hvala. Toda raba — velika hvala.

TORAN — dežurni, reduša; služba u omladinskom domu i na logorovanju. Toranut — dežurstvo.

TORA — pet knjiga Mojsijevih; Nevlim (knjige proroka) i Ketuvim (ostali sveti spisi) su biblijske knjige Starog zaveta koje se skraćeno nazivaju Tanah.

TALMUD — zajednički naziv za zbornik zakona i propisa običajnog prava, Mišna, i komentara Mišne zvane Gemara.

VAAD — odbor. Vaad leumi — narodni odbor, Jevrejsko predstavništvo u Erec Jisraelu kao neka vrsta egzekutive.

VAADA — komisija. Vaadat hatarbut — kulturna komisija.

VEIDA — večanje.

NAJČEŠĆE SKRAĆENICE U TEKSTU

AD	—	Akcionarsko društvo
IAS	—	Istorijski arhiv Subotice
IAV	—	Istorijski arhiv Vojvodine
DD	—	Deoničarsko društvo
JVO	—	Jevrejska veroispovedna opština
KH	—	Keren hajesod, Obnovni fond Jevrejske agencije
KKL	—	Keren kajemet leJisrael, Jevrejski narodni fond
KPJ	—	Komunistička partija Jugoslavije
Kw	—	kilovat

Mc	—	metrička centa
MCO	—	Mesna cionistička organizacija
MK	—	Mesni komitet
NRPJ	—	Nezavisna radnička partija Jugoslavije
SCJ	—	Savez cionista Jugoslavije
SDPM	—	Socijal-demokratska partija Mađarske
SJVOJ	—	Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije
SJOJ	—	Savez jevrejskih opština Jugoslavije
SKOJ	—	Savez komunističke omladine Jugoslavije
SRPJ(k)	—	Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista)
SVSCJ	—	Savezno veće Saveza cionista Jugoslavije
WIZO	—	Women International Zionist Organization, Svetski savez žena cionista
ZNO	—	Neocionistička revizionistička organizacija Zabotinskog
URS	—	Ujedinjeni radnički sindikati

Dušan JELIĆ

S u m a r y

"HISTORY OF THE SUBOTICA JEWS AND THEIR CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE CITY — A SHORT REVIEW"

The victory of Eugene of Savoie over the Turks at Senta in 1697 appears to be a crossroad in the history of Jewish migrations on the Pannonian Lowland area, in South-East Europe. As traces of Jewish communities which might have lived in the Baczka region during the Turkish rule, by all probability not very large ones, could not be found, the year 1697 is considered as the beginning of Jewish arrivals to these territories. They were not granted the status of free citizens and records are available showing that during the rule of Maria Theresa they had to pay what was called tolerance tax. When on May 7th, 1743 Subotica was proclaimed a "Privileged Chartered Agricultural City" they had no right to enter the City. Such right was granted them when Subotica was proclaimed "Free King's City" (1764). The first Jew who was granted a temporary permit to settle down in Subotica was one Jacob Herschel, a tradesman. On August 7th, 1775 he entered into an agreement with the Municipality providing for temporary settlement in the city for himself and three other Jews, called Löbls from Baja. Since then Jews and their families started to settle down in the city. The first Jew who

the Imperial Court granted permit in 1794 to take up permanent residence in the city was Salamon Hajduschka. It was in 1799 when the Court confirmed the decision of the Municipality granting to Jews right to build their synagogue in the city, albeit quite a long time was necessary for the Jews to convince the Municipality and to prove their case. The synagogue was subsequently built and the ceremonial dedication took place sometime at the beginning of the 19th century. By that time 40 Jewish families with 234 members lived in the city. Most of them were in trade, mainly with products of agriculture, some of them practiced usury, some were pedlers or were engaged in other similar professions. It was as late as June 10th, 1816 when they were granted right to own a house acquired on mortgage. Although what fell to their lot started gradually to improve, all inequalities of the past did not wither away. They all lived in one ward which was something like a ghetto, they were bound by the shameful "Jewish Oath", and had to pay the tolerance tax. However, at the beginning of the 19th century a climate of cultural and social renaissance spread over the entire Hungarian society which put the emancipation of Jews on the order of the day. After the 1839/40 session of the Hungarian legislative body their aspirations were to a great extent met and the new laws provided for such rights as: to take up residence in cities and villages, to build manufacturing plants, purchase building sites and cultivable land, and the mandatory "Jewish Oath" was also done away with. It should be, however, mentioned that the Subotica Jews participated in the construction of the alkali soda plant in Palić as early as 1782 and in the operation of the plant up to 1813. In the meanwhile the social life of the Jews in Subotica remained within the framework of their Jewish Community headed by an elected president. Their Chevra Kaddisha was very successful in taking care of social problems; they spoke their Yiddish language (Western area) and buried their dear ones in their own cemetery. They had no possibility to have their own school those days and did, therefore, hire private teachers who were registered as servants in their household. At a later date in 1811, when they could afford to finance such an institution they started a Heder. The revolutionary events which took place in 1848 and 1849, and which the Jews of Hungary were expecting so much from failed them from their very start. Instead of emancipation violent persecutions were carried out throughout Hungary but it should be recorded that Subotica was an exception. It was this disillusion which prompted the emigration to America of part of the Jewish population of Hungary. Not until the wave of the revolution was arrested and started to lose ground, did make a change of attitude towards the Jews its appearance felt. It was only then that masses of Jews joined the revolutionary ranks. Out of 649 Subotica Jews 25 joined Koshut's voluntary army to be remembered as gallant warriors. Many others volunteered to work for the army, particularly in providing the needed supply. Philanthropic Jewish organizations called upon their members, particularly the physicians and younger female members, to take care of the wounded in hospitals. The efforts invested were of no avail because the military stenght of the enemy was superior. And yet, the revolutionary government made use of the short time at disposal until its dismissal to promulgate the full emancipation of Jews. The Jewish population, together with the broad Hungarian masses, was exposed to

brutal repressions subsequently. Heavy penalty was inflicted on Subotica Jews, just as on their brothers in other cities, and they were ordered to pay price of 25 thousand soldier's boots. Nearly all the rights granted to them during the emancipation process were abolished. However, when Bach's absolutist rule came to its end (1860) most of his decrees by which those rights were abrogated were proclaimed null and void. By the Austro-Hungarian accord of 1867 the emancipation of Jews in the Monarchy gained legislative confirmation. Shortly afterwards, the Congress of Hungarian Jews was called to order by the Hungarian government. The aim of the Congress was to have all the Jewish denomination in the country unite in one independent Jewish association. For one full year the Congress was in session but the goal was not arrived at. The existing divisions and diversities remained and were given legal status, and as a consequence the Congress Jews or Neologs, the Orthodox Jews and the so called "Sine quo ante" Jewish community lived side by side. In Subotica the settling of accounts process within the Jewish Religious Community, that is to say between the Neologs and the Orthodox Jews lasted till 1884. By that time the Subotica Jews became part and parcel of the city's social, cultural and economic life, they took upon themselves ever greater responsibilities and duties linked with high positions and found themselves in the mainstream of the developing bourgeois class in Subotica. More and more Jewish boys and girls were sent by their parents to the capital city or abroad to get higher education. The best shops in Subotica were mostly owned by Jews, they were also the representatives of many reputed foreign trading and manufacturing companies, their role in craft was also considerable and quite a few of them built and operated manufacturing facilities. In the economic life of that time the best known names were Rafael Hartman, Imre Rotman, Goldner Brothers, Lévy Brothers, Deutsch Brothers, Ruff Brothers, László Reuter, Armin Roth, Ernő Fischer, and quite a few others. Some of them, as for instance Ede Telcs, the sculptor, Izidor Milko, the writer and József Gereb, the philologist, became well known and highly respected in the country. As the community grew and became more prosperous the building of a new more representative synagogue became a necessity. It was completed and dedicated in 1902. That was the year, it was said those days, when a new era started for the Subotica Jewish Community. That was also the year when Dr. Adolf Klein was elected to the post of president of the Jewish Community in Subotica. He was holding that distinction for nearly thirty years and was instrumental in the introduction of important reforms. The Subotica Jews took an ever greater interest in the local press and were more and engaged in it, both financially and intellectually. A brilliant group of Jewish journalists appeared on the scene. Outstanding among them were Henrich Braun, Dr. Emil Havas, Dr. Ferenc Fenyves, Ernő Révész, Dr. Károly Csillag, to mention only a few. Tens of papers and periodicals were printed in the city and quite a few of them were reputed to be among the best in the country. The "Szabadkai Közlöny", "Bácskai Hírlap", "Szabadság", "Bácsmegeyi Napló", "Fügetlenség", "Népszava" and a number of other papers and periodicals were on the top of the list. Two of them, the "Konkordia" and the "Autonomija" were reserved for Jewish themes only.

Class differentiation among the Jews in Subotica made its appearance felt earlier than in other communities, which brought about an earlier social and political polarization as well. Within their community, not too big though, a bourgeois stratum came into being. The wholesalers, the bankers and the industrialists marched even further to become part and parcel of the Hungarian capitalist class. At the same time quite a number of Jewish retailers, craftsmen, workers and intellectuals, too, adopted the revolutionary ideology of the working class to become its champions. Quite a few of them, as for instance Jenő Kalmar and Dezső Forgács shall rank very high on the list of protagonists of that ideology in Subotica, the city in which Hungarians, Bunyevacs, Serbs and Jews lived side by side. Unlike in many other cities in the Bácska region and in the entire country, serious communal, chauvinist or even anti-Semitic excesses were never recorded in Subotica, thanks to the concurrence of special circumstances. As a matter of fact the proportion of Jewish officebearers in the city administration was quite high. During the four war years, from 1914 through 1918 the number of Jews recruited for military service was 527, or 13,72%. Sixtytwo fell in battle, i.e. 11,76% of those recruited. Three of them were awarded the highest military decoration, the Golden Order of Gallantry. In view of the very marked class differentiation among the Jews, it was only natural that their activity made its appearance particularly felt on both sides when the revolutionary waves were pounding the shores of Hungary after a lost war and reached Subotica as well (Ervin Sinkó, Mátyás Rákosi, Dr. Emil Havas, Dr. Ferenc Fenyves, Dr. Jenő Acs, and others). The Serbian army and the new administration in the city had a benevolent attitude towards the Jews, having realized very soon that their role in the economic, cultural and social life of the city was quite important. Their aim was to make the Jews distance themselves from the Hungarians and to achieve this aim they introduced a number of measures in the field of education, culture, economics, administration and so on. They also protected them from Bunyevac and Catholic extremists. While those belonging to upper bourgeois strata welcomed and demonstrated interest in such intention of the new administration, and while the middle Jewish strata continued, by language, culture and nostalgia, too, to maintain its bond with its Hungarian past, the Jewish working class and a part of intelligentsia were oriented towards the working class movement. At the same time the Jewish youth, in search of a solution for its existence, embraced the Zionist ideology and practice. During those first postwar years nearly all social strata which could be identified as belonging to bourgeois class, religious circles, protagonists of assimilation and others were opponents of Zionism. The first Zionist organization was founded by a group of 24 enthusiasts in 1925. Prominent among them were Dr. Samu Bosán, Dr. Mihály Bródi, Dr. Imre Vidor and a number of others. The first pro-Zionist youth organization, Hekoah, came into being as back as 1923. It had a number of cultural and sport sections. In March 1923, the Jews in the Vojvodina region, with the Subotica Jews among them, decided to boycott the parliamentary election, as the law did not provide for seats in the parliament in proportion to the number of votes casted. August 15th, 1923 is an important date for the Subotica Jews. On that date the Jewish hospital

"Society of Jewish Charity and 'Dr. Bernard Singer' Home" was ceremonially opened. It was during that period that the regional administration initiated, unsuccessfully though, the merger of the two Jewish communities in Vojvodina, the neologians and the members of the orthodox community. In 1925, the first Jewish youth organization, the "Ahdut holim", was founded. In the same year the first Jewish and Zionists paper "Sabbath" was started in Subotica, but its life was rather short as it had to be discontinued after the No. 21/22 was published. The paper "Israel" had a somewhat longer life, its first issue appeared on July 3rd, 1925 and the last on June 3rd 1928. As to the Zionist movement in Subotica, the session in 1927 of the Council of the Federation of Zionist in Yugoslavia, held in Subotica, can be marked as a turning point. In addition, the visits of leading personalities of the Yugoslav Zionist Movement, as for instance Pavle Wertheim, Zwi Rotmüller (Rotem) and others were also of great importance. One of the important results of these visits was the change in the attitude of youth. The leadership of the "Ahdut haolim", and a great number of members chose to abandon that organization and to join the "Hashomer Hatzair".

Side by side with the large neolog community a relatively small community of orthodox Jews also existed in Subotica. They organized themselves as the Orthodox Religious Society in 1903. The turning point for them was the year 1921, when they were granted the right of autonomy. On February 21st, 1923 Rabbi Moses Deutsch was inaugurated as the first orthodox chief rabbi in Subotica. In addition to the two Jewish religious communities, the neolog and orthodox, the following Jewish societies were active in the city: the "Chevra Kaddisha", the "Talmud-Torah Society", the "Jewish Patronage Society", the "Jewish Youth Cultural Society 'Reus'".

One could hardly find those days a Jewish family without a piano, and the children would take, as a rule, private lessons in music. Concerts were part of the Jewish life. Even the head cantor was selected from a group of candidates coming from all the Central European countries and attracted by public notice inviting competitors. The religious services in the synagogue equalled to great concerts and were more than a pleasant experience. Such was the environment which made it possible for young talents to climb to the level of world fame. Two names particularly stand out: Endre Hauser and Imre Kramer. The annual season's high point were the Chanukah celebrations, always a good opportunity to perform synagogue and secular music.

On March 25th, 1931 Subotica was the scene of a great manifestation of Vojvodina Jews. At a grand meeting they distanced themselves from the irredentist propaganda of pro-Horthy Hungarians and reiterated their loyalty to the Yugoslav state. A few months later, Dr. Adolf Klein, who was president of the Community for 27 years, lost the election and a new Zionist leadership, headed by Dr. Elemer Kalmar took over. In the Summer of 1931 Hashomer Hatzair's six more developed organizations, those in Belgrade, Zagreb, Slavonski Brod, Osijek, Sa-

rajevo and Subotica, formed a united organization, the Histadrut Hashomer Hatzair. The bivacking on August 29th and 30th was the first great manifestation of the new united organization. In that same year the publication of the paper "Hashomer Hatzair" in Hungarian language was started in Subotica.

The most outstanding cultural event in Subotica between the two world wars was the great synagogal concert on April 17th, 1932 which the Belgrade Radio broadcasted to its listeners.

After their chaksharach training the first group of nine young volunteers, with four Subotica Hashomer boys among them, started off for Palestine on September 6th 1932.

In the meanwhile Zionist movement in Vojvodina was gaining in strength and its organization became more coherent. The new leadership of the Subotica Jewish Community had invested great efforts to consolidate the situation in the community. Its first meaningful move was to start preparations for the establishment of a Jewish Lycée in Subotica. However, the opposition to this project was so intensive that it was put off for a later date. On the other hand, the expansion and relocation of the Jewish Hospital was successfully completed in 1935, the opposition notwithstanding. This is the time when part of the opposition joined hands with the protagonists of the great — Serbian movement with a view to both pretending to be a politically coloured Yugoslav movement and making it impossible to the legally elected leadership normally to discharge its responsibilities. In actual fact, by doing this the opposition wanted to bring the issues to a boiling point, to provoke a definite split within the community and to have the supporters of community leadership stigmatized as "Judeo-Hungarians". In this connection a new Jewish organization was formed on February 25th 1934 called "Association of Yugoslav Adherents to the Religion of Moses". And yet, after May 18th, 1936 when the inauguration of the new hospital was registered as a great achievement of the community, the frictions were slowly dying down. To a great extent this development was brought about by the appearance of Hitler's movement. The attention was now focused to this danger, so much so that the opening of the new cultural home was a nearly unnoticed event. Those days the Jews in Subotica had to give absolute priority to their new responsibility, i.e. to give shelter to and to take care of the refugees coming from countries within Hitler's reach. During this period the polarization within the Hashomer Hatzair came to its culmination, the left was on the one side and the right on the other. The Subotica Hashomer came very close to the revolutionary working class movement which led to its mandatory disbandment by the police in 1934. It should be recorded as a characteristic feature of that period, as far as the Jewish youth of Subotica is concerned, that no one of the existing Zionist youth organizations, not even the general Zionist, who claimed to be neutral, neither the indifferent "Kadima", succeeded to gain the support of a substantial segment of the Subotica Jewish youth. Jabotinsky's militant agres-

sive revisionist movement »B'rit Trumpeldo«, also known as «Betar«, succeeded to recruit only some 30—40 youth. At the beginning of 1936 the left oriented educational movement "Tehelet lavan" started to be active in Subotica and succeeded to gain the support of practically all former members of Hashomer Hatzair. The activity of "Tehelet lavan" included meetings, seminars and other suitable educational forms. The ideological, political and organizational work was also taken care of thereby. One of the seminars was organized in Palić, near Subotica, in January 1938. During the year 1940 the paper "Tzofe", sponsored by "Tehelet lavan", was published in Subotica. As the "Tehelet lavan" members were mostly high school students a new organization, short-lived though, was formed in Subotica. It was called Zionist Association of Young Workers and Employees "Dror". It was disbanded immediately after its birth. The Hitlerist danger notwithstanding, the gap between the Zionists and revisionist did not narrow, on the contrary it became wider. While the revisionists were pursuing their line very stubbornly, the Zionists continued to invest efforts with a view to revitalizing and strengthening the feelings of common spiritual heritage and social needs. A singular manifestation of these efforts was the grand synagogal concert held on May 8th, 1940. All the most prominent cantors of the country participated.

On the eve of WWII, more exactly in August of 1940, the Yugoslav government chose to genuflect when pressed by Hitler's threat, which soon led to the enactment of two anti-Jewish by-laws: Jewish businessmen were prohibited to participate in trade with food items, and a numerus clausus was introduced in the schools.

As to the revolutionary movement in Subotica between the two world wars, Jewish participation had been present in it from the very inception of the new state. While the Communist Party had full legal status Arpad Vertes and Lajos Gemeri were on the list of active members. When the Communist Party was baned and went underground the following names were mentioned as prominent: Zsigmond Vodnar, Sándor Haraszi, Dr. Gyula Nador, Dr. Sándor Doktor, Mátyás György, Béla Hajós, Endre Bas, Miklós and Mihály Fischer, Árpád Lebl. In this period for revolutionary work various forms and channels were used; the most important among them was the Trade Union legal platform. Such forms as "Workers' Selfassistance" (Anemaria Bas and Imre Ber), "Red Help" (Dr. A. Singer), work with High School students (János Atlasz, Zoltán Grosz), work with students (Andrija Gamsz, Tibor Steinitz, Erzsébet Schwimmer, László Kaufmann, Imre Székely), publishing of periodicals (Sándor Steinfeld, Desző Hirsch, János Atlasz), the "Board of Seven" in the Trade Union (Rozsi Grosz-Klauber, Tomás Nador, Rozsi Schechter, Etelka Grosz, Ede Kornstein, Tibor Grotessman, Miklós Schwalb, Lola Wohl, Miklós Mayer, Koszta Lakenbach, Dr. Olga Somló, Dr. Iren Franck, Dr. Gyula Nador, etc.).

When the new state of South Slaves was created, Subotica which was until then a not very much developed provincial city in Hungary, became the most populous

and economically developed city in the new state. Up to the middle of twenties Subotica enjoyed a rather untroubled economic boom, its unfavourable geographic position on the country's borderline notwithstanding. New companies engaged in trade and manufacturing emerged and the invested capital was mostly Jewish, as was the management. The most important ones were: "Ferum", a rolling stock manufacturing combine, the "Metal Furniture Industry Ltd.", the "Herzog and Glass" Manufacturers of Metal Products, the "Patria" Serum Production Facility, the "Beck Eugen" Knitted Fabrics Industry, the "Fako" Stocking Factory, the "Meka" Carpet Factory, the "Merkur" Textile Industry, etc. However, the big depression of thirties did not bypass Subotica either and the decline was so deep that the economy of the city was still awaiting recovery when WWII was already a reality. Some of the Jewish industrialist made a last minute attempt to avert the worst by moving their facilities to the southern part of the country but even that was of no avail. When Yugoslavia fell apart after the invasion of the Germans and their allies whatever was Jewish property was confiscated while the Jews themselves were exposed to discriminatory practices and maltreatment and most of them found themselves in death camps eventually.

As to the role of Subotica Jews in local press between the two world wars the following should be noted. When the new state came into being after WWI the representatives of the minority Hungarian press were mostly in spite of the fact that this was not to the liking of the authorities. The most important Hungarian papers were: "Bacskaí Hírlap", "Hírlap", "Szabadkaí Ujság", "Bacs megyei Nép" and "Délvidék". The first four of the five mentioned were owned and edited by Jews. These Jewish pressmen were guided by liberalistic ideology of capitalist economy and the principles of western parliamentary democracies, or to put it differently, they were against feudalistic social backwardness, against clericalism and all reactionary anti-Semite movements which came into being in Eastern and Central Europe after WWI. Jewish journalists highly respected in Franz Joseph's Empire before WWI, came to expression even more markedly in the new situation. Such names as Janos Hubert, Ferenc Fenyves, János Defre, Emil Havas, Károly Havas, Imre Radó, Sándor Steinfeld, László Gal, Miklós Schwalb, to mention only a few, commanded great respect. Dailies and periodicals such as "Képes Vasárnap" (Illustrated Sunday), "Kalangya" (Pile of Wheat), "Örtüz" (Camp Fire), "Vajdaság" (The Duke's Land), "Tovább" (Further), "Hétről-Hétre" (From Week to Week), "Kultura" (Culture), "Grimasz" (Grimace) and others can be said to have had sown the seeds of what later became the new Hungarian literature in Yugoslavia.

When Horthy's troops invaded Subotica anti-Jewish measures were on the order of the day: 34 Jews were kept as hostages, whatever was Jewish property was sequestered, Jews were recruited in what was called labour units and in fact was a means of extermination through forced labour on the battlefield. The end was the closing of all Jews in ghettos in May 1944 to be sent very soon after in Hitler's death camps. The Jews in Subotica did not remain passive and

were not just waiting what shall happen to them. Together with other patriots and antifascists they participated in the preparation of uprising which, regretful it may be, could not succeed as the strength of the enemy in Bačka region was overwhelming and they used it with utmost cruelty crushing every move in cool blood. Among the first action against the fascist invader was the setting on fire the wheat crop but those involved were caught, arrested and condemned, two of them to death and one of these two was Jozsef Licht, a Jew. A special team delegated by the Hungarian Chief of Staff had been busy in Subotica, in the ill-famed "Yellow House", during the entire year of 1944 with what was called investigation, long and cruel, to be sure. Four hundred citizens were arrested with several tens of Jews among them. Twentyfour were court — martialed, of these fifteen were executed by hanging, with nine Jews among them. Between 1942 and 1944 an underground Movement of National Liberation was active in Subotica, the extremely difficult circumstances notwithstanding. Jewish participation in it was considerable. Names such as Lehel Perl, Barbara Sekely, Zita Perl and a number of others stand clearly out. The possibilities for Subotica Jews to participate in underground work were nearly nil as every able — bodied man was in labour units outside the City, in the occupied areas of the Soviet Union, in Hungary proper and in Bor where they were forced to work in the copper mines. Where there was a chance, as for instance in Bor, those who could gather strength to take their courage in both hands managed to escape and to join the Partizans. But the majority perished, albeit. Those who remained in Subotica, mostly women, children elderly and ill Jewish citizens, numbring between 3000 and 3500, were deported to death camps during the month of May in 1944. And so in May 1944 there was no Jew in Subotica, and that was less than six months before the liberation of the City. What was a very vital and productive part of the city's population, making 6% of the total, simply disapeared. After the war 1.065 Jewish citizens, i.e. 17,3% of the pre-war total of 6.105, returned to the city from various camps, labour units, from the Yugoslav Army of National Liberation and from wherever the more lucky ones could find shelter. Of all those who survived WWII 80%, through several aliyot, emigrated to Israel to give their share to the development and progress of the in new homeland. Those who remained proved themselves in the reconstruction and development of the new Socialist Yugoslavia.

Laslo FIŠER

AJZENERC — HOD SMRTI PREKO ŠTAJERSKIH ALPI

Članak objavljen u listu "Magyar szó" od 23. maja 1952.

"ZADUNAVSKI front se neočekivano raspadao u martu 1945. U to vreme je otprilike 40.000 jevrejskih prisilnih radnika radilo na utvrđivanju Burgenlanda u okviru organizacije TOT. Jezgro "žutotrakaša" se zadržavalo u rehnickom rejonu. Sam Rehnic, mala poljoprivredna varošica u podnožju južnog obronka Irotke, sa čije suprotne severne strane leži Keseg, bio je u to vreme poslednje utočište mađarskih fašista — njilaša. Crvena armija se neočekivano probila i osvojila Keseg, a njilaši su se navrat-nanos spasavali bekstvom prema Zapadu. Rasformiran je burgenlandski centar organizacije TOT koji je prisilne radnike snabdevao namirnicama. Tada su okupili "žutotrakaše" i svakom dali nekoliko kilograma hleba i četvrt kilograma margarina, da bi potom tu ogromnu masu usmerili prema Obervartu i Volfauu. Obertauzendšaftfirer nam je saopštio da će utvrđivanje biti nastavljeno u okolini Volfaua i da će putovanje pešice trajati tri dana. Možda bi se ovaj plan i ostvario da Crvena armija nije nastavila napredovanje, pa je komandant organizacije TOT napustio ljudstvo i pobeo u grad. Na taj način su »žutotrakaši« isпали iz okvira snabdevanja hranom, istina lošeg ali ipak organizovanog. Put do Volfaua nije trajao tri nego sedam dana pošto su pojedine grupe bile prisiljene da idu veoma zaobilaznim putevima. U međuvremenu su se sve nove i nove grupe priključivale našoj glavini, koju je budno čuvala naoružana pratnja, pa su se i zalihe hrane postepeno istopile.

Stanje je bilo još snošljivo do Hartberga u burgenlandskoj opštini pošto je stanovništvo davalo onim snalažljivijim sitne štajerske jabuke, ali su nacisti utrostručili stražu iza Hartberga, tako da je iz kolone bilo zabranjeno izlaziti pod pretnjom streljanja. Sada smo naseljena mesta zaobilazili već izdaleka. Posle desetodnevnog zamornog pešačenja, ova gladna i iscrpljena krećuća masa je pristigla u Grac i bila smeštena na ogromnom polju izvan grada. Tokom nekoliko sledećih dana pridolazile su nove grupe i ubrzo je bila završena koncentracija oko 40.000 jevrejskih prisilnih radnika. Tada još nismo znali da nas je komandantura organizacije TOT iz Graca predala esesovcima koji su nas usmerili prema Mauthauseru da bismo tamo bili uništeni. Tokom sledeća četiri dana, polje je dnevno napuštala po jedna grupa od 10.000 ljudi.

Put je dolinom Mure vodio prema severu: preko Bruka, Leobena, Ajzenerca, Hieflaua, Štajera, Ensa u Mauthausen. Razumljivo je što »žutotrakaši« nisu ništa

slutili u vezi sa svojom daljom zlehudom sudbinom jer se pridodata komanda SS nije izjašnjavala. Ljudi su se zavašljivili već do Graca pošto nisu postojale mogućnosti za održavanje najosnovnije higijene, niti je bilo hrane, pa je glad bila na pomolu kao i epidemija pegavog tifusa, a do našeg krajnjeg cilja — kao što se pokazalo posle dve sedmice — odvajalo nas je 230 kilometara.

Na velikom drumu vijugala je kolona u nesagledivim redovima; neopisivo zpuštena, izgadnela i boleštinama pritisnuta masa jedva se pokretala. Naoružana pratnja se smenjivala od naselja do naselja, dok su esesovci u međuvremenu jurili gore-dole na motociklima. Iza svih nas je išla jaka SS-straža; one koji više nisu bili sposobni da idu dalje, ona je metkom u potiljak slala na drugi svet. Mnogima su popustili živci toliko da su se, uviđajući svoje beznađežno stanje, strnoglavljavali u uskomešane talase Mure. Mnogi su ne hajući za revolverske pucnje, u potrazi za hranom jurili na esesovce... Do Bruka se naša kolona od 10.000 ljudi smanjila za trećinu, a bili smo tek na početku zlopačenja. Mnogima su cokule našuljale noge do krvi. Bili smo svedoci potresnih scena kad su oni koji su još imali snage vukli između sebe svoje onemoćale drugove. Najdramatičniji je bio slučaj *Pala Beka*, mesarskog majstora iz Mola. Pošto su mu noge bile potpuno zagnojene tako da nije uopšte mogao hodati, njega je na ledima nosio njegov drug *Jene Genat*, krojač iz Segedina, sve od Leobena do Mauthauzena više od 120 km i spasilo ga esesovskih metaka. Taj podvig je svakako bio pravo herojsko delo. Međutim, samopožrtvovanje je na žalost bilo uzaludno pošto je *Pal Bek* izdahnuo u Mauthauzenu.

Osim gladi, esesovskih mašinki i boleština, i izranavljene noge su uzimale svoj danak. Tako sam i lično ustanovio sa zaprepašćenjem da mi se na desnoj nozi stvorila rana koja se sve više širila. Nisam imao mnogo vremena za razmišljanje: moj mlađi brat s kojim sam zajedno prepatio ajzenercki put smrti pretvorio se u hirurga i otvorio mi ranu običnim pererezom. Operacija je izvanredno uspela — operavio sam se.

Pitam se da li čitalac koji se iza obilatog doručka, ili izdašnog ručka zavalio u fotelju i rastvorio najnoviji broj novina da bi počeo čitati ovaj članak može shvatiti šta je to glad? Gladovati u bukvalnom smislu, gladovati tokom više sedmica. Ne onako kako se to čini radi obavljanja nekih prećih stvari, kad je ručak pretrpeo odlaganje od nekoliko sati, i ne s takvim osećanjem kao dete koje je zaplakalo zato što nije na vreme dobilo uobičajeni obrok... Gladovati u pravom smislu reči, tokom sedmica osećati kako se postepeno pretvaraš u kostur i kožu... Sa užarenim čelom, gorkim ukusom u ustima, s grčevim usnama, stegnutim pesnicama, bez nade i obeznanjeno se motati po beskrajnim planinskim putevima. Opružiti se prilikom zastoja po zemlji, čupati i jesti nepoznate biljke. Poslednjim snagama se odvući do stenovitih vododerina i hvatati puževe, žvakati još živo, ljigavo i sluzavo meso, osećati da će ti se utroba preokrenuti od gađenja... To je glad. Baciti se na konjske lešine koje su se počele raspadati i koje je ostavila vojska u povlačenju. Tući se za smrdljive komadiće mesa koje smo gutali onako krvave i presne. U potrazi za krompirovom ljuskom i trulom jabukom prevrtati dubrišta na prikrajoima sela... To je glad.

Tada je posle sedmodnevnog zavaravanja stigla napokon poljska kuhinja da bi ustajalim čorbuljakom od repe uslužila poluobeznanjene »žutotrakaše« koji su, gazeći jedan drugog, jurišali na kazane. Disciplina? Šta je to sad! ... Nesretnici koji su lišeni svakodnevnog obličja, avetinjska bića koja urlajući zahtevaju svoju hranu, pri tom ne hajući za esesovske mašinke koje širokim otkosima prevaljuju njihova tela... To je glad. Najžalosnije stanje koje može da se ugnezdi u svaki atom našeg bića i obori svakog čoveka u prašinu. Posle toga neka dođe uniformisani dželat; oči jevrejskog prisilnog radnika obeznanjenog od gladi vide svetleći oreol oko njegove glave jer on donosi sveiskupljujuću smrt.

Gradske ulice i seoski putevi kojima smo prolazili bili su prazni, bez ljudi. Samo je u kapijama zgrada stajala naoružana gradska straža. Izgleda da su građane upozorili da se za vreme našeg prolaska ne zadržavaju na ulici, kao da prolaze gubavci. Pa ipak se dogodilo da su se u Leobenu otvarali prozori, uprkos narednju, a nepoznate ruke su među nas bacale hleb i jabuke...

Put se stalno penjao od Leobena. Činilo nam se da se tokom dana i noći koji nemaju granice vučemo prema severu... Fordenberg... Prebihel... Zatim okuke serpentina kojima nikad nema kraja. Sneg na cesti je postajao sve veći. Dohvatili smo se ajzenerskog rejona. Oko nas strme planine: Kajzeršild, crveno obojeni Eroberg i Pfafenštajn. Iznenada se pojavio kamion; sa njega je sišao jedan esesovac i zatražio dvadesetak prisilnih radnika da obave nekakav posao, a biće nagrađeni time što će ih popeti motornim vozilom i neće morati peške. Prvi redovi, Subotičani na juriš su zaposeli kamion koji je ubrzo nestao iza okuke.

Oni koji su ostali, i dalje su se vukli uzbrdo. Na kraju smo se dohvatili vrha. Zastali smo ispred ogromne zgrade uprave rudnika, gde su nam se pridružili drugovi koji su učestvovali »u auto-izletu« i od kojih smo saznali da ih je naš dolazak spasilo sigurne smrti pošto ih nisu doveli radi posla nego da ih pobiju. Bila je to stara, ali nama još nepoznata esesovska perversija: one koji bi se javili na posao slali su na drugi svet. Pred upravnom zgradom rudnika nalazila se jedinica od otprilike 200 esesovaca. Zapovednik je bio suvonjav čovek čije su oči plamtele nemilosrdnim sjajem tako da nas je obuzelo neko jezivo predosećanje. Nova straža nas je opkolila, pa smo krenuli niz brdo u pravcu Hieflaua. Jedva da smo prevalili dva kilometra, a odjeknuo je prasak oružja. Stražari su jednostavno gđali nesretne »žutotrakaše« koji su im bili »nesimpatični«. Kao krvave zveri su se klatarili s mašinkama oko nas, da bi se potom u određenim razmacima oglasilo poneko oružje i opružio mrtav neki naš drug ispred nas ili pored nas. Onako otupeli, mi smo koračali dalje preko leševa...

Tako su prolazili minuti i časovi, i nikad nismo bili tako blizu smrti kao između Ajzenerca i Hieflaua. Nervi su nam bili krajnje napeti, lice i telo nam je obilo hladan samrtnički znoj: došao je kraj... Sat i po je trajala klanica i verovatno ne bi ni prestala do poslednjeg čoveka da iz doline nisu stigla jedna putnička kola, iz kojih su potom iskočili viši žandarmerijski oficiri sa žutim okovratnicima. Odjekuju odsečne komande. Na desetkovanje je udarena tačka. Naime, sve se

dogadalo na jednoj veoma prometnoj austrijskoj saobraćajnici, pa usputno građanstvo ne bi trebalo da sve to vidi! Kasnije u Mauthauzenu, iza zatvorenih vrata, radota se može nastaviti...

Tek u Hieflauu, u jednom napuštenom logoru za ratne zarobljenike, naći ćemo se u pokrivenim prostorijama. Grupa iz Graca koja je brojala 10.000 ljudi prepolovila se, a 5.000 prisilnih radnika Jevreja željnih života još uvek veruju u čas oslobođenja. U Hieflauu su nam dali tri dana odmora, dva puta dnevno smo dobijali topli obrok, čak je na svaku četvoricu dolazio i jedan drveni krevet. Drugog dana izjutra organizovana je akcija da se uklone leševi koji su ostali iza nas na putu. Za ovaj posao bila je obećana posebna porcija hrane. Po povratku grupe saznali smo da su na jednoj okuci u snegu našli poluživog, sa »sretnim« hiecem u glavu, Davida Dajča, momka iz Makoa, kome je tane samo okrnulo slepoočnicu, ali i izbilo desno oko. »Sretni« prisilni radnik sa zavijenom glavom je prešao ceo put smrti i dočekaos oslobođenje...

Međutim, prošlo je i vreme odmora. Ponovo su započele sve moguće paklene muke. Sa iscepanom odećom, prljavi, vašljivi, teturajući se od gladi, jedva smo se kretali i išli dalje, sve dalje... Grosriefling, Štajer, St. Valentin, Ens — dohvatili smo se Dunava i prešli preko ogromnog mosta. Na drugoj obali preuzeli su nas mađarski policajci. Na rukavima su imali zelene trake s natpisom »Mađarska policija u nemačkoj službi«. Veče se lagano spuštalo. Bez odmora smo nastavili prema Zapadu. Prošli smo grad Mathauzen, zatim ubzrdo... Pojavili su se ogromni stražarski tornjevi. Na sve strane esesovske straže s krvožednim vučjacima. Reflektori su osvetljavali put. Koračali smo pored beskrajnih žičanih ograda i gledali table s mrtvačkim glavama i upozorenjem: »Pažnja! Opasnost po život«. Na kraju smo stigli do jedne velike kapije, gde su nas postrojili po petoricu u redu. Naređeno nam je da jedan drugog uhvatimo pod ruku. Prispeli smo u središte pakla: u mauthauzenski logor smrti... Grupa od 10.000 ljudi formirana u Gracu spala je na 4.000 duša, ali mukama nije bio kraj. Iza velikih ulaznih vrata vrebale su nas nove, još stravičnije patnje.«

Preveo Dušan Jelić

László FISCHER

S u m m a r y

EISENERZ

DEATH MARCH ACROSS THE JULIAN ALPS

(Published in the "Magyar Szó" on May 25, 1952)

After the break-through of the Red Army the Hungarian fascists have handed over to the SS a group of about 10.000 Jews on forced labour and the SS has made arrangement to send them to Mauthausen. The painstaking tiresom march started at Graz to be continued along the River Mura valley through Bruck, Leoben, Eisenerz, Hieflau, Steyr and Enns. After several weeks only 4.000 reached Mauthausen. Hunger and diseases caused the death of all the others.

Čaba KOPECKI

ODISEJA MARTONA BAŠA: OD REPUBLIKE SAVETA DO AUŠVICA

Feljton objavljen u subotičkom nedeljniku na mađarskom jeziku »7 NAP« u brojevima od 8, 15. i 22. decembra 1979. u Subotici.

»NA PLEĆIMA starine *Martona Baša* kao da leže sve brige ovoga sveta. On će se »uplesti u stvar« ako su imena glumaca na plakatu subotičkog Narodnog pozorišta ispisana malim slovima... On je taj koji vodi brigu o paličkom vodotornju, on se zgranjava što će se jevrejski hram obnoviti tokom šest godina, a građen je samo godinu dana... *Marcika Baš* ima 80 godina i nosi odlikovanja Predsedništva Mađarske Narodne Republike povodom jubileja njene 50-te, odnosno 60-te godišnjice.

Desetar Crvene garde. Rođen sam 2. aprila 1899. u Čantaviru, u zemljoposjedničkoj porodici. Prvi i drugi razred gimnazije završio sam u Senti, a potom smo prešli u Suboticu. Direktor u gimnaziji bio je *Arpad Kostolanji*. Često sam se susretao sa tada već popularnim *Kostolanijem*; dolazio nam je i u goste. I *Gezu Čata* sam poznavao iz viđenja... Mogao sam imati 17 godina kad mi je otac na tzv. »Tajopusti« kupio imanje od 300 jutara zemlje, pored Kiškuhalaša. Kao učenik osmog razreda halaške gimnazije počeo sam voditi imanje. U oktobru 1917. mobilisan sam u Šesti honvedski pešadijski puk u Subotici. U maju sledeće godine, sa ostalim vršnjacima dobio sam odsustvo radi završetka školovanja. Tako sam završio ratnu maturu, a u novembru 1918. upisao se na Medicinski fakultet u Budimpešti. Načelnik katedre bio mi je *dr Lorand Etveš*; ovo ovde na indeksu je njegov potpis. Na fakultetu je bila jedna učionica koju su studenti nazivali »tvrđava Roda«, a u kojoj su stariji studenti držali razna predavanja. Ovde su me organizovali u Crvenu gardu, pa sam u martu 1919. već bio desetar.

Službu smo obavljali između Rakocijevog puta i hotela »Astorijska«, uz to smo uređivali i rasturali plakate, govorio sam na mitinzima, a pored svih zadataka još smo i učili. Našima je bilo veoma prijatno u Budimpešti, vladalo je optimističko raspoloženje... I pre nego što su zapadne sile zajedno s Rumunima slomile otpor Crvene armije, već smo osećali da je samo pitanje dana kada će se srušiti Republika saveta.

Prošvercovali su me preko granice. Na budimpeštanskoj Istočnoj stanici moglo se naći na sumnjive tipove koji su se, koristeći mutna vremena, bavili švercom čak i ljudi. Nas četvorica smo bežali iz Pešte kući; jednom se ne sećam imena, a

druga dvojica su bili *dr Balog* i *dr Imre Deker*. Vozom smo putovali do Begeljaraša, a zatim smo pešačili 40 kilometara. Vođeni švrcerovom rukom, uspešno smo prešli preko granice i stigli na Palić. Kad smo ušli u tramvaj, moji saputnici su se smestili napred jer su imali prtljag, a ja sam putovao praznih ruku i bez dokumenata, pa sam se ugurao u zadnja kola. To je bila moja sreća, jer su žandarmi uhapsili moje drugove još pre nego što smo ušli u grad. Pušteni su tek posle mesec dana.

Želeo sam nastaviti studije, ali mi u Gradskoj kući nisu hteli izdati putne isprave, rekavši da i u Jugoslaviji postoje fakulteti i da se upišem u zemlji. Jednom sam pokušao i prijavio se na Pravni fakultet u Subotici, ali sam tako beznađežno loše govorio srpski da sam morao odustati. Šta sam drugo mogao učiniti kad sam već bio takav antitalenat za jezike nego da odem u Čantavir i vodim imanje. Kiškunhalaško imanje je bilo izgubljeno, ali ostalo je zemlje i kod kuće.

Prilično dugo sam vodio momački život. Kad bih krenuo u šetnju davao sam da se glavna ulica polije vodom da ne bi bilo prašine. Često sam se i tukao. Na kraju me je stigla sudbina: 1936. sam se oženio. Već je izgledalo da ću uploviti u mirne vode, ali je 1941. donela okupaciju.

»Đevuške« sipaju bombe sa neba. Početkom maja 1942. pozvan sam u radne jedinice u Sombor. Bili smo raspoređeni po četama i otpremljeni u Marošleć u Erdelju, gde smo radili na jednom aerodromu, a 20. septembra 1942. dospao sam u Košice. Svih sedam četa prisilnih radnika iz Bačke, hortijevci su raspoređili u V korpus II mađarske armije. Posle toga su ove kažnjeničke srpske i jevrejske radne čete, otprilike 1.500 ljudi, izvedene na obalu Dona. Od svih njih jedino sam se ja vratio kući; ostao je i moj drug *Sanji Bergl* koji u stvari nije ni otišao iz Košica jer se razboleo, pa od njega nisu imali koristi.

Vozili smo se valjda dve nedelje; tek tada sam shvatio kakva je volina bio onaj *Napoleon*, a kao što se kasnije pokazalo i *Hitler*, što su napali na ovu beskrajnu Rusiju. Jednog dana smo dangubili na otvorenom polju kod jednog sela, kad se iznad nas pojavio avion tipa »Rata«. Krila ovih aviona bila su od voštanog platna, a njima su pilotirale uglavnom žene. Avion se odmah mogao raspoznati po zvuku. »Đevuška« je bacila pet bombi na našu kompoziciju, ali je nije pogodila. Tada je uzela pravac prema selu u kome se nalazilo municijsko skladište II mađarske armije. Jedna bomba je postigla pun pogodak; bio je to neviđen šišteći urnebes. Eksplodiralo je sto vagona municije, pa je selo bilo potpuno zbrisano sa zemlje. Rekao sam sebi: »No, Martone, baš si pogodio gde treba da dođeš...«

Vešanja, batinanja, desetkovanja. . . Pod komandom general-pukovnika *Gustava Janija*, koga su sasvim opravdano obesili posle oslobođenja, bilo je 200.000 ljudi i 60.000 prisilnih radnika. Na obali Dona se govorilo: honved se bori, a prisilni radnik dirinči, zlopati se. . . Niemo se mogli žaliti: posla je bilo napretek! Po 12 sati dnevno kopali smo rovove, mitraljeska gnezda, bunkere, rušili stabla. Sve

dotle dok je bilo potrebno da radimo, režim je bio podnošljiv i dobijali smo istu hranu kao i vojnici. Bilo je doduše vešanja za kaznu, pa i batinanja, a desetkovali su jedino one čete iz kojih bi neko pobjegao. Iz naše je hteo da uhvati maglu neki *Veber* iz Sente. Rekao je: »Ovaj Don je širok kao i Tisa, preplivaću ga.«

— Ali, Božju ti majku, nećeš ti nikuda jer će nas desetkovati! — rekli smo i dobro smo pazili na njega.

Niko nas nije mogao kontrolisati na hladnoći od -40° , pa smo radili polako, sabotirali. Bila je to stravična zima, a mi nismo smeli da palimo vatru.

Podoficir se raspitivao ko se od nas razume u konje, pa nas je iz stroja istupilo možda desetak. Bilo je među nama i veterinar, čak i trgovaca konjima. Pita me tip: »Šta ti je zanimanje,« Rekao sam da sam seljak i tako dobio konje, koji će mi nedugo posle toga spasiti život.

Ni konji nisu mogli da idu dalje. Dana 16. januara 1943. dobili smo naređenje da se povučemo. U to vreme su nam često stavljali do znanja da se niko od nas neće živ vratiti kući. Sledećeg dana, Rusi su opkolili II mađarsku armiju. Jedan kapetan je nekako uspeo da ubedi 300 konveda da se ponovo prihvate oružja i pokušaju izvršiti proboj. Sela Aleksejevska i Nikolajevska je spajao most; iako su ga ubitačno tukli, nekako smo uspeali da se prebacimo preko njega. Glavna ulica Nikolajevske je bila u plamenu; nismo uopšte znali ko koga »blagosilja«. Oni koje je zahvatio prvi talas nisu bili zarobljeni, ali se obruč odmah zatvorio iza nas. Kretali smo se veoma polako jer je uz put trebalo očistiti saobraćajnicu od prepreka, od zapaljenih kamiona, prevrnutih zaprežnih kola. Ušunjali smo se u jednu sporednu ulicu, ali je tamo bio tako jezovit mrak da sam se zajedno s prijateljem *Androm Firstom*, sajdžijom koga sam primio na kola, strašno uplašio i radije zdimio nazad u vatrenu kišu. Od moje jedinice koja je brojala više od 200 ljudi probili smo se samo nas dvanaestorica. Verovali smo da će oni koji su zarobljeni dočekati mirno kraj rata, ali kasnije sam saznao da ih je sve pokosila studen i pegavi tifus.

(*Ištvan Nemeškurti*, mađarski hroničar o propasti II mađarske armije, u svojoj knjizi *Rekvijem jednoj armiji*, Budimpešta 1973, str. 158, opisuje to stanje: »... Ono što smo od tada preživljavali prevazilazilo je sve dosadašnje patnje. Slika očaja se rasprostirala pred nama. U strahu od sovjetskih tenkova, bezglavo su prema Zapadu jurili osobna, komandna i teretna kola, motocikli, konjanici i konjske zaprege, sudarali se, zastajali, prevrtali se, zakrčivali put. Između njih se gurao valjajući talas. Onaj ko bi se spotakao i pao, više nikad nije ustao jer bi ga zgazili, prešli preko njega, spljoštili ga kao palačinku. Radi spasavanja golog života, ljudi su ostavljali i razbacivali sve što je ometalo bežanje: oružje, municiju, opremu. Tamo su ostala natovarena municijska kola, poljske kuhinje, intendantska kola, jer se svima činilo da se lakše može spasiti na konju...«)

Od prikupljenih prisilnih radnika obrazovali su grupu. Dobro smo poslužili oficirima i vojnicima koji su nam se stavili na čelo; nisu morali da se vraćaju i bore protiv Rusa. U toku pet dana prevalili smo 400 kilometara usiljenim maršem. Noću je bilo tako hladno da sam jedva uspevao da sa konja poskidam amove. Na bunarima je trebalo seći led kako bi se napravio otvor da se konji mogu napojiti. Međutim, dok sam sipao vodu u korita, ona bi se već zamrzla; jadne životinje su jedva izdržale pet dana, pa smo posle toga i mi morali peške. Išli smo sa ostacima potučene armije. Nemačka vojska je doduše zaustavila rusku ofanzivu, ali nas više nisu mogli da koriste za bilo šta — samo bismo im demoralisali vojnike.

Čak je i mokrenje bilo opasno po život. Tokom 64 dana, po užasnoj studeni prevalili smo 2.000 kilometara. Za krompir smo rasprodali burme, prikrivene dragocenosti i slično, a uz to smo i prosili. Meso i džigericu smrznutih konja kovali smo u otopljenoj snežnoj vodi, bez soli. Seljaci se nisu neprijateljski odnosili prema prisilnim radnicima, tako da su nam često dozvoljavali da spavamo u kućama. Međutim, istina je i to da su ubijali one za koje su pretpostavljali da imaju kakvih dragocenosti, a koje ovi nisu hteli da zamene budzašto. Tako je stradao i moj prijatelj *First*. Zaostao je da trguje... Više ga nisam video. Pod vedrim nebom smo proveli 17 noći na temperaturi od -50° . Posle tri nedelje dobio sam pegavi tifus, a pored toga zapaljenje pluća, moždane, trbušne i srčane opne, plućne maramice — eto, molim lepo, to je pegavi tifus. Raznosile su ga vaške. Njima smo, nema šta, bili dobro snabdeveni. Ova nevolja je u 80 posto slučajeva smrtonosna. Posle dve nedelje došao sam svesti. Još uvek smo bili u pokretu. Stalno sam dobro pazio na to da mokrenje vršim u zatvorenim prostorijama ili na zaklonjenom mestu, jer onaj koji bi to činio uz put nije više uspevao da zakopča šlic, pa bi prehladio stomak i umro. Kad smo krenuli u Ukrajinu imao sam 70 kilograma, a pri povratku svega četrdeset.

(Nemeš Kurti u navedenoj knjizi, str. 193, opisuje neke zanimljive situacije u kojima su se našli jevrejski prisilni radnici koji su oboleli od pegavog tifusa: »U jednom kolhozu u Dorošiću okupili su više od 700 bolesnih prisilnih radnika — seća se hortijevski ministar rata Vilmoš Nad — i smestili ih na tavan, senik jedne štale. Od njih je najveći broj bolovao od pegavog tifusa. Noću se zapalio veliki senik. Sa užarenog tavana su kao upaljene baklje skakali nesrećni prisilni radnici da bi se spasili iz vatrene stihije. Međutim, dole ih je čekala mitraljeska vatra. Odgovorni su kasnije izjavili kako je ljude-buktinje trebalo pobiti da se od njih ne bi zapalile ostale zgrade na imanju. Ovde se tako gasio požar. Razume se da je zgrada izgorela do temelja, a u njoj su u strahovitim mukama goreli i nesrećni prisilni radnici. Kad sam saznao za to, odmah sam naredio vojnosudsku istragu«. Po nekim podacima, u ovoj nesreći je izgubio život i Ivan Lebl, španski borac iz Subotice.)

Snadi se... Na zbornu mesto čete 105/7 prisilnih radnika V korpusa, 21. marta sam stigao samo ja od 1.500 bačkih saboraca. Pitam poručnika gde su ostali:

Tupo me gleda i kaže da je on to isto hteo čuti od mene. Najveća nesreća je bila u tome što je to bio partizanski kraj u Ukrajini, kod Buđagesova, gde se drugačije nije moglo doći do namirnica sem da se ukradu. Poručnik mi reče da se snadem. Od jednog narednika po imenu *Erši* dobio sam pola hleba i deset krompira. Lutajući po ulicama ugledao sam zastavu Crvenog krsta na jednoj zgradi. Unutra su na slamom prekrivenom podu bivše školske zgrade umirali prisilni radnici i armije koji su oboleli od pegavog tifusa. Uvukao sam se među njih. Svake noći je umiralo njih nekoliko, a ja sam se usrdno molio Bogu da to učine pre večere kako bi mi ostavili svoj obrok. Nije mi smetalo ni to kad bi koji tren pre toga nekom od njih ispala kašika iz ruke. Nisam bio u prilici da budem preosetljiv.

Utočište među tifusarima. Stvarno sam se prijatno osećao među tifusarima. Jednog jutra začudim se koga to vide moje oči, pa to je subotički lekar *Sonenfeld!* Posle zagrljaja brećnuo se na mene i rekao da ne mogu ostati tu jer ću oboleti, a onda je svemu kraj. Kod nas se nijedan lekar nije sretao sa ovom bolešću da bi znao kako se onaj koji ju je preboleo ne može više njome zaraziti. Ipak sam iskukumavčio od njega tri-četiri dana. Sledovao je hranu na osnovu brojnog stanja. I porciju koju sam dobijao bila mi je uvek suviše mala, pa sam morao nešto izmisliti. Tada me je posetio moj zemljak *Laslo Lanji* koji je nedaleko obavljao dužnost veterinarara. Kukao sam i rekao mu da će mi spasiti život ako me snabde sa malo mleka. I kad se u Rusiji nije moglo kupiti mleko ni za suvo zlato, on ga je nabavljao od jednog Rusa u zamenu za sapun i lekove. Svakog jutra i večeri donosio mi je po jednu čašu. I tako, okružen buncanjem obeznanjenih tifusara, počeo sam da se oporavljam.

Prisilno aprilsko kupanje. Posle dve nedelje stigla je naredba da se svi prisilni radnici stariji od 42 godine mogu vratiti kući. Skupilo nas se oko 1.200, ali se gospodi oficirima učinilo da je taj broj prevelik, pa su nas jednog hladnog i vetrovitog aprilskog dana naterali u potok. Prisilno kupanje je imalo »blagotvorne« posledice: trećeg dana je umrlo oko 400 ljudi. Zatim smo pod vodstvom jednog poručnika i 82 prateća vojnika krenuli prema 30 km udaljenoj stanici Korošćen. Posle tri dana voz je stigao na rusko-mađarsku granicu. Već smo počeli da se radujemo, ali nas Nemci nisu hteli pustiti da prođemo. Nakon uzaludne prepirke, a s obzirom na zapovest koju je morao izvršiti, poručnik je pratećim vojnicima naredio da stave puške na gotovs.

Švabe su se uplašile i mi smo tako pošli. Na sredini tunela gorela je lampa. Ona je označavala Mađarsku. Nastala je masovna histerija, plakanje, suze.

Peta četa se svela na mene. U kasarni »Mikloš Horti« u Rimasombatu su nas smestili u karantin zbog stalnih obnavljanja zaraze. Polako su, jedan po jedan, otišli svi. Ostao sam samo ja. Nikako se nisu mogli pomiriti sa tim da sam na postrojavanju predstavljalo celu petu četvu. Mogu reći da sam tu odlično živio. Čekao sam tri meseca da me konačno otpuste. U međuvremenu sam povratio

i svoju staru težinu. Krenuo sam u Sombor, zatim u Hodmezevašarhelj, gde su me konačno oslobodili, a sredinom septembra 1943. stigao sam u Čantavir svojoj kući, svojoj supruzi i kćerkici.

Nepoželjan svedok i internacija u Šarvar. Krajem februara 1944. pozvan sam u opštinsku zgradu. Kad sam stigao naredili su mi da ispraznim džepove jer sam uhapšen. Žandar mi je u ćeliju doneo papir na kome je pisalo: budući da je *Marton Baš* učestvovao u komunističkom organizovanju, i budući da je opasan po javni red, to mu se određuje internacija. Potpis. Pečat. Istina je bila u nečem drugom: bio sam nepoželjan i opasan svedok. Nedugo iza toga, dva žandarma su me sprovela u bajšanski logor, a odatle sam dospao u šarvarski logor. Tamo su se već nalazili srpski naseljenici iz Višnjevca i Dušanovca. Njihov broj je tih dana 1944. godine sa 4.000 sveden na 2.000 interniraca.

Još dok sam bio u Rusiji, jedan dobar poznanik, obučar *Đula Hever*, potražio je moju suprugu i uz pomoć *dra Milana Bikara*, okružnog lekara i ujedno lekara za internirce, prikupljao sapun, lekove i druge potrepštine za njih. Kako je bio šaljivdžija, *Hever* je rekao mojoj ženi: *Marci* će ili doći ili neće doći u svom »drvenom« kaputu, a vi dajte jedno njegovo odelo za unesrećene. Razume se da ja nisam ništa znao o svemu tome. Takva prikupljanja su bila vrlo opasna jer ako bi provalili čoveka, on je bez ikakve procedure bivao strpan u logor. Dotični koji je dobio moju odeću saznao je od koga je: moje dobro očuvano plavo odelo dospelo je *Nikoli Zagorcu* koji je radio u kuhinji kada sam dospao u Šarvar. Odmah mi je poslao poruku da dođem u kuhinju. . . Otišao sam i imao šta da vidim: prema meni se kreće moj plavi sako. Srdačno smo se zagrlili. Krišom mi je napunio džepove duhanom i snabdeo me još koječim.

Ispred dra Mengelea. Jednog dana su Nemci opkolili logor. Izuzev nepomičnih bolesnika, sve ostale su isterali napolje. Neki kulturbundovac je držao govor i rekao da idemo na rad na nekakvo imanje i da će nam to koristiti. . . Na taj način su nastojali da spreče paniku, jer ukoliko bi se saznalo da će nas transportovati u Aušvic, ko zna šta bi se desilo. Po 60—70 zatočenika su smeštali u jedan vagon. Truckali smo se 5—6 dana, a kad smo stigli, u svakom vagonu je bilo po nekoliko mrtvih. Nismo ih smeli izbacivati jer je broj prisutnih morao biti tačan. Za vreme putovanja nismo dobijali ni jelo ni vodu nego smo živeli od onoga što smo poneli iz Šarvara. Iz Aušvica su našu kompoziciju uputili u Birkenau. Postrojavanje. Pojedinačno smo išli u susret jednom lepuškastom i nasmešenom mladom čoveku prijatnog izgleda — doktoru *Mengeleu*. Svakog je posebno osmotrio. Starcima i deci pokazivao je levu stranu. Rekli su da ćemo se sa njima kasnije sresti, ali su ih u stvari vodili pravo u gasnu komoru. U petostrukim redovima krenuli smo prema barakama. Već posle jednog časa počeo je kuljati dim iz dimnjaka, a starosedeooci su nas obavestili odakle dolazi smrad sagorele kože i kostiju. . .

Iznad logora nisu letele čak ni ptice. Dospeli smo u logorski deo koji se zvao Ciganski logor, a čije su stanovnike na nekoliko dana pre našeg dolaska likvi-

dirali uz nemale poteškoće. Cigani su posumnjali u namere Nemaca i pokušali da se brane...

Okupali su nas, ošišali i sva dlakava mesta obrijali. Svi smo dobili gaće, pantalone, košulju, plavu prugastu bluzu, cipele s drvenim donom i jedan kačket koji su nazvali mitc. U jednoj zgradi bilo nas je oko hiljadu. Uveče smo prostrli čebe na pod i tako spavali. Stare barake su nekad služile kao štale za konjske bolnice poljske vojske. *Dr Mengele* i njegove kolege su se u međuvremenu »zabavljale« obavljaajući vivo-eksperimente. Do našeg dolaska su već poslali u smrt tri i po miliona ljudi. Nismo radili, jednostavno smo čekali da nas unište. Klima je bila veoma čudna: u avgustu u toku dana vladala je strašna vrućina, a uveče i izjutra samo što se nije smrzavalo. Nikad nismo videli da je barem neki vrabac preleteo preko logora. Nisu nas dirali ukoliko nismo narušavali red, ali je svak i nehotimice povređivao pravila. Na apel-placu (mestu za postrojavanje), ponekad smo satima nepomično stajali. Onog ko bi pokušao da razgovara, ili bi stao u stranu, odmah bi pred nama pretukli. Praznik je bio onaj dan kad nas nisu tukli.

Život je samo jedna crta. Jednom prilikom su oglasili da traže 1.000 metalčkih radnika radi izgradnje hangara. I ja sam se prijavio. Metalcem se smatrao i onaj ko je znao da šublerom izmeri jedan ekser. Dobio sam cedulju koju sam čuvao brižljivije od očnog vida, a na njoj se nalazila samo jedna reč: Mildorf. Uzgred, čovekova dovrtljivost je stvarala čuda u logoru: od rakije, radija do zlata, sve se moglo naći kod logoraša.

Posle pet dana okupili su metalce, podelili nam suhu hranu za tri dana i — pokret. Na vreme smo stigli na odredište udaljeno 60 km od Minhena. Prvo naše pitanje je razume se bilo kakva je hrana. Oni koji su pre nas došli bili su zadovoljni; dobijali su čak i belu kafu. Međutim, kada smo mi pristigli započeo je i posao. Trebalo je iskrčiti jednu šumu i na tom mestu izgraditi hangar za avione dug 1.000 m, širok 100 m i visok 50 m. Naneli smo čitavo jedno brdo šljunka odgovarajuće veličine oko kojeg se gradio betonski zid od 5—20 m debljine. Na teritoriji veličine jedne manje varošice radilo je danju i noću 5.000 ljudi. Pilane su rezale daske od kojih smo sklapali ogromna skladišta za cement. Pošto smo kamuflirali brdo šljunka, pod nadzorom »totovaca« smo ga oblikovali tankim slojem betona, a na to je došao debeo betonski prsten koji smo daskama zaštitili da ne puca od hladnoće. Logoraši su na ramenima iznosili vreće cementa do mešalica za beton, krećući se po uskom brvnu na visini od 10 m, a zatim su vreće cepane gvozdenim kukama da bi se istresao njihov sadržaj. Primetio sam kako se nago-milavaju prazne papirnate vreće, pa sam ih počeo presavijati i slagati u bale od po 50 komada. Nadzornik je pretpostavljao da mi je tako naređeno i pustio me da to radim. Pošto nisam sam stigao pozvao sam još nekolicinu da slažu, a ja sam brojao bale.

Dnevno su stizale kilometarski duge kompozicije, pa se može pretpostaviti koliko smo imali posla. Nisam odahnuo sve dotle dok nisu prestale da stižu kompozi-

cije natovarene vrećama, odnosno počele da stižu ređe, u zastojsima. Pa ipak su zalihe trajale četiri dana.

Nemci su s velikom brižljivošću pazili na kvalitet betona; ako bi neko slučajno ispustio čik u njega, tome su skidali glavu. Bili smo upravo na polovini puta kad je svega nestalo: cementa, drveta, gvožđa. Počeli smo iznositi pola kilometra široko brdo. Prokopali smo mali tunel u unutrašnjosti brda od šljunka u koji su bile položene tračnice. Na plafonu tunela bile su postavljene prevodnice, pa su jamska kolica punjena šljunkovitom zemljom. Bio sam iscrpljen od gladi... Primitio sam da jedan Nemač, vozač lokomotive, svakog dana u podne pojede jabuku i baca ogriske pored nepokretne kompozicije. Ogriske sam kupio kad god mi se pružila prilika i onako prljave sa zemljom halapljivo smazao. U februaru 1945. bili su već obustavljeni svi radovi.

Brašno je gorelo danima dok smo mi umirali od gladi. Među nama je bilo mnogo lekara koji su proračunali da nam je potrebno 3.000 kalorija hrane dnevno za posao koji smo obavljali, a mi smo dobijali samo 1.000 kalorija. Za doručak su spremali čaj i bela kafa od obranog mleka, u podne smo dobijali tri decilitra supe, a uveče je bio glavni obed: trećina hleba, pola litra variva (kravljia repa ili krompir), kriška kobasice debljine 3 cm i parčence margarina. Znali smo da možemo izdržati najviše tri nedelje na aušvickoj hrani. Da se ne bismo »dosađivali«, naši poslodavci su nas koristili za raščišćavanje ruševina. Aerodrom koji se nalazio na kilometar udaljenosti od logora bombardovali su Amerikanci danju, a Englezi noću. Na naše oči su razrušili glavnu ulicu Mildorfa i njegove mlinove. Sa stomacima koji su nam užasno krčali od gladi gledali smo uz zburade osmehe kako čitavu sedmicu gore pšenica i brašno. Od svake radosti, ipak je najslađa zburadost!

Taj čudnovati matematički faktor »Pi«. Prilikom jednog vazdušnog napada, neko je u rovu počeo da govori o metodu izračunavanja dužine kružnice. Pominjao je faktor »Pi« za koji je rekao da iznosi 3,14. Izjavio sam, pošto je to bilo jedino što mi je ostalo u pameti iz znanja matematike iz gimnazije, da mu je tačna vrednost 3,1415, zapravo beskonačan broj. Srezali su mi znanje što se navodno pravim pametan, pitajući se: odakle sam mogao to znati...?

Posle bombardovanja smo ponovo išli da raščišćavamo ruševine. Mene i još pedeset logoraša rasporedili su u jednu zgradu. Pod pretnjom smrtno kazne bilo nam je zabranjeno da uzmemo hranu ili odeću iz ruševina. Među rasturenim knjigama u biblioteci tragao sam za kakvim jelom. Pogled mi se slučajno zaustavio na otvorenoj knjizi na koju sam nagazio: bile su to logaritamske tablice. Video sam da slike objašnjavaju izračunavanje površine i obima kruga. Bio sam presrećan, pa sam svoj plen pažljivo sakrio. Kad smo se vratili u logor uverio sam neverne Tome u tačnu vrednost faktora »Pi«. Nastupila je bezumna radost jer se verovalo da je to nebeski znak, čudo, pošto su se za nepunih 12 časova potvrdile moje reči.

Posle savezničkog bombardovanja, oko mene su bili svi mrtvi. Mildorfska stanica je bila stalno bombardovana, a mi smo neprekidno popravljali prugu. Bio je to

Sizifov posao. Zatrpavali smo kratere od bombi, postavljali nove tračnice. U podne 22. aprila bila je opet uzbuna. Na hiljade ljudi je bežalo u polja, ali nas esesovci nisu puštali jer bi se od nas svakako barem neko uspeo da odmagli. Kad je avion-izviđač izbacio dimnu signalnu bombu, nacisti nisu više uspeli da nas zadrže. Našao sam zaklon iza jednog širokog drveta na kome su tek počele da pupe grane. Imao sam osećaj da su se bombe okomile na mene, pa sam brzo učinio plesni korak »šenangles« prema drugoj strani drveta. Istovremeno se smračilo i ja sam se priljubio uza stablo. Zemlja me obasula do pasa; osetio sam da mi nešto kida bluzu. U istom trenu sam video da mi ispred nosa preleće lakovana čizma zajedno sa otkinutom nogom. No, Bože pomози! uzviknuo sam. Zatim je nastao tajac. Onda sam začuo stenjanje. Trebalo je da prođe četvrt časa da bi se dim razišao. Iz moje čete su svi izginuli zajedno sa stražarima. Druga strana drveta je bila prosto rastopljena. Krenuo sam prema polju kod ostalih. Skinuo sam bluzu da istresem zemlju i tek tada ugledao da su geleri na njoj izbušili 19 rupa, ali ja nisam imao ni ogrebotinu! Držao sam bluzu ne verujući, a gledao je začuđeno i jedan nacistički oficir. Tada mi se prvi put obratio jedan Nemac kao čovek i rekao: »Ti si srećan, kad se rat završi otići ćeš kući.«

3.200 mrtvačkih sanduka. Što se tiče ishrane obistinila se procena naših lekara. Kad su Amerikanci nedugo posle toga oslobodili naš logor, Nemci su po njihovom naređenju otkopali 3.200 leševa naših drugova. Od dve smene sa po 2.000 ljudi, u životu je ostalo jedva oko 800. Nemci su bili primorani da svakog poginulog smeste u kovčeg i tako ponovo sahrane. Mi smo dočekali oslobođenje u Alt logoru. Iz aušvickog transporta preživeli smo jedino *Mikloš Donat* i ja. Na njega je jedan Nemac prevrnuo jamska kola i na pet mesta mu slomio nogu, pa nije mogao biti evakuisan. Posle rata bio sam *Donatov* svedok pri ostvarivanju invalidskog prava.

Iz najcrnjeg pakla izišao sam kao bogataš. Na dan 24. aprila, jedna kompozicija se kretala pored logora prema industrijskom koloseku. Svaki onaj ko se mogao kretati popeo se na nju. Moj prijatelj *dr Pišta Štajn* je bio smešten u susednom »vald logoru«. Voz se zaustavio i kod njih, pa su ih ukrcali među nas.

Gladni i žedni proveli smo šest dana u vagonima. Leševi su se gomilali. Bilo je i onih koji su iscrpljeni od gladi zagrizali u meso umirućih, sisali im krv, kidali meso... Iz džepa mi je već odavno nestalo onih nekoliko krompira koje sam krišom pokupio. Petog dana smo na jednoj stanici čuli vest sa radija: *Hitler* je izvršio samoubistvo. Znači da je ratu kraj. Narod je krenuo da provaljuje i pljačka. U jednoj kući sam se i ja najeo kiselog kupusa i za svaki slučaj obezbedio se sa desetak krompira. Ubrzo se ustanovilo da je čitava gužva bila plod lažne uzbune. Esesovci su pobili sve one koji nisu hteli da se vrata u vagone, ili su se uputili svojim kućama. Voz je stao uveče 29. aprila, ali nismo mogli da otvorimo vrata od vagona, spolja zatvorena rezom. Pred zoru smo čuli kako putem tutnje kamioni i tenkovi. Neki su uspeli da se propnu i gledaju kroz otvor... Amerikanci. Bele zvezde na tenkovima. Vrata prvog vagona su otkračunali železničari. Nas su oslobodili naši drugovi. Nekako smo se izvukli između leševa. Odvukao sam se do ivice jednog jarka i tokom deset minuta postao pravi »bogataš«. Pro-

lazeći tenkovi su me zasipali mesnim i mlečnim konzervama, paketćima cigareta. Odjednom sam shvatio da istovremeno uvlačim dim iz dve »česterfield« cigarete. Onda sam jednu, koja je još pre nekoliko sati vredela čitavo bogatstvo, elegantno odbacio. Bilo je među nama nesretnika koji su se u onom obilju hrane prejeli i drugi dan pomrli u najvećim mukama. Ja sam već bio prevežani lisac: samo sam lizao čokoladu i pijuckao mleko.

Kamion sutlijaša. Pola sata nakon susreta sa Amerikancima pojavio se i jedan njihov poručnik koji nam je na nemačkom objasnio da ćemo za koji čas biti snabdeveni najnužnijim potrepštinama i da je naša kompozicija proglašena za vojni intendantski voz. Najpre smo dobili sutlijaš. Čitava brda. Strašno je i pomisliti na to kako smo jeli! Posle toga smo se pobrinuli za leševe. Nije bilo moguće očistiti vagona od ljudske nečistoće koja se nakupila tokom pet dana. Sve je oko nas i na nama zaudaralo. Prebacili su nas u obližnje mesto Feldafing i tu su nas smestili u čiste vagona. Prvog maja je padao sneg krupnim pahuljicama kao da je želeo prekriti i izbrisati sa zemaljske površine sav onaj neizmerni bol i prljavštinu.

Gospodine generale, molim vatre. Još istog dana je uz nas pristao jedan nemački sanitetski voz. Zarobljeni podoficiri su nas prenosili na nosilima i dopola svlačili da bi nas pregledao jedan nemački sanitetski general. Pojedinačno je pregledao svakog prljavog, nelzbrijanog, smradom obavijenog jevrejskog logoraša i nastojao da ustanovi da li je sve u redu sa njegovim plućima, srcem... Jedan od naših je odnekud dobio jednu poveću cigaru i nonšalantno izustio: »Gospodine generale, molim vatre!« — ironije li sudbine. Da li je to možda satisfakcija ovog najnemilosrdnijeg, najprljavijeg i najnečovečnijeg rata od svih ratova koje su ljudi ikada vodili, pitao sam se dok sam gledao kako nacistički general gura ruku u džep i vadi upaljač da bi upalio cigaru jednom ubogom đavolu koji se otrgao iz ralja smrti?

Mesecima se u meni nije gasilo osećanje gladi. U svakoj sobi nekadašnjeg nacističkog odmarališta u koje su nas smestili očekivao nas je mek ležaj, nova novcata pidžama i donji veš. Najzad, 9. maja je bio kraj II svetskog rata. Ja sam sklopio poseban mir s jednim podoficirrom. Rekao sam mu da ću mu dati doku-menat koji potvrđuje da se dobro ponašao ukoliko me bude obilato snabdevalo hranom, zatim da mi nabavi maramice i kaiš za pantalone jer to nismo dobili od Amerikanaca. Jedina dužnost mu je bila da se stara o tome da na mom stolu uvek budu 3—4 hleba i isto toliko obroka hrane. Mesecima se u meni nije ugasilo to osećanje gladi. Oči su mi uvek počivale na hrani. Desetak dana kasnije susreo sam se s mojim stariim drugom *drom Šandorom Štajnfeldom*, koji je bio okružen američkim medicinskim sestrama. On je u aprilu 1941. dospao u nemačko zarobljeništvo i dobro je prošao. Stavio sam mu na dušu da poruči mojim da sam živ ukoliko pre mene stigne kući.

Povratak iz pakla. Postepeno su nas po odgovarajućim državama puštali da idemo kućama. Jedan Subotičanin mi je rekao da će poći sa Česima. Odande će nekako do kuće. U njegovu beležnicu sam zapisao: »Draga Juca! Živ sam i usko-

ro dolazim.« Dotični je u Pragu predao moju poruku jednoj devojci iz Čantavira, a ona je poruku već krajem sedmice uručila mojima. Noću ju je ubacila kroz roletnu, tako da ni do danas ne znam koja je to devojka bila. U septembru sam se vratio kući. U našoj grupi je bilo i monarhista, pa smo se svađali, a Amerikanci nisu znali šta da rade s nama. Čekali smo da se u zemlji raščisti stanje. Na kraju smo prilično teško uspjeli da krenemo kući. Monarhisti su ostali. Stavili su nam na raspolaganje posebnu kompoziciju. Bilo je i takvih koji su vukli i sobni nameštaj. Nemci su im to svojevremeno uništili, pa je sada bio red da im to i nadoknade. Pre polaska sam trebovao osam pari odela, koja sam zatim na putu menjao za cigarete. Jedno odelo — jedna kutija »česterfilda«. U Josipovcu kraj Zagreba vratili su nam naše isprave. Na pruži Subotica—Crvenka susreo sam jednog Čantavirca i pitao ga kako su moji. Video mi je ženu, brine se o detetu. Ona je sve u redu! Kad sam stigao u Suboticu potražio sam kuću mojih roditelja. Na tom mestu je bila samo velika rupa; naime, u celoj ulici je jedino naša kuća dobila pun pogodak. Saznao sam da su mi roditelje pobili u Aušvicu. Krenuo sam svojoj kući. Do Žednika vozom, odatle poštanskim kolima. Pri dolasku me je čekalo oko stotinak poznanika. S nevericom su me gledali i opipavali kao da sam se vratio iz pakla. Ako dobro promislim, možda su i bili u pravu...»

Preveo Dušan Jelić

Csaba KOPECZKY

S u m m a r y

ODYSSEY OF MARTON BAS

(Feuilleton serialized in the "7 NAP" in 1979)

Marton Bas, a farmer from Čantavir, was drafted by the Horthy regime in 1942 to be ordered to join the 5th corps of the 2nd Hungarian Army. With a group of about 1.500 Jews and Serbs he was sent to the River Don valley to do forced labour and remained there until the Soviet Army encircled the 2nd Hungarian Army which had to retreat. In the middle of September, after having endured many hardships he was back in Čantavir. But very soon, in February 1944, he is under arrest as "dangerous element" and was sent to Auschwitz. He worked again as forced labourer at the erection of an airplane hanger in a forest about 60 km. from Mynich. He was in the camp Alt when the liberation finally came. It was in September 1944 when he reached again his country and joined his family.

Mirko VAJCENFELD

JEVREJSKO GROBLJE U SUBOTICI

Pisati o Jevrejskom groblju u Subotici znači u neku ruku ući u istoriju subotičkih Jevreja koja je po utvrđenim podacima stara 208 godina, odnosno od godine naseljavanja prvog Jevrejina *Jakoba Heršela*; on je u Suboticu došao 1775. iz Pakša, mesta u današnjoj Mađarskoj. Prvi put je bilo omogućeno jednom Jevrejnu da se naseli u tadašnjem komornom gradu Sent-Marla pod izuzetno složenim i teškim uslovima, bez građanskih prava, bez priznavanja narodnosti ili religije, uz plaćanje obavezne »taxa tolerantiae«. Potpisujući ugovor s gradom, njegova je ruka verovatno zadrhtala jer mu je bilo jasno da prihvata teške uslove života, a da će i oni Jevreji koji budu došli za njim morati da se uporno nose s celim društvom koje nije nimalo naklonjeno Jevrejima.

Kako je ovo groblje deo istorije subotičkih Jevreja, i to veoma značajno, istorija ne bi bila potpuna da se o njemu ne piše posebno. Postoji duboka emotivna povezanost malog broja preživelih Jevreja sa grobljem i grobovima svojih predaka. Zbog toga se uprkos raznim poteškoćama vodi briga o njemu i napuštenim grobovima.

Posle drugog svetskog rata i tragične sudbine koja je zadesila i subotičke Jevreje, groblje je sa svojim spomenicima ostalo neoštećeno. Beli i crni obelisci, mermerni dekalozli kao nadgrobni spomenici stoje i danas kao vojnici na mrtvoj straži, čuvajući mir i uspomene. Ti spomenici su nemi svedoci prošlosti i podsećaju na ne tako davno vreme kad je čudovišno bezumlje uništilo pokolenje onih koji su tu sahranjeni.

Danas je groblje mesto hodočašća za sve preživle subotičke Jevreje bez obzira na to u kojem delu sveta žive. Groblje posećuju i domaći ljudi i oni koji stižu iz drugih mesta ili drugih zemalja. Posetioци dolaze iz najudaljenijih krajeva sveta na »Kever oves« da bi odali poštu svojim preminulima i da pred Spomenikom žrtvama fašističkog terora izraze poštovanje ćutanjem ili molitvom. Tu se nalaze i grobovi velikana i duhovnih vođa koji su bili na čelu jevrejske zajednice, osnivali jevrejske škole, učili decu da žive jevrejskim životom u duhu tradicije i etike svog naroda. Njihove su zasluge neprocenjive i nezaboravne, pod njihovim rukovodstvom se za veoma kratko vreme razvila snažna jevrejska zajednica koja je svojim radnim i intelektualnim potencijalima dala ogroman doprinos razvoju grada.

Od mnogobrojnih zaslužnih i znamenitih ličnosti koje su sahranjene na Jevrejskom groblju u Subotici treba posebno istaći rabina *dra Bernarda Singera*, rabina *dra Mora Kutnija*, književnika *dra Izidora Milka*, književnika *Henrika Brauna*, novinara i književnika *Karolja Havasa*, književnika *dra Karolja Hermana*, *dra Adolfa Kleina*, dugogodišnjeg predsednika Jevrejske opštine, *dra Zoltana Loranta*, jevrejskog javnog radnika i dugogodišnjeg predsednika jevrejske zajednice, *dra Adolfa Vilheima*, direktora bolnice.

O prvim sahranjivanjima nema tačnih podataka zato što ne postoje pisani dokumenti iz tog vremena. Arhiva jevrejske zajednice uništena je u toku drugog svetskog rata, a ne postoje ni matične knjige iz tog razdoblja da bi se iz njih mogli utvrditi vreme i mesto sahranjivanja. Veruje se da je groblje nastalo odmah po doseljenu Jevreja u Suboticu 1777. godine. Nema tragova niti je poznato da su Jevreji sahranjivani na bilo kom drugom mestu. Groblje zahvata 1 hektar, 14 ari i 41 m² i čini jedan kompleks. Unutrašnju raspodelu sačinjavaju tri vremenska sektora, a jedan kompleks se smatra memorijalnim delom. Podela je izvršena na sledeći način: 1. najstariji deo za sahranjivanje — nekropola; 2. deo u kojem su vršena sahranjivanja između dva svetska rata; 3. deo za sahranjivanje posle drugog svetskog rata; 4. memorijalni kompleks.

U prvom i najstarijem delu, nekropoli, vršena su sahranjivanja do završetka prvog svetskog rata. Taj deo se nalazi u veoma zapuštenom stanju tako da korov većim delom prekriva grobove i nadgrobne spomenike, pa je prilaz grobovima veoma otežan, pogotovu u vreme bujanja vegetacije. Vođeni su razgovori o eventualnom čišćenju i tog dela groblja, ali su sredstva potrebna za radove toliko zamašna da se zasad odustalo od toga. Veruje se da bi se uređenjem ovog dela ili uz pomoć stručnjaka moglo doći do značajnih podataka o istorijatu subotičkih Jevreja. U ovom delu groblja se nalazi i spomenik »Nepoznatom vojniku«, što je posebna zanimljivost jer je verovatno reč o jevrejskom vojniku. Tu se nalazi i priličan broj grobova vojnika koji su pali u prvom svetskom ratu.

Drugi deo groblja, koji je i najveći, čini prostor na kome su sahranjivanja vršena između dva svetska rata, a zahvata više od polovine ukupne površine. Tu se sahranjivalo u vreme kad je jevrejska zajednica bila u punom zamahu, kad se broj članova zajednice stalno povećavao, a time i broj umrlih. Za razliku od starog dela, gde su nadgrobni spomenici gotovo istovetni i po obliku i po vrednosti, u ovom delu groblja je vidljiva klasna podvojenost kroz skupe i arhitektonski vredne spomenike i po lokaciji. Levo i desno od ulaznih vrata, na prostoru koji je u ono vreme smatran za najugledniji, sahranjivani su imućniji, a njihove porodice su za to mesto morale platiti i odgovarajuću cenu. Taj deo je prepun skupih nadgrobnih spomenika od švedskog granita, što ujedno pokazuje i ekonomsku snagu jednog dela jevrejstva. Međutim, veći deo subotičkih Jevreja činili su sitni trgovci, zanatlije i radnici, pa su im i nadgrobni spomenici mnogo skromniji.

Treći deo groblja čini prostor koji se nalazi u zadnjem delu, desno od Spomenika žrtvama fašističkog terora, i tu se vrše sahranjivanja posle drugog svetskog ra-

ta. Nadgrobni spomenici su opet gotovo istovetni, skromni, prilagođeni duhu vremena, deluju umirujuće, što je u skladu i sa jevrejskom etikom.

Četvrti deo memorijalnog kompleksa, nalazi se u zapadnom delu groblja, ima poseban ulaz i put koji vodi do Spomenika žrtvama fašizma. Spomenik su podigli članovi jevrejske zajednice posle oslobođenja u znak sećanja na više od 4.000 jevrejskih žrtava iz Subotice koje su izgubile živote u deportacijama, raznim logorima ili na prinudnom radu.

Pored spomenika se nalaze grobovi Jevreja revolucionara koji su osuđeni na smrt zbog organizovanog otpora fašističkom okupatoru i pogubljeni 18. novembra 1941. Okupator je njihova tela izručio tadašnjoj Jevrejskoj opštini koja ih je sahranila na tom mestu. Posle oslobođenja su podignuti spomenici za svakoga pojedinačno. To su bili: *dr Adolf Singer, Perl Gellért, Nikola Švalb, Karolj Majer, Nikola Majer, Konstantin Lakenbah, Lola Wohl, Nikola Gerson, Eden Kornštein i Joška Licht*. Treba napomenuti da o ovom delu groblja vodi brigu i šira društvena zajednica, pa se tu na Dan sećanja (Jom hašoa), na Dan ustanka naroda Srbije 7. jula i na Dan oslobođenja Subotice 10. oktobra održavaju komemorativne svečanosti i polažu vencu.

Groblju pripadaju i dve zgrade: u jednoj stanuje čuvar groblja, a druga služi za obred prilikom sahrane. Ukoliko porodica želi, sahrana se i danas vrši po jevrejskom ritualu. Postoji posebna soba za ritualno kupanje pokojnika, koji se zatim oblači u posebno pripremljenu odeću.

Budućnost Jevrejskog groblja u Subotici je veoma neizvesna što zbog urbanizacije dela grada u kome se nalazi, što usled ekonomskih razloga, jer ovo prilično veliko groblje iziskuje znatna materijalna sredstva za redovno održavanje. Poznato je da svim grobljima po zakonu upravljaju skupštine opština, pa bi to trebalo da bude slučaj i sa grobljem u Subotici. Međutim, taj zakon nije ni do današnjeg dana primenjen na Jevrejsko groblje u Subotici. Nijedan državni organ ni organizacija nisu preuzeli brigu za njega, niti pokazuju bilo kakvo interesovanje za upravljanje grobljem. Zasad nema nikog da to primi na sebe, pa su sve obaveze ostavljene jevrejskoj zajednici koja vrši i sahranjivanja prema svojim potrebama i mogućnostima. Zaštitu groblja trebalo bi svakako sprovesti i nastojati na tome da ono bude predstavnik istorijske, arhitektonske, kulturne i materijalne vrednosti. Groblje bi se moglo urediti kao spomen-park kako bi buduća pokolenja podsećalo na jedan mali narod koji je za dva stoleća dao ogroman doprinos razvoju svoga grada i koji je gotovo u potpunosti uništen fašističkim bezumljem u veoma kratkom razdoblju njegove vladavine.

Mirko VAJČENFELD

S u m m a r y

THE JEWISH CEMETERY IN SUBOTICA

It was set up soon after the first Jews reached Subotica in 1777. The ground covers one hectare and 141 square meters. Three parts can be clearly discerned. The oldest part is where the deads were deposited until the end of WWI. This part is in very poor shape today. The second part is the one where burials were performed between the two world wars. This is the largest part and there are many such gravestones in it which have an architectural value. The third part is on the western side where deads started to be interred after WWII. In this part is the monument to the victims of fascist terror. The future of the cemetery is far from being certain as no institution contributes to its maintenance. As this cemetery is of historical and architectural importance and has its material value, too, greater attention would be in order. The register which was started in 1900 is preserved. In it the recording is chronological. The family name, the name, the date of death, the date of burial, the number of both the row and the grave are entered.

Dr Izidor MILKO

KAKO SMO GRADILI HRAM

Skraćeni članak objavljen u subotičkom nedeljniku za jevrejska društvena pitanja
»Szombat« od 8. decembra 1925.

»...NOVCA smo imali malo. Već devedesetih godina, u vreme predsednikovanja revnosnog *Mora Kuneca*, pokrenuta je kampanja za stvaranje fonda radi izgradnje bogomolje. Taman smo uspeali da na beskamatnoj osnovi prikupimo izvesnu sumu, ali ona ni izbliza nije bila tolika da bi postala osnova za kakvu veću gradnju — u najboljem slučaju mogla je biti njena polazna osnova. Stvar je bliže stadijumu ostvarenja doveo uspešan plan što ga je unapred pripremio *Ignac Kunec*, koji je znatan deo građevinskog kapitala obezbedio rasprodajom sedišta u budućoj bogomolji. Ali još uvek nije bilo dovoljno novca da bismo se mirno prihvatili velikog poduhvata i da bismo spokojno očekivali materijalni obračun. Tada mi se javila zamisao da emitujemo 5 postotne obveznice koje bismo pojedinačno realizovali od blagorodnih poverilaca (ovo dugovanje je već likvidirano; poslednje obveznice otkupila je Jevrejska opština). Sa gotovim finansijskim planom istupio sam najpre pred odbor za izgradnju sinagoge, a zatim i pred opštinski zbor. U ono vreme je 50.000 kruna predstavljalo veliku svotu. Međutim, u odboru je bilo i malodušnih, pa nije čudno što je »pustolovni« i »fantastični« plan imao protivnike, ali velika većina ga je ipak prihvatila. U to vreme neverovatno, pa ipak istinito — bio sam veoma popularan, tako da sam za svega 3—4 dana plasirao bezmalo 1.000 obveznica od po 5 kruna. I ovaj uspeh je imao dodatni podstrek za gradnju. Prijatne uspomene izaziva mi sećanje na to da su ljudi bez razlike na veroispovest uzimali obveznice, čak su ih s poverenjem kupovali i oni za koje se smatralo da su antisemiti. U Subotici inače nije nikad u doslovnom smislu reči postojala mržnja protiv Jevreja. Pripadnici raznih vera i narodnosti živeli su u primernoj slozi, u potpunom »entente cordiale« jedni pored drugih... Izgradnju naše sinagoge pratili su s blagonaklonim interesovanjem ne samo naša verska braća nego i ostali pripadnici društva.

Pored mnogobrojnih priznanja koja smo u to vreme mogli da čujemo bilo je naravno i prigovora. Najviše se prisećam zamerki koje su iznošene u vezi sa dimenzijama sinagoge. Mnogi su govorili da je »šteta graditi je tako veliku jer se ni za 200 godina neće ispuniti«. Međutim, mi koji smo je planirali, a takođe i građevinari, ipak smo bili u pravu. Dvadeset tri godine posle svečanog otvaranja, naša bogomolja za vreme velikih praznika ne samo da je bila ispunjena vernicima nego ih je jedva mogla sve primiti. Sada se čak mogu čuti naknadne kritike »zašto nismo gradili prostraniju«.

Lavovski deo posla poneo je na svojim plećima *Ignac Kunec*, i on je dostojan takve slave. Bez njega bi se jedva znao ostvariti taj grandiozni poduhvat. Njegovo praktično rezonovanje, poznavanje materijala i srčana spremnost na pogadjanje stvarali su čuda. Niko ne bi uspeo da izgradi tako jeftino jednu takvu vrednost, jednu od najlepših jevrejskih bogomolja. Medutim, uveren sam da ni on ne bi mogao tako lako bez mene... Naime, mnogi su bili nepoverljivi prema njemu i često su ga nervirali upravo onda kad je najviše doprinosiso. Stoga je za vreme planiranja i izvođenja radova bio najmanje dvadesetak puta spreman da se povuče. Jedino je meni uspevalo da ga u interesu posla i zajednice zadržim na mestu, pa mogu slobodno reći da je ne jednom, posle velikog nagovaranja, meni za ljubav održao na tom teškom poslu. Ovaj entuzijast je do kraja solidarno ostao sa mnom. Kad je sinagoga bila završena i spremna za vršenje svoje funkcije, ja sam se zahvalio na svom predsedničkom položaju, a on je učinio isto. Uostalom, to je i bilo logično jer smo se obojica prihvatili naših obaveza u opštini prvenstveno zato da bismo izvršenjem ovog velikog dela ispunili želju lokalnog jevrejstva, te saobrazno njihovom broju i stepenu intelektualnog obrazovanja izgradili dostojan hram...«

Preveo Dušan Jelić

Dr. Izidor MILKÓ

S u m m a r y

HOW THE TEMPLE WAS BUILT?

(A shortened version of an article published in "Szombat" in 1925)

The great problem was how to find sources for the start of the construction. The first action was initiated when Mór Kunec was the president, while the actual construction was started when Dr. Izidor Milkó was in that post. Called upon by the president, who commanded great respect, Ignac Kunec, a successful businessman, compiled a financial plan and completed the financial circle. Funds were raised partly by selling the seats in the synagogue to be built and partly by issuing bonds of five Grown each which found good reception.

Jakab DEŽE

O HRAMU

Članak jednog od dvojice graditelja sinagoge, objavljen u »Szombatu« od 8 decembra 1925.

»O HRAMU želim da napišem nekoliko redaka. Pripremne radnje završio sam s privrednikom *Ignacom Kunecom* kad sam za njega projektovao i izgradio dvospratnu najamnu zgradu na trgu ispred Gradske kuće. Više godina sam vodio razgovore sa njim o mogućnostima za izgradnju hrama, dok *Marcel Komor* i ja nismo krajem 1901. dobili ovlaštenje za projektovanje da na osnovu prvonagrađenog projekta segedinskog konkursa za izgradnju sinagoge (koji je rađen po našem projektu i izgrađen u postojećim okvirima materijalnih sredstava) projektujemo subotički hram i njemu pripadajući sveštenečki stan.

Mi smo tada kao učenici našeg majstora građevinara pokušali da izgradimo ovaj hram, pa smo sačinili projekte i u pogledu njegovog dekorativnog dela. Na osnovu veštog finansijskog poslovanja *Ignaca Kuneca*, građevina je i dovedena pod krov. Poslovi oko temelja hrama nailazili su na velike poteškoće jer je bilo teško graditi na nevezanom pasku. *Ispod stubova kupole, na duboko zabijene drvene balvane smešteni su betonski blokovi* kako bi tlo moglo da izdrži velika opterećenja.

Obojene površine u unutrašnjosti hrama prikazuju cvetove, a stubovi kupole zrakasto, slično šatoru, pružaju vitku i jezgrovitu sliku ukrašenu palmama. One su tako postavljene da podsećaju na jevrejske šatore koje ispunjavaju motivi cveća. Prema gore rasprostiru se varijacije boja od ljubičaste do plave; one treba da simbolizuju zlatne zrake izlazećeg sunca pomešane s plavetnilom nebeskog svoda. Oltar predstavlja praznik palmi. Grane na njemu i sa dve strane poput krila prikazuju simboličnu sliku kerubina starog jevrejskog svetilišta. Obojena stakla su takođe obrađena s motivima cveća i prelaze u predstavu rajâ u kupoli, a povezuju život na zemlji s nebeskim svodom.

Iznad orgulja je ranije bio naslikan zvezdani svod s planetama, ali sada to nadomešćuje neka vrsta ćilima pošto je prvobitna slika oštećena. Ovde su simboli i predstave Roš hašana i Jom Kipura dobili pun izraz, pa sam istinski žalio kad su ih bez mog pitanja premazali. Cvetovi kod glavnog ulaza, takođe dočekuju vernike da bi ih pratili harmonija i spokojstvo.

Na dva ugla od vrata nalaze se, slična stubovima, ostvarenja kojima smo želili da simbolizujemo dva stuba koji su postavljeni ispred jerusalimskog hrama za dobre i rdave ljude. Ceo hram smo smestili u svetle, vedre i jake boje da bi na ovom mestu bila odstranjena svaka tuga, a pobožni vernik spokojno istupio pred čin molitve, suprotno od sumorne unutrašnjosti gotskih crkava. Ove misli su nas nadahnjivale kad smo konstruisali kupolast izgled kao simbol svetskog univerzuma — Gospoda, i to nas je podsticalo pri uobličavanju jevrejskih hramova. Četiri manje kupole predstavljaju četiri strane sveta nad kojima kao univerzalna sveobuhvatna sila stoji velika kupola.

Ma koliko da su tada napadali *Ignaca Kuneca*, on je zaista imao veoma velike zasluge za podizanje hrama pošto se to bez njegove energije ne bi nikad moglo postići. Sredstava za gradnju nije bilo dovoljno, pa je pri izvođenju ponegde upotrebljavan lošiji materijal; na žalost, posledice toga se sada pokazuju. Zajedno sa opštinskim domom, koji je dobrim delom rađen od starog materijala, svi građevinski izdaci su iznosili oko 150.000 tadašnjih forinti. To je bio dotad nezapamćen podvig ako se zna da je segedinska sinagoga, čiji je prostor za vernike jednak onome u subotičkoj sinagogi, stajala 750.000 forinti.

Na kraju, hram je u ime odbora za izgradnju preuzeo nadržbin *dr Bernard Singer* koji ga je posvetio 1903. Ovaj hram će zajedno sa svojim folklornim motivima ostati jedna od svetlih tačaka u kulturi građevinarstva, iako se vremena menjaju, njegov kulturno-istorijski značaj će ostati. Novčani fond je zaista bio malen, a veoma skromna sredstva su pristizala za nekoliko prozora. To se uostalom odrazilo i na slaboj opremi sinagoge. Što se tiče zanatsko-umetničkog opremanja, izrade svećnjaka koji su na osnovu naših crteža izrađeni u Budimpešti, ono zaslužuje zaseban pomen. Osobito je lep zanatski rad na kutijama za priloge koje je izradio *Jožef Ferajder*, umetnički bravar iz Budimpešte, jedan od najboljih zanatlija te vrste našeg vremena. Sve građevinske poslove su veoma uspešno obavili građevinski preduzimači *Ferenc Nad* i *Lukač Kladek*. Oni na ovom poslu nisu ništa zaradili, ali im je on poslužio kao odskočna daska u njihovoj karijeri. Naime, oni su se potom prihvatili jednog ništa lakšeg zadatka kad su sa nama pristupili izvođenju radova na veličanstvenoj zgradi subotičke Gradske kuće...“

Preveo Dušan Jelić

Jakab DEZSŐ

IN THE TEMPLE

(Article published in "Szombat" in 1925)

The possibility of building the temple had been discussed by Dezső Jakab, an architect, with Ignac Kunec, an industrialist, for several years. By the end of

1901 architect Jakab was commissioned to prepare a project jointly with architect Marcel Komor. They had good references as they had won the first prize for the building of the synagogue in the City of Szeged. Their main problem was how to build the foundation as the site was on sandy ground. They placed concrete sheets on deeply lowered staples so that the dome pillars could stand secure. The decoration within the temple was so conceived as to leave the impression of a tent. The use of many colours also added to this impression. The most meritorious individual who made the building of the temple possible was Ignac Kunec. The total building costs amounted to 150.000 Forints. The dedication ceremony was officiated by Chief Rabbi Bernard Singer in 1903. The outfit, too, is of artistic value. The menoroth were designed by architect Jakab and made in Budapest. The box for donations is the work of Jozsef Frajder, a locksmith whose works have artistic value. The contractors were Ferenc Nagy and Lukacs Kladek. For both of them this contribution served as springboard for their future career.

Mirjam RAJNER

SINAGOGA SA KUPOLOM NA PODRUČJU JUGOSLAVIJE (kraj XIX i početak XX veka)

Iz diplomskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Beogradu u junu 1982.

O D L U K A

Molba za dozvolu gradnje po predlogu komisije za gradnju odobrava se pod uslovom: budući da izvođači koji su potpisali plan nisu stanovnici Subotice, to su dužni da imenuju mesnog građevinara Subotičanina. Pošto je nosilac o tome izvešten, predmetna gradnja se odobrava pod uslovom da gradski građevinski ured vrši kontrolu nad gradnjom.

Izdao: Dr Bolič (s. r.)
beležnik
M. P.

U Subotici 1900.
25. maja na održanoj
sednici Saveta

»Molba *dr Milko Izidora*, predsednika jevrejske zajednice, mesnog stanovnika, radi dozvole za izgradnju jevrejskog hrama u VII okrugu, na parceli 17.

Subotica je u tom razdoblju bila najpre treći, a zatim četvrti grad po veličini u tadašnjoj Mađarskoj. Kao i u mnogim drugim gradovima tadašnje Ugarske, istorizam u arhitekturi (barokna katedrala, klasicističko pozorište) bio je veoma omiljen; ali je u razdoblju od 1891. do 1914. nastala jedna neuobičajena grupa objekata u samom centru Subotice i na obali jezera Palić. Njihovi tvorci su *Lehner* (*Ödon Lechner* 1845—1914) i njegovi sledbenici koji su nastavili istraživanja u novom pravcu. Te građevine, pretežno zgrade za javnu namenu, zatim nekoliko manjih stambenih zgrada, nastale su u vreme prodiranja secesije u vojvodanske krajeve, ali osobene secesije koja se ne može upoređivati sa bečkom. Veoma često je nazivaju i »mađarskom varijantom« ili »nacionalnim stilom«. Mađarski arhitekti, a među njima i *Lehner*, više su se oslanjali na francuska, engleska i nemačka dostignuća u arhitekturi i primenjenoj umetnosti. Sve je to dovelo do okretanja prema tom »seljačkom stilu«, kako ga neki još nazivaju, rustičnim motivima cveća, linija i šara koje kao da su pozajmljene sa drvenih škrinja, vezova i lepe mađarske grnčarije. Folklornoj ornamentici pridružuje se i neobična, ali topla kombinacija materijala kao što su cigla, keramika, kovano željezo, vitraži. Uprkos toj razigranosti fasada u linijama i bojama — koja je do 1900. još naginjala ka orijentalnim motivima, a od te godine približila se lokalnom folkloru

zahvaljujući radu etnologa — enterijeri su ostali verni osnovnom geslu secesije: funkcionalnosti. Isto tako su karakteristična *Lehnerova* istraživanja na polju konstrukcije. Sve to određuje novi stil s početka XX veka, u kojem je građena i subotička sinagoga.

Graditelji sinagoge bili su *Lehnerovi* saradnici, arhitekti češće angažovani u Subotici: *Marcel Komor* (*Marcell Komor* 1868—1944) i *Deže Jakob* (*Dezsö Jakob* 1864—1932). Projekat za sinagogu bio je već ranije izrađen, i to za Segedin, ali je na konkursu prihvaćen konzervativniji predlog *Leopolda Baumhorna* (1860—1932) koji je projektovao sledeće sinagoge: riječku (1902), bečkerečku (1896) i novosadsku (1903). Sa neznatnim izmenama arhitektonskih planova, zgrada je završena u oktobru 1902. U izgradnji su kao predstavnici subotičkih građana učestvovali *Ferenc Nad* i *Lukač Kladek*, građevinski preduzimači koji su sa dvojicom budimpeštanskih arhitekata saradivali i kasnije pri izgradnji Gradske kuće.

Danas se sinagoga nalazi na samom rubu gradskog jezgra, okrenuta Trgu oktobarske revolucije ulaznom, zapadnom fasadom, dok su joj ostale strane usmerene prema jednom dvorišnom prostoru. Sa severne strane sinagoge nalazi se nekadašnja jevrejska škola, dok je istočnom okrenuta prema zgradi (ulaz iz Ulice Dimitrija Tucovića) u kojoj se i danas nalaze prostorije subotičke Jevrejske opštine. Jedna od dvorišnih kućica služila je ranije kao klanica u kojoj je vršeno ritualno klanje živine.

Sinagoga je veoma proporcionalna i simetrična jednospratna građevina. Uzdiže se nad pravougaonom osnovom sa upisanim krstom, petokupolna je, a centralna kupola sa prečnikom od 25 m dominira nad četiri manje ugaone kupole, podignute nad izdignutim bočnim prostorima. Bočni prostori, u kojima je smešteno stepenište, nalaze se na sva četiri ugla građevine i skladno se uklapaju u nju, tvoreći sinhronu celinu.

Zapadna strana

Ako se građevina posmatra sa njene zapadne strane, odnosno ulazne fasade sinagoge, zapaža se veoma simetričan raspored arhitektonskih delova: središnji deo u koji je dograđeno nisko zatvoreno predvorje, levi i desni ulaz namenjen ženama, u stvari prostor koji pod pravim uglom zatvara središnji istureniji deo i levo, odnosno desno knilo zapadne fasade; prostor je zatvoren lučnim zidom, pa mu osnova ima oblik četvrtine kruga (90°); radi lakšeg snalaženja, ovaj prostor će se u daljem tekstu nazivati ženskim ulazima pošto mu je to bila osnovna namena. U unutrašnjosti je sa zapadne strane povezan sa stepeništem koje vodi na žensku galeriju. Prostor sa istočne strane služio je i kao ulaz, pa je osim sa stepeništem povezan i sa prostorijama prizemlja. Tu je, najzad, levi i desni uzdignuti bočni prostor, pravougaone osnove, u kojem je smešteno stepenište.

Središnjem delu se prilazi preko šest stepenika koji vode prema trodelnom ulazu zatvorenog predvorja. Predvorje je izvučen i dograđen deo građevine koji se

završava čipkastom, bogato dekorisanom atikom. Sam središnji deo se takođe završava atikom u obliku prelomljenog luka. I ženskim ulazima se prilazi stepenicama. Limeri krov nad ovim lučno omeđenim prostorima naglašen je rebrima kupolastog oblika (četvrtina kalote), dok mu donja ivica prati liniju naglašenih slepih arkadica. Uzdignuti bočni prostori upotpunjuju izgled pročelja, dajući mu odlučniji izraz naglašenom vertikalom i strožom dekoracijom u odnosu na kitnjasti završetak središnjeg dela fasade. Oni se završavaju izduženim kupolama s baroknim proširenjem i šiljkom na vrhu, dok se u unutrašnjosti nalazi stepenište koje povezuje prizemlje sa prvim spratom, odnosno galerijom za žene. Prostori između središnjeg dela fasade i bočnih prostora prekriveni su kosim krovom u visini prizemlja. Taj deo spoljašnje arhitekture je veoma osoben. Budući da se središnji deo kao i bočni prostori nastavljaju i obuhvataju visinu prvog sprata, to se dobija prazan prostor među njima, počev od navedenog kosog krova naviše. Upravo taj međuprostor je sa leve i desne strane premošten jakim lukovima koji, obogaćeni terakota-dekoracijom, predstavljaju konstrukcijske elemente što spajaju tri dela zapadnog pročelja (levi bočni prostor-središnji deo-desni bočni prostor) u sinhronu celinu. U pozadini tih »spona« nalazi se zid sa ponovljenom terakota-dekoracijom lukova. Krov se nastavlja dalje i dopire do tambura sa centralne kupole. Takvim stepenastim uzdizanjem građevine postiže se blag ritam rasta koji do vrha kupole dostiže visinu od 45 metara.

Što se tiče fasadnih otvora, na prvom mestu treba svakako pomenuti bogato ukrašeni trodelni portal zatvorenog predvorja, od kojeg su središnja vrata nešto izraženija veličinom i dekoracijom. Vrata na ženskim ulazima nisu uokvirena terakota-dekoracijama, ali se kao i portali završavaju lukom. Prozori prizemlja na bočnim delovima fasade, te na severnoj i južnoj strani zatvorenog predvorja, prilično su široki i završavaju se lukom. Na središnjem delu ulazne fasade, u visini prvog sprata ističe se velika rozeta koja se ponavlja i na preostale tri sinagogne fasade. Iznad rozete su raspoređena tri okulusa (veći je na vrhu) u obliku trokuta, s Davidovim zvezdama koje su smeštene unutar njih. Stepenište u bočnim prostorima je na visini prvog sprata, a osvetljeno je kroz prilično uzane i izdužene nanofore. Ispod tambura ovih bočnih odeljaka nalazi se po jedan »slepi« okulus sa malim četverougaoim otvorom u sredini. Svi prozori, rozete i lunete u vratima (osim okulusa) zastakljeni su vitražima.

Severna i južna strana

Severna i južna strana su potpuno jednake; na njima takođe dominira središnji deo sa severnim, odnosno južnim portalom, rozetom u visini prvog sprata i čipkastom atikom na vrhu. Dalje se levo i desno nadovezuju bočna kniila, te bočni prostori sa stepeništem u unutrašnjosti. Iz ovog rasporeda arhitektonskih delova severne, odnosno južne fasade, očito proizlazi da je i nadalje održano načelo simetričnosti, koje takođe važi za fasadne otvore i dekoraciju. Terakota-dekoracija je kao i na zapadnoj strani skoncentrisana uz portale, lučne prozore u prizemlju, monofore na bočnim uzdignutim prostorima, rozete i atike.

Istočna strana

Prema rasporedu arhitektonskih delova, istočna strana odgovara zapadnoj (središnji deo, istočni ulaz namenjen rabinima, bočni uzdignuti prostori). Raspored ukrasnih elemenata i fasadnih otvora na istočnoj strani odgovara onome sa zapadne strane, a jedini izuzetak je središnji deo koji umesto dograđenog zatvorenog predvorja ima tri lučna prozora u visini prizemlja.

Kupole

Centralna kupola dominira nad čitavom građevinom. Postavljena je nad osmostranim tamburom koji svojim triforama (šire strane tambura okrenute su prema stranama sveta) i biforama (uže strane tambura) omogućava prodor svetlosti u ove najviše delove unutrašnjosti. Nad tamburom se uzdiže takođe osmostran prvi deo pomalo izdužene kupole koji se završava nizom lučnim zastakljenih otvora, poput arkadica. Ceo taj deo kupole, naglašen rebrima, prekriven je bojanim keramičkim crepovima (zeleno i narandžasto) koji su tako složeni da čine veoma dekorativan ornament. Nad prvim delom uzdiže se barokno proširenje koje u podnožju ima lučne zastakljene otvore (po pet na širim i po četiri na užim stranama). Taj deo kupole i manje proširenje u samom vrhu, koje naliči na lanternu, pokriveni su olovom. Na vrhu lanternne je šiljak sa izrađenom Davidovom zvezdom. Kupola arhitektonski leži na pandantifima koji svi dole prelaze u po dva vitka stuba. »Tesarska konstrukcija kupole je pravo inženjersko i zanatsko-remek-delo, a sekundarna konstrukcija unutarnjih kupola i svodova od rabitz-konstrukcije, sa nekom vrstom armiranobetonskih rebara, predstavlja pravu retkost u našim krajevima i s obzirom na vreme izgradnje (1902) avangardan, a isto-vremeno i veoma uspešan poduhvat«.¹

Četiri manje kupole nad bočnim prostorima, takođe se uzdižu nad osmostranim postoljem. Ovaj tambur čije su ivice istaknute opekam na svojim širim stranama (prema stranama sveta) ima niz od pet slepih arkadica. Kupole se sastoje od veoma izduženog osmostranog dela koji je prekriven crepom i limenog proširenja na vrhu sa šiljcima i Davidovim zvezdama.

Unutrašnjost

Unutrašnjost sinagoge može da se podeli na prostor prizemlja; na galeriju koja se nalazi u visini prvog sprata; i na bočne prostore na uglovima građevine u kojima je smešteno stepenište.

Prizemlje se sastoji od: dograđenog predvorja; još jednog predvorja koje se nalazi do hekala (prostora namenjenog vernicima); samog hekala; pomoćnih prostorija

¹ Oskar Hrabovski, *Izveštaj o izvršenom pregledu i ekspertizi o stanju konstrukcije zgrade sinagoge u Subotici*, 25. IX 1976, Arhiv Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad, br. 01-480/3 od 29. IX 1976.

iza konstrukcije Aron ha-kodeša; malih prostora sa osnovom četvrtine kruga koji su služili kao ženski ulazi sa zapadne strane, odnosno ulazi za rabine sa istočne; četvorougao nih bočnih prostora na sva četiri ugla građevine u kojima je stepenište (za galeriju).

Raspored prostora u prizemlju mogao bi se uporediti sa rasporedom koji postoji u crkvi. Dograđeno predvorje podseća na egzonarteks, a unutrašnje predvorje na narteks. U ovoj sinagogi je i almemor smešten ispred Aron ha-kodeša, a ne u središtu hekala. To sve navodi na zaključak da je ova sinagoga građena pod uticajem reformističkih strujanja kod vernika, kao i sa željom da se svojim izgledom što više približi izgledu i rasporedu crkve. U vanjsko zatvoreno predvorje ulazi se kroz troja vrata — portale (pominjana pri opisu zapadne strane).

Prostor je prilično plitak, sa po dva lučna prozora na severnom i južnom zidu, te sa velikom česmom sa severne strane koja je namenjena za pranje ruku. Svod ovog ulaznog prostora podeljen je na tri dela (poprečno) u skladu sa tri poprečna dela koja naglašavaju najpre portali, a zatim i trodelni ulaz u sledeće unutrašnje predvorje. Prostor je nešto širi od prvog predvorja, prekriven je ravnom tavanicom, pravougaonog je oblika, a na severnom i južnom zidu nalaze se mermernе ploče sa uklesanim imenima opštinaradonatora. Ponovno troja vrata omogućuju ulaz u prostor namenjen vernicima (hekal) koji je najprostraniji deo prizemlja. Na severnom i južnom zidu, odnosno na krajevima poprečnog kraka upisanog krsta, nalaze se bočni ulazi. Najdominantniji je istočni krak upisanog krsta u kojem je smeštena konstrukcija Aron ha-kodeša. Celokupna konstrukcija — koja se završava prelomljenim lukom i u čijem su udubljenju prekrivenom parohetom čitane Tore — postavljena je na uzdignutoj površini. Na tu površinu se uspinje preko nekoliko stepenika, a ograđena je niskom ogradom. Na njoj se, takođe ispred Aron ha-kodeša, nalazi almemor. Uz levu i desnu stranu almemora bila su počasna sedišta rabina, kantora i predmolitelja. Mestu gde su se nalazile Tore prilazilo se preko nekoliko stepenika. Centralni deo prostora za vernike smešten je u potkupolni prostor koji određuju parovi stubova, kojih ima osam, a raspoređeni su po dva i usmereni prema uglovima hekala. Zbog gvođenog jezgra, stubovi su predstavljali novinu u tom razdoblju razvoja graditeljstva, a svojom vitkošću su naglašavali dizanje u vertikalu, prema kupoli. U visini svoda prvog sprata, odnosno galerije, razmak među stubovima je premošten lukovima. Nad užim lukovima u uglovima se nastavljaju pandantifi koji nose kupolu. Prizemlje je osvetljeno kroz lučne prozore ukrašene vitražima koji se nalaze na severnom i južnom zidu. Za prizemlje su karakteristični pravougaoni bočni prostori u kojima se nalazi stepenište za prvi sprat, odnosno galeriju, i u tu svrhu su povezani sa ulazima za žene. Sa istočne strane, iza Aron ha-kodeša, nalaze se tri manje prostorije koje su uglavnom služile za presvlačenje rabina i odlaganje predmeta potrebnih za bogoslužjenje.

Osim što nose lukove koji ih ujedno i povezuju, stubovi premošćujući razmak među njima i nose galeriju za žene. Galerija preseca vertikalu stubova poput poprečnog arhitrona. Ona u osnovi ima oblik osmougao nika, ali mu nedostaje

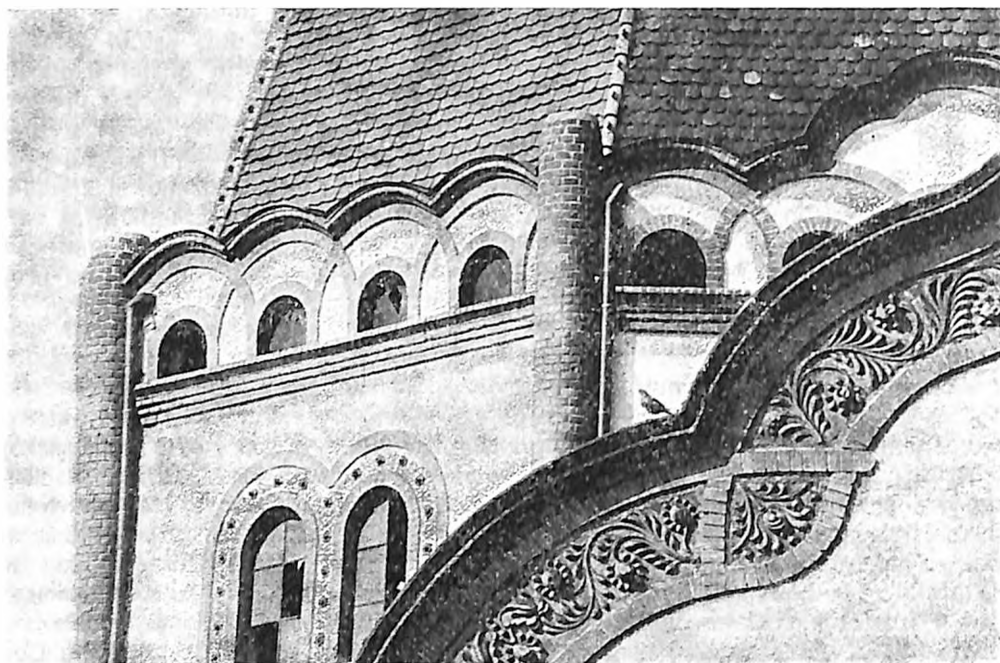
stranica uz istočni zid. Naime, tu je smeštena konstrukcija Aron ha-kodeša iza koje su se nalazile orgulje i hor — oboje smešteni na drvenoj platformi, nešto nižoj od visine poda prvog sprata, odnosno galerije. Duže strane galerije su paralelne sa severnim, južnim i zapadnim zidom, a uže se usmerene prema uglovima unutrašnjeg prostora. Na galeriju se ulazi kroz četiri ulaza koji se nalaze u uglovima i povezuju unutrašnjost sa stepeništem. Kraći i duži delovi galerije su međusobno odeljeni poprečnim lukovima kojih ima šest (u blizini istočnog zida izostala su dva usled suženog prostora). Svetlost na prvom spratu prodire kroz lučne prozore, a tu su i četiri velike rozete. Kod kupole se, kao i izvana, mogu uočiti tri zone: prve dve se razlikuju po broju, veličini i rasporedu prozora, dok treća predstavlja završetak kalote koja deluje vrlo izduženo. Iz središta kalote se spuštao veliki luster od kovanog gvožđa. Drvene klupe, sedišta za vernike, raspoređene su u prizemlju tako da ostavljaju tri uzdužna i jedan poprečan prolaz u sredini. Galerija od drvene konstrukcije mogla je da primi veći broj vernika.

Dekoracija (spoljašnja i unutrašnja)

Secesija je veoma često okrenuta floralnom stilu, što je slučaj i u »mađarskoj varijanti«, ali ni na ovoj građevini nije izneverila svoju folklornu osobenost. Najlepše dekorativne površine na fasadama uokviruju portale, prozore, rozete, a takođe se nalaze na atici zatvorenog dograđenog predvorja i uz rub atika središnjih delova na sve četiri strane građevine. Navedeni ukrasni detalji su izrađeni od terakote. To su motivi stilizovanog cveća sa stabljikama i lišćem koji se zrakasto šire i uokviruju portale. Rozeta je okružena polukrugom koji čini niz međusobno odvojenih površina sa po jednom stilizovanom cvetnom čašicom u središtu. Ceo motiv, zajedno sa trakom isprepletenog cveća i lišća koja prati atiku središnjeg dela i nastavlja se preko lučnih lukova do bočnih povišenih prostora, deluje kao narodni vez ili bogata čipka. Razigranosti ukrasa od terakote u gornjim delovima građevine suprotstavljaju se masivne sive ploče od prirodnog kamena koje opasuju celokupno zdanje u njegovom najnižem pojasu. Prirodna crveno-smeđa boja terakote deluje veoma toplo, a njena hrapava površina odskače od crvene svilenkaste dvostruko pečene opeke koja se nadovezuje na kamene ploče. Opeka prati ravnim, oblim ili valovitim površinama sve otvore (vrata, prozore, okuluse, rozete), dekoracije od terakote i ivice na fasadama. Toplini boja i materijala na fasadi sinagoge pridružuju se drvena vrata sa veoma uspešno izvedenim železnim okovima na šarkama, koji takođe simbolizuju cveće. Kao vrednost i lepotu građevine potrebno je istaći i vitraže poznatog subotičkog majstora *Mikše Rota*; njima su zastakljeni svi prozori, rozete, pa i lunete u svim vratima. I ovde su motivi cvetni, stilizovani, ali se izmenjuju sa geometrijskim. Razume se da vitraži neuporedivo više dolaze do izražaja iznutra. Preovladavaju stakla crvene, žute, narandžaste i zelene boje, ali takođe i ružičaste i plave. Sve to oživljava unutrašnjost i stvara svetlu i vedru atmosferu. Ni kupole nisu ostale pošteđene želje za kombinovanjem boja i ukrasa. Donji delovi su prekriveni zelenim površinama crepova u koje je po sredini svakog od osam delova utkan ornament od

narandžastih crepova. Kao i svi ukrasi od terakote, ovi gledosani crepovi su izrađeni u čuvenoj fabrici Žolnaj (Pečuj, Mađarska).

Detalj sa subotičke sinagoge

Celokupna unutrašnjost sinagoge odiše veoma živim kombinacijama površina koje se povode za arhitektonskim konstrukcijama. Na već bojanim površinama (žute, zelene, crvene i plave boje) islikani su cveće, te linearni i geometrijski motivi (vrlo čest motiv je srce, omiljeni motiv folklorne umetnosti). Uz navedene boje pojavljuje se i zlatna. Štuko-ukrasi stilizovanog lišća palme pojavljuju se na pregradi u kojoj se nalazi Aron ha-kodeš, a ima ih i na stubovima i na lukovima. Cvetni motivi obrubljuju površine ili se nalaze u njihovim središtima gde stvaraju geometrijsku kompoziciju. U središtu kalote nalazi se zlatno sunce. I unutrašnjost izdignutih bočnih prostora oslikana je takođe cvećem i lišćem. Od metalnih ukrasa u unutrašnjosti ističu se luster, razgranati i veoma bogato izrađeni svećnjaci i dva velika sedmokraka svećnjaka-menore. Svećnjaci i menore nalaze se desno i levo od Aron ha-kodeša. Rozete su vitraži izuzetne lepote, ali tu je i zaista lepo izrađen najviši red prozora u kupoli, od kojih svaki predstavlja po jedan nežan cvet, različito oblikovane i obojene čašice sa zelenom stabljikom i lišćem. Uz veliki zapadni i istočni luk nalaze se natpisi na hebrejskom, a uz severni i južni na mađarskom. Ploče sa Deset zapovesti postavljene su na završetku prelomljenog luka konstrukcije Aron ha-kodeša, a takođe se nalaze i sa

spoljne strane sinagoge, opet na završecima prelomljenih lukova, odnosno atika središnjih delova svih fasada. Pod centralnog dela sinagoge popločan je kamenim pločicama sa inkrustiranim cvetnim motivom.

Iz opisa se može zaključiti da celokupna dekoracija deluje veoma bogato. Ona je spolja odmereno i harmonično raspoređena, a unutrašnja odaje vedrinu i razigranost svojim svetlim i toplim kombinacijama boja, uz obilje svetlosti koja prodire kroz množinu prozora. Velikim brojem detalja, ona predstavlja kontrast spoljašnjoj dekoraciji. Budući da je u toku gradnje sinagoge došlo do izvesnih odstupanja i izmena prvobitnih planova, tako je i »...rad na delikatnim delovima zgrade bio rezultat inspiracije i detaljnih uputstava arhitekata na licu mesta, a u velikoj meri i izraz individualnog umeća majstora koji su izradivanjem tih elemenata stvarali svoja mala remek-dela majstora umetnika«.²

Zaključak

Sinagoga u Subotici pripada grupi vojvođanskih sinagoga i uklapa se u red sinagoga na tlu Jugoslavije. Međutim, prelazeći geografske okvire, ova sinagoga zauzima odgovarajuće mesto u razvojnem nizu sinagogalne arhitekture. Svojom spoljašnošću, konstrukcijskim novinama (rabitz-opna, gvozdена jezgra stubova), biranim stilom gradnje i dekoracije, subotička sinagoga govori o okolnostima i uticajima kojima je bila podložna Jevrejska zajednica početkom XX veka. Ipak je potrebno naglasiti da je u unutrašnjosti sinagoge zadržana prisutnost karakterističnih elemenata (Aron ha-kodeš, galerija za žene, almemor), te sedmokraki svećnjaci-menore koji su ustanovljeni i organski vezani za sinagogu (mesto okupljanja verika radi molitve i propovedi) od samog njenog postanka i formiranja (razdoblje postanka: vavilonsko ropstvo; razdoblje formiranja: II—VIII vek). Ta činjenica ukazuje na kontinuitet tradicije Jevrejskih zajednica kroz vekove njihovog života u dijaspori.

Ako ovu sinagogu posmatramo kao stilski određenu građevinu, ona takođe zauzima odgovarajuće mesto. Stil u kojem je građena, tj. »mađarska secesija«, odražava se osnovnim karakteristikama upravo na ovoj građevini. Zbog toga ona svakako može predstavljati i zanimljiv primer u istorijskom razvoju stilova i arhitekture.

Subotička sinagoga ima dakle dvostruki značaj: značaj sinagoge nastale u određenom razdoblju i značaj stilski određene građevine. Jedino ako uzmemo u obzir oba faktora možemo u potpunosti prići ovom zdanju.

² Isto.

Mirjam RAJNER

Summary

DOMED SYNAGOGUES IN YUGOSLAVIA

(From the graduation paper the author defended at the Belgrade Faculty of Philosophy in June 1982)

The synagogue is a proportioned, symmetric one floor building. The central dome has a diameter of 25 meters and has a dominant position relative to the four smaller corner domes built on raised lateral expanses. The western facade with the main entrance in it is facing the October Revolution Square. It is very richly indented. On the ground floor level has a three-part portal above which at the first floor level there is a wide attic ending with a lacelike two-part arch. In the middle of the attic a wide rosette with stained glass window is placed. The northern and southern parts of the building are identical and the basic elements of the front are repeated in them, the portal, the attic, the rosette etc. The dome is the domineering element of the building. It has three parts. Rises from an octagonal tambour with wide windows which allow plenty of light to enter the inside. The first part is made up from eight slender ribs covered with two-colour ceramic bricks. The ribs are narrowed at their top ends where the dome's second part begins with eight ribs in baroque style which again have on their top end a convex shaped lantern. The dome's construction is a masterpiece and a rarity in that area at that time.

The decoration is rich, both inside and outside. Outside is well measured, harmonious, while inside is many-coloured and this is made even more expressive by the light which penetrates through many windows. The terracotta decorative pieces and the coloured enameled bricks were made in the Zsolnai factory in Pecs, Hungary. The stained glass is the work of Miksa Rot, a local craftsman. Due to its exterior, innovations in construction and well selected decorations the Subotica synagogue is given special place in the development of synagogal architecture in Vojvodina. The fact that the Hungarian secessionist style was selected serves to indicate the taste and predilection of the Jewish community in Subotica and the influence it was exposed to at the beginning of the century.

Živomir SIMOVIĆ

NA RAZMEĐI VEKOVA — SPOMENIK VISOKOG DOMAŠAJA STILA SECESIJE

Povodom osamdesetogodišnjice podizanja sinagoge u Subotici

Ove godine navršio se osam decenija otkad je jevrejska zajednica u Subotici podigla sinagogu li njome natkrila gotovo prizemni deo tadašnje agrarne varoši u neposrednoj okolini tadašnjeg Trga oktobarske revolucije. Ova jevrejska bogomolja ima poseban društveni značaj kao spomenik kulture pod posebnom zakonskom zaštitom s obzirom na to da je nastala u razdoblju snažnog prodora arhitekture secesije u ove krajeve — »raskošnog finala istorijskih stilova« — i da je podignuta prevashodno kao »objekat u skladu s preokupacijama modernog vremena: funkcionalna je i oblikovana veoma ekonomično; konišćeni su do tada neobičajeni postupci gradnje i napušten je mavarski stil kao tradicionalna oznaka (Bela Duranci). Prema pisanju lista »Bački hirlap«, bogomolja je stvarno završena 1. oktobra 1902, zatim je osvećena, a prvo bogoslužjenje u njoj održano je 4. oktobra.

Iako u oskudici sredstava namenjenih za rekonstrukciju, restauraciju i konzervaciju starih zdanja, što je karakteristična prateća pojava pri nastojanjima da se dosledno sprovedu ciljevi privredne stabilizacije, Subotička opština je našla načina da pristupi temeljnom preuređenju i vraćanju nekadašnjeg izgleda jevrejskoj bogomolji koja je u međuvremenu bila teško oštećena. Već krajem 1980. započeli su opsežni radovi prema zamislima stručnjaka i uz njihov stalan nadzor. Te radove sada uspešno nastavlja Zanatska radna organizacija »Zanat«, posebno specijalizovana za građevinske intervencije i dekoraciju fasada. Kupola, koja se bila opasno nakrivila i pretila rušenjem, već je vraćena u uspravan položaj. Zahvaljujući samopregornom zauzimanju majstora i svestranom angažovanju stručnjaka, kao i odgovarajućem prilivu sredstava, radovi napreduju dosta dobro, tako da će revitalizacija ovog objekta — koji među spomenicima secesije u Vojvodini zauzima vidno mesto upravo kao i sam grad Subotica u kojoj je graditeljstvo najviše u ovoj pokrajini obeleženo tim stilom, posebno na prekretnici vekova — sigurno biti ostvarena u dogledno vreme, a svojom glavninom verovatno do oktobra.

Savremenici su svakako potpuno svesni autentične vrednosti sinagoge, po mnogo čemu izuzetnog zdanja, upravo kao i njihovi preci pre osamdeset godina koji su uložili ogroman trud i dosta velika sredstva da bi Subotica pre Gradske kuće koja se nadnela nad sve ostale objekte, dobila građevinu kojom će biti obeležena na

dostojan način. Jevrejska opština je 1978. ustupila ovu zgradu Subotičkoj opštini, čime je ona postala opšteprihvaćena vrednost, tako da će posle vraćanja u život moći da dobije odgovarajuću opšte kulturnu namenu. Tim aktom je izražena svest u čijoj suštini leži nastojanje da sinagoga i ubuduće postoji na dobrobit kulturnog i u celini duhovnog života ovog grada na severu Bačke.

Uostalom, da bi utvrdio opseg oštećenja sinagoge i predložio odgovarajuće mere za sanaciju, pre dve godine je *dr Ing. arh. Oskar Hrabovski*, priznati stručnjak, vanredni prof. Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, obavio opsežna ispitivanja i proučavanja i došao do zaključka koji uveliko potvrđuju već njen istaknut značaj: »Sem umetničke, estetske i materijalne vrednosti, objekat je u konstruktivnom pogledu jedinstven i veoma redak u našim krajevima. Tesarska konstrukcija kupole je pravo inženjersko i zanatsko remek-delo, a sekundarna konstrukcija unutrašnjih kupola i svodova od »rabc«-konstrukcije sa nekom vrstom armirano-betonskih rebara predstavlja pravu retkost u našim krajevima i s obzirom na vreme izgradnje avangardni, a u isto vreme i veoma uspešni poduhvat...« U izveštaju o ekspertizi konstrukcije zdanja sinagoge u Subotici, u kojem se zalaže za njeno spasavanje od propadanja, *prof. Hrabovski* je posebno ukazao na razloge zbog kojih je neophodno da se što pre preduzmu određeni sanacioni radovi: »...Unutrašnjost objekta, počevši od obloge čeličnih stubova, obešeni su na noseću čeličnu i tesarsku konstrukciju kao jedinstvena opna u »rabc«-konstrukciji. Rušenjem kupole preko padantifa, lukova i naročito svodova centralne kupole uništiće se i celokupna »rabc«-opna koja čini najveći estetski, akustički i konstruktivni kvalitet objekta, a koja je bogato i koloristički veoma lepo ukrašena. To bi značilo i potpuno uništenje objekta, jer je rekonstrukcija tih elemenata u današnjim uslovima skoro nemoguća ili bi bila neisplativo skupa i dugotrajna. Osim toga, raspoloživa dokumentacija za ovu konstrukciju je veoma oskudna, jer je rad na tako delikatnim delovima zgrade tada bio rezultat inspiracije i detaljnih uputstava arhitekata na licu mesta, a u velikoj meri i izraz individualnog umeća majstora koji su izgrađivanjem tih elemenata stvarali svoja mala remek-dela majstora-umetnika. Uvidom u tako bitne pojedinosti i ocene u informaciji o pregledu jevrejske bogomolje i uvidom u predloge za njeno očuvanje od uništenja postaje jasno zašto su Jevrejska opština ustupanjem sinagoge i Zavod za zaštitu spomenika i šira društvena zajednica došli do jedinstvenog rešenja u kojem se sasvim podudaraju interesi: da se zgrada restaurira i preda korisnoj nameni da bi valjano koristila sadašnjim i sledećim naraštajima.

Sinagoga sa unutrašnjim prečnikom od 14 metara (ispod kupole) i ukupnom visinom od 40 metara ima 850 sedišta za muškarce (u prizemlju) i 550 sedišta za žene (na galeriji). Prema tradiciji istočnjačke arhitekture, osnova ove jevrejske bogomolje ima izgled upisanog krsta. Nad centralnim kvadratom uzdiže se glavna kupola, a iznad prostora koje obrazuju krakovi krsta nalaze se četiri manja ugao-na tornja. Najviše spoljne svetlosti dopire kroz lučno zasvođene prozore s veoma lepim vitražima. Slični vitraži ali s cvetnim motivima ugrađeni su u četiri velike rozete. Svaka strana na osmougaonom prstenu glavne kupole ima po četiri polukružno završena vitraža. Delo *Mikše Rota* i njegovih saradnika, ti vitraži služe

kao prenosioci svetlosti za koje se može reći da doprinose osećanju da kupola lebdi i da se »ceo unutrašnji prostor doživljava poput velikog šatora«.

Konstruktivne inovacije uvrstile su ovu zgradu u red onih koje označavaju modernu arhitekturu s početka XX veka. Sa tim u vezi se ističe da se kupola oslanja na gvozdenu konstrukciju koja počiva na osam snažnih gvozdenih stubova. Otud ona ne vrši pritisak na bočne zidove, pa stoga nije i bilo neophodno da oni budu suviše masivni i jaki, a mogli su da sadrže velike prozorske okvire. Štaviše, oblaganjem i na druge načine, konstrukcija nije potpuno sakrivena kako se to ranije činilo, nego su u njoj pronađeni i naznačeni elementi doživljavanja lepog.

Suštinska vrednost je ipak u kupoli. Ona je pre osamdeset godina svojim volumenom ukazala na izvanredne mogućnosti graditeljstva koje je tada utemeljivano na ovom prostoru. Valja dodati i to da i dvorišna ograda od kovanog gvožđa, mada podignuta nešto kasnije, predstavlja svojevrsan spomenik umetničkog zanatstva. Na dostignuća majstora, nosilaca umetničkog zanata, u još većoj meri ukazuje kitnjasto oblikovana fasada na kojoj se ističe čuvena žolnai-keramika i smenjuju kontrasti crvenih cigala, omalterisanih površina, kao i elementi od drveta, gvožđa i pleha.

Subotička sinagoga, koja je sticajem posebnih okolnosti bila projektovana za Sededin, izuzetna je i po tome što je izgrađena u toku jedne godine, od proleća do jeseni 1902. Ovo remek-delo su zamislili i izveli *Deže Jakob* i *Marcel Komor*, sledbenici *Lehnera*, čuvenog arhitekta i rođonačelnika mađarske varijante secesije, koji je ujedno bio član Konkursne komisije. A kad se ima u vidu da su *Jakob* i *Komor* ujedno tvorci Gradske kuće u Subotici, jasno je da su sinagogu podigli vrsni nečari u svojim najboljim godinama.

Zvonimir SIMOVIC

Summary

THE SUBOTICA SYNAGOGUE

(Published in The Jewish Review No. 5—7/1982 to mark the 80th anniversary of the synagogue's erection)

The building was completed on October 1st 1902. The dedication ceremony was held on that same day, while the first religious service was officiated on October 4th. The conservation and revitalization works on the edifice, which was in very poor condition, were started at the end of 1982. They were done by the "Zanat" construction company, while the Institute for Protection of Monuments of Culture was in charge of the supervision. The degree of damage was recorded by Professor Dr. Oskar Hrabovski of the Belgrade Faculty of Architecture after a prolonged study. In his judgement this is a unique building, the dome is a masterpiece of craftsmanship as far as the construction is concerned and the smaller domes and arches should be on the list of rarities in this part of the world. If one takes into consideration the length of time available for the builders this was a real precursory venture. The innovations in construction put this building on a high place in the contemporary architecture at the beginning of the century. The stained glass windows made by Miksa Rot and his fellow craftsmen should be particularly mentioned just as the wrought iron fence around the courtyard which can be complimented as a monument of craftsmanship. Also the flowery facade decorated with Zsolnai ceramics and decorative elements from wood, iron and tinplate leave particular impression. The synagogue is the work of two outstanding architects, Dezsö Jakab and Marcel Komor, both followers of the renowned architect Lehner.

